

ราชวงศ์บ้านพลูหลวง

จากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ

ราชวงศ์บ้านพลูหลวง

จากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ

กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่พุทธศักราช ๒๕๖๗

ราชวงศ์บ้านพลูหลวง
จากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๖๗ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร
ราคา ๕๕๐ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ
ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ.-- กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, ๒๕๖๗.
๓๘๔ หน้า.
๑. ไทย -- ประวัติศาสตร์ -- กรุงศรีอยุธยา, ๑๘๙๓ - ๒๓๑๐. I. ชื่อเรื่อง.
959.338
ISBN 978-616-283-714-2

ที่ปรึกษา

นายพนมบุตร จันทรโชติ อธิบดีกรมศิลปากร
นายบุญเตือน ศรีวรพจน์ ผู้ทรงคุณวุฒิด้านอักษรศาสตร์ (ภาษาและวรรณกรรม)
นางพูนทิพย์ สร้อยสุวรรณ ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง
นางสาวศิริรัตน์ ทวีทรัพย์ ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

คณะบรรณาธิการ

นายบัณฑิต ลิ่วชัยชาญ นายไอยคุปต์ ธนบัตร
นางสาวเปรมา สัตยาวุฒิพงศ์ นางสาวอาทิพร ผาจันดา
นางสาวระชา ภุชชงค์ นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงค์
นายเอกลักษณ์ ลอยศักดิ์

กองบรรณาธิการ

นายธนโชติ เกียรติณภัทร นายธนภัทร สายพรหม
นายสิทธิ์ศักดิ์ เหล่ากำเนิด นางสาวศิรนภา ชัยประภา

ศิลปกรรม

นายวุฒินันท์ จินศิริวานิชย์ มัณฑนากรชำนาญการพิเศษ สำนักสถาปัตยกรรม

ภาพปก

พระศรีวชิรากร (ปกรณ์ กิตฺติธโร ป.ธ.๙) วัดชนะสงคราม

พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด

คำนำ

กรุงศรีอยุธยาเจริญรุ่งเรืองเป็นราชธานีของไทยมาอย่างยาวนานถึง ๔๑๗ ปี มีราชวงศ์ที่ปกครองสืบต่อกันมา ได้แก่ ราชวงศ์อู่ทอง ราชวงศ์สุพรรณภูมิ ราชวงศ์สุโขทัย ราชวงศ์ปราสาททอง และราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งแต่ละราชวงศ์มีเหตุการณ์และเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่โดดเด่นและแตกต่างกันไป

ราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นราชวงศ์สุดท้ายที่ปกครองกรุงศรีอยุธยา นับแต่สมเด็จพระเพทราชา ซึ่งเป็นต้นราชวงศ์ จนถึงเสียกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์) ราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้ปกครองกรุงศรีอยุธยารวมเป็นเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี ประวัติศาสตร์อยุธยาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ช่วงหนึ่งที่ได้รับความสนใจในการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์ เป็นยุคสมัยที่ประกอบไปทั้งความเจริญก้าวหน้าและจุดสิ้นสุดของราชอาณาจักรที่รุ่งเรืองที่สุดแห่งหนึ่งของภูมิภาคเอเชีย ซึ่งส่งผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทยในช่วงเวลาต่อมา และเป็นรากฐานของอารยธรรมไทยในปัจจุบัน

ในปัจจุบัน มีการนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์มาใช้ประกอบการจัดทำภาพยนตร์ ละคร นิยาย ฯลฯ ทำให้ประวัติศาสตร์อยุธยาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้รับความสนใจจากสังคม เกิดเป็นกระแสความสนใจในการค้นคว้าหาข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์อย่างกว้างขวาง กรมศิลปากร ซึ่งเป็นหน่วยงานที่มีบทบาทและภารกิจเกี่ยวข้องกับงานวิชาการด้านประวัติศาสตร์ไทย จึงได้ดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ** โดยศึกษาและรวบรวมเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง ได้แก่ พระราชพงศาวดาร คำให้การ จดหมายเหตุบันทึกชาวต่างชาติ เพื่อนำเสนอข้อเท็จจริงของประวัติศาสตร์ไทยสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงให้หลากหลายและรอบด้าน

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเรื่อง **ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ** จะอำนวยประโยชน์ให้ประชาชนผู้สนใจศึกษาได้เข้าถึงข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่มีหลักฐานอ้างอิง ทั้งยังเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนทางวิชาการอันสอดคล้องกับความสนใจของสังคมอีกด้วย

(นายพนมบุตร จันทรโชติ)
อธิบดีกรมศิลปากร

คำชี้แจง

ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ เป็นหนังสือที่คัดเลือกเนื้อความในเอกสารประเภทพระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ และบันทึกต่าง ๆ ทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศ เฉพาะเรื่องเกี่ยวกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง ราชวงศ์สุดท้ายแห่งกรุงศรีอยุธยา โดยคัดเนื้อหาที่มีความสำคัญหรือเป็นเกร็ดประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจมาเรียบเรียงตามลำดับเวลาและเหตุการณ์ รวมตีพิมพ์อยู่ในเล่มเดียวกัน ประกอบด้วย

๑. เอกสารฝ่ายไทยที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง แบ่งเนื้อหาโดยใช้ลำดับรัชสมัยเป็นเกณฑ์ ดังนี้ ๑) ภูมิหลังราชวงศ์บ้านพลูหลวง ๒) แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ๓) แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ) ๔) แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) ๕) แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ๖) แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร และ ๗) แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์) และนำเหตุการณ์สำคัญของแต่ละรัชสมัยมาเรียงลำดับตามเวลาโดยอ้างอิงจากเอกสารทั้งสิ้น ๔ ฉบับ ได้แก่

- “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน” คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๒**
- “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” คัดจากหนังสือ **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓**
- “พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด)” คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓**
- **พระราชพงศาวดาร ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ตรวจสอบชำระจากเอกสารตัวเขียน** วัดพระเชตุพนฯ จัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ.๒๕๕๘

๒. เอกสารต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง แบ่งเนื้อหาตามเอกสารเป็นหลัก โดยคัดเลือกเฉพาะส่วนที่มีเนื้อหาครอบคลุมเหตุการณ์ในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เอกสารดังกล่าวได้รับการแปลเป็นภาษาไทยมาแล้วแต่เดิม บางฉบับมีการปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมเพื่อให้มีความครบถ้วนสมบูรณ์ ได้แก่

๒.๑ เอกสารจีน ได้แก่

- "ชิงสือลู่ (จดหมายเหตุราชวงศ์ชิง) ส่วนที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับไทย" คัดจากหนังสือ**ความสัมพันธ์ไทย - จีน จากเอกสารสมัยราชวงศ์ หยวน หมิง ชิง** เป็นหนังสือรวมบันทึกเหตุการณ์หรือจดหมายเหตุรายวันที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย – จีน โดยคัดเฉพาะส่วนที่ร่วมสมัยกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงซึ่งอยู่ระหว่างรัชกาลจักรพรรดิคังซี – จักรพรรดิเฉียนหลง

๒.๒ เอกสารฝรั่งเศส เป็นเอกสารรวมจดหมายเหตุบาทหลวงที่กล่าวถึงเหตุการณ์และความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส โดยการตีพิมพ์ครั้งนี้คัดเลือกเฉพาะตอนสำคัญ ๆ ตั้งแต่เหตุการณ์พระเพทราชายึดอำนาจสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจนกระทั่งเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ ซึ่งรวมตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคต่าง ๆ ได้แก่

- "ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๕" คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙**
- "ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๗" คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๖ (ต่อ) ๓๗ และ ๓๘)**
- "ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๘" คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๖ (ต่อ) ๓๗ และ ๓๘)**
- "ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙" คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) - ๔๐)**

๒.๓ เอกสารพม่า ได้แก่

- "คำให้การชาวกรุงเก่า" คัดจากหนังสือ**คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์** (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕) สันนิษฐานว่าพระเจ้ามังระแห่งกรุงอังวะโปรดให้สอบถามและจดบันทึกประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาจากคำให้การของบรรดาเชลยศึกในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ โดยแปลคำให้การจากภาษาไทยเป็นภาษามอญ จากนั้นแปลภาษามอญเป็นภาษาพม่า แล้วเก็บรักษาไว้ในหอหลวง ต่อมาฝ่ายไทยได้รับต้นฉบับมาแปลเป็นภาษาไทยและตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ในครั้งนี้กรมศิลปากรคัดเลือกเฉพาะตอนที่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง คือตั้งแต่เรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จนกระทั่งถึงเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐

นอกจากนี้ ในภาคผนวกยังได้นำเรื่อง “เทศนาจุลยุทธการวงศ์” คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑** และเรื่อง “ตำนานวังหน้า ว่าด้วยวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา” พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คัดจากหนังสือ**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๔** มารวมพิมพ์ไว้ในตอนท้ายอีกด้วย

การจัดพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากรได้รับความอนุเคราะห์จากรองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ที่กรุณาเขียนบทนำอธิบายถึงที่มาและความสำคัญของเอกสารประวัติศาสตร์ประเภทต่าง ๆ ที่ใช้ศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง กรมศิลปากรขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือ **ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ** จะช่วยเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ตลอดจนอำนวยประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าและอ้างอิงแก่สาธารณชนผู้สนใจโดยทั่วกัน

คณะบรรณาธิการ

สารบัญ

คำนำ

คำชี้แจง ๔

บทนำ ๙

ภาคที่ ๑

เอกสารฝ่ายไทยที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง ๒๑

- ภูมิหลังราชวงศ์บ้านพลูหลวง ๒๓
- แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ๔๑
- แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) ๘๕
- แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) ๑๑๗
- แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ๑๔๓
- แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ๑๘๕
- แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์) ๑๙๓

ภาคที่ ๒

เอกสารต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง ๒๔๙

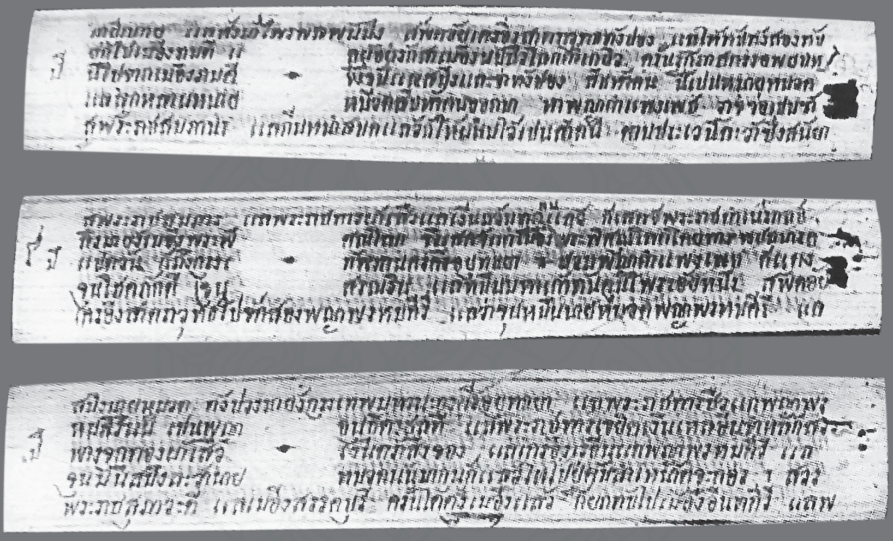
- ชิงสือลู่ (จดหมายเหตุราชวงศ์ชิง) ส่วนที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับไทย ๒๕๑
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๕ ๒๗๑
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๗ ๒๙๔
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๘ ๓๐๗
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙ ๓๑๑
- คำให้การชาวกรุงเก่า ๓๒๕

ภาคผนวก

- เทศนาจุลยุทธการวงศ์ ๓๗๒
- ตำนานวังหน้า ว่าด้วยวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา ๓๗๕

บรรณานุกรม ๓๘๒

บทนำ

ต้นฉบับใบลาน พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด)

บทนำ*

ราชวงศ์บ้านพลูหลวงเป็นราชวงศ์สุดท้ายที่ปกครองกรุงศรีอยุธยา เป็นช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองยุคสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยาในฐานะราชธานี ดังปรากฏหลักฐานว่า นับตั้งแต่สมเด็จพระเพทราชาได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ เป็นต้นมา จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ รวมระยะเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี ที่ราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้ปกครองกรุงศรีอยุธยา ปรากฏพระนามพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติสืบต่อกันมาจำนวน ๖ พระองค์ คือ สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์)

ตามหลักฐานในเอกสารประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวง ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจที่สำคัญต่อประเทศชาติหลายประการ ดังปรากฏพระราชกรณียกิจสำคัญของแต่ละรัชกาล ดังนี้

สมเด็จพระเพทราชามีพระราชกรณียกิจสำคัญในการขับไล่กองทัพฝรั่งเศสให้ออกไปจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของพระราชอาณาจักร

---

* รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร ค้นคว้าเรียบเรียง

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) ทรงสำรวจและริเริ่มการขุดคลองโคกขามเพื่อขยายเส้นทางการค้าและการคมนาคมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) ทรงขยายอำนาจทางการเมืองไปยังกัมพูชา ด้วยการส่งกองทัพไปสนับสนุนพระราชวงศ์กัมพูชาขับไล่กองทัพเวียดนามในกัมพูชารวมถึงการชะลอพระพุทธไสยาสน์ วัดป่าโมก

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงส่งพระสมณทูตไปสืบพระพุทธศาสนาในลังกา เพื่อฟื้นฟูพระพุทธศาสนาไม่ให้สูญหายไปจากลังกา นอกจากนี้ยังเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ จนสุดพระราชอาณาเขตกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ทรงมีบทบาทสำคัญในสงครามคราวศึกอลองพญาจนสามารถรักษากรุงศรีอยุธยาไว้ได้

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาอมรินทร์) ทรงให้การสนับสนุนรัฐมอญเพื่อให้เป็นรัฐกันชนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพม่า

เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว กรุงศรีอยุธยาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นยุคที่มีความเจริญรุ่งเรือง ทั้งในด้านการค้า เศรษฐกิจ และสังคม แม้ว่าในยุคนี้กรุงศรีอยุธยาจะประสบกับปัญหาต่าง ๆ ที่รุมเร้า ทั้งปัญหาการเมืองจากการแย่งชิงราชสมบัติ ปัญหาการปราบปรามความวุ่นวายจากหัวเมือง รวมถึงภัยด้านความมั่นคงจากต่างชาติ รวมถึงการรุกรานจากเพื่อนบ้าน จนทำให้กรุงศรีอยุธยาต้องถึงจุดจบและล่มสลาย

แต่ในด้านศิลปวัฒนธรรม กรุงศรีอยุธยาภายใต้การปกครองของราชวงศ์บ้านพลูหลวงเป็นยุคสมัยแห่งการสร้างสรรค์ผลงานที่สืบสานและต่อยอดมายังสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ทั้งในด้านของงานศิลปกรรมต่าง ๆ

ลวดลายไทยในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นลายที่งดงามและมีพลังอำนาจประดุจเปลวเพลิง ทั้งในงานปูนปั้น การแกะสลักไม้ การประดับมุก การลงรักปิดทอง และงานจิตรกรรม อันถือเป็นงานช่างชั้นครู เช่น ตู้พระธรรม ฝีมือช่างครูวัดเชิงหวาย

จิตรกรรมสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนที่จิตรกรรมในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จิตรกรรมวัดเกาะ จังหวัดเพชรบุรี รวมถึงปูนปั้นที่กลายเป็นต้นแบบแห่งงานช่างสกุลช่างเพชรบุรี เช่น ปูนปั้นหน้าบันวัดเขาบันไดอิฐ จังหวัดเพชรบุรี

สถาปัตยกรรมในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง ปรากฏหลักฐานให้เห็นทั้งปราสาทพระราชวัง และวัดอารามต่าง ๆ เช่น พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ พระตำหนักคำหยาด วัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดสระบัว จังหวัดเพชรบุรี ฯลฯ

วรรณกรรมในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เป็นยุคสมัยที่วรรณกรรมมีความเจริญรุ่งเรือง ทั้งวรรณกรรมเพื่อการอ่านและสวด เช่น โคลงพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คือ โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก บทเห่เรือ รวมทั้งกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกและธารทองแดง พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศฯ วรรณกรรมคำฉันท์ เช่น บุณโณวาทคำฉันท์ กากีคำฉันท์ รวมทั้งวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องต่าง ๆ วรรณกรรมพระพุทธศาสนา เช่น นันโทปนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง ฯลฯ

ดุริยางคกรรม รวมถึงนาฏกรรม ในสมัยราชวงศ์บ้านพูลหลวงได้เกิดแบบอย่างทางดนตรีที่สืบทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น วงมโหรีโบราณ รวมถึงการแสดงละครใน ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้ากุณฑล พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ทรงนิพนธ์อิเหนาและดาหลัง เพื่อใช้แสดงละครในอันเป็นต้นแบบของอิเหนาดาหลังในสมัยรัตนโกสินทร์

ด้วยเหตุนี้ราชวงศ์บ้านพลูหลวงจึงเป็นยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของอยุธยาตอนปลายที่มีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง นอกจากหลักฐานทางโบราณคดี งานศิลปกรรม และวรรณกรรม ดังได้กล่าวมาแล้ว เรื่องราวของราชวงศ์บ้านพลูหลวงยังปรากฏหลักฐานทั้งในเอกสารประวัติศาสตร์ของไทยและเอกสารประวัติศาสตร์ของต่างประเทศ ดังจะกล่าวถึงโดยภาพรวมต่อไปนี้

ราชวงศ์บ้านพลูหลวงในเอกสารประวัติศาสตร์

เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่สำคัญซึ่งทำให้เห็นสภาพสังคมของอยุธยาในเวลานั้นได้เป็นอย่างดีและเป็นเอกสารร่วมสมัย คือ **พระราชกำหนดเก่า** ที่ตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย และมีการรวบรวมเข้าไว้ในกฎหมายตราสามดวงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช[๑]

เรื่องราวของราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏหลักฐานทั้งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดาร (ฉบับความละเอียด) ซึ่งปรากฏทั้งในฉบับสมบูรณ์และฉบับปลีก พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารที่กล่าวถึงราชวงศ์บ้านพลูหลวง ได้แก่

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) พระราชพงศาวดารฉบับนี้ต้นฉบับเป็นคัมภีร์ใบลานจำนวน ๑๗ ผูก นายจิตร บุตรของพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) มอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) มีเนื้อความตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระใน จ.ศ. ๑๐๘๙ (พ.ศ. ๒๒๗๐) เนื้อหาส่วนใหญ่ของพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) คล้ายคลึงกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับอื่นซึ่งชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่มีความแตกต่างจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับอื่น ๆ ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจนถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ สันนิษฐานว่าเนื้อความส่วนนี้น่าจะเขียนขึ้นในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ – ๒๓๒๕) คงได้มีการสืบค้นหาต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและได้คัดลอกเป็นฉบับหลวงเพื่อเตรียมไว้สำหรับการชำระ ซึ่งอาจมีการเริ่มตรวจสอบชำระและเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะเหตุการณ์สมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงขึ้นเพิ่มเติมบ้างในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้มีการอ้างถึงการเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร

---

[๑] **กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๙๔๕.

กรุงศรีอยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงเพิ่มเติมแทรกในบานแพนกของรัชกาลพระเจ้าเสือ[๑] ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์จึงเริ่มมีการตรวจสอบชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่ และมีการชำระพระราชพงศาวดารฉบับอื่น ๆ ในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้ต้นฉบับสมุดไทยเดิมมีทั้งหมด ๒๒ เล่ม แต่มีขาดไปบ้างระหว่างเล่ม เริ่มเนื้อความตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยา ต่อมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พอเริ่มความตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ก็หมดฉบับ[๒] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีบานแพนกระบุไว้อย่างชัดเจนว่า พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้ชำระขึ้นใน จ.ศ. ๑๑๕๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๓๘ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก[๓]

อย่างไรก็ตาม การชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) คงมิได้มีการแก้ไขของเดิมในสมัยกรุงธนบุรีมากนัก ยกเว้นแต่มีการแต่งเพิ่มเหตุการณ์ในรัชกาล *“พระนารายเป็นเจ้า กับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศ พระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์”* เพื่อเชื่อมความกับพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และน่าจะมีการขยายความเพิ่มเติมข้อความที่เกี่ยวกับสงครามกับพม่าตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจนถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเท่านั้น

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เป็นพระราชพงศาวดารที่มีความสำคัญเนื่องจากพงศาวดารฉบับนี้น่าจะเป็นต้นแบบของการชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารสำนวนอื่น ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากเป็นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับแรกซึ่งชำระได้เนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษกเล่ม ๓** (กรุงเทพฯ: คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒), หน้า ๔๑๙.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า (๑๒).

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๑๓.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ฉบับตัวเขียน[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้ สมเด็จพระพนรัตน์ (แก้ว) วัดพระเชตุพนฯ พระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ชำระขึ้นในปีเดียวกับการชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ใน จ.ศ. ๑๑๕๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๓๘[๒] สันนิษฐานว่าพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้น่าจะชำระขึ้นโดยอาศัยพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เป็นหลัก แต่ได้แก้ไขศักราช สำนวนโวหาร และเรียบเรียงเนื้อความเพิ่มเติมมาจนสิ้นสุดลงใน จ.ศ. ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) ตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนได้พิมพ์เผยแพร่แล้ว

พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม พระราชพงศาวดารฉบับนี้ต้นฉบับเป็นสมุดฝรั่งเขียนด้วยเส้นหมึกดำเก็บรักษาไว้ที่บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ต่อมานายขจร สุขพานิช ได้พบหนังสือเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ กรมศิลปากรจึงขอถ่ายไมโครฟิลม์ทั้งหมด ๓๐ เล่ม[๓] แล้วนำมาตรวจสอบชำระจัดพิมพ์ พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีบานแพนกบอกไว้ว่า กรมพระราชวังบวรฯ (ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒) ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๕๐[๔] เนื้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้มีความแตกต่างจากพระราชพงศาวดารฉบับอื่น เนื่องจากเนื้อความส่วนต้นของพระราชพงศาวดารกล่าวถึงเรื่องบาธรรมราชสร้างเมืองนครสวรรค์ เรื่องพระร่วง และเหตุการณ์ก่อน

---

[๑] ศานติ ภักดีคำ (ผู้ตรวจสอบชำระและบรรณาธิการ), **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ตรวจสอบชำระจากเอกสารตัวเขียน**, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) ๒๕๕๘.

[๒] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน** (พระนคร: บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๕.

[๓] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษกเล่ม ๒** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า (๑๑).

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑.

การสถาปนากรุงศรีอยุธยา มีความคล้ายคลึงกับพงศาวดารเหนือ แล้วจึงกล่าวถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยาและเหตุการณ์ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช[๑]

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหมอบลัดเลย์ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้หมอบลัดเลย์ (Dan Beach Bradley) พิมพ์ขึ้นจำหน่ายเป็นครั้งแรก นับเป็นการนำพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นเอกสารราชการมาจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ แบ่งเป็นสองเล่มจบ จึงนิยมเรียกว่า “**พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์สองเล่ม**” หรือ “**พระราชพงศาวดารฉบับหมอบลัดเลย์**” บางครั้งมีผู้เรียกว่า “**พระราชพงศาวดารฉบับกรมพระปรมานุชิต**” ต่อมากรมศิลปากรกำหนดให้เรียกว่า “**พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน**”[๒] เดิมเชื่อกันว่าพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้เป็นผลงานของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ปัจจุบันพบหลักฐานว่าพระราชพงศาวดารฉบับหมอบลัดเลย์มีความแตกต่างจากพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียน ซึ่งปัจจุบันยังไม่เคยมีการตรวจสอบชำระพิมพ์เผยแพร่

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เป็นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสุดท้ายที่เขียนด้วยขนบจารีตของการชำระเรียบเรียงพระราชพงศาวดารแบบเดิม พระราชพงศาวดารฉบับนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระใหม่ เมื่อกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระเสร็จแล้วนำต้นฉบับขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจแก้ไขจึงปรากฏลายพระราชหัตถเลขาอยู่ในต้นฉบับหลวง เนื้อความ กล่าวถึงตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยามาจบลงเพียงรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ใน จ.ศ. ๑๑๕๒[๓] พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้าเดียวกัน.

[๒] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน**, หน้า ๖.

[๓] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**, หน้า ๘.

ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ แบ่งออกเป็น ๓ เล่ม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ตำนานพระราชพงศาวดาร และทรงทำสารบัญขึ้นด้วย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรวจสอบแก้ไขตำนานพระราชพงศาวดารให้สมบูรณ์ขึ้นและได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายเรื่องพงศาวดารในรัชกาลต่าง ๆ ครั้งกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ต้นจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ และหอพระสมุดวชิรญาณได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่ม ๑ ส่วนรัชกาลหลังจากนั้นจนจบยังไม่ได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบาย

นอกจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารแล้ว ยังมีพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความสังเขปอีกหลายฉบับที่กล่าวถึงราชวงศ์บ้านพลูหลวง เช่น พระราชพงศาวดารสังเขป และพระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

พระราชพงศาวดารสังเขป พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ใน พ.ศ. ๒๓๙๓ ตามพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ มาเผดียงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งในเวลานั้นยังทรงเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนให้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงเก่าโดยสังเขปถวาย[๑]

พระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเรียบเรียงเพื่อเทศนาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรกาสเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๓๙๔[๒] พระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป เริ่มพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องทศพิธราชธรรม จากนั้นจึงกล่าวถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยาสืบเนื่องมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

[๑] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**, หน้า ๘.

[๒] กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, **พระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป** (กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๕.

เรื่องราวเกี่ยวกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงในการรับรู้ของไทย ยังปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์อื่น ๆ เช่น **คำให้การขุนหลวงหาวัด** (พระราชพงศาวดารฉบับแปลจากภาษารามัญ) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงอำนวยการแปลจากภาษารามัญ และ**คำให้การชาวกรุงเก่า** (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับภาษาพม่า ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้มองต่อแปลจากโยเดียยาซะวิน หรือ อยุธยาราชวงศ์ ฉบับภาษาพม่า) เป็นต้น

การรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงยังปรากฏหลักฐานในเอกสารต่างชาติ เช่น เอกสารประวัติศาสตร์พม่า ได้แก่ มหาราชวงศ์ พงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว และมหาราชวงศ์ สมัยราชวงศ์คองบอง ซึ่งมีกล่าวถึงราชวงศ์บ้านพลูหลวง รวมทั้งเอกสารจีนสมัยราชวงศ์ชิง หรือชิงสือลู่ ที่เกี่ยวกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง และเอกสารตะวันตกที่มีการบันทึกเกี่ยวกับอยุธยาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงไว้ ปัจจุบันกรมศิลปากรได้พิมพ์เผยแพร่แล้วในหนังสือชุดประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เป็นต้น

บทสรุป

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า การศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง สามารถศึกษาได้จากเอกสารประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งเอกสารประวัติศาสตร์ไทย เช่น กฎหมาย พระราชพงศาวดาร ฯลฯ และเอกสารประวัติศาสตร์ของต่างชาติ เช่น จดหมายเหตุของชาวต่างชาติ เนื่องจากเป็นเอกสารสำคัญที่สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์และเรื่องราวของกรุงศรีอยุธยาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้การศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง ยังปรากฏหลักฐานอื่นๆ ที่สามารถนำมาใช้ในการศึกษาประกอบ ทั้งหลักฐานทางด้านโบราณคดี สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ศิลปะ วรรณกรรม ฯลฯ อันจะนำไปสู่การศึกษา ค้นคว้า วิจัย เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้อย่างลุ่มลึกต่อไป

หนังสือราชวงศ์บ้านพลูหลวง จากพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ จึงเป็นการรวบรวมเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงมาไว้ในที่เดียวกันเพื่อความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าวิจัย เพื่อเปิดประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างมีความเข้าใจเอกสารและหลักฐานต่อไปในอนาคต

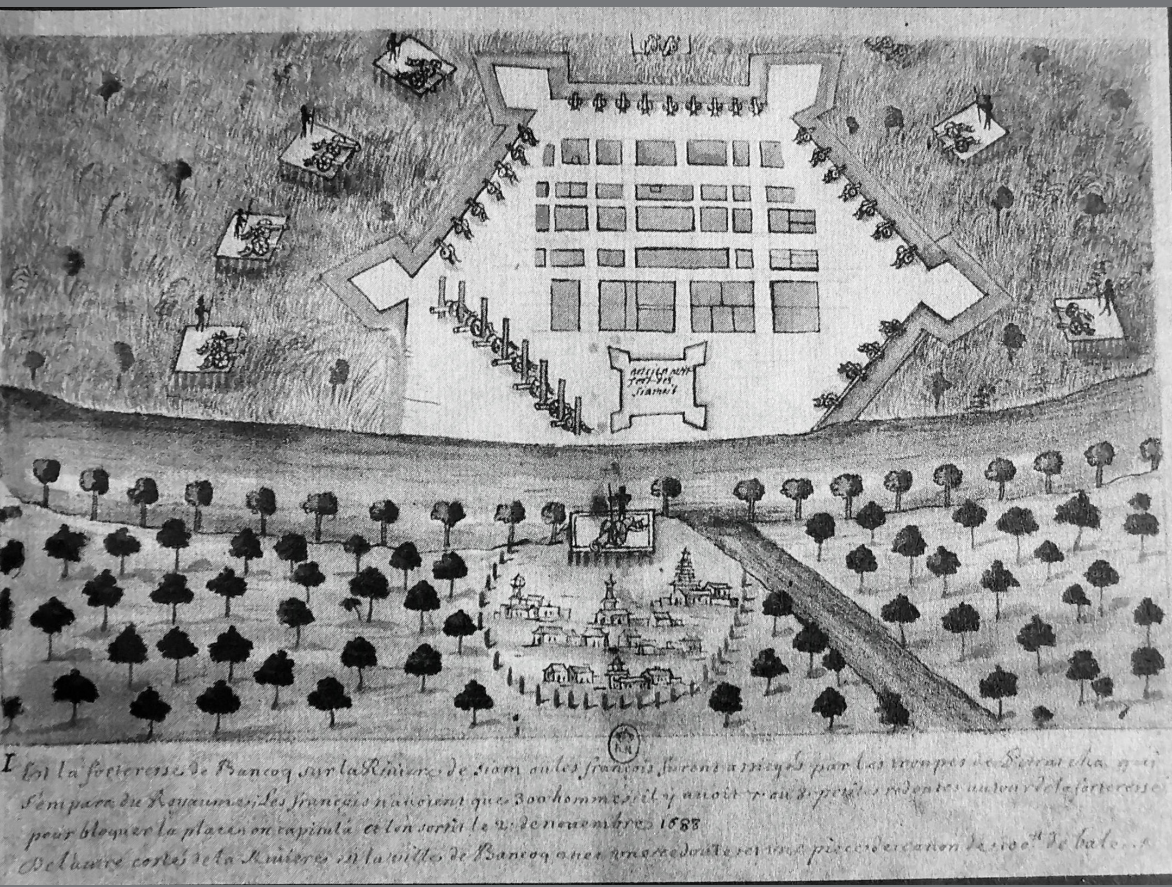
ภาคที่ ๑

เอกสารฝ่ายไทยที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง

ตึกพระเจ้าเหาในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
เป็นสถานที่บัญชาการของสมเด็จพระเพทราชา
เมื่อครั้งรัฐประหารสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พ.ศ. ๒๒๓๑

ภูมิหลังราชวงศ์บ้านพลูหลวง

ภาพเขียนสีน้ำ สมบัติของหอสมุดแห่งชาติฝรั่งเศส มีประวัติว่า บาทหลวงปูโซ (Pourchot) คณะเจซูอิต มอบให้ เมื่อ ค.ศ. ๑๗๖๒ เป็นภาพกองกำลังสยามปิดล้อมป้อมฝั่งตะวันออกที่บางกอก เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ (ค.ศ. ๑๖๘๘) มีข้อความบรรยายว่า "ป้อมที่บางกอกตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ เป็นสถานที่ที่ชาวฝรั่งเศสถูกโจมตีโดยกองกำลังของพระเพทราชา ผู้ซึ่งได้อำนาจปกครองอาณาจักร มีชาวฝรั่งเศส ๓๐๐ คนอยู่ที่ป้อมแห่งนี้ มีฐานขนาดเล็กจำนวน ๗ - ๘ ฐานรอบ ๆ ป้อม เพื่อใช้ปิดล้อมป้อม เรา (พวกฝรั่งเศส) ยอมจำนนและออกจากป้อมไปเมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๑๖๘๘..."

ภูมิหลังราชวงศ์ บ้านพลูหลวง

พระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ในขณะนั้นพระเพทราชา จางวางกรมช้าง เป็นชาวบ้านพลูหลวงแขวงเมืองสุพรรณบุรียมีบุญญาธิการมาก แลกระทำราชการชำนิชำนาญในการศิลปศาสตร์ ขี่ช้างแกล้วกล้ายิ่งนัก แล้วก็มีฝีมือในสงคราม กระทำความชอบมาเป็นหลายหนแล้ว ได้โดยเสด็จพระราชสงครามครั้งเมืองเชียงใหม่นั้น ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาแก่พระเพทราชานั้น แล้วเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาจากเมืองเชียงใหม่นั้นพระองค์เสด็จทรงสังวาสด้วยราชธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่ แลนางนั้นก็ทรงครรภ์ขึ้นมา ทรงพระกรุณาละอายพระทัย จึ่งพระราชทานนางนั้นให้แก่พระเพทราชา แล้วดำรัสว่านางลาวคนนี้มีครรภ์ขึ้นมา เราจะเอาไปเลี้ยงไว้ในพระราชวังก็คิดละอายแก่พระสนมทั้งปวง แลท่านจงรับเอาไปเลี้ยงไว้ ณ บ้านเถิด แลพระเพทราชารับพระราชทานเอานางนั้นไปเลี้ยงไว้ ณ บ้าน

ครั้นถึงปีขาลจัตวาศก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระชิณราช พระชิณศรี ณ เมืองพิศนุโลกย์ พระเพทราชาก็พาเอานางลาวมีครรภ์นั้นไปตามเสด็จด้วยถึงตำบลโพประทับช้าง พอครรภ์นางนั้นแก่ถ้วนทศมาสได้ฤกษ์ดี นางประสูติบุตรชายกอปรด้วยสิริวรรณลักษณเป็นอันดี บิดาให้นามบัญญัติชื่อ เจ้าเดือ ครั้นค่อยรู้ความแล้วก็สำคัญเอาพระเพทราชาว่าเป็นบิดา แลรักใคร่สนิทติดพันจนวัยวัฒนาขึ้น ก็มีสติปัญญาแกล้วกล้าอาจหาญยิ่งนัก จึ่งพระเพทราชาก็นำเอานายเดือผู้บุตรเลี้ยงเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก แลให้กระทำราชการสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระการุณภาพแก่นายเดือมหาดเล็กนั้นเป็นอันมาก มีพระราชดำริจะใคร่ให้เจ้าตัวรู้

ว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ แลทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพนักงานเชิญเอาพระฉายมาตั้งก็ทรงส่องพระฉาย แล้วกวักพระหัตถ์ตรัสเรียกนายเดือมหาดเล็กเข้าไปให้ใกล้พระองค์ แล้วก็ดำรัสว่าเอ็งจงดูเงากระจกเถิด นายเดือมหาดเล็กนั้นก็คลานเข้าไปส่องพระฉายด้วยพระองค์ ก็เห็นเงาเหมือนดังนั้น แล้วก็มีพระราชโองการตรัสถามว่า เอ็งเห็นรูปเรากับรูปของเอ็งนั้นเป็นอย่างไรกันบ้าง จึ่งนายเดือมหาดเล็กก็กราบทูลพระกรุณาว่า รูปทั้งสองอันปรากฏอยู่ในพระฉายนั้น มีพรรณสัณฐานคล้ายคลึงกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระเมตตาภาวะแก่นายเดือมหาดเล็ก ซึ่งเป็นพระราชบุตรยิ่งนัก ทรงพระกรุณาดำรัสพระราชทานโอวาทานุสาสน์แลใช้ในกิจราชการทั้งปวง แล้วพระราชทานเสื้อผ้าข้าวของเงินทองเป็นอันมาก

ส่วนนายเดือมหาดเล็กก็รู้ตัวว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ โดยพระราชอุบายในวันอันส่องพระฉายนั้นแลบังเกิดทิฐิมานะขึ้นเป็นอันมาก ก็บริโภคโภชนาหารในพระสุพรรณภาชน์อันเหลือเสวยนั้น แลเอาพระภูษาทรงซึ่งเจ้าพนักงานตากไว้นั้นมานุ่งห่ม ผู้ใดจะว่ากล่าวก็มิได้ฟัง แต่ทำมาดังนั้นเป็นหลายครั้ง จึ่งเจ้าพนักงานทั้งหลายก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็มิได้ถือดำรัสว่าไอ้เดือนี้มันบ้า ๆ อยู่อย่าถือมันเลย มันชอบใจสิ่งของทั้งนั้นจึ่งบริโภคนุ่งห่มตามทีมันเถิด

จำเดิมแต่นั้นมานายเดือจะปรารถนาสิ่งใดก็ถือเอาสิ่งนั้นทุกประการ แลจะได้มีผู้ใดว่ากล่าวนั้น หามิได้ในขณะนั้นช้างพลายซ่อมตัวหนึ่ง เป็นช้างเพชฆฆาตสำหรับฆ่าคนโทษถึงตายร้ายกาจยิ่งนัก ถ้าแลตกน้ำมันแล้ว ถึงหมอช้างผู้ใดที่ดีขับขี่เข้มแข็ง ก็มิอาจสามารถจะขี่ไปลงน้ำได้ แลผูกตรึงไว้ที่โรงนั้น ครั้นอยู่มาวันหนึ่งนายเดือมหาดเล็กรู้เหตุดังนั้น ก็ไปยังโรงช้างพลายซ่อม แลจะขึ้นขี่พลายซ่อมเอาไปลงน้ำให้จงได้ หมอควาญทั้งหลายห้ามก็มิฟัง แลเข้าแก้เอาจากตะลุงแล้ว ก็ขึ้นขี่เอาไปลงน้ำโดยสะดวก ด้วยบุญญาเป็นมหัศจรรย์แลอานุภาพสรรพเวทมนต์คาถาวิชาคุณอันภาวนานั้นด้วยดีจะได้เป็นอันตรายนั้นหามิได้ ส่วนพระหลวงขุนหมื่นกรมช้างทั้งหลาย ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นก็ตกพระทัย จึ่งดำรัสให้กรมช้างทั้งหลายผูกช้างพังพลายเชือกพร้อมไปด้วย

เชือกบาศ เร่งรีบไปช่วยโดยเร็ว พอนายเดือเอาช้างพลายซ่อมไปลงน้ำ แล้วกลับขึ้นมาถึงโรงได้โดยปรกติแล้วผูกไว้ ณ โรงดังเก่า แล้วกรมช้างทั้งหลายก็กลับเอาเหตุมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบประพฤติเหตุอันนายเดือขี่ช้างพลายซ่อมได้ปราศจากภยันตรายดังนั้น ก็ทรงพระปิติโสมนัส จึ่งดำรัสให้หานายเดือมหาดเล็กเข้ามาเฝ้า แล้วก็มีพระราชโองการตรัสว่า ตัวเอ็งขี่ช้างแกล้วกล้าเข้มแข็งนัก จึ่งเป็นหลวงสรศักดิ[๑] ไปช่วยราชการบิดาแห่งเอ็งในกรมช้างเถิด จำเดิมแต่นั้นมานายเดือก็เป็นหลวงสรศักดิ กระทำราชการสนองพระเดชพระคุณข้างกรมช้าง

ครั้งนั้นพระบาทบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปยังเมืองลพบูรียเนือง ๆ แลเสด็จไปประพาสตำบลสระแก้ว แล้วให้กระทำพระราชวัง ณ เมืองลพบูรีย แลเสด็จสำราญพระทัยอยู่ในที่นั้น แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสชมพนัสพนาวันพิศาลสิงขรเขต วิเศษด้วยพรรณรุกขชาติ ร่มรื่นระหงรโหฐานแถวเถื่อนทุรัถยา สรรพด้วยสกุณปักษานา ๆ สัตว์จัตุบาทบำเทิงระเริงลานพระทัย แลทรงพระกรุณาดำรัสให้ทำคลองปากจันออกจากสระแก้ว กรุศิลายาปูนเป็นอันดีแล้วให้ขุดเป็นคลองไขน้ำมาแต่ทะเลชุบศร ตราบเท่าถึงคลองปากจันสระแก้วนั้น แล้วให้ตั้งพระนิเวศไว้ในที่นั้น แลเสด็จไปประพาสตำบลนั้นเนือง ๆ แล้วก็เสด็จกลับยังพระราชวัง แลเมืองลบบูรียก็สนุกสุขสำราญเป็นพระบรมราชนิวาสนสถานขึ้นในครั้งนั้น

จึ่งสมเด็จบรมบาทพระนรายราชบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสสั่งช่างพนักงานจัดการก่อพระมหาปราสาทสองพระองค์ ครั้นเสร็จแล้วก็พระราชทานนามบัญญัติชื่อ พระที่นั่งสุธาสวรรค์องค์หนึ่ง พระที่นั่งรัญมหาประสาทองค์หนึ่ง แล้วทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ วิหาร มหาธาตุเจดีย์ แลกุฎีศาลาในอารามทั้งหลายทั่วจังหวัดเมืองลบบูรีย์ที่ชำรุดปรักนั้นให้ถาวรขึ้นดังเก่าแล้วเสร็จ แลพระองค์เสด็จอยู่ ณ เมืองลพบูรีย์ในเหมันตฤดู แลคิมหันตฤดู แลเสด็จลงมาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร แต่เทศกาลวสันตฤดู สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยไอศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราช ณ เมืองลพบูรีย แลพระนครศรีอยุทธยาเป็นสุขานุสุขยิ่งนัก

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เอ็งจงเป็นหลวงสรศักดิ์

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงพระนาม เจ้าฟ้าน้อย ครั้นโสกันต์แล้วพระราชทานพระนามชื่อ เจ้าฟ้าอไภยทศ แล ทรงพระกรุณาโปรดให้อยู่ ณ พระตำหนักวังหลัง แลพระองค์มีพระราชบุตรีองค์หนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็น[๑] กรมหลวงโยธาเทพ แลซึ่งสมเด็จพระบรมราชภคินีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นกรมหลวงโยธาทิพ แลเสด็จอยู่ในพระตำหนักตึกในพระราชวัง

ครั้งนั้นพญาวิไชยเยน[๒] ฝรั่งกระทำราชการดีมีความชอบมากขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนที่เป็นเจ้าพญาแลให้บังคับราชการที่สมุหนายก แลทรงพระกรุณาโปรดให้พญารามเดโชออกไปครองเมืองณครศรีธรรมราช ให้พญารามขึ้นไปครองเมืองณครราชศรีมาคราวเดียวกันนั้น

ส่วนพญาวิไชยเยนผู้ว่าราชการที่สมุหนายก ให้ก่อตึกสี่เหลี่ยมอันใหญ่แลตึกเวียน มีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นที่อยู่แลให้ก่อตึกปีจู ตึกคชสาร แลตึกฝรั่งอื่นทั้งหลายเป็นอันมาก ตำบลที่ใกล้วัดปืน แลคิดอ่านกระทำการทั้งปวงต่าง ๆ ปรารถนาจคิดเอาราชสมบัติ แลจะทำกลอุบายที่จะประทุษร้ายเป็นประการใด ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าพระทัยแต่มิได้เอาโทษ ด้วยพญาวิไชยเย็นเอาใจใส่ในกิจราชการทั้งปวงเป็นอันมาก แลสึกเอาภิกขุสามเณรมากระทำราชการทั้งปวงก็มาก ขณะนั้นสมเด็จบรมพิตรพระนารายน์เป็นเจ้า ทรงพระนามปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมืองลพบูรีย์ แลทรงพระกรุณาให้ตกแต่งปฏิสังขรณ์ป้อมค่าย หอรบ เชิงเทิน ปราการเมืองแลสระน้ำเสวยที่ชำรุดปรักนั้นเสร็จ แลพระองค์เสด็จสำราญราชหฤทัยในที่นั้น

ส่วนหลวงสรศักดิ์ครั้นเห็นเจ้าพญาวิไชยเยน สึกเอาภิกษุสามเณรออกมากระทำราชการเป็นอันมากให้ร้อนในพระพุทธศาสนาดังนั้น ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นก็มิได้เอาโทษแก่พญาวิไชยเยน แลมิได้ตรัสเป็นประการใด แลหลวงสรศักดิ์จึ่งคิดว่าไอ้ฝรั่งคนนี้มันโปรดปรานยิ่งนัก

---

[๑] ต้นฉบับสะกด ป็น

[๒] โปรดสังเกต พระราชพงศาวดารฉบับนี้ ตอนต้นเรียก พระยาวิชาเยนทร์ ส่วนตอนหลังตั้งแต่ตรงนี้เป็นต้นไป เรียก พระยาวิไชยเยนทร์ ทั้งนั้น กรมศิลปากรมิได้แก้ไข คงให้พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม

จะกระทำผิดสักเท่าใดใด ทรงพระกรุณาก็มิได้เอาโทษ แลกูจะทำโทษมันเองสักครั้งหนึ่ง จึ่งเข้าไปคอยเจ้าพญาวิไชยเยนอยู่ที่อันเคยนั่งว่าราชการในพระราชวังนั้น ครั้นเช้าเจ้าพญาสมุหนายกฝรั่งเข้าไปในพระราชวังแล้วก็นั่งว่าราชการในที่นั้น แลหลวงสรศักดิเห็นได้ที ก็เข้าชกเอาปากเจ้าพญาวิไชยเยนฟันหักสองซี่ แล้วก็หนีออกไปยังบ้าน แลลงเรือเร็วรีบล่องลงไปยังกรุงเทพมหานคร ส่วนเจ้าพญาวิไชยเยนเมื่อหลวงสรศักชกเอานั้นล้มอยู่ ครั้นได้สติแล้วก็ลุกขึ้น แลบ้วนฟันออกเสียแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีโลหิตไหลออกจากปากพลางทางกราบทูลว่าอาญาเป็นล้นเกล้า บัดนี้หลวงสรศักดิ์ชกเอาปากข้าพระพุทธเจ้าจนฟันหักสองซี่ ข้าพระพุทธเจ้าสิ้นสมประฤดีล้มสลบลงอยู่ ปิ่มประหนึ่งจะถึงแก่สิ้นชีวิต ข้าพระพุทธเจ้าได้ความเจ็บอายแก่ข้าราชการทั้งหลายเป็นอันมาก ขอทรงพระกรุณาโปรดลงพระราชอาชญาแก่หลวงสรศักดิ์จงหนักแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึ่งจะสิ้นความเจ็บอาย

สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธแก่หลวงสรศักดิ์ จึ่งดำรัสแก่เจ้าพญาวิไชยเยนว่า ท่านทะเลาะวิวาทกับมันหรือประการใด จึ่งเจ้าพญาวิไชยเยนกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทะเลาะวิวาททุ่มเถียงกับหลวงสรศักดิสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นหามิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็ยิ่งทรงพิโรธนัก จึ่งดำรัสสั่งตำรวจให้ไปเอาตัวหลวงสรศักดิเข้ามา ขุนหมื่นตำรวจรับพระราชโองการแล้ว ก็รีบออกไปเอาตัวหลวงสรศักดิ์ ณ บ้าน ครั้นไม่ได้ตัวแล้วก็กลับเข้ามากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งมีพระราชดำรัสให้ตำรวจทั้งหลายไปเที่ยวหาตัวหลวงสรศักดิ์มาให้จงได้ แล้วมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าพญาวิไชยเยนว่า ท่านจงยับยั้งอยู่เราจะหาตัวมันให้ได้ก่อน แลเจ้าพญาวิไชยเยนเข้ามาเฝ้าขณะใดก็กราบทูลกล่าวโทษหลวงสรศักเพิ่มเติมขึ้นทุกครั้ง จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระวิจารณ์ในคดีนั้น แลทรงพระราชดำริระลึกถึงถ้อยคำอันหลวงสรศักดิกราบทูลกล่าวโทษเจ้าพญาวิไชยเยนแต่ครั้งก่อนนั้น ก็เห็นว่าเจ้าพญาวิไชยเยนกระทำผิดจริง จึ่งดำรัสว่าไอ้เดือมันเห็นโทษท่านทำผิด จึ่งชกให้ได้ทุกขเวทนา แลเราจะมีโขนโรงใหญ่ทำขวัญให้แก่ท่าน ส่วนเจ้าพญาวิไชยเยนก็มิได้เต็มใจโดยพระราชดำรัสนั้น แลกราบทูลพระกรุณาขอแต่ให้ทำโทษหลวงสรศักดิถ่ายเดียว

ฝ่ายหลวงสรศักดิ์ก็ไปเฝ้าเจ้าแม่วัดดุสิต ซึ่งเป็นมารดาเจ้าพญาโกษาเหล็ก โกษาปาน แลเป็นพระนมผู้ใหญ่ของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนั้น แลถวายบังคมแล้ว ก็กราบทูลแถลงการอันเจ้าพญาวิไชยเยนกระทำให้ร้อนในพระพุทธศาสนาเหมือน ดังนั้น แลได้กราบทูลพระกรุณาแล้วก็มิได้เอาโทษ ข้าพระพุทธเจ้ามีความโทมนัส ถึงพระพุทธศาสนา อันเจ้าพญาวิไชยเยนจะทำพระพุทธศาสนาให้พินาศเสื่อมสูญ ดังนั้น จึ่งชกเอาปากเจ้าสมุหนายกแล้วก็หนีลงมา แลบัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิโรธ จะลงพระราชอาญาแก่ข้าพระพุทธเจ้า ขอจงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า โปรดกระหม่อมอัญเชิญเสด็จขึ้นไปขอพระราชทานโทษข้าพระพุทธเจ้าครั้งหนึ่งเถิด

จึ่งเจ้าแม่ผู้เฒ่าได้ทรงฟังดังนั้น ก็เห็นโทษอันเจ้าพญาวิไชยเยนทำผิด จึ่ง เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งขึ้นไปยังเมืองลพบุรีย์ แลเสด็จถึงฉนวนน้ำประจำท่า ก็พา หลวงสรศักดิ์ขึ้นไปยังพระราชวัง ให้ยับยั้งอยู่นอกลับแลก่อน แล้วก็เสด็จไปเฝ้าข้าง ใน แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแล้วก็กระทำปัจจุคมนาการ เชิญ เสด็จให้สถิตร่วมราชาอาสน์ แลยกพระหัตถ์อัญชุลี แล้วก็ดำรัสถามว่าพระมารดาขึ้น มาด้วยธุระสิ่งใด จึ่งเจ้าแม่ผู้เฒ่ากราบทูลโดยเหตุทั้งปวงนั้นทุกประการ สมเด็จบรม บพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นแล้ว ก็มีพระราชโองการให้หาหลวง สรศักดิ์มาเฝ้า แล้วก็ดำรัสบริภาษเป็นอันมาก แลเจ้าแม่ผู้เฒ่ากราบทูลขอพระราชทาน โทษ ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้ แล้วตรัสบอกประพฤติเหตุทั้งปวง อันหลวง สรศักดิทำแก่เจ้าพญาวิไชยเย็นนั้น ให้แก่เจ้าแม่ผู้เฒ่าทราบสิ้นทุกประการ แล้ว ดำรัสให้ยับยั้งอยู่ ณ พระราชวัง ๒ - ๓ วัน แลทรงปรนนิบัติด้วยเคารพเป็นอันดีแล้ว ก็อัญเชิญเสด็จกลับลงไปยังกรุงเทพมหานคร

ในขณะนั้นท้าวพญาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย จำเดิมแต่เจ้าพญา วิไชยเยนว่าราชการที่สมุหนายกนั้นก็มิได้เต็มใจ จึ่งปรึกษากันว่าข้าราชการทั้งปวง ที่มีสติปัญญาสัตย์ซื่อมั่นคง ควรที่จะเลี้ยงเป็นอัครมหาเสนาธิบดีได้นั้นพอจะมีอยู่บ้าง แลทรงพระกรุณามิได้ชุบเลี้ยงขึ้น แลมาโปรดปรานพระราชทานที่สมุหนายกให้แก่ ไอ้ฝรั่งลูกค้าต่างประเทศอันมิได้ซื่อสัตย์ คิดประทุษร้ายในละอองธุลีพระบาทอยู่ดังนี้ ก็มิบังควรยิ่งนัก แลถ้อยคำว่าดังนี้ก็ปรากฏมีเนือง ๆ จนทราบถึงพระกรรณ สมเด็จ

บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็มีพระราชดำริจะแก้ความครหาแห่งข้าราชการทั้งปวง ด้วยทรงพระกรุณาเห็นแท้ว่า เจ้าพญาวิไชยเยนมีสติปัญญายิ่งกว่าข้าราชการทั้งสิ้น แล้วได้ของวิเศษต่าง ๆ ในทมิฬเสทรประเทศมาถวายเป็นอันมาก จึ่งโปรดให้เป็นอัครมหาเสนาธิบดีต่างพระเนตรพระกรรณ แลซึ่งประทุษร้ายนั้นทรงพระกรุณาเสี่ยงเอาพระบารมี จะได้สะดุ้งพระทัยนั้นหามิได้

ครั้นอยู่มาเพลาหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ณ ท้องพระโรงหลวง พร้อมด้วยมุขมาตยาเสนาบดี กระวีราชปโรหิตาจารย์เฝ้าอยู่เดียรดาษ มีพระราชดำรัสสำแดงสติปัญญาอันยิ่งแห่งเจ้าพญาวิไชยเยนให้ปรากฏ จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งท้าวพญาข้าราชการทั้งปวงว่า ท่านทั้งหลายจงช่วยกันเอาปืนพระพิรุนขึ้นชั่งดู แลจะหนักสักกี่หาบ จึ่งท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายรับพระราชโองการแล้ว ก็ชวนออกมาคิดอ่านการอันจะชั่งปืนนั้น แลจะทำตราชูชั่งให้ใหญ่ เอาสายโซ่ผูกแขวนขึ้น ณ ไม้คันชั่งปักให้สูง และจะเอาปืนขึ้นชั่งบนนั้น ก็เห็นตราชูชั่งแลสายโซ่อันผูกนั้นจะทานไว้มิได้ด้วยพระพิรุนบอกนี้ใหญ่หลวงนัก แลคิดอ่านประการใดก็สิ้นสติปัญญา จึ่งเข้ามากราบทูลพระกรุณาโดยเหตุเหลือกำลังที่จะเอาขึ้นชั่งนั้นมิได้

สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกตรัสได้ทรงฟังดังนั้น จึ่งแย้มพระโอษฐ์ดำรัสสั่งเจ้าพญาวิไชยเยนว่า ท่านจงออกไปชั่งปืนพิรุนให้รู้ว่าหนักสักเท่าใด จึ่งเจ้าพญาวิไชเยนรับพระราชโองการแล้วออกไปคิดอ่านการอันจะชั่งปืน แลให้เอาเรือนางเป็ดอันใหญ่หลายลำมาเทียบขนานกัน ณ ท่า แล้วก็ให้ลากปืนพระพิรุนลงไปในเรือนางเป็ดที่ขนานนั้น แลเรือหนักจมลงไปเพียงไรก็ให้หมายไว้เพียงนั้น แล้วก็ให้ลากปืนขึ้นมาเสียจากเรือ จึ่งให้ขนเอาอิฐหักแลก้อนศิลามาชั่งให้ได้น้ำหนักเท่าใด ๆ แล้วก็ทิ้งลงไปในเรือตราบเท่าจนเรือจมลงไปถึงที่อันหมายไว้นั้น ก็รู้ว่าปืนพระพิรุณหนักเท่านั้น จึ่งเอาเหตุนั้นเข้ามากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็ทรงพระโสมนัส ดำรัสสรรเสริญสติปัญญาเจ้าพญาวิไชยเยน ซึ่งเอาปืนขึ้นชั่งได้นั้นเป็นอันมาก แล้วก็มีพระราชโองการตรัสแก่ท้าวพญามุขมนตรีทั้งหลายว่า เมื่อเจ้าพญาวิไชยเย็นเขามีสติปัญญายิ่งกว่า

ทั้งปวงดังนี้ หรือจะมิให้เราเลี้ยงเขาเป็นใหญ่กว่าท่านทั้งปวงเล่า แล้วก็ทรงพระกรุณาปูนบำเหน็จพระราชทานเสลี่ยงงาให้เจ้าพญาวิไชยเยนขี่ แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้นั่งเบาะสูงศอกหนึ่ง ขณะเมื่อเฝ้านั้น แลพระราชทานเครื่องอุปโภคเป็นอันมาก จำเดิมแต่นั้นมาเจ้าพญาวิไชยเย็นว่าราชการอันใดก็ยิ่งสิทธิ์ขาดขึ้น แลคิดอ่านเพ็ดทูลสิ่งใดก็ว่ากล่าวพอพระทัยทุกประการ ท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายก็ยำเกรงยิ่งนัก

อยู่มาเพลาหนึ่ง จึ่งเจ้าพญาสมุหนายกกราบทูลพระกรุณาว่า เมืองพระพิศนุโลกย์เป็นหัวเมืองใหญ่กว่าฝ่ายเหนือ แลที่ทางซึ่งจะรับราชศัตรูเพื่อจะมีมานั้นเห็นมิสู้มั่นคง แลจะขอพระราชทานให้ก่อป้อมใหญ่ไว้สำหรับเมือง อนึ่งฝ่ายข้างปากใต้เล่าจะขอให้ก่อป้อมไว้ ณ เมืองธนบูรีย์ทั้งสองฟากน้ำแลจะทำสายโซ่อันใหญ่ขึงขวางน้ำตลอดถึงกันทั้งสองฟาก สำหรับป้องกันอริราชไพรีจะมีมาทางทะเล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสเห็นชอบด้วยโดยถ้อยคำเจ้าพญาวิไชยเยนกราบทูลนั้น แลทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพญาวิไชยเยนเป็นแม่กองก่อป้อม ณ เมืองพระพิศนุโลกย์แลเมืองธนบูรีย์นั้นแล้วเสร็จทั้งสองตำบล

ครั้งนั้นพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาททุกปี ๆ มิได้ขาด แลเสด็จประทับอยู่ณพระราชนิเวศธารเขศม ทรงพระกรุณาให้เล่นการมหรสพถวายพุทธบาทสมโภชสามวันตามบุราณราชประเพณี เสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังเมืองลพบูรีย์แลดำรัสให้ตกแต่งทุบปราบสถลมารค แต่พระพุทธบาทมาโดยท้ายภุนกยุงแลถ้าศิลาเป็นทางหลวงตลอดตราบเท่าถึงเมืองลพบูรีย แลให้ตกแต่งขุดทะเลชุบษรแลทางสระแก้ว แลทางท่าเรือตำบลพระตำหนักถ้าสนุกนิ์ แล้วทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาทที่ชำรุดปรักนั้นแล้วเสร็จ แลพระองค์บำเพ็ญพระราชกุศลเป็นศาสนูปถัมภกโดยอเนกประการ

อยู่มาวันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาส ณ พระตำหนักตำบลสระแก้วพร้อมด้วยมุขมนตรีทั้งหลายโดยเสด็จพระราชดำเนินที่นั้นเป็นอันมาก แลเมื่อเสด็จกลับเข้าในพระราชวังพระองค์เสด็จทรงม้าพระที่นั่งบรมราชพาหนะ มีพรรณอันแดงประดับด้วยเครื่องราชอุปโภคพร้อมเสร็จ แลเสด็จขับม้าพระที่นั่งเป็นบาทย่างสะเทินมาถึงหน้าวัดพระศรีรัตน์มหาธาตุ จึ่งเสด็จลงจาก

ม้าพระที่นั่งมีพระราชโองการตรัสเรียกพระเพทราชาเข้ามา แล้วดำรัสว่าท่านจงมาขี่ม้าแดงพยศตัวนี้ ลองดูจะขี่ได้หรือมิได้ จึ่งพระเพทราชารับพระราชโองการกราบถวายบังคมแล้ว ก็เปลื้องผ้าส่านซึ่งเกี้ยวพุงนั้นออกปูทับพระยี่ภู่บนอานม้าเพื่อเคารพในละอองธุลีพระบาท มิได้นั่งร่วมราชาอาสน์นั้น จึ่งขึ้นขี่ม้าพระที่นั่งขับย่างไป ฝ่ายตำรวจแห่หน้าหลัง แลเจ้าพนักงานซึ่งถือเครื่องสูงแลกลองชนะแตรสังข์ทั้งหลายก็สำคัญว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน จึ่งประโคมแตรสังข์เภรีนี่สนั่นนฤนาท เคลื่อนขยายพยุหบาตราเป็นมหามงคลนิมิตเหตุอันพระเพทราชาจะได้เสวยราชสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ผ่านธรณีนั้นแลพระเพทราชาเห็นดังนั้นก็ตกใจ จึ่งลงจากม้าพระที่นั่งกราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ตรัสทอดพระเนตรเห็นดังนั้นก็ทรงพระสรวลว่า คนทั้งหลายนี้มันสำคัญว่าเรา แล้วเสด็จกลับขึ้นทรงม้าพระที่นั่งไปยังพระราชวังนั้น

พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยสวรรยาธิปัตยถวัลราชย์ ณ เมืองลพบูรีย์แลพระนครศรีอยุทธยาเป็นมหาบรมสุขสนุกมั่งคั่งพรั่งพร้อมด้วยพลช้างพลม้าพลานิกรทวยหาญล้วนแกล้วกล้าสามารถ ปราศจากอริราชไพรี มิได้มีมาย่ำยีบีฑา[๑] ระอาพระเดชเดชานุภาพกฤษฎาธิการ แลพระองค์เสด็จผ่านพิภพสิริมไหสุริยสันตติวงศ์ ดำรงราชอาณาจักรโดยยุติธรรมโบราณราชบรมกษัตริย์สืบกันมา ฟ้าฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล ธัญญาหารก็บริบูรณ์ทั่วนิคมชนบทพระเกียรติยศคือฉัตรแก้วกั้นเกศ ทุกประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวงซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑเสมา ก็ผาสุกสมบูรณ์ยิ่งนัก

ลุศักราช ๑๐๔๔ ปีจอจัตวาศก ขณะนั้นพญาเสวตรกุญชรบรมคเชนธฉัตทันต์นั้นป่วยลงถึงอนิจกรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโทมนัสอาลัยในพญาช้างเผือกนั้นเป็นอันมาก จำเดิมแต่นั้นมาก็มิได้สบายพระทัยเลยจนทรงพระประชวรลงในปีนั้น แลพระโรคนั้นก็หนักลง จะทรงนั่งว่าราชการมิได้ลำบากพระทัยนัก จึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม โปรดให้พระเพทราชาว่าราชการแทนพระองค์ แลพระเพทราชาก็ไปว่าราชการแทนอยู่ตึกพระเจ้าเหา พร้อมด้วยท้าวพญาเสนาบดีมุขมนตรีทั้งหลายเป็นอันมาก แลให้มีตราไปทุกเมือง ให้เจ้าเมืองกรมการจัดแจงตรวจตราเลกหัวเมืองให้พร้อมไว้ แล้วให้ขัดด่านทางทุก ๆ ตำบล

[๑] ต้นฉบับเขียน ยายีบีฑา

เกลือกกิตติศัพท์ซึ่งทรงพระประชวรนั้นจะเลื่องลือไป หมู่อริราชไพรีรู้แล้วจะกำเริบยกมาย่ำยีบีฑาในแว่นแคว้น แลให้ตรวจตราตระเวนรักษาด่านแดนระวังการศึก แลพระเพทราชาว่าราชการครั้งนั้นโดยสุจริต จะได้คิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นหามิได้

อยู่มาวันหนึ่งหลวงสรศักดิ์เข้าไปในพระราชวัง มิได้ไปฟังราชการ ณ ตึกพระเจ้าเหา แลไปนั่งอยู่ ณ ทิมดาบ จึ่งเห็นสมิงพระตะบะผู้เฒ่าก็เรียกให้เข้ามานั่งในที่นั้น แลสนทนากันด้วยกิจอื่น ๆ เป็นอันมาก แล้วจึ่งถามสมิงพระตะบะว่าอย่างธรรมเนียมข้างรามัญประเทศ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรหนักจะถึงกาลทิวงคต แลพระราชบุตร พระราชนัดดา วงศานุวงศ์ แลเสนาบดีจะคิดเอาราชสมบัตินั้นทำอย่างไร จึ่งพระตะบะก็บอกว่าอย่างธรรมเนียมข้างรามัญประเทศ ถ้าพระมหากษัตริย์ประชวรหนักจะสวรรคต แลผู้ใดจะคิดเอาราชสมบัตินั้น ก็เร่งจัดแจงตระเตรียมผู้คนเครื่องศัสตราอาวุธให้พร้อมไว้แต่ยังมิทันสวรรคต ครั้นเห็นจวนจะสวรรคตแล้ว ก็ยกจู่เข้าไปปล้นราชสมบัติในเพลานั้นอย่าให้ทันคนอื่นรู้จึ่งจะได้โดยสะดวก ถ้าแลผู้อื่นรู้การนี้แล้วก็จะมีความปรารถนาในราชสมบัติบ้าง แลจะตระเตรียมผู้คนรบพุ่งช่วงชิงกัน จะฆ่าฟันกันตายเป็นอันมาก แล้วก็จะไม่สมคะเนที่คิดไว้แลจะได้เป็นอันยากนัก หลวงสรศักดิ์ได้ฟังถ้อยคำสมิงพระตะบะบอกอุบายชี้แจงดังนั้นก็มีความยินดีนัก จึ่งว่าบัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก เห็นจะสิ้นพระชนมายุสวรรคาลัยในสองสามวันนี้เป็นแท้ แลตัวเราเป็นพระราชโอรส มีความปรารถนาในราชสมบัติแลจะคิดอ่านเอาราชสมบัติ ท่านจะเข้าด้วยเราหรือหาไม่ จึ่งสมิงพระตะบะก็ตอบว่า ถ้าท่านจะทำการจริงแล้ว ข้าพเจ้าก็จะช่วยคิดอ่านด้วยอย่าวิตกเลย หลวงสรศักเห็นสมิงพระตะบะเข้าด้วยโดยสุจริตจริงแล้ว จึ่งถามว่าคนของท่านมีอยู่มากน้อยเท่าใด สมิงพระตะบะบอกว่ามีอยู่สามร้อยเศษ หลวงสรศักดิ์จึ่งว่าท่านจงตระเตรียมให้พร้อมไว้แต่ในสองสามวัน สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง แล้วจงซุ่มไว้อย่าให้ใคร ๆ รู้ แลสมิงพระตะบะรับคำแล้วก็ไปจัดแจงผู้คนและเครื่องศัสตราวุธไว้พร้อมเสร็จทุกประการ

ครั้นค่ำเพลาประมาณยามเศษ หลวงสรศักดิ์ก็ขึ้นไปหาพระเพทราชา ณ จวน ยกมือไหว้แล้วจึ่งถามว่า บัดนี้เจ้าคุณว่าราชการอย่างไร จึ่งพระเพทราชาก็บอกโดยกิจอันว่าราชการนั้นให้แจ้งสิ้นทุกประการ หลวงสรศักดิ์จึ่งถามว่า เจ้าคุณ

ว่าราชการบัดนี้จะเอาราชสมบัติเองหรือ ๆ จะให้แก่ผู้ใดพระเพทราชาจึ่งบอกว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว บิดาก็จะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระราชวังหลัง หลวงสรศักดิ์ได้ฟังดังนั้นจึ่งว่า ถ้าเจ้าคุณจะยอมให้แก่ผู้อื่นไซร้ข้าพเจ้าก็ไม่เข้าด้วย พระเพทราชาได้ฟังถ้อยคำหลวงสรศักดิ์ว่าดังนั้นก็เห็นว่าจะกระทำการใหญ่ จึ่งว่าเจ้าจะคิดอ่านกระทำเป็นประการใด ๆ บิดาก็จะกระทำตามถ้อยคำทุกประการ หลวงสรศักดิ์จึ่งว่า ผู้คนทแกล้วทหารที่ร่วมใจของเรามีอยู่มากน้อยเท่าใด เจ้าคุณจงให้หาตัวมาให้สิ้นแลให้ตระเตรียมเครื่องศัสตราวุธให้พร้อมมือกัน แลให้ซุ่มอยู่ ณ วัดแลบ้านทั้งหลายแยกย้ายกันอยู่ อย่าให้การเอิกเกริกเฟื่องฟุ้งไป แลเจ้าคุณจงจัดแจงการให้พร้อมไว้แต่ในสองสามวัน แล้วจึ่งส่งคนทั้งหลายไปยังสำนักข้าพเจ้า ๆ จะคิดอ่านเอาราชสมบัติให้ได้ แลพระเพทราชาก็เห็นด้วยโดยความคิดทุกประการแล้ว หลวงสรศักดิ์ก็กราบลาไปยังบ้าน

ส่วนพระเพทราชาก็จัดแจงตระเตรียมผู้คนเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงพร้อมเสร็จแล้ว ก็ไปส่งยังบ้านหลวงสรศักดิ์ แล้วก็ไปว่าราชการอยู่ ณ ตึกพระเจ้าเหาพร้อมด้วยท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายประชุมกันอยู่ที่นั้นทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจกาลมิได้ขาด

ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุธาสวรรค์ แลพระโรคนั้นกำเริบมากขึ้น จะเสวยพระกระยาหารก็ไม่ได้ เกือบใกล้จะสวรรคตอยู่แล้ว แลหลวงสรศักดิ์คิดการนั้นด้วยหลวงทรงบาท กรมช้างขวาผู้หนึ่งเป็นที่ไว้ใจได้ ครั้นเห็นพอจะทำการได้แล้ว จึ่งให้หาทแกล้วทหารทั้งหลาย แลรามัญพวกสมิงพระตะบะประมาณสามร้อยเศษมาพร้อมกันแล้วจึ่งสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงชวนกันไปลับอาวุธ แล้วจงแยกย้ายกันไปซุ่มอยู่ทางนั้น ๆ พร้อมกันแต่ในเพลาชายสามนาฬิกา แล้วจงทำอุบายเอาอาวุธซ่อนเข้าไปในพระราชวังให้จงได้ จงทำอย่าให้นายประตูเขาสงสัย ถ้าเราเข้าไป ณ ตึกพระเจ้าเหาสักครู่หนึ่ง แล้วท่านทั้งหลายจงรีบเข้าไปที่นั้นให้พร้อมกัน แล้วจงเอาอาวุธพาดเข้าไปตามช่องประตูหน้าต่างตึกนั้นแลแวดล้อมเราอยู่โดยรอบ คนทั้งหลายรับคำแล้วก็ไปทำตามถ้อยคำทุกประการแล้วคิดอ่านเอาอาวุธซ่อนเข้าไปได้ในพระราชวัง แล้วก็แยกกันคอยอยู่ในที่สมควรมิให้ผู้อื่นสงสัย

ฝ่ายหลวงสรศักดิ์ก็ใช้ทนายให้เข้าไปดูท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาท ทั้งหลาย ซึ่งประชุมกันอยู่ ณ ตึกพระเจ้าเหานั้นมาพร้อมกันแล้วหรือยังประการใด แลทนายก็เข้าไปยังตึกพระเจ้าเหา เห็นท้าวพญาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย มาสิ้นแล้ว ยังไม่มาแต่เจ้าพญาวิไชเยนผู้เดียว ก็กลับเอาเหตุนั้นมาแจ้งแก่หลวงสรศักดิ์ ๆ ได้ฟังแล้วว่า ทำไมกับไอ้ฝรั่งนั้นมันไม่มาก็แล้วไปเถิด

ครั้นเพลาชายแล้วสามนาฬิกา หลวงสรศักดิ์ก็แต่งกายอันจะให้มีอำนาจเสร็จแล้วก็เข้าไปในพระราชวังแวดล้อมด้วยทหารร่วมใจสิบหกคน แลให้ทนายคนสนิทผู้หนึ่งถือดาบตามเข้าไปด้วย ครั้นเข้าไป ณ ตึกพระเจ้าเหาแล้ว ก็นั่งที่ใกล้พระเพทราชายกมือไหว้บิดา แล้วจึ่งว่าขึ้นท่ามกลางขุนนางทั้งปวงว่า บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักอยู่แล้ว ถ้าแลพระองค์เสด็จสวรรคตไซร้ ตัวเราเป็นพระราชโอรสจะเอาราชสมบัติ ท่านทั้งหลายจะเข้าด้วยเราหรือไม่ให้เร่งบอกมา ถ้าผู้ใดไม่เข้าด้วยเรา ๆ ก็จะประหารชีวิตผู้นั้นเสีย ขณะเมื่อหลวงสรศักดิ์ว่าขึ้นดังนั้น ฝ่ายทแกล้วทหารทั้งหลายก็มาพร้อมกันสิ้น แลเอาอาวุธพาดเข้าไปตามช่องประตูหน้าต่างตึกนั้นโดยรอบ บ้างก็ถืออาวุธเข้าไปในตึกนั้นเป็นอันมาก ส่วนพญาพระหลวงขุนหมื่น ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลายได้ฟังถ้อยคำหลวงสรศักดิ์ว่าดังนั้นแล้วเห็นผู้คนถืออาวุธเป็นอันมากก็ตกใจกลัวยิ่งนัก แลจะคิดอ่านประการใดก็เห็นไม่ได้ด้วยการนั้นจู่เอามิทันรู้ตัวกลัวความตายก็ต้องนิ่งอยู่ มิรู้ที่จะโต้ตอบประการใด บ้างก็ยอบกายลงถวายบังคมเป็นอันมาก หลวงสรศักดิ์เห็นดังนั้นก็จับดาบกวัดแกว่งแล้วก็ร้องคุกคามสำทับไปว่า คนทั้งหลายนี้ไฉนจึ่งนิ่งอยู่เล่า จะเข้าด้วยเราหรือหาไม่ให้เร่งว่ามา ถ้าผู้ใดไม่เข้าด้วยเรา ๆ ก็จะฟันเสียบัดนี้ ส่วนท้าวพญาข้าราชการทั้งหลายเห็นดังนั้น ก็ยิ่งสะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก ต่างคนต่างถวายบังคมพร้อมกันแล้วกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอเข้าด้วยพระองค์ แลจะขอเป็นข้าทำราชการอยู่ในใต้ละอองธุลีพระบาทสืบไป หลวงสรศักดิ์เห็นขุนนางทั้งปวงอยู่ในอำนาจสิ้นแล้วก็ไปถวายบังคมพระเพทราชาผู้เป็นบิดา แลรับพระโองการแล้วมอบเวนสมบัติถวายแก่พระเพทราชานั้น

ฝ่ายท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ก็รับบัณฑูรแก่หลวงสรศักดิ์ แลอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ ที่มหาอุปราช ในขณะนั้นจึ่งหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราช ก็ใช้ให้ทนายไปอาราธนาพระพุทธรูป คัมภีร์ปริยัติธรรม ณ เรือน แลให้ไปนิมนต์พระสงฆ์แลคามวาสีแลราชาคณะมาด้วยพร้อมกัน แล้วก็ถวายนมัสการพระรัตนตรัยญาณธิคุณสุนทรภาพด้วยเบญจางคประดิษฐ์แล้วให้ขุนนางทั้งปวงนั้นกินน้ำพิพัฒสัตยา ถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จทุกประการ

จึ่งพระเพทราชาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็ให้เจ้าพญาสุริสงครามเป็นผู้รับสั่งให้ไปหาตัวเจ้าพญาวิไชยเยนเข้ามา ถ้าสำเร็จราชการแล้วเราจะเลี้ยงให้ถึงขนาด แลเจ้าพญาสุริสงครามก็สั่งให้ทนายออกไปหาตัวเจ้าพญาวิไชยเยน ณ บ้าน ว่ามีพระราชโองการให้หา ครั้นเจ้าพญาวิไชยเยนได้แจ้งก็เข้าใจในเหตุทั้งนั้น แลจึ่งถามว่าใครเป็นผู้รับสั่ง ทนายก็บอกว่าเจ้าพญาสุริสงครามเป็นผู้รับสั่ง เจ้าพญาวิไชยเยนจึ่งว่า เจ้าพญาสุริสงครามให้หาเราไปบัดนี้ ประดุจเขียนด้วยมือแลจะลบด้วยเท้าเล่า ด้วยเจ้าพญาสุริสงครามมีคุณูปการแก่เราเป็นอันมาก ได้ชุบย้อมมาแต่เดิมนั้น แลกลับจะมาทำลายคุณเสียดังนี้ก็มิควรยิ่งนัก ถ้าเราจะเข้าไปบัดนี้ ดีร้ายจะมีภัยอันตรายเป็นมั่งคง แลทนายก็เตือนว่าพระโองการให้หาเป็นการเร็ว เจ้าพญาวิไชยเยนมิอาจจะขัดพระราชโองการได้ ก็ตกแต่งกายแล้วขึ้นเสลี่ยงมีบโทน แลทนายแห่หน้ามาจนเข้าประตูในพระราชวังนั้น

ส่วนหลวงสุระศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราชนั้น เมื่อให้ไปหาตัวเจ้าพญาวิไชยเยนนั้นก็กะเกณฑ์ทแกล้วทหารให้ไปอยู่ประจำรักษาทุกป้อมทุกประตูรอบพระราชวังทั้งปวง แลให้ปิดประตูเสียอย่าให้ผู้ใดเข้าออกแปลกปลอมได้ ให้ตรวจตราระวังระไวเป็นกวดขันทุกตำบล แล้วก็จัดแจงทแกล้วทหารให้ไปคอยเจ้าพญาวิไชยเยนอยู่ทางประตูจะเข้ามา ถ้าเข้ามาแล้วฆ่าเสีย ครั้นเจ้าพญาวิไชยเยนเข้ามาถึงในประตูพระราชวัง คนซึ่งคอยอยู่สองข้างประตูนั้น ก็เอาไม้พลองตีเจ้าพญาวิไชยเยนตกลงจากเสลี่ยงแล้วประหารจนสิ้นชีวิตนั้น แลพวกเจ้าพญาวิไชยเยนนั้น ครั้นเห็นนายเป็นเหตุแล้วก็ตกใจกลัวต่างคนต่างวิ่งหนีกระจัดพลัดพรายไปสิ้น

จึ่งพระเพทราชาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็พาหลวงสรศักดิ์ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระประชวรหนักอยู่ ณ พระที่นั่งสุธาสวรรค์ แลถวายบังคมแล้วกราบทูลถามพระอาการอันทรงพระประชวรนั้น แล้วก็กราบทูลแถลงกิจจานุกิจราชการทั้งปวง ซึ่งได้ว่ากล่าวบังคับบัญชานั้นเสร็จสิ้นทุกประการ แล้วบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตไซร้ ข้าพระพุทธเจ้าจะรักษาราชสมบัติไว้ถวายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังหลัง สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังพระเพทราชากราบทูลดังนั้น ก็เข้าพระทัยในกิริยาแห่งพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์อันคิดการเป็นขบถนั้นก็ทรงพระพิโรธแลทรงจับเอาพระแสงดาบซึ่งวางอยู่ข้างที่ แล้วเสด็จลุกยืนขึ้นได้ด้วยสามารถ พระองค์ทรงพระพิโรธเป็นกำลัง มีพระราชโองการตรัสว่าไอ้สองคนพ่อลูกนี้คิดการเป็นขบถ แล้วพระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินจะไปประหารชีวิตพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์ ก็มิอาจสามารถจะเสด็จพระราชดำเนินไปได้ ด้วยทรงพระประชวรหนักทุพพลภาพอยู่แล้ว ทั้งพระกายก็สั่นจะเสด็จดำรงพระองค์มิได้ ก็ล้มลงในที่นั้น แลพระแสงดาบทรงนั้นก็ตกจากพระหัตถ์ แล้วมีพระราชดำรัสว่า เทพเจ้าผู้บำรุงรักษาพระบวรพุทธศาสนาจงไว้ชีวิตอีกสักเจ็ดวัน จะขอดูหน้าไอ้ขบถสองคนพ่อลูกนี้ให้จงได้

ขณะนั้นพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์ก็กลับลงมาจากพระที่นั่งสุธาสวรรแล้ว ก็เข้าใจว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จสวรรคตในวันนั้นเป็นแท้อยู่แล้ว จึ่งแต่งคนสนิทให้เอาเรือเร็วลงไปยังกรุงเทพมหานคร แลให้ทูลอัญเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอไภยทศ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่แล้ว แลบัดนี้มีพระราชโองการให้อัญเชิญเสด็จขึ้นไปเฝ้า ณ เมืองลพบูรียเป็นการเร็ว ผู้รับสั่งก็เอาเรือเร็วรีบลงไปยังกรุงเทพมหานครในวันนั้น ส่วนสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จำเดิมแต่เสด็จล้มลงเพลานั้นพระโรคก็กำเริบมากขึ้น จึ่งมีพระราชดำรัสให้หาบรรดาชาวที่ชาววัง ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมประมาณสิบห้าคน เข้ามาเฝ้าในพระมหาปราสาทที่นั่งสุธาสวรรค์ ที่เสด็จทรงพระประชวรอยู่นั้น แล้วจึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า บัดนี้ไอ้สองคนพ่อลูกมันคิดการเป็นขบถ ฝ่ายเราก็ป่วยทุพพลภาพหนักอยู่แล้ว เห็นชีวิตไม่ตลอดจนสามวัน แลซึ่งท่านทั้งหลายจะอยู่ในฆราวาสนั้น เห็นว่าไอ้ขบถพ่อลูกมันจะฆ่าเสียสิ้น อย่าอยู่

เป็นคฤหัสถ์เลย จงบวชในพระบวรพุทธศาสนา เอาธงไชยพระอรหันต์เป็นที่พึ่งเถิดจะได้พ้นภัย จึ่งดำรัสให้ไปเบิกเอาไตรจีวร ณ พระคลังศุภรัตมาพอครบตัวกัน แลมีพระราชโองการตรัสให้ไปอาราธนาพระสงฆ์ราชาคณะเข้ามาประมาณยี่สิบรูปในเพลานั้น แล้วดำรัสว่านิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จงนำเอาคนเหล่านี้ออกไปอุปสมบทบวชเป็นพระภิกขุภาวนาในพระพุทธศาสนาด้วยเถิด จึ่งพระสังฆราชาคณะทั้งหลายถวายพระพรว่าซึ่งอาตมาทั้งปวงจะนำเอาอุบาสกเหล่านี้ออกไปอุปสมบท ณ อารามนั้น เห็นว่าผู้ซึ่งประจำรักษาประตูพระราชวังนั้นจะห้ามมิให้ออกไป

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็ทรงพระพิโรธ แล้วโทมนัสในพระทัยเป็นกำลังแต่มิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยทรงพระประชวรหนักเป็นอาสัญทิวงคตอยู่แล้ว จำเป็นจำอยู่ในบังคับพระเพทราชา จึ่งมีพระราชดำรัสว่า ถ้ากระนั้นนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงให้อุปสมบทบวชคนเหล่านี้ในปราสาทของโยมนี้เถิดจะได้หรือมิได้ แลพระสงฆ์ราชาคณะทั้งหลายถวายพระพรว่า ถ้าแลพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศพระมหาปราสาทถวายเป็นพระวิสุงคามสีมาแก่พระสงฆ์แล้วอาตมภาพพระสงฆ์ทั้งปวงควรจะให้อุปสมบทกรรมได้ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตพระราชอุทิศถวายที่พระมหาปราสาททั้งสอง แลจังหวัดพระราชวังทั้งปวงเป็นวิสุงคามสีมาแก่สงฆ์เสร็จแล้ว มีพระราชดำรัสว่านิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายกระทำซึ่งสังฆกรรมทั้งปวงเถิด จึ่งพระสงฆ์ราชาคณะทั้งหลายก็ไปอุปสมบทบวชบรรดาข้าหลวงเดิมทั้งปวงเป็นภิกขุภาวะ ณ พระที่นั่งธัญมหาปราสาทเสร็จแล้ว ก็ให้โอวาทโดยสมณกิจแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะและพระภิกุบวชใหม่ทั้งหลาย ก็ถวายพระพรลากลับออกไปยังอาราม

ขณะนั้นบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ก็ไปมั่วสุมอยู่ ณ พระเพทราชาจะได้มีผู้ใดผู้หนึ่งนำพาในฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้นหามิได้ ยังแต่พระปีผู้เดียวปฏิบัติรักษาประคองพระองค์ลุกนั่งอยู่แลพระปีย์ผู้นี้เป็นบุตรขุนไตรสิทธิศักดิ์ชาวบ้านแก่ง ทรงพระกรุณาเอามาเลี้ยงไว้ในพระราชวังแต่ยังเยาว์ให้มีนางนมพี่เลี้ยงประดุจหนึ่งลูกหลวง แลพระปีย์นั้นมีพรรณสัณฐานต่ำเตี้ย ทรงพระกรุณาเรียกว่าไอ้เตี้ย แลพระปีกอปรด้วยสวามิภักดิ์ นอนอยู่ปลายพระบาท คอยปรนนิบัติพยุงพระองค์ลุกนั่งอยู่ ครั้นรุ่งเพลาเช้า พระปีย์ลุกออกบ้วนปากล้างหน้า ณ ประตูกำแพงแก้ว

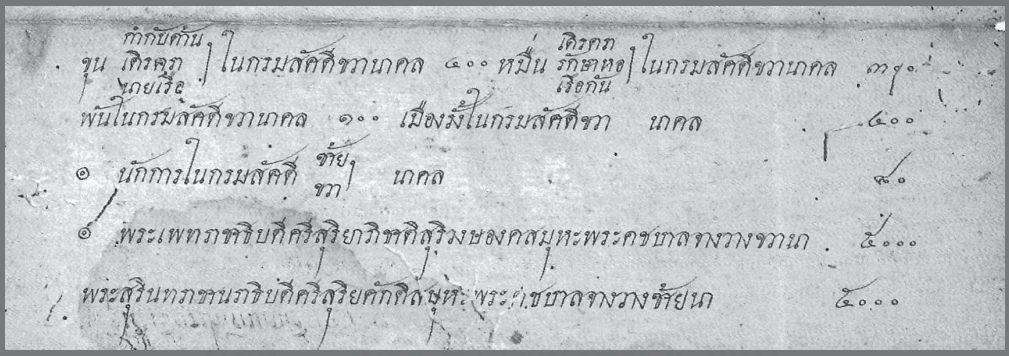
จึ่งหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราช สั่งให้ขุนพิพิทรักษาชาวที่ผลักพระปีตกลงไปจากประตูกำแพงแก้ว แลพระปีร้องขึ้นได้คำเดียวว่า ทูลกระหม่อมแก้วช่วยด้วย พอขาดคำลงคนทั้งหลายก็กุมเอาตัวพระปีไปประหารชีวิตตายในขณะนั้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังเสียงพระปีร้องขึ้นมาดังนั้น ตกพระทัยความอาลัยในพระปีดำรัสว่าใครทำอะไรกับไอ้เตี้ยเล่า แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็สวรรคตในเพลาวันนั้น เป็นวันพฤหัสบดี เดือนห้า แรมสามค่ำ (วัน ๕ ๗ ๓ ๕ ค่ำ) ศักราช ๑๐๔๔ ปีจอจัตวาศก พระบาทบรมนารถนารายราชบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระชันษาวอกศก เสด็จเสวยราชสมบัตินั้นพระชนม์ได้ ๒๕ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๒๖ พรรษา[๑] ขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งสุธาสวรรค์มหาปราสาทนั้น สิริพระชนม์ห้าสิบเอ็ดพระพรรษา

ส่วนผู้ถือหนังสือรับสั่งซึ่งลงไปยังกรุงเทพมหานครนั้น ก็ไปกราบทูลเจ้าฟ้าอไภทศเสร็จสิ้นทุกประการ แลเจ้าฟ้าอไภทศมิทันทราบในการอันเป็นคุรุหัส สำคัญพระทัยว่าจริง พี่เลี้ยงกราบทูลว่าอยู่แต่พระเพทราชา หลวงสรศักดิ์ แลซึ่งเสด็จขึ้นไปครั้งนั้น จงระมัดระวังพระองค์จงหนัก เจ้าฟ้าอไภทศทรงพยักเอาแล้ว ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นไป ณ เมืองลพบูรี ครั้นไปถึงวัดพระพรม ตำบลปากน้ำโพสพ ก็เสด็จแวะเรือขึ้นหาพระพรหมครูครู่หนึ่งแล้วนมัสการลา ก็เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งรีบขึ้นไปยังเมืองลพบูรี ก็ให้ประทับเรือพระที่นั่งเข้า ณ ฉนวนประจำท่า พอสมเด็จพระบรมบิดาสวรรคตเสียก่อน แล้วหน่อยหนึ่ง จึ่งหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราช ก็ให้ข้าหลวงไปกุมเอาพระองค์เจ้าฟ้าอไภทศ ไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ตำบลวัดทรากเสร็จแล้ว

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๒๔ - ๒๓๗)

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๒๙ พรรษา

ราชทินนาม “พระเพทราชาธิบดีศรีสุริยาภิชาติสุริวงษองคสมุหะพระคชบาลจางวางขวา”

แผ่นดิน

สมเด็จพระเพทราชา

(พ.ศ. ๒๒๓๑ - ๒๒๔๑)

วัดบรมพุทธาราม
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดิน
สมเด็จพระเพทราชา

สมเด็จพระเพทราชา หรือที่ขนานพระนามว่า “พระมหาบุรุษ” ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวง ทรงครองราชย์เมื่อพุทธศักราช ๒๒๓๑ - ๒๒๔๖

พระองค์มีพระชาติภูมิกำเนิดจากสามัญชน ทรงเข้ารับราชการในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตำแหน่งเจ้ากรมคชบาล คุมกองช้างหลวง จึงมีกำลังพลในสังกัดอยู่มาก

ภายหลังจากที่ทรงปราบดาภิเษก มีหลายฝ่ายไม่ยอมรับพระองค์ และก่อการกบฏขึ้นหลายครั้ง แต่ก็ถูกปราบปรามได้ในที่สุด เวลานั้นชาวตะวันตกบางกลุ่มก็ถูกผลักดันออกนอกประเทศเพื่อความมั่นคงทางการเมือง ขณะเดียวกันพระองค์ทรงสนับสนุนทางด้านการค้ากับจีนและญี่ปุ่น

ปราบดาภิเษก

ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ มหุติวารราชฤกษ์ดิถีศรีสวัสดิ์มหามังคลาดิเรก ฝ่ายพระมหาสมณพราหมณามหาอำมาตย์ราชมนตรีกวีราชโหราจารย์ทั้งปวงพร้อมกัน ก็ทำพระราชพิธีเสร็จ เชิญสมเด็จพระเพทราชาขึ้นปราบดาภิเษก ถวัลยราชสิริราไชศวรรย์สมบัติ ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์สถาน เป็นศาสนูปถัมภกปกป้องอาณาประชาราษฎร ทรงพระนามสมเด็จพระมหาบุรุษ วิสุทธิเดชอุดม บรมจักรพรรดิศร บรมนาถบรมบพิตรสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตั้งนางบาทบริจาริกากันข้าหลวงเดิม เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา จัดพระราชบุตรีเจ้าฟ้าทอง เชื้อพระนารายน์เป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย นิ่มบุตรีนางบาทบริจาริกากัน ผู้น้อย ซึ่งเป็นพนักงานของกินมาแต่ก่อน ตั้งเป็นแม่อยู่หัวนางพระยา ให้สมเด็จพระสรศักดิ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รับพระบัณฑูร ตั้งหม่อมแก้วบุตรท้าวศรีสุลาลักษณ์ ผู้น้องสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็น เจ้ากรมขุนเสนาบริรักษ์ พระราชทานเครื่องยศพร้อมบิดาพันวษาใหญ่ พันวษาน้อย พระราชทานเครื่องสูง และเครื่องสำหรับราชบริโภคสรรพ รับพระบัญชา นายทรงบาศซึ่งเป็นหลานเธอ ตั้งเป็นพระอภัยสุรินทร์ พระราชทานพานหมากทอง เต้าน้ำทอง ขุนทิพพลภักดิ เชื้อพระวงศ์ ตั้งเป็นพระอินทรภักดีศรีราชนิกูล พระราชทานพานหมากทองคำ เต้าน้ำทองคำ ขุนองค์ขุนสนิท มีความชอบ ตั้งเป็นพระยาสุรสงคราม พระราชทานเครื่องยศเป็นอันมาก เอานายบุญมาก ข้าหลวงเดิม มีความชอบตั้งเป็นเจ้าพระยาวิชิตภูบาล พระราชทานเครื่องสูง ให้ไปอยู่วังหลัง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๒)

พระยาหุเซงข่านขอพระราชทานอภัยโทษ

ขณะนั้นท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายเฝ้าพร้อมมูลอยู่สิ้นยังขาดอยู่แต่พญาหุเซงขารผู้เดียว แลพญาหุเซงขารคนนี้ ขณะเมื่อสมเด็จพระณรายผู้เป็นเจ้าทรงพระประชวรหนักอยู่นั้นหาอยู่ไม่ มีกิจธุระออกไปอยู่ ณ บ้านป่า ครั้นรู้ว่าเสด็จ

สวรรคตแล้วแลราชสมบัติได้แก่พระเพทราชา ก็ตกใจกลัวรีบเข้ามา ณ เมืองลพบุรีย์ แลเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสถามว่า พญาหุเสงขาลไปไหนพึ่งมา พญาหุเสงขานกราบทูล พระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้ามีกิจธุระออกไปอยู่บ้านป่าหาอยู่ไม่ ครั้นทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแลพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็รีบกลับเข้ามาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทกระทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้ซึ่งมิได้มาทันนั้น แล้วดำรัสว่าให้พญาหุเซงขาลถือน้ำพระพิพัฒสัตยาตามธรรมเนียม

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๑๗ – ๒๑๘)

งานพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อได้ปราบดาภิเษก พระชนม์ได้ ๕๑ พระวษา แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพนักงาน ให้แต่งการพระบรมศพสมเด็จพระนารายน์เป็นเจ้า พระเมรุราชใหญ่สูง ๓ เส้น ขื่อ ๘ วา พระเมรุทิศพระเมรุแทรก ขื่อ ๕ วา ให้อลังการประกอบแก้วกาญจนรจนาแนมแกมกระสันรุ่งเรืองอร่ามวโรภาศ สำหรับขัตติยราชประเพณี แล้วจึงให้เชิญพระโกศทองคำ ซึ่งใส่พระบรมศพสู่มหาพิชัยราชรถอลงกต กอปรด้วยสุพรรณมาศมณีศรี กระจ่างจับพรายพร้อมหลากหลายและสลับเทียมด้วยอาชาไนยชาติม้าต้น ๒ คู่พู่จงกลสุวรรณกุดั่นดาษดวงเพชรมณี ขนจามรีขาวละอองามห้อย ๒ หูทุกตัว จึงวิภูษนาอัสสาภรณ์พรายพรรณล้วนสุวรรณวิโรจน์ราย พลอยประดับสรรพทุกตัวสัตว์ แล้วอลังการประดับเครื่องสูงฉัตรจามรมาศดาษไปโดยขนัด พร้อมด้วยหมู่ราชบรรษัทแสนยากร มาตยามุขมนตรี ทั้งคณานางบุเรจาริกราชนารีนางใน ครั้นได้มหุดิวาราราชฤกษ์ ดีดตีอึงอินทเภรี ฆ้องชัยทั้งแตรสังข์ เสียงพิณพาทย์กึกก้อง เสียงคณานางก็ร้องร่ำโศกาลัย ละห้อยหวลครวญวิลาปรำพันต่าง ๆ ก็เคลื่อนมหาพิชัยราชรถไปสู่พระเมรุยังหน้าพระศพ มีเครื่องเล่นสมโภชพร้อมทั้ง ๗ วัน ๗ คืน พระสงฆ์สดับปกรณ์เสร็จ ถวายพระเพลิง

แล้วอัญเชิญพระอัฐิเข้าสู่พระโกศ เชิญมาไว้โดยที่อันสมควร จึงแห่พระอังคารไปลอยยังกระแสอุทกธารา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๒ – ๔๑๓)

จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดำรัสให้เจ้าพนักงานจัดแจงการจะเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศเสร็จแล้ว ก็มีพระราชกำหนดแก่ท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย ให้ตระเตรียมการโดยตำแหน่งพนักงานให้พร้อมไว้ อีกเจ็ดวันจะเสด็จพระราชดำเนินลงไปยังกรุงเทพมหานคร แล้วทรงพระกรุณาให้พระโหราหาฤกษ์ ครั้นถึงวันอันได้มหาพิไชยฤกษ์แล้ว สมด็จพระเจ้าอยู่หัวก็อัญเชิญพระบรมโกศลงสู่เรือพระที่นั่งศรีสามารถไชยอันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตรบังรวิวรบังแทรกไสว แห่แหนแน่นไปโดยลำดับชลมารควิถีลงไปยังกรุงเทพพระมหานครก่อน แล้วดำรัสให้เทเอาครัวอพยพข้าทูลละอองธุลีพระบาทแลสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลายตามเสด็จลงไปทางบกทางเรือ แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จลงสู่เรือพระที่นั่งไตรษรมุขพิมาล อันอลงการด้วยเครื่องสิริราโชปโภคทั้งปวงพร้อมเสร็จ แวดล้อมด้วยราชวงศานุวงศ์ แลเสนาพฤฒามาตย์ราชครูปโรหิตบัณฑิตชาติ ข้าทูลละอองพระบาทรายเรียงเป็นขนัดโดยกระบวนแห่หน้าหลังคั่งคับถ่องแถวนทีธาร แลให้ขยายพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนจากเมืองลพบูรีย์ล่องลงมายังกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา ถึงประทับเรือพระที่นั่ง ณ ฉนวนประจำท่าพระราชวังหลวงก็เสด็จขึ้นสู่พระราชวัง ทรงพระกรุณาสั่งให้เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทรมหาปราสาท แล้วดำรัสให้เจ้าพนักงานกะเกณฑ์ทำพระเมรุมาศ แลการในพระราชวังในพระนครทั้งปวงแล้วก็มีพระราชโองการตรัสสั่งพระมหาราชครูปโรหิตาจารย์ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเษก ณ กรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่งเล่าเป็นสองครั้ง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๑๘)

พระญาติวงศ์และข้าหลวงเดิมจากบ้านพลูหลวง เข้าเฝ้าฯ

ขณะนั้นส่วนพระญาติวงศ์แลข้าหลวงเดิมทั้งหลาย ซึ่งอยู่ ณ บ้านพลูหลวง แขวงเมืองสุพรรบูรีย์ แจ้งว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ผ่านพิภพแล้ว ต่างคนต่างก็ชื่นชมยินดียิ่งนัก จึ่งชวนกันหามัจฉะมังสาแลผลตาลแก่อ่อน สิ่งของต่าง ๆ ตามมีประสาชนบทประเทศบ้านนอก นำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เหล่าพระญาติวงศานุวงศ์ แลข้าหลวงเดิมทั้งหลายเข้ามาในพระราชวัง โดยทางประตูมหโภคราชข้างท้ายสระ แลให้ยับยั้งอยู่ในพระราชวังใกล้พระราชนิเวศน์มหาสถาน แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้เข้ามาเฝ้าถวายสิ่งของทั้งปวง แลพระญาติวงศานุวงศ์แลข้าหลวงเดิมทั้งหลายเป็นชาวชนบทประเทศบ้านนอก มิได้รู้จักเพ็ดทูลตามขนบธรรมเนียมประการใดไม่ เคยพูดจาแต่ก่อนอย่างไรก็พูดจาเพ็ดทูลดังนั้น แล้วว่าตูข้าทั้งหลายรู้ว่านายท่านได้เป็นเจ้าก็ยินลากยินดียิ่งนัก ชวนกันเข้ามาเพื่อจะชมบุญนายท่าน แลซึ่งตายายผู้เฒ่าผู้แก่คนนั้น ๆ พ่อแม่ไอ้นั่นอีนั่นป่วยเจ็บอยู่เข้ามาไม่ได้ ๆ ฝากแต่สิ่งของอันนั้นเข้ามาให้กำนัลนายท่านด้วย ส่วนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายได้ฟังดังนั้น จึ่งห้ามว่าท่านทั้งหลายอย่าเรียกว่านาย พระองค์ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว แลท่านทั้งหลายอย่าพูดจาเพ็ดทูลดังนี้มิสมควรยิ่งนัก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระสรวลดำรัสว่าคนเหล่านี้มันเป็นชาวบ้านนอก เคยชำนาญพูดจามาแต่ก่อนอย่างนั้น เรามิได้ถืออย่าห้ามมันเลย แล้วทรงพระกรุณาให้วิเสทตกแต่งโภชนาหารมาเลี้ยงดูให้อิ่มหนำ แลพวกพระญาติวงศ์แลข้าหลวงเดิมทั้งหลายได้รับพระราชทานโภชนาหารมีรสอันอร่อยต่าง ๆ บางคนเป็นนักเลงสุราก็กราบทูลว่า นายท่านตูข้าอยากกินสุรา ก็ทรงพระกรุณาให้เอาสุรามาพระราชทานให้บริโภค ครั้นได้รับพระราชทานแล้วก็เมาสุราบ้างร้องเพลงเก็บดอกไม้ร้อยแลเพลงไก่ป่าต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระสรวลแล้วมีพระราชดำรัสให้เจ้าจอมเถ้าแก่นำเอาพระญาติวงศ์แลข้าหลวงเดิมทั้งหลาย เข้าไปเที่ยวชมในพระราชวังข้างในแลบนพระราชมนเทียร แลพระญาติวงศ์แลข้าหลวงเดิมทั้งหลายเข้าไปเที่ยวชมในพระราชวังข้างในแลบนพระราชมนเทียร แลพระญาติวงศ์ข้าหลวงเดิมทั้งหลายได้เห็นเครื่องสิริราชสมภารอันงามวิเศษต่าง ๆ แลนางพระสนมอันศรีรูปอันงาม[๑]

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า แลนางพระสนมทั้งหลายอันมีสิริรูปอันงาม

กอปรด้วยเครื่องอลังการนุ่งห่มงามต่าง ๆ ต่างคนต่างสรรเสริญเป็นอันมาก แลชมพระราชกฤษฎาธิการว่านายเรามีบุญยิ่งนัก แลเที่ยวชมบนพระราชมนเทียรแลจังหวัดพระราชวังทั้งปวงทั่วแล้ว กลับมาเฝ้าถวายบังคมทูลสรรเสริญโดยได้เห็นทั้งปวงนั้นแล้วทูลถามว่าค่ำวันนี้นายท่านจะให้ตูข้าทั้งหลายนอนที่ไหน จึ่งมีพระราชดำรัสว่าเอ็งทั้งหลายจงนอนอยู่บนพระราชมนเทียรเถิด แล้วทรงพระกรุณาให้เหล่าพระญาติวงศ์ แลข้าหลวงเดิมทั้งหลายนอนอยู่บนพระราชมนเทียรสถาน

ครั้นรุ่งเช้าทรงพระกรุณาให้จัดแจงเลี้ยงดูให้อิ่มหนำสำราญแล้ว ก็ทรงพระราชทานเงินทองพรรณผ้านุ่งห่ม สิ่งของเครื่องศรีสำรดต่าง ๆ เป็นอันมาก โดยลำดับฐานานุรูปถ้วนทุกคนแล้ว ให้พระราชทานเงินทองสิ่งของทั้งปวงฝากไปให้แก่ผู้ซึ่งมิได้มานั้น แต่เหล่าพระญาติวงศ์ข้าหลวงเดิมทั้งหลายได้รับพระราชทานสรรพวัตถุทั้งหลายแล้ว ถวายพระพรต่าง ๆ แล้วถวายบังคมลา ทรงพระกรุณาโปรดให้กลับคืนออกไปอยู่ตามภูมิลำเนาแห่งตนดุจก่อน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๓๙ – ๒๔๐)

❁ สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็พระราชดำรัสเหนือเกล้าโปรดให้พระอัครมเหสีเดิม นั้นเป็นพระอัครมเหสีกลาง แลตั้งเจ้าฟ้าศรีสุวรรณซึ่งเรียกว่าพระกัลยานีซึ่งเป็นกรมหลวงโยธาทิบ เป็นพระบรมราชภคินีของสมเด็จพระนารายเป็นเจ้านั้น เป็นอัครมเหสีฝ่ายขวา ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพซึ่งเป็นพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายเป็นเจ้านั้น เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย ตั้งพระราชบุตรีของพระองค์ทรงพระนามฉิมเป็นลูกสนมนั้น เป็นพระแม่อยู่หัวนางพญา ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอพระองค์แก้วซึ่งเป็นบุตรท้าวศรีสุลาลักอันเป็นพระราชขนิษฐาของพระองค์นั้น เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบริรักษ[๑] ตั้งนายจบคชประสิทธรงบาทขวาในกรมช้างซึ่งได้เป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังรับพระบัญชา ตั้งนายกรินทคชประสิทธิทรงบาทซ้ายซึ่งเป็นพระราชนัดดาเป็นเจ้าราชนิกูลชื่อเจ้าพระพิไชยสุรินทร ตั้งขุนทิพพลภัก

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบุรีรักษ์

เชื้อพระวงศ์เป็นเจ้าราชนิกูลชื่อเจ้าพระอินทรอไภ แลทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องยศพร้อมตามตำแหน่งฐานานุศักดิ์ทุก ๆ พระองค์ แลซึ่งเจ้าพญาสุระสงครามนั้นก็พระราชทานเครื่องยศศักดิ์ให้เสมอกับกรมพระราชวังหลัง แลทรงพระกรุณาตั้งนายบุญมากข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพญาวิชิตผู้บาล พระราชทานเจียดทอง เต้าน้ำทอง กระบี่บั้งทอง เครื่องยศพร้อมแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปอยู่ ณ วังจัน เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร แลพระบัญชานั้นก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปอยู่ ณ วังหลัง แลเจ้าพญาสุระสงครามนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้อยู่ ณ ตึกสี่เหลี่ยมบ้านเดิม แลพระราชทานเครื่องสูงสามชั้นให้แห่เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเหมือนกันทั้งสามแห่ง

อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินจะไปเข้าที่พระบรรทม ณ พระตำหนักตึกกรมหลวงโยธาทิพ ซึ่งตั้งไว้เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงโยธาทิพให้ทูลพระอาการว่าประชวรอยู่ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไป ณ ตำหนักตึกกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งตั้งไว้เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย กรมหลวงโยธาเทพไม่ยอมตรัสตัดพ้อต่าง ๆ แล้วทรงพระแสงดาบพาดพระเพลาอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับมาพระราชมนเทียร ทรงพระกรุณาให้หาหมอทำเสน่ห์ ครั้นได้หมอมาแล้วก็ให้ทำตามวิธีการเสน่ห์ แลกรมหลวงโยธาเทพก็ให้คลั่งไคล้ใหลหลง ทรงพระกันแสงถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นกำลัง ครั้นเสด็จพระราชดำเนินไปครั้งหลังจึ่งยอม แลเสด็จไปเข้าที่พระบรรทม ณ พระตำหนักตึกกรมหลวงโยธาทิพด้วย

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๐ – ๒๔๑)

ถึงเดือนสี่แล้วจวนพระราชพิธีตรุษเสด็จปราบดาภิเษก ทรงพระนามสมเด็จพระมหาบุรุษราชบพิตรเจ้า จัดพระอัครเหสีเดิมเป็นฝ่ายขวา[๑] จัดสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระนารายน์เป็นเจ้า แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทอง สองพระองค์เป็น

[๑] “พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม (ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์) ว่า “โปรดให้พระอัครมเหสีเดิมนั้น เป็นอัครมเหสีกลาง ทรงตั้งเจ้าฟ้าศรีสุวรรณจึ่งเรียกว่าพระราชกัลยาณี ซึ่งเป็นกรมหลวงโยธาทิพ เป็นพระบรมราชภคินีของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้นเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้นเป็นอัครมเหสีฝ่ายซ้าย”

ฝ่ายซ้าย ฉิมบุตรภรรยา พนักงานของกินตั้งขึ้นเป็นเจ้าอยู่นางพญา ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอรับพระบัณฑูรฝ่ายหน้าเอาหม่อมแก้ว บุตรท้าวศีรจุลาลักษผู้น้อง เป็นกรมขุนเสนาบริรักษ ธิดาพรรวะสาน้อย พรรวะสาใหญ่ พระราชทานเครื่องสูงแลเครื่องราชาบริโภครับพระบัญชา นายทรงบาตรหลานเธอเป็นพระอะไภยสุรินทรกรมขุนทิพพลภักพระราชทานเครื่องสูงแลเครื่องราชาบริโภค รับพระบัญชาเอาขุนองค์เป็นพญาสุระสงคราม พระราชทานเครื่องสูง เอานายบุญมากเป็นเจ้าพญาวิชิตภูบาน พระราชทานเครื่องสูงให้อยู่วังหลัง ทรงพระกรุณาตรัสว่าวัดพญาแมนเราได้อุปสมบท ให้ไปสถาปนาพระวิหารการเปรียญขึ้นแล้วทรงราชูทิศ พระกัลปนาส่วยขึ้นพระอารามนั้นเป็นอันมาก บ้านป่าตองก็เป็นที่ไชยราชศรีสวัสดิมงคลทรงพระราชูทิศ ศรัทธาสถาปนาเป็นพระอาราม สร้างพระอุโบสถวิหารการเปรียญเสนาสนกุฎีเป็นพระรัตนตรัยบูชา สั่งให้หมื่นจันทราชช่างเคลือบ ๆ กระเบื้องสีเหลืองมุงหลังคาพระอุโบสถ แล้วถวายพระนามพระอารามชื่อบรมพุทธารามเจ้าอธิการถวายพระนามชื่อพระญาณสมโพธิ ถวายกับปิยการกต่าง ๆ เป็นอันมาก

ลุศักราช ๑๐๕๒[๑] ปีมะเมียโทศก พระอัครมเหสีฝ่ายซ้ายทั้งสองพระองค์ ๆ หนึ่งเป็นพระราชธิดาสมเด็จพระนารายเป็นเจ้า มีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งทรงพระนามชื่อว่าพระราชสมภาร พระองค์หนึ่ง เป็นพระมเหสีเป็นพระราชบุตรเจ้าฟ้าทอง ๆ ร่วมพระราชบิดากับสมเด็จพระนารายเป็นเจ้า มีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งทรงพระนามชื่อณรายธีเบศฯ

(พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด), หน้า ๔๖๔)

❁ ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสให้เจ้าพนักงานเร่งทำการพระเมรุมาศ ซึ่งจะถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนารายเป็นเจ้า โดยขนาดใหญ่ ขื่อ ๗ วา ๒ ศอก โดยสูง ๒ เส้น ๑๑ วาศอกคืบ มียอดห้ายอด ภายในพระเมรุทองนั้นก็ประกอบไปด้วยเครื่องสรรพโสภณพิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยพระเมรุทิศพระเมรุแทรก แลสามสร้าง[๒]เสร็จ แลการพระเมรุมาศนั้นประมาณแปดเดือนจึ่งสำเร็จ

---

[๑] ตรงกับพุทธศักราช ๒๒๓๓

[๒] คือ สำช่าง บางแห่งเรียก คดช่าง คดสร้าง ช่าง หรือ ส้าง หมายถึง การปลูกสร้างโรงขนาดเล็กมียกพื้นข้างในสำหรับพระสงฆ์นั่งสวดพระอภิธรรมอยู่ ๔ มุมเมรุ

ครั้นถึงวันเพ็ญ เดือน ๖ ปีกุนเบญจศก ได้มหาศุภนักขัตฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาปราสาทที่นั่งสุริยมรินทรประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิไชยราชรถ อันอลังการด้วยสุวรรณรัตนวิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยเศวตบวรฉัตร ขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังพระสุริยันบังแทรกสลอน พลแตรงอนแตรฝรั่ง อุโฆษสังข์นี่สนั่นบันลือลั่น ด้วยศัพท์สำเนียงเสียงดุริยางคดนตรีปี่กลองชนะประโคมครั่นครื้นกึกก้องกาหลนฤนาท แลรถสมเด็จพระสังฆราชสำแดงพระอภิธรรมกถา แลรถโปรยข้าวตอกดอกไม้ รถโยงรถท่อนจันทน์ แลรูปนา ๆ สัตว์จัตุบาททวิบาททั้งหลาย หลังสังเค็ดใส่ไตรจีวรเป็นคู่ ๆ แห่ดูมโหฬารดิเรกพันลึก อธึกด้วยพลแห่แหนแน่นนั้น เป็นขนัดโดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลัง พรั่งพร้อมด้วยท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขลูกขุนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ล้วนแต่งกายนุ่งผ้าทองขาวกรวยเชิง ใส่ลำพอก เสื้อครุย แวดล้อมพระพิไชยราชรถ แลตามไปเบื้องหลังเป็นอันมากตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน จึ่งขยายพยุหบาตราไปโดยรัถยาราชวัติ อันรายรื่นเรี่ยรายสะอาดตา ครั้นพระบรมศพถึงหน้าพระที่นั่งจักรหวัด จึ่งทรงพระกรุณาให้ตีฆ้องสัญญา ให้หยุดกระบวนแห่ทั้งปวงหน้าหลัง แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพัชนีฝักมะขามโบกสามทีให้ทิ้งทาน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ประจำต้นกัลปพฤกษ์วาย[๑] บังคมลงสามลาแล้วก็ทิ้งทาน ครั้นทิ้งทานแล้วก็ให้ตีฆ้องสัญญาให้ยาตรากระบวนแห่ทั้งปวงไปถึงพระเมรุมาศ จึ่งเชิญพระบรมโกศเข้าประดิษฐานในพระเมรุทอง ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภช แลดอกไม้เพลิงต่าง ๆ แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์หมื่นหนึ่ง คำรบเจ็ดวันแล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว แจงพระรูปสดับปกรณ์พระสงฆ์อีกสี่ร้อยรูปแล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระยานุมาศแห่เป็นกระบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งอัญเชิญพระโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจรนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชร์ฎาราม

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๑ – ๒๔๒)

---

[๑] ถวาย

สถาปนาวัดบรมพุทธาราม

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริว่า บ้านป่าตองเป็นที่สิริราชมหามงคลสถาน ควรอาตมจักสถาปนาเป็นพระอาราม จึงดำรัสสั่งให้สถาปนาสร้างกำแพงแก้ว พระอุโบสถ วิหาร การเปรียญ เสนาสนกุฎี ดำรัสสั่งให้หมื่นจันทราชช่างเคลือบ ให้เคลือบกระเบื้องสีเหลืองมุงหลังคาพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญ จึงถวายพระนามอารามชื่อวัดบรมพุทธาราม เจ้าอธิการซึ่งให้นิมนต์เข้าอยู่นั้น ตั้งให้เป็นพระราชาคณะ ชื่อพระญาณสมโพธิ ทรงพระราชูทิศเป็นพระรัตนตรัยบูชาพระราชกัลปนาส่วยขึ้นแก่พระอารามนั้นเป็นอันมาก ครั้นเสร็จตั้งสมโภชฉลอง ๓ วัน ๓ คืน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๓)

สำเร็จโทษกรมพระราชวังหลัง

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงพระราชดำริแคลงกรมราชวังหลังแลเจ้าพญาสุระสงคราม ด้วยมีอิสริยยศบริวารยศมากเกรงจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึ่งเอาคดีอันเป็นคุรุหัสนั้นมากราบทูลแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แลอุบายให้เอาถาดทองในพระราชวังลงไปซุ่มซ่อนไว้ ณ วังหลัง แล้วให้ลูกขุนพิจารณาว่า ถาดทองในพระราชวังมีผู้ร้ายลักเอาไป ครั้นสืบสาวได้ถาดทอง ณ วังหลัง จึ่งให้ข้าหลวงไปกุมเอากรมราชวังหลัง แล้วให้ท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขลูกขุนทั้งหลาย ประชุมกันพิพากษาว่า กรมพระราชวังหลังเป็นขบถให้สำเร็จโทษเสีย ท้าวพญาทั้งหลายลงเป็นคำเดียวกันดุจพระราชอัธยาศัย แต่เจ้าพญาสุรสงครามผู้เดียวมิลงด้วยท้าวพญาทั้งปวง แล้วว่ายังมิเห็นสมขอพระราชทานให้งดไว้ก่อน สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธดำรัสว่าเจ้าพญาสุรสงครามเป็นสมัครพรรคพวกเข้าด้วยผู้คิดมิชอบ ให้จำเจ้าพญาสุรสงครามเข้าห้าประการ แล้วให้เอากรมพระราชวังหลังไปสำเร็จโทษเสียตามคำพิพากษา

แล้วดำรัสปรึกษาด้วยท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า ธรรมดาคนที่มีศรัทธาสร้างพระเจดียฐานไว้ในพระพุทธศาสนานั้น ต้องมีร่างร้านก่อน

จึ่งจะก่อขึ้นได้ ครั้นเสร็จการแล้ว ควรจะเอาร่างร้านไว้หรือ ๆ จะรื้อร่างร้านเสียประการใด แลท้าวพญามุขมนตรีทั้งหลายกราบทูลพระกรุณาว่าควรจะรื้อร่างร้านเสีย แลซึ่งจะเอาไว้นั้นหาต้องการไม่ จึ่งพระราชดำรัสสั่งให้ท้าวพญาผู้ใหญ่ไปบอกแก่เจ้าพญาสุระสงครามว่า ซึ่งจะอยู่นั้นกีดขวางหาเป็นประโยชน์สิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ อย่าอยู่เลยจงก้มหน้าไปหาความชอบในปรโลกเถิด บุตรภรรยานั้นทรงพระกรุณาจะชุบเลี้ยงอย่าวิตกเลย แลให้เอาเจ้าพญาสุระสงครามไปประหารชีวิตเสียในเดือน ๑๑ ปีกุนเบญจศกนั้น แล้วทรงพระกรุณาให้เอาบุตรชายอายุ ๑๐ เดือนเข้า มาเลี้ยงไว้ในพระราชวัง พระราชทานพี่เลี้ยงนางนมให้อภิบาลรักษา แล้วทรงพระกรุณาตั้งขุนองค์มีความชอบให้เป็นพญาสุระสงครามแทนที่ พระราชทานเครื่องยศให้ตามตำแหน่งฐานานุศักดิ์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๒ – ๒๔๓)

กบฏธรรมเถียร

ครั้นศักราช ๑๐๕๘ ปีชวดอัฐศก (พ.ศ. ๒๒๓๙) นายธรรมเถียรข้าหลวงเดิมเจ้าพระขวัญ นายธรรมเถียรคิดแค้นพยาบาทหนีไปอยู่แขวงตะวันออก ไปเรียนความรู้กลโกหก ตั้งตัวว่าเป็นเจ้าพระขวัญ ชายหญิงชาวบ้านดงทั้งปวงไม่เคยเห็นเจ้าพระขวัญสำคัญว่าเจ้าพระขวัญจริง ต่างเอาสิ่งของมานบนอบนายธรรมเถียรเข้าเป็นพรรคพวกเป็นอันมาก ครั้น ณ เดือน ๓ ปีฉลูอัฐศก นายธรรมเถียรชุมพรรคพวกพร้อมแล้วขึ้นขี่ช้างพลายกาง ถือพัดโบกตัวมา คุลาข้าในเรือนขี่ท้ายช้าง ก็ยกมาตามทางท้องทุ่งกวาดฝูงชนชายหญิงซึ่งทำนาอยู่นั้นมาด้วยเป็นอันมาก ฝูงชนทั้งนั้นคิดว่าพระขวัญจริง บ้างได้หอกดาบและคันหลาว คานหาบข้าวและเคียวก็ห้อมล้อมมา นายธรรมเถียรเข้าพักอยู่ตำหนักพระนครหลวง เข้าไปสวมตัวปั้นเป็นไฝดำไฝแดง ติดเข้าให้เหมือนเจ้าพระขวัญ แล้วขึ้นขี่ช้างพลายกาง เอาอภิรม กันภิรม เครื่องสูงอยู่ที่ตำหนักพระนครหลวงกั้น แห่หน้าแห่หลังลงมา ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสำคัญพระทัยว่าพระขวัญยกพลมา จึงดำรัสให้เตรียมเรือพระที่นั่งจะหนี กรมพระราชวังบวรสถาน

มงคลกับข้าหลวงเดิมผู้หนึ่งกราบทูลว่า จะขอดูให้แน่ก่อน แล้วขึ้นดูบนป้อมมหาชัย ฝ่ายธรรมเถียรขับช้างเข้ามาริมวัดมหาโลก เข้ามาถึงกลางทำนบรอ ข้าหลวงเดิมแล ไปดูสำคัญถนัด รู้ว่ามิใช่เจ้าพระขวัญเป็นแท้ จึงทูลกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีพระบันฑูรสั่งให้ยิงปืนใหญ่ออกไปถูกธรรมเถียรตกช้างลงตาย คุลาขี่ท้ายช้าง โจน ลงจากช้างหนีไป ตามจับได้ถึงตำบลวัดขนานป่าข้าวสาร ไพร่พลหัวหน้าแตกหนี กระจายไป และพลชายพลหญิงที่เข้ามาตาม ยังเดินหลามเข้ามา และช้างพลายกาง นั้นจับเข้ามาถวาย ฝูงชนชายหญิงทั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาตรัสว่า มันเป็นคนโมหะหาปัญญามิได้ ปล่อยมันเสียเถิดอย่าเอาโทษเลย

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๔ – ๔๑๕)

ลุศักราช ๑๐๔๖ ปีชวดฉศก ขณะนั้นเกิดขบถไอ้ทำมเทียน ข้าหลวงเดิม เจ้าฟ้าอไภทศ เป็นจลาจลในจังหวัดแขวงเมืองณครนายก แลไอ้ทำเทียนทำการโกหก ติดไฟที่หน้าให้เหมือนเจ้าฟ้าอไภทศ สำแดงแก่ชาวชนบทประเทศทั้งปวงว่าตัวเป็น เจ้าฟ้าอไภทศ ซึ่งเอาไปสำเร็จโทษเสียวัดทราก แขวงเมืองลพบูรียนั้นหาตายไม่ แลชาว ชนบทประเทศทั้งหลายที่ไม่รู้จักนั้นสำคัญว่าจริง ก็เชื่อถือเข้าเป็นสมัครพรรคพวกขบถ ทำมเทียนเป็นอันมาก แลขบถทำมเทียนขึ้นขี่ช้างพลายกางตัวหนึ่ง สูงห้าศอกมีเศษ กับไอ้คุลาผู้ทาสผู้หนึ่งเป็นควาญ พาสมัครพรรคพวกยกเข้ามาซ่องสุมคนถึงแขวงเมือง สระบูรีย เมืองลพบูรีย แลแขวงขุนลคร ได้สมัครพรรคพวกเป็นอันมาก

ครั้นถึงเดือนสามก็ยกมาตั้งอยู่ ณ พระตำหนักพระณครหลวงประมาณสามวัน แล้วให้คนสนิทลอบลงไปนิมนต์พระพรหม ณ วัดปากคลองช้างว่า เจ้าฟ้าอะไภทศ เสด็จมาอยู่ ณ พระตำหนักพระนครหลวงได้สามวันแล้ว บัดนี้มีรับสั่งให้มานิมนต์ พระผู้เป็นเจ้าขึ้นไป ครั้นพระพรหมได้แจ้งดังนั้น จึ่งว่าแก่ผู้ซึ่งมานิมนต์ว่า ถ้าแลลูกกู ยังอยู่จริง ไหนเลยจะอยู่แต่ที่พระณครหลวงเล่า ก็จะลงมาถึงกูนี้ การทั้งนี้หากโกหก หาจริงไม่ สูเจ้าอย่าเชื่อถือ ถ้าแลผู้ใดเชื่อมันผู้นั้นก็จะพลอยตายเสียเปล่า ผู้ซึ่งมานิมนต์ ได้ยินดังนั้น ก็กลับไปบอกกัน ต่างคนต่างแตกหนีออกเสียเป็นอันมาก ที่ยังเชื่อถือ อยู่นั้นก็มาก ครั้นรุ่งเช้าขบถทำมเทียนก็ขึ้นขี่ช้าง แวดล้อมไปด้วยพวกพลทั้งหลาย

ยกจากพระนครหลวงจะลงมาตีกรุงเทพมหานคร แลประกาศแก่คนทั้งหลายว่า ตัวกูคือเจ้าฟ้าอไภทศ จะยกลงไปตีเอาราชสมบัติคืนให้จงได้ แลชาวคามนิคมทั้งหลายได้ยินดังนั้นก็เชื่อฟัง ถือแท้ว่าเจ้าฟ้าอไภทศ ต่างคนก็ถือเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ ตามมี ที่ไม่มีอาวุธสิ่งใดก็ถือพร้าบ้าง ๆ ก็ได้ปะฏักแลเคียว แห่ห้อมล้อมช้างขบถทำมเทียนมาเป็นอันมาก แลโห่ร้องยกมาทางคลองบ่อโพงจะเข้ามายังเพนียด

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรเสด็จทรงช้างพระที่นั่งอยู่ ณ เพนียด ทอดพระเนตรให้จับช้างอยู่ ณ กลางแปลง มีผู้มีชื่อมากราบทูลว่า พวกไอ้คิดมิชอบ คิดอ่านกันเป็นอันมาก บัดนี้ยกเข้ามาจะตีกรุง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็ตกพระทัย มีพระบัณฑูรตรัสใช้ตำรวจให้เอาม้าเร็วรีบออกไปสืบดูไอ้เหล่าร้ายยกมาถึงไหน แลตำรวจรับสั่งแล้วก็ขึ้นม้าเร็วควบขับรีบไป เห็นพวกไอ้ขบถมาถึงตำบลบ่อโพงจะข้ามคลองช้างแล้ว เห็นพันไชยทุชอันทำมเทียนตั้งไว้ให้ถือธงขี่กระบือนำหน้าพลมาก่อน ตำรวจจับเอาตัวได้พามาถวายกรมพระราชวัง มีพระบัณฑูรตรัสถามว่าใครยกมา พันไชยทูชกราบทูลว่าเจ้าฟ้าอไภทศยกมา จึ่งตรัสว่ายกมาก็สู้กันเราจะกลัวอะไร จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทอดพระเนตรไปแต่เพนียด เห็นไอ้ขบถขี่ช้างยกรี้พลเข้ามาตามท้องทุ่ง จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้ขุนอินธิบาทให้เข้าไปกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทราบเหตุดังนั้นแล้วก็ตกพระทัย ดำรัสให้ผูกช้างต้นพลายมงคลจักรพาหมาประเทียบเกย แล้วเสด็จทรงพระคชาธารแวดล้อมด้วยข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายรีบเสด็จขึ้นไปวังหน้า แล้วดำรัสใช้มหาดเล็กมีชื่อ ให้ไปเชิญพระแสงขอพลพ่าย อันเป็นของพระนเรศวรชนช้างกับมหาอุปราชาอันเก็บไว้นั้นมาว่าจะทรง มหาดเล็กรับพระราชโองการแล้ว ก็วิ่งมาโรงแสง ณ พระคลังแสงสรรพยุทธ์ พระเจ้าแผ่นดินก็รีบเสด็จไป

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ดำรัสสั่งให้ตระเตรียมกันจะรับที่เพนียด ขณะนั้นเจ้าพญาธรมาอยู่นั้นด้วย จึ่งกราบทูลว่า ซึ่งจะตั้งรับที่เพนียดเห็นไม่ชอบกล ขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปรับในกรุงเห็นจะดีกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเห็นชอบด้วย จึ่งเสด็จเข้ามาในกรุง มิได้เสด็จไปพระราชวัง เสด็จตรงขึ้นไปบนป้อมมหาไชย ดำรัสให้ตรวจจัดรี้พลขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินตรงพระราชวังบวรสถาน

มงคล ฝ่ายขบถทำเทียนขับช้างยกรี้พลมาถึงเพนียด มิได้เห็นผู้ใดตั้งรับแล้วก็ยกเข้ามายืนช้างอยู่ฟากวัดมรดบ ตรงรอทำนบหน้าพระราชวังบวร

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาอุปราชก็มีพระบัณฑูรตรัสให้เจ้าพนักงานบรรจุปืนใหญ่ ณ ป้อมมหาไชย จะยิงเอาตัวขบถ ครั้นบรรจุแล้วก็ตั้งสัตยาธิษฐานว่า ข้าแต่เทพยดาสุรารักษ์อันสิงสู่รักษาปืนใหญ่นี้ ถ้าแลข้าพเจ้าบุญน้อย มิอาจสามารถจะดำรงราชสมบัติไว้ได้ไม่ แลจะถึงปราชัยแก่ปัจจามิตรแล้ว แลจุดปืนบัดนี้ ขอให้ปืนจงแตกออกต้องข้าพเจ้าให้ถึงแก่ชีวิตอันตรายเถิด ถ้าแลข้าพเจ้ามีบุญญาภิสังขารบารมีมาก อาจสามารถจะดำรงราชสมบัติในเศวตฉัตร เฉลิมแผ่นดินสยามประเทศได้ไชร้[๑] ขอให้กระสุนปืนใหญ่ไปต้องดัสกรให้พินาศฉิบหายเถิด

ครั้นทรงอธิษฐานแล้ว ก็เสด็จทรงรับชุดจุดชนวนปืนใหญ่ แลเพลิงชนวนนั้นมิได้ติดดินดำก็ทรงพระปริวิตกสงสัยนัก จึ่งให้ไขกระสุนดินดำซึ่งบรรจุไว้นั้นออกมา จึ่งรู้ว่าบรรจุผิด เอากระสุนบรรจุเข้าก่อน เอาดินดำบรรจุทีหลัง ก็ทรงพระพิโรธยิ่งนัก จึ่งดำรัสว่ามันเป็นพวกไอ้ขบถ จึ่งให้ประหารชีวิตผู้บรรจุปืนนั้นเสียแล้วให้บรรจุใหม่ ทรงรับชุดจุดชนวนอีก ครั้งหลังกระสุนปืนใหญ่นั้นก็ออกไปต้องช้างซึ่งขบถทำมเทียนขี่มานั้นล้มลงตายในที่นั้น แลขบถทำมะเถียนกับไอ้คุลาทาสนั้น ก็ตกลงจากช้างเจ็บป่วยเป็นสาหัส ก็หนีไปเร้นอยู่ ณ วัดทนานป่าเข้าสาร แลสมัครพรรคพวกไอ้ขบถทั้งหลายนั้นแตกฉานหนีไปทุกตำบล จึ่งมีพระบัณฑูรสั่งให้ข้าหลวงออกไปติดตามเอาตัวไอ้ขบถ แลพวกข้าหลวงได้ตัวไอ้ขบถทำมเทียนแลไอ้คุลาทาส ณ วัดนั้นมาถวาย จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้ขุนพรหมธิบาลให้เข้าไปกราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระราชบิดาให้ทราบโดยเหตุไอ้ขบถพ่ายแพ้ทุกประการ

ส่วนพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จยาตราพระคชาธารมาถึงต้นสะพานช้าง พอมหาดเล็กซึ่งไปเชิญพระแสงขอนั้นมาทันเข้าก็ทูลเกล้าถวาย ทรงรับพระแสงขอพาดกระพองพญาสารลง พอขุนพรหมธิบานมาถึง ถวายบังคมทูลประพฤติเหตุทั้งปวงพร้อมกันเข้าที่นั้นก็ดีพระทัย จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งให้กะเกณฑ์กันไปตามจับสมัครพรรคพวกไอ้ขบถให้ได้จนสิ้นเชิง แล้วเสด็จกลับยังพระราชวัง

---

[๑] ตรงนี้ก็มีคำว่า สยามประเทศอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นชื่อที่เริ่มใช้ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงว่ามีผู้แทรกข้อความลงไปในรัชกาลที่ ๔ หลายแห่ง

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ก็ดำรัสให้กะเกณฑ์ข้าหลวงไปติดตามจับกุมพรรคพวกไอ้เหล่าร้าย แล้วเสด็จมายังพระราชวังหลวงขึ้นเฝ้าสมเด็จพระราชบิดา ถวายบังคมทูลแถลงการทั้งปวงให้ทราบสิ้นทุกประการ ครั้นได้พรรคพวกไอ้คิดมิชอบสิ้นเชิงแล้ว ก็ให้ประหารชีวิตไอ้ขบถทำมเทียน แลพรรคพวกต้นเหตุทั้งปวงนั้นเสียเป็นอันมาก ที่เป็นแต่ปลายเหตุนั้นให้จำใส่เรือนตรุแลส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างนั้นก็มาก ที่แตกหนีเข้าป่าดงไปนั้นก็มาก จนบ้านแขวงเมืองสะระบุรีย เมืองลพบุรีย์ แลแขวงขุนลครร้างเสียหลายตำบล

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๓ – ๒๔๕)

พระยายมราช (สังข์) เมืองนครราชสีมาแข็งเมือง โปรดให้พระยาเดโชยกทัพไปปราบเมืองนครราชสีมา

ฝ่ายนายสังข์ ซึ่งเป็นพระยายมราชครั้งสมเด็จพระนารายน์เป็นเจ้ายังมีชนมายุ โปรดให้ไปรั้งเมืองนครราชสีมา แข็งเมืองมิได้ลงมาถวายบังคมรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ครั้นดำรัสทราบ มีพระโองการสั่งให้พระยาเดโชยันหิปะ เป็นแม่ทัพคุมพยุหโยธาหาญ ๕,๐๐๐ ยกขึ้นไปรบเมืองนครราชสีมา ฝ่ายนายสังข์ ยมราช รู้ว่ากองทัพกรุงยกขึ้นมา สั่งให้ตั้งค่ายรับ ฝ่ายพระยาเดโชแยกพลออกหักค่ายแตในเพลาเดียว ค่ายหัวเมืองโคราชแตกกระจัดกระจาย ไพร่พลล้มตายเป็นอันมาก ที่เหลือนั้นหนีเข้าเมืองได้ นายสังข์ ยมราช แต่งคนประจำหน้าที่รักษาเมืองไว้ พระยาเดโชตั้งล้อมเมืองโคราชไว้ แต่ ณ ปีจอจัตวาศก (จ.ศ. ๑๐๔๔ / พ.ศ. ๒๒๒๕) จะเข้าหักเอาเมืองก็มิได้ ตั้งล้อมอยู่ช้านานจนสิ้นกระสุนดินประสิวบอกลงมาขอ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบ โปรดให้เจ้าพนักงานกรมกลาโหมรักษาตึกดิน เอาจอบคัดปากตุ่มปากแงซึ่งผนึกไว้นั้นประกายตกลงในตุ่มดิน เพลิงติดขึ้นไหม้ตึกดินไหวไปทั่วพระนคร ครั้นตรัสทราบ ทรงพระโกรธ ให้ลงพระราชอาชญาหมื่นเจ้าพนักงาน แล้วจัดกระสุนดินประสิวส่งขึ้นไป แต่ทัพกรุงไปล้อมเมืองนครราชสีมาถึง ๓ ปี ฝ่ายนายสังข์ ยมราช กับท้าวทรงกันดาล เห็นจะต้านทานมิได้ ก็ลอบหนีไปจากเมืองโคราช กองทัพกรุงก็เข้าเมืองได้

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๓)

ในขณะเมื่อศักราช ๑๐๔๕ ปีกุนเบญจศกล่วงไปแล้วนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จขึ้นราชาภิเศกเสวยราชสมบัติ แลมีพระราชโองการให้หาบรรดาท้าวพญาพระหัวเมืองข้างปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งหลายเข้ามาถวายบังคมถือน้ำพระพิพัตสัตยาทุกหัวเมือง แต่พญายมราชสังซึ่งไปครองเมืองณครราชศรีมา แลพญารามเดโชซึ่งไปครองเมืองณะครศรีธรรมราชครั้งสมเด็จพระณรายเป็นเจ้านั้น แจ้งว่าพระเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติแล้ว แลพญาทั้งสองก็บังเกิดทิฐิมานะกระด้างกระเดื่องขัดรับสั่งแข็งเมืองอยู่ มิได้เข้ามาถวายบังคม ครั้นเมื่อเสร็จการฆ่าพวกไอ้ขบถทำมเทียนแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยพระบรมโอรสาธิราชกรมพระราชวังบวรว่า ซึ่งหัวเมืองทั้งสองเป็นขบถแข็งเมืองอยู่ฉะนี้จะไว้ช้ามิได้ จำจะเกณฑ์กองทัพยกไปตีเสียจึ่งจะชอบ แต่ทว่าเมืองณครราชศรีมาอยู่ใกล้ควรจะให้ไปตีเสียก่อน ครั้นได้แล้วจึ่งให้ไปตีเอาเมืองณครศรีธรรมราชต่อภายหลัง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็เห็นชอบด้วยโดยพระราชบรรหารทุกประการจึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายก ให้ตระเตรียมรี้พลเครื่องสรรพาวุธไว้ให้สรรพ

ขณะนั้นพญาศรีราชเดโชครั้งสมเด็จพระณะรายถึงอนิจกรรมเสียแล้ว แลทรงพระกรุณาตั้งข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพญาศรีราชเดโชแทนที่ แล้วดำรัสให้เป็นแม่ทัพไปตีเมืองณะครราชศรีมา แล้วตั้งข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพญานครราชศรีมาให้เป็นกองหน้า ถ้าตีได้เมืองนครราชศรีมาแล้วให้อยู่รั้งเมือง แล้วดำรัสให้ท้าวพญาอาสาหกเหล่าทั้งหลายเป็นยกกระบัตร เกียกกาย กองหลัง แลพลสกรรจ์ ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๒๐๐ ม้า ๓๐๐ แลเครื่องศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิว แลเสบียงอาหารสำหรับทัพทั้งปวงพร้อมเสร็จ ครั้นถึงวันอันได้มหาพิไชยฤกษ์ในเดือนสี่ ปีชวดฉศก จึ่งพญาศรีราชเดโชแลท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลายกช้างม้ารี้พลไปโดยทางเมืองสระบูรีย์

ฝ่ายพญานครราชศรีมาแจ้งว่า กองทัพกรุงยกขึ้นมาดังนั้น ก็ตรวจจัดรี้พลเครื่องสรรพาวุธทั้งปวงพร้อมสรรพ แล้วแต่งทัพยกลงมาตั้งค่ายรายรับตามระยะทางนั้นเป็นหลายตำบล ฝ่ายกองทัพพญาศรีราชเดโชก็ยกขึ้นไปตีค่ายชาวเมืองอันมาตั้งรับนั้น แลได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กองทัพชาวนครราชศรีมาต้านทานมิได้

ก็แตกฉานไปทุก ๆ ค่าย แลพ่ายแพ้กลับเข้าเมือง กองทัพกรุงตีค่ายรายทางทั้งหลายแตกฉานแล้วก็ยกติดตามไปถึงเมือง แลพญานครราชศรีมาก็ตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำหน้าที่เชิงเทินปราการเมืองโดยรอบ กอปรด้วยเครื่องสรรพายุทธ ปืนใหญ่น้อยทั้งปวงพร้อมสรรพแลป้องกันเมืองเป็นสามารถ

ฝ่ายทัพกรุงก็ยกเข้าตั้งค่ายรายล้อมเมืองนครราชศรีมาโดยรอบ แล้วแต่งพลอาสา ๓,๐๐๐ ยกเข้าป่ายปีนปล้นเอาเมือง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ แลพุ่งศัสตราวุธปืนใหญ่น้อยระดมยิงออกมาต้องพลอาสาทัพกรุงล้มตายบาดเจ็บเป็นอันมาก เห็นจะป่ายปีนเอามิได้ ก็ถอยออกมาแต่ยกเข้าปล้นดังนั้นเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองรบพุ่งต้านทานป้องกันอยู่เป็นสามารถ รี้พลล้มตายจะปล้นเอามิได้ ก็ล้อมแต่มั่นไว้ แต่ตั้งล้อมอยู่เป็นหลายเดือนจนเสบียงอาหารก็ขาดลง รี้พลอดอยากซูบผอมไข้เจ็บล้มตายเป็นอันมาก บ้างหลบหลีกหนีไปจากกองทัพนั้นก็มาก แลท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายปรึกษากัน บอกลงมาถึงสมุหนายกขอกองทัพยกหนุนขึ้นไปช่วย แลขอกระสุนดินดำแลเสบียงอาหารสำหรับทัพทั้งปวง จึ่งเจ้าพญาจักรีกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยใบบอกทั้งปวงนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสได้ทรงฟังทราบประพฤติเหตุดังนั้นก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าไอ้เหล่านี้ใช้ให้ไปตีเมืองณครราชศรีมานิดหนึ่งเท่านั้นทัพหมื่นหนึ่งยกไปยังว่าหาหักเอาได้ไม่ ไอ้เหล่านี้ควรจะเลี้ยงมันได้หรือ แล้วดำรัสให้สมุหนายกแต่งข้าหลวงขึ้นไปกุมเอาท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลาย พันทนาลงมายังกรุงเทพมหานคร ครั้นได้ตัวมาพร้อมแล้วก็ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยน แล้วริบทรัพย์สินเครื่องอัญมณีทั้งปวง แล้วให้ตระเวนบกตระเวนเรือสามวัน แล้วประหารชีวิตนายทัพนายกองเสียเป็นอันมาก

แล้วทรงพระกรุณาดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้เกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตีเมืองณครราชศรีมาใหม่เล่า แลเจ้าพนักงานซึ่งไปเบิกดินดำในตึกดิน เอาจอบขัดตุมพะเนียง[๑] ซึ่งใส่ดินอันผนึกไว้นั้นขึ้น ก็เป็นประกายเพลิงกระเด็นลงในดินดำ ๆ นั้นก็วูบขึ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียว แลเทือกดินนั้นมากมีกำลังมากก็โชติขึ้นทำลายทัพสัมภาระ

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เอาจอบขุดตุ่มเพนียง

แห่งตึกนั้นพังลง แล้วหอบหุ้มขึ้นบนอากาศแตกไปโดยทิศน้อยใหญ่ เสียงกึกก้องสนั่นหวั่นไหวกัมปนาทพระธรณีดุจเสียงมหาอสุนีบาต ต้องชาวพระนครล้มตายเจ็บป่วยได้ทุกขเวทนาเป็นอันมาก แลได้ลูกดินนั้นก็น้อย จึ่งเกณฑ์กองทัพแต่ ๕,๐๐๐ สรรพด้วยช้างม้าเครื่องศัสตราวุธ แลเสบียงอาหารทั้งปวงยกขึ้นไป

ครั้นไปถึงเมืองนครราชศรีมา ก็ให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ดุจครั้งก่อน แลพญานครราชศรีมาก็ตรวจจัดรี้พลขึ้นอยู่ประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการป้องกันเมืองเป็นสามารถ ทัพกรุงยกเข้าแหกหักเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันทั้งกลางวันกลางคืนไม่ย่อหย่อน ทัพกรุงแหกหักเอามิได้ก็ตั้งล้อมมั่นไว้ แต่ทัพกรุงยกไปเคี่ยวขับทำสงครามด้วยชาวนครราชศรีมาทั้งสองครั้งประมาณสองปีเศษ ชาวเมืองมิได้ทำนาสิ้นสองเทศกาลแล้ว เสบียงอาหารก็กันดารลง ไพร่พลเมืองอดอยากซูบผอมล้มตายเป็นอันมาก บ้างยกครัวหนีออกจากเมืองนั้นก็มาก แต่ทว่าพญายมราชเจ้าเมืองนี้มีฝีมือเข้มแข็ง ตั้งเคี่ยวขับต้านทานอยู่มิได้แตกฉาน

อนึ่งท้าวทรงกันดานอู่ซึ่งเป็นโทษถอดเสียนั้น หนีขึ้นไปอยู่ในเมืองนครราชเสมานั้นด้วย แลท้าวพญานายทัพนายกองซึ่งตั้งล้อมอยู่นั้น ก็ปรึกษากันเห็นว่าจะแหกหักเอามิได้ ด้วยชาวเมืองรบพุ่งต้านทานแข็งมืออยู่ จึ่งคิดกลอุบายเป็นหลายอย่าง แลให้ทำลูกปืนกลยิงไปตกลงแล้วก็สงบอยู่ ต่อเพลิงติดลามเข้าไปถึงดินเรวจึ่งแตกออกถูกผู้คนล้มตาย อุบายหนึ่งนั้นให้ผูกว่าวจุฬาใหญ่ชักขึ้นแล้ว เอาหม้อดินผูกแขวนสายป่านอันใหญ่หย่อนเข้าไปในเมือง แลจุดเพลิงชนวนล่ามไว้ ครั้นเพลิงชนวนติดถึงดินแล้วให้ตกลงไหม้ในเมือง แลอุบายหนึ่งนั้นให้เอาเพลิงอังแพลมผูกลูกธนูยิงระดมเข้าไปเผาเมือง ครั้นจัดแจงแต่งการทั้งปวงพร้อมแล้ว เพลากลางคืนดึกประมาณสามยามก็ให้ยิงปืนกล ชักว่าวจุฬาแลยิงธนูระดมเข้าไปพร้อมกันแล้วแต่งพลอาสาหนุนเข้าไปปล้นเอาเมือง ฝ่ายชาวเมืองต้องปืนกลนั้นตายก็มากด้วยประมาทอยู่มิได้เคยพบเคยเห็นมาแต่ก่อน แลหม้อดินซึ่งผูกว่าวจุฬา แลลูกธนูผูกเพลิงอังแพลม ก็ตกลงติดหลังคาเรือนทั้งปวงในเมืองนั้น เพลิงติดรุ่งโรจน์โชตนาการไหม้ไปทุกหนทุกแห่ง ชาวเมืองมิอาจจะอยู่รักษาหน้าที่เชิงเทินได้ ต่างคนละหน้าที่

เสีย วิ่งระส่ำระสายไปเป็นอลหม่าน บ้างเสียข้าวของล้มตายแลลำบากเวทนาอยู่นั้นก็มาก ก็เสียเมืองแก่ทัพกรุง ๆ เข้าเมืองได้ไล่จับผู้คนหาสิ่งของทั้งปวงต่าง ๆ แลตัวพญานครราชศรีมานั้นพาท้าวทรงกานดานครอบครัวบุตรภรรยา ทแกล้วทหารทั้งปวงแหกหนีออกไปจากเมืองแต่ในกลางคืนหาได้ตัวไม่

กองทัพได้เมืองนครราชศรีมาแล้ว ๆ ก็แต่งหนังสือบอกลงมาถึงสมุหนายกให้กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบประพฤติเหตุนั้นแล้วก็ดำรัสให้มีตราตอบขึ้นไปยังกองทัพว่า ให้จัดแจงตั้งแต่งผู้รั้งกรมการอยู่รักษาเมืองให้ราบคาบเป็นปรกติแล้ว ก็ให้เลิกทัพกลับมายังพระมหานครเถิด

ครั้นท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตรานั้นแล้ว ก็ทำตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นทุกประการ ครั้นเสร็จแล้วก็เลิกทัพกลับมายังกรุงเทพมหานคร แลขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวกราบทูลแถลงโดยอันได้คิดอ่านทำการปล้นเอาเมืองนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานรางวัลแก่ท้าวพญานายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมากโดยลำดับฐานานุศักดิ์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๗ – ๒๔๘)

ประสูติเจ้าพระขวัญ

ลุศักราช ๑๐๔๗ ปีฉลู สัปตศก ขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงโยธาทิพทรงพระครรภ์กำหนดถ้วนทศมาส ก็ประสูติพระราชโอรสกอปรด้วยสิริรูปเป็นอันดี พระราชวงศานุวงศ์ทั้งหลายถวายพระนาม ชื่อเจ้าพระขวัน และเมื่อวันประสูติเพลากลางคืนนั้น แผ่นดินไหวเป็นอัศจรรย์ ครั้นทรงวัฒนาขึ้นมา คนทั้งหลายนับถือมาก ด้วยเป็นพระราชนัดดาของสมเด็จพระนารายเป็นเจ้า เป็นวงศ์กษัตริย์อันประเสริฐ แลคนทั้งหลายเข้าสวามิภักดิ์เป็นข้าใต้ฝ่าพระบาทเป็นอันมาก

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๙)

กบฏเมืองนครศรีธรรมราช

ศักราช ๑๐๕๕ ปีระกาเบญจศก (พ.ศ. ๒๒๓๖) กรมการเมืองไชยาบอกเข้ามาว่า นายสังข์ ยมราช กับท้าวทรงกันดาล หนีออกมาอยู่นครศรีธรรมราช ซ่องสุมชาวเมืองนครคิดกบฏ ครั้นตรัสทราบ สั่งให้พระยาเดโช พระท้ายน้ำ คุมพลทหาร ๑๕,๐๐๐ ยกออกไปรบ นายสังข์ ยมราช รู้ว่ากองทัพยกออกมาถึงตำบลท่าหมาก จึงยกพลออกไปรบ นายสังข์ ยมราช ตายในที่รบ แต่ท้าวทรงกันดาลหนีสูญไป ฝ่ายพระยาเดโช พระท้ายน้ำ มีชัยแก่ข้าศึก ก็ยกพลเข้าเมืองนคร จัดแจงบ้านเมืองเสร็จแล้ว แต่งหนังสือให้คนถือเข้ามายังพระนคร กราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ครั้นดำรัสทราบ จึงมีตราให้หากองทัพกลับคืนมายังพระนครศรีอยุธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๓ – ๔๑๔)

ในศักราช ๑๐๔๘ ปีขาลอัฐศกนั้น กรมการเมืองไชยาบอกข้อราชการเข้ามาถึงกรมพระกลาโหมในลักษณะนั้นว่า เจ้าพญานครศรีธรรมราชเป็นขบถแข็งเมือง แลซ่องสุมผู้คนเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก จะยกเข้ามาตีหัวเมืองฝ่ายตะวันตกทั้งปวง ได้หัวเมืองทั้งปวงแล้วจะยกเข้าไปทำลายกรุง อนึ่งนายสังฆยมราชเจ้าเมืองนครราชศรีมา ซึ่งไปได้นั้น พาสมัครพรรคพวกออกไปตั้งอยู่ ณ พรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชแลแขวงไชยาต่อกัน แลคิดการขบถเข้าด้วยเจ้าพญานครศรีธรรมราช อีกตั้งซ่องสุมชาวนอกทั้งปวงแลผู้คนเข้าเกลี้ยกล่อมสังฆยมราชนั้นก็มาก จึ่งเจ้าพญาโกษาธิบดีนำเอาข้อราชการนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบเหตุดังนั้นก็ทรงพระพิโรธดำรัสว่า ไอ้สองคนนี้องอาจนักจะไว้มันมิได้ ควรจะแต่งทัพใหญ่ยกไปทั้งทางบกทางเรือปราบปรามมันเสียจึ่งจะชอบ อันไอ้ขบถสองคนนี้มันไม่พ้นเงื้อมมือเรา แม้นได้ตัวแล้วจะสับมิให้กากลืนแค้นแล้วมีพระราชดำรัสสมุหกลาโหม ให้ตรวจเตรียมช้างม้า เครื่องสรรพยุทธทั้งปวงแลเรือรบเรือไล่เรือลำเลียงเสบียงอาหารให้พร้อมไว้ทั้งทางบกทางเรือ แล้วมีพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าสั่งให้พญาสุระสงครามเป็นแม่ทัพหลวง พระสุระเสนาเป็นยกกระบัตร พญาเพชรบูรีเป็นเกียกกาย พญา

ศรีราชเดโช เป็นกองหน้า พญาราชบูรียเป็นทัพหลังถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธทั้งปวงยกไปทางบก ฝ่ายทัพเรือนั้นให้พญาราชบังสันเป็นนายกอง เรือรบทะเล ๑๐๐ ลำ พลรบพลแจว ๕,๐๐๐ ยกไปทางทะเลทัพหนึ่ง แลให้ทัพบกทัพเรือยกไประดมตีเอาเมืองนครศรีธรรมราช

ครั้นถึงวันอันได้มหาพิไชยฤกษ์ จึ่งพญาสุรสงคราม พญาราชบังสัน แลท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลา ยกทัพไปตีเมืองณครศรีธรรมราชโดยลำดับสถลมารคชลมารคไปพร้อมทัพกัน ณ เมืองไชยาบูรีย แลแม่ทัพบกเกณฑ์เอาผู้รั้งกรมการเมืองชุมภร เมืองไชยา ถือพลหัวเมืองทั้งปวงเข้าบรรจบทัพยกไปด้วย แล้วกำหนดไปแก่กองทัพเรือให้ยกออกจากเมืองไชยาพร้อมกัน แลกองทัพบกยกไปถึงพรมแดนเมืองไชยาแลเมืองนครศรีธรรมราชต่อกัน ซึ่งนายสังฆยมราชตั้งอยู่นั้นก็เข้าล้อมไว้ในเพลากลางคืน แลนายสังขยมราชมิรู้ตัว ไม่ทันที่จะจัดแจงต้านทานให้มั่นคง ต้องจำเป็นจำรบพุ่ง ผู้คนทแกล้วทหารมิทันพร้อมเพรียงกันระส่ำระสายไปเป็นอลหม่าน แลนายสังขยมราชมีฝีมือเข้มแข็ง ถือพลทหารออกแหกหักจะออกมา ทัพกรุงต่อรบต้านทานไว้เป็นสามารถ แล้วเข้ารุมตีกระหนาบเป็นหลายกอง พวกสังขยมราชน้อยตัวเหลือกำลังแหกออกมิได้ก็แตกฉานล้มตายเป็นอันมาก แลตัวสังขยมราช หนีไปมิพ้นกับทหารร่วมใจ ๗ - ๘ คนด้วยกัน ก็ยืนประจัญรบพุ่งอยู่จนตายในที่รบสิ้นทัพกรุงได้ชัยชำนะแลได้เชลยพวกสังยมราชนั้นก็มาก ก็ยกล่วงแดนเมืองนครศรีธรรมราชเข้าไป

ส่วนเจ้าพญานครศรีธรรมราชแจ้งว่า ทัพกรุงยกออกมาทั้งทัพบกทัพเรือ แลเสียสังขยมราชแก่ทัพบกดังนั้น ก็เสียใจจึ่งแต่งทัพบกทัพเรือยกไปรบพุ่งต้านทานไว้ให้หย่อนกำลังศึกลงก่อน แล้วกวาดเอาครอบครัวอพยพบ้านนอกทั้งปวงแลเสบียงอาหารเข้าไว้ในเมืองเป็นอันมาก แล้วตกแต่งปราการป้อมค่ายคูประตูหอรบปักขวากหนามตามทำนองศึกพร้อมเสร็จ แล้วจัดแจงบ้านเมืองบำรุงทแกล้วทหารไว้คอยต้านทานรบพุ่งทัพกรุงเป็นสามารถ

ฝ่ายทัพเรือพญาราชบังสันยกไปทางทะเลล่วงแดนเข้าเมืองณครศรีธรรมราชก่อนทัพบก ได้ยุทธนาการด้วยทัพเรือเมืองนครศรีธรรมราชในกลางทะเล แลทัพเรือ

เมืองนครต่อรบต้านทานเป็นสามารถ ทัพเรือฝ่ายกรุงจะหักเอามิได้ ก็ทอดสมอรอยิงกันอยู่เป็นหลายวัน เสียงปืนใหญ่สนั่นครั่นครื้นกึกก้องสะเทือนท้องมหาอรรณพนทีดุจเสียงมหาวาตะพายุใหญ่ ถ้อยทีมิได้ชัยชำนะแก่กัน ส่วนทัพบกนั้นก็ไปปะทะทัพเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งค่ายรับอยู่เป็นหลายค่ายก็ยกเข้าโจมตี ได้ยุทธนาการด้วยชาวนครศรีธรรมราช ๆ รบพุ่งต้านต่อเป็นสามารถจนถึงอาวุธสั้น ทัพกรุงหักเอามิได้ ก็ตั้งค่ายรายล้อมอ้อมโอบค่ายชาวนครศรีธรรมราชเข้าไว้แลได้ต่อยุทธนาการกันหลายวันหลายเพลา กองทัพเมืองนครเห็นทัพกรุงมีฝีมือเข้มแข็งจะรับไว้มิอยู่ก็แหกหนีออกจากค่ายแต่ในกลางคืน ทัพกรุงไล่ติดตามไปในทันทีทัพเมืองนครมิได้รอรับวิ่งกระจัดพลัดพรายพ่ายหนีไปเป็นอลหม่านไม่เป็นตำบลสนธยา เสียพลช้างม้าเครื่องศัสตราวุธแก่ทัพกรุงเป็นอันมาก ที่ต้องอาวุธบาดเจ็บล้มตายทั้งนายแลไพร่นั้นก็มาก ก็รุดทัพหนีไปยังเมืองนครศรีธรรมราช

ฝ่ายทัพกรุงได้ชัยชำนะ จับได้ช้างม้าคนเชลยอาวุธต่าง ๆ เป็นอันมากก็ยกติดตามไป ครั้นแจ้งว่าข้างทัพเรือชาวเมืองนครรบต้านทานอยู่สามารถเข้ายังมิได้ ก็ยกกองทัพลงไปช่วยตีกระหนาบสกัดหลังทางทะเล แลทัพเรือเมืองนครถูกทัพกระหนาบหน้าหลังเสียรี้พลล้มตายมาก ทานมิได้ก็แตกฉานพ่ายหนีแลชักใบแล่นกลับไปโดยทิศานุทิศทั้งปวง กองทัพกรุงได้ชัยชำนะ ก็ยกเข้าล้อมเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ แลตั้งค่ายรายล้อมไปรอบเมือง

ฝ่ายพญารามเดโชเจ้าเมืองณครศรีธรรมราช ครั้นเสียทัพบกทัพเรือแก่ข้าศึกดังนั้นก็เสียใจ จึ่งจัดทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินโดยรอบ กอปรด้วยเครื่องสรรพยุทธป้องกันเมืองเป็นสามารถแล้วแต่งทัพออกไปตีข้าศึก แลได้รบกันทุกวัน ๆ มิได้ขาดจนรามือกันลง แล้วนัดกันแต่งทหารชำนาญดาบโล่ดั้งสองมือ ให้ออกรำสู้กันตามกระบวนเพลงตัวต่อตัวเป็นหลายครั้ง แต่ทัพกรุงกับชาวนครตั้งเคี่ยวขับทำสงครามกันมาช้านานประมาณถึงสามปี ถ้อยทีมีฝีมือเข้มแข็ง มิได้ชัยแลปราชัยแก่กัน แลพลซึ่งรักษาหน้าที่ แลพลค่ายล้อมร้องเพลงพ้อกันไปมาต่าง ๆ ฝ่ายทัพกรุงมีเรือลำเลียงข้าวเสบียงอาหารส่งกันอยู่มิได้ขาด เลี้ยงรี้พลมิได้อดอยากซูบผอมแลบริบูรณ์อยู่สิ้น กำลังศึกแข็งมืออยู่ ฝ่ายในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร ผู้คนอดอยากซูบผอมล้มตาย

มาก กำลังศึกก็ถอยลงแลมิอาจยกออกมาต่อตีนอกเมืองได้ก็รักษาแต่มั่นไว้ แลกองทัพกรุงเห็นชาวเมืองกำลังศึกถอยลง ก็แต่งพลอาสา ๒,๐๐๐ ยกเข้าถอนขวากหนามข้ามคูเข้าไปเอาบันไดพาดป่ายปีนปล้นเอาเมือง แลพญารามเดโชเจ้าเมืองมายืนให้พลทหารรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ แลพุ่งศัสตราวุธ แหลนหลาว ยิงปืนใหญ่ จ่ารงค์ มณฑกนกสับ ระดมออกไปดังห่าฝน ต้องพลอาสาทัพกรุงล้มตายบาดเจ็บมาก แลจะปล้นเอามิได้ก็พ่ายออกไป จึ่งแม่ทัพใหญ่ให้ทำทุบทูบังตัวกันอาวุธ ยกเข้ามาปล้นอีกเล่า แลขุดอุโมงค์รุ้งเข้ามาใกล้เชิงกำแพงเมือง ชาวเมืองพุ่งศัสตราวุธมิได้ถูกต้อง จึ่งพญารามเดโชเจ้าเมืองก็แต่งพลทหารออกทะลวงฟันข้าศึกซึ่งขุดอุโมงค์เข้ามานั้น แลได้ต่อยุทธนาถึงอาวุธสั้น ประจัญจู่โจมฟันพลอาสาทัพกรุงล้มตายมาก เห็นจะทำการมิได้ก็กลับไป แลบรรดาขุนนางกรมการทั้งหลายในเมืองนคร เอาใจลงด้วยพญารามเดโชเป็นขบถแข็งเมืองสิ้นทั้งนั้น ช่วยกันตรวจตรารักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองเป็นกวดขัน มิได้เอาใจออกหากแลประนีประนอมกันอยู่สิ้น

จึ่งพญารามเดโชก็ปรึกษาด้วยขุนนางกรมการทั้งปวงว่า ซึ่งทัพกรุงยกออกมาตีเมืองเรา บัดนี้ได้ยกเข้ามาปล้นหลายครั้ง ทำมิได้ก็ระอามือเราอยู่ แลศึกเราได้ทีจะไว้ช้ามิได้ ควรจะยกออกไปตีให้แตกฉานพ่ายไปเสียจึ่งจะชอบ แลขุนนางกรมการทั้งปวงก็เห็นชอบด้วย จึ่งให้จัดพลทหารที่มีฝีมือเข้มแข็งประมาณ ๓,๐๐๐ ล้วนถืออาวุธสั้น แลพญารามเดโชก็ยกพลทหารออกจากเมืองในกลางคืนแลขับพลทหารเข้าไปปล้นค่ายข้าศึก แลพลทัพกรุงซึ่งรักษาหน้าที่ล้อมรู้ตัว ก็สาดปืนไฟใหญ่น้อยยิงระดมออกมา แล้วยกออกมาจากค่ายไล่ทะลวงฟันพลทหารชาวเมืองนคร ๆ ก็ยืนยันประจัญบานต่อยุทธ์โห่อึงอุดเอาชัย รี้พลล้มตายทั้งสองฝ่าย แต่ทว่าพวกชาวเมืองตายมากกว่าประมาณสองเท่า แลพญารามเดโชเห็นจะเอาชัยชำนะมิได้ ก็พ่ายกลับเข้าเมือง แต่ยกออกปล้นค่ายดังนี้เป็นหลายครั้งเสียรี้พลทแกล้วทหารมาก จะตีให้แตกฉานมิได้ก็รักษาแต่มั่นไว้ บรรดาไพร่พลเมืองทั้งหลายอดอยากอาหารซูบผอมมาก แลล้มตายเปลืองไปทุกวัน ๆ แลเสบียงอาหารเปียกแวงเลี้ยงกันไปก็สิ้นมือลง เจ้าพญานครศรีธรรมราชก็เศร้าใจ เห็นจะรักษาเมืองก็ไว้มิได้ ด้วยขัดเสบียงอาหาร จะแต่งออกลาดหากินนอกเมืองก็มิได้ ด้วยข้าศึกตั้งล้อมไว้โดยรอบ มิรู้ที่จะคิดอุบายถ่ายเทเลย จึ่งคิดว่าซึ่งกูจะอยู่ในเมืองให้พวกประทุษร้ายแผ่นดินจับได้อย่า

สงสัย กูจะหนีไปให้รอด แต่อุบายซึ่งจะหนีไปนั้นเห็นจะเอาธุระได้ก็แต่พญาราชบังสัน ซึ่งเป็นแม่ทัพเรือออกมานั้น ด้วยเป็นสหายเพื่อนรักกันมาแต่ก่อนเห็นจะเสียกันมิได้ จะช่วยแก้ไขให้ไปรอด

จึ่งแต่งหนังสือลับให้คนสนิทไว้ใจถือลอบออกไปถึงพญาราชบังสันเป็นใจความว่า หนังสือเราพญารามเดโชมาถึงสหายเราพญาราชบังสัน ด้วยเราทั้งสองเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวแห่งเรามาด้วยกัน แลเป็นสหายรักคู่ชีวิตจิตใจ ได้สุขทุกข์ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแต่ก่อนเป็นอันมาก แลครั้งเมื่อทรงพระกรุณาดำรัสใช้ให้ไปตีเมืองลาวเมืองละว้าแลตีพม่า ซึ่งยกตามมอญเข้ามาตั้ง ณ เมืองไชยโยกนั้น แลเราทั้งสองก็เป็นคู่ทุกข์คู่ยากได้ทำราชการงานสงครามเอาชัยชำนะมาทูลเกล้าถวายด้วยกันเป็นหลายครั้ง แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดปรานพระราชทานยศศักดิ์ชุบเลี้ยงเราทั้งสองถึงขนาด แลเมื่อพระองค์ทรงพระประชวรนั้น มีทาสปริปักษ์กล่าวคือพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์สองคนพ่อลูกละน้ำพิพัฒสัจาเสียคิดอ่านทำการขบถช่วงชิงเอาราชสมบัติแลเสนาบดีทั้งปวงในกรุงมิได้มีผู้ใดช่วยคิดอ่านทำการกำจัดศัตรูราชสมบัติเสียได้ แลพระองค์ทรงพระโทมนัสจนเสด็จสวรรคต แลราชสมบัติก็ได้สิทธิแก่พระเพทราชาแล้วให้หาท้าวพญาพระหัวเมืองทั้งหลายเข้าไปถวายบังคม ฝ่ายเราขัดแข็งอยู่มิได้เข้าไปนั้น ใช่ว่าตัวเราจะเป็นขบถต่อแผ่นดินหามิได้ เหตุว่าเราคิดกตัญญูในพระผู้เป็นเจ้าของเราซึ่งเสด็จสวรรคตนั้น จึงมิได้เข้าไปอ่อนน้อมยอมตัวเป็นข้าผู้ประทุษร้ายแผ่นดิน ประการหนึ่งก็เกิดมาเป็นชายชาติทหารคนหนึ่งก็มีทิฐิมานะอยู่บ้าง ที่ไม่เคยกลัวเกรงนบนอบไซร้ ก็ไม่นบนอบได้ถือตัวอยู่ตามประเพณีคติโลกวิสัย จึ่งมีศึกยกมาติดเมืองเรา แลทัพกรุงกับเราได้ทำยุทธนาการสงครามกันมาช้านาน ใช่ว่าทแกล้วทหารแห่งเราจะเข็ดขามคร้ามฝีมือศึกพลทหารกรุงนั้นหามิได้ ก็พอสู้รบกันได้อยู่ แลบัดนี้ฝ่ายเราหย่อนกำลังลงด้วยขัดเสบียงอาหาร จำเป็นจำแพ้ด้วยออกลาดหากินไม่ได้เห็นจะรักษาเมืองไว้เป็นอันยาก เราไม่สู้รบแล้วจะหนีไปจากเมือง แลซึ่งจะแหกออกนั้นอย่าคิดเลยว่าค่ายล้อมทัพกรุงจะทานฝีมือเราได้ คงเราจะแหกออกได้ไม่ขัดสนแต่ทว่าจะไปมิตลอด ด้วยไม่มีนาวาที่จะไป แลซึ่งเราจะไปรอดชีวิตอันร้ายครั้งนี้ ก็เพราะสหายเราจะเอาธุระเรา แลสหายเราจงคิดถึงความทุกข์ความยากด้วย

กันมาแต่หนหลัง ครั้งเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรามาด้วยกันนั้น แลจงได้เมตตาการุญภาพอนุเคราะห์แก่เราครั้งนี้เถิด ช่วยจัดแจงเรือรบไว้หน้าท่าสักลำหนึ่ง ในสามวันเราจะแหกออกไปโดยค่ายล้อมด้านสหายเรา แลลงเรือได้แล้วก็จะลาพระสหายเราหนีไปตามยถากรรมของเรา

ครั้นพญาราชบังสันได้แจ้งในหนังสือนั้นแล้ว ก็คิดถึงความหลังซึ่งได้เป็นสหายรักแลเป็นเพื่อนทุกข์ยากมาแต่ก่อนนั้น ก็มีจิตคิดเมตตาแก่พญารามเดโชยิ่งนัก ด้วยเป็นชาติแขกด้วยกันแล้วเข้าใจว่าการนี้ลับอยู่มิได้มีผู้ใดรู้เห็น ก็จัดแจงเรือรบไว้รับ ณ หน้าท่าลำหนึ่ง แล้วเขียนหนังสือลับเป็นใจความว่า ซึ่งธุระของสหายเราประสงค์นั้น เราก็จัดแจงไว้พร้อมแล้ว จงรีบออกมาโดยเร็วเถิดอย่าให้เนิ่นช้า การจะเอิกเกริกไปเราจะได้ความผิด แล้วส่งหนังสือให้ผู้ถือออกมานั้นกลับเข้าไปแจ้งแก่พญารามเดโช ๆ ได้แจ้งแล้วก็มีความยินดีนัก จึ่งสั่งทหารร่วมใจทั้งหลายห้าสิบเศษให้ตระเตรียมตัวให้พร้อมไว้ ครั้นค่ำลงพญารามเดโชกับทหารร่วมใจทั้งหลาย ก็ไล่ฆ่าฟันบุตรภรรยาญาติ แลขุนนางกรมการทั้งหลายตายสิ้นตามประเพณีวิสัยแขก ไม่สู้จะหนีแล้วก็ย่อมฆ่ากันเสียสิ้นมิให้ข้าศึกได้ไปเป็นเชลย แลพญารามเดโชคนนี้มีวิชาการดีฝีมือก็เข้มแข็งแลคอยดูฤกษ์ ครั้นได้ฤกษ์ดีแล้วแลตัวพญารามเดโชก็ถือดาบสองมือนำหน้า พลทหารทั้งหลายห้าสิบเศษล้วนถือดาบสองมือด้วยกันสิ้นเปิดประตูกรูกันออกจากเมืองในเพลากลางคืน แล้ววิ่งเข้าจู่โจมโรมรุกบุกบั่นฟันปีกกาค่ายล้อมด้านริมแม่น้ำหน้าที่พญาราชบังสัน แลพลอาสาจามซึ่งรักษาค่ายล้อมทั้งหลายนั้นก็ระดมปืนไฟใหญ่น้อยยิงแยงออกมาเป็นโกลาหล แลพญารามเดโชกับพลทหารทั้งหลายเป็นคนดีมีวิชา อาวุธมิได้ถูกต้องแลมิได้ย่นย่อท้อถอยก็แหกหักค่ายปีกกาพังลงได้ ก็ไล่ทะลวงจ้วงฟอนฟันพลอาสาจามทั้งหลายล้มตายแลลำบากเป็นอันมาก พลค่ายล้อมทั้งหลายทานฝีมือมิได้ก็แยกออกไป ให้พญารามเดโชกับพลทหารทั้งหลายก็ไล่ฟาดฟันฝ่ายพลทัพกรุงแหวกเป็นช่องออกไป มิได้มีผู้ใดต้านทาน ก็พาพลทหารกรูกันลงได้ในเรือรบซึ่งพญาราชบังสันจัดแจงจอดไว้รับ ณ หน้าท่านั้น แล้วออกเรือไปถึงทะเลชักใบแล่นออกไปยังมหาสมุทรแล่นหนีไปยังเมืองแขก

ทัพกรุงก็เข้าเมืองได้ไล่จับผู้คนเก็บสิ่งของทั้งปวง แลนายทัพนายกองทั้งหลายแจ้งว่า ตัวขบถแหกหักออกได้หน้าที่พญาราชบังสัน แล้วได้เรือรบแล่นหนีไป แลพญาราชบังสันมิได้จัดแจงทัพเรือไปติดตามให้ทันที ละให้ตัวขบถหนีไปพ้นเห็นผิดอยู่ จึ่งเอาคดีนี้ไปแจ้งแก่พญาสุระสงครามแม่ทัพหลวง ๆ ได้แจ้งดังนั้นก็พิจารณาสืบสาวไต่สวนไล่เลียง แลการนั้นมิมิดก็ได้เนื้อความว่า พญารามเดโชเจ้าเมืองณครสอดหนังสือลับออกไปถึงพญาราชบังสัน ๆ รู้กันกับผู้คิดมิชอบจัดแจงเรือรบไว้ให้ นัดหมายให้ออกมาแลแสร้งส่งตัวขบถให้หนีไปพ้น ครั้นไล่เลียงเป็นสัตย์แท้แล้ว ก็ให้จำพญาราชบังสันเข้าห้าประการ แล้วบอกหนังสือเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ให้สมุหพระกลาโหมกราบทูลพระกรุณาโดยเหตุทั้งปวงนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบประพฤติเหตุดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธแก่พญาราชบังสันยิ่งนัก ดำรัสว่ามันเป็นพวกไอ้ขบถ แล้วให้มีตราตอบออกไปยังกองทัพว่าให้สืบสาวเอาพรรคพวกรู้เห็นทั้งปวงได้แล้ว ก็ให้เอาตัวพญาราชบังสันแลพรรคพวกรู้เห็นทั้งหลายตระเวนสามวันแล้วให้ประหารชีวิต แลตัดศีรษะเสียบไว้ ณ ประตูเมืองนครศรีธรรมราช อย่าให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่างสืบไปภายหน้า แล้วให้จัดแจงตั้งแต่งนายทัพนายกองผู้ใดซึ่งมีฝีมือเข้มแข็งมีความชอบมากให้อยู่ครองเมืองแลจัดแจงบ้านเมืองอาณาประชาราษฎรทั้งหลายให้ราบคาบเป็นปรกติดีแล้ว ก็ให้เลิกทัพกลับมายังกรุงเทพมหานครเถิด

ครั้นท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตราดังนั้นแล้ว ก็กระทำดุจพระราชกำหนดออกไปนั้นทุกประการ แล้วตั้งแต่งผู้รั้งกรมการอยู่รักษาเมือง แลไว้อาณาประชาราษฎรช้างม้าเครื่องศัสตราวุธสิ่งของทั้งหลายไว้สำหรับเมืองพอสมควร แล้วเลิกกองทัพบกทัพเรือ กวาดคนเชลยช้างม้าเครื่องสรรพาวุธ สิ่งของทั้งหลายกลับเข้ามายังกรุงเทพมหานคร แลขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวกราบทูลโดยเหตุทั้งปวง แล้วก็ถวายช้างม้าคนเชลยแลสิ่งของทั้งหลายซึ่งได้นั้นเป็นอันมากโดยสมควรแก่ความชอบนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๔๙ – ๒๕๔)

สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์

ลุศักราช ๑๐๔๙ ปีเถาะนพศก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสให้ช่างพนักงานจับการสร้างพระมหาปราสาทองค์หนึ่งในพระราชวังข้างใน ครั้นเสร็จแล้วพระราชทานนามบัญญัติพระมหาปราสาทชื่อพระที่นั่งบันยงก์รัตนาศน์ เป็นสี่ปราสาทด้วยกันทั้งเก่าสาม คือพระที่นั่งวิหารสมเดจ์องค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสุริยามรินทร์องค์หนึ่ง แล้วให้ขุดสระเป็นคูอยู่ซ้ายขวาพระที่นั่งบันยงก์รัตนาศน์ แล้วให้ก่ออ่างแก้วแลภูเขา มีท่ออุทกธาราไหลลงในอ่างแก้วนั้นที่ริมสระคูพระมหาปราสาทนั้น แลให้ทำระหัดน้ำ ณ อ่างแก้ว ริมน้ำฝังท่อให้น้ำเดินเข้าไปผุดขึ้น ณ อ่างแก้วริมสระนั้น แลให้ทำพระที่นั่งทรงปืน ณ ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้า แลให้ทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา แลโปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งทรงปืน แลเข้าทางประตูมหาโภคราช

(พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๕)

ประสูติเจ้าฟ้าตรัสน้อย

ลุศักราช ๑๐๕๐ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีฝ่ายซ้ายกรมหลวงโยธาเทพทรงพระครรภ์กำหนดถ้วนทศมาส ประสูติพระราชโอรสกอปรด้วยสิริรวรรณลักษณ์เป็นอันดี พระญาติวงศานุวงศ์ทั้งหลายก็ถวายพระนามว่า ตรัษน้อย แต่สมเด็จพระบรมราชบิดาตรัสเรียกว่า สามยั่ง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๕)

โปรดให้ทูตานุทูตคุมเครื่องราชบรรณาการไปยังกรุงฝรั่งเศส

ในปีมะโรงสัมฤทธิศก ทรงพระกรุณาให้ต่อกำปั่นใหญ่ลำหนึ่ง และให้ทูตานุทูตคุมเครื่องราชบรรณาการออกไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงฝรั่งเศส เหมือนเมื่อพญาโกษาปานออกไปครั้งแผ่นดินสมเด็จพระณรายเป็นเจ้าก่อนนั้น ถึงปีมะเมียโทศก ทูตานุทูตกลับเข้ามาแต่เมืองฝรั่งเศส คุมเอาสิ่งของเครื่องราช

บรรณาการต่างๆ เป็นอันมาก ซึ่งพระเจ้ากรุงทมิฬเสตร์ประเทศทรงตอบแทนมานั้น ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งราชทูตเป็นเจ้าพญาพระคลังตามราชประเพณีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๕)

๏ ได้นางช้างเผือกจากเมืองสวรรคโลก

ในเดือนหก ปีมะเมียโทศก ศักราช ๑๐๕๒ นั้น มีหนังสือบอกกรมการเมืองสวรรค์โลกย์ลงมาถึงสมุหนายกว่า นายบุญเกิดคล้องนางช้างเผือกได้ ณ ป่าแขวงเมืองสวรรค์โลก สูงสี่ศอกมีนิ้วสรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ จึ่งเจ้าพญาจักรีนำเอาข้อราชการสารเศวตกีรีนีนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระปราโมทย์ยิ่งนัก จึ่งดำรัสให้พระหลวงขุนหมื่นกรมช้างทั้งหลายขึ้นไปรับเศวตกีรีนีลงแพขนาน มีเรือแห่แหนตามบุรประเพณีล่องลงมายังพระมหานครศรีอยุทธยา ทรงพระกรุณาให้เทียบแพขนานเข้า ณ เพนียด ให้นำนางช้างเผือกขึ้นประทับอยู่ ณ โรงสมโภช ตำบลพะเนียด แลให้มีการมหรสพสมโภชสามวัน แลนำลงเรือขนานมีเรือคู่ชักแห่แหนเป็นขบวนเข้ามายังพระนคร แลให้นำนางเศวตคเชนทรขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง แล้วทรงพระกรุณาพระราชทานขนานนามกรชื่อ พระอินทรไอราพตร คชบดินทร์วรินทร์เลิดฟ้า

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๕)

๏ สถาปนาและฉลองวัดพระยาแมน

ศักราช ๑๐๕๖ ปีจอฉอศก (พ.ศ. ๒๒๓๗) ได้เมืองนครศรีธรรมราช ครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเป็นมูลธรรมกตัญญูภาพ ถึงคุณานุคุณพระอาจารย์วัดพระยาแมน ว่าแต่ครั้งอาตมอุปสมบทเป็นภิกขุภาวะอยู่ในอารามนั้น พระอาจารย์ได้สั่งสอนพระศาสนพรหมจรรย์เป็นอันมาก ประการหนึ่งก็ได้ทำนาย

เราก็ไว้ว่าจะได้ผ่านสมบัติเอกราช บัดนี้อาตมเล่าก็ได้สมดังพระอาจารย์ทำนายไว้แต่ก่อน จำอาตมจะปฏิการสนองพระคุณให้ถึงขนาด ครั้นทรงพระราชดำริแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินแวดล้อมไปด้วยเสวกามาตย์ราชบรรษัททั้งปวงเป็นอันมาก เสด็จถึงวัดพระยาแมน เข้านมัสการพระอาจารย์ แล้วมีพระราชบริหารดำรัสสั่งให้สถาปนาพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญ เสนาสนะกุฎี ขจิตรจนาเป็นสามีทานแล้ว ทรงพระราชอุทิศถวายจตุปัจจัยแก่พระอาจารย์ และพระสงฆ์ สำหรับพระอารามเป็นอันมาก ครั้นเสร็จสมโภชฉลอง ๗ วัน ๗ คืน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๔)

ในปีมะเส็งก่อนนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริถึงคุณพระอาจารย์อธิการวัดพญาแม้นซึ่งได้ถวายพยากรณ์ไว้ว่าจะได้เสวยราชสมบัติ แต่ยังทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะอยู่ ณ วัดพญาแม้นนั้น แลพระผู้เป็นเจ้าทำนายแม่นนัก แล้วได้ให้โอวาทานุศาสน์ในสมณกิจทั้งปวง มีพระคุณมาก ควรจะทำสนองพระคุณให้ถึงขนาด ครั้นทรงพระราชดำริแล้ว เพลาเช้าก็เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งไปยังวัดพญาแม้น ครั้นถึงประทับเรือพระที่นั่ง ณ สะพานแล้ว เสด็จขึ้นยังพระอารามถวายนมัสการพระอาจารย์ด้วยสัตย์เคารพแล้ว ก็ดำรัสซึ่งการจะสร้างพระอารามให้ถาวรขึ้นกว่าเก่า แลพระผู้เป็นเจ้าให้อนุญาตแล้วก็เสด็จกลับยังพระราชวัง มีพระราชดำรัสสั่งอัครมหาเสนาบดีให้กะเกณฑ์กันไปสร้างวัดพญาแม้น แลการสร้างพระอารามนั้นสองปีเศษจึ่งสำเร็จในปีมะแมตรีศก แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลอง แลมีการมหรสพสมโภชต่าง ๆ แลมีโจรร่มด้วยคำรบสามวัน แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก แลไว้ข้าพระสำหรับอุปัฏฐากพระอารามนั้นก็มาก แลถวายพระกัลปนาขึ้นพระอารามตามธรรมเนียม แล้วทรงพระกรุณาตั้งพระอาจารย์อธิการวัดพญาแม้นชื่อ พระสิสัจญาณมุนี ราชาคณะคามวาสีถวายเครื่องสมณบริขารพร้อมตามศักดิ์พระราชาคณะทุกประการ

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๖)

❁ กรุงกำพุชประเทศขอสวามิภักดิ์

ในศักราช ๑๐๕๓ ปีมะแมตรีศกนั้น ณ วัน ๒ๆ๗ ค่ำ (วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ) นักเสดจ์ถ้าวซึ่งครองกรุงกำพุชประเทษ ให้ทูตานุทูตถือศุภอักษรเข้ามาถึงอัครมหาเสนาธิบดี ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา ในลักษณนั้นว่า กองช้าง ณ กรุงกำภูชาธิบดีไปโพนช้างคล้องต้องนางช้างเผือกสูงสามศอกคืบ มีนิ้วสรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ แลพระเจ้ากรุงคีรีโสธรณครอินทรดหรัดกรุรัตน์ราชธาณี ขอถวายนางศรีเศวตรคเชนทรชาติกระฉัททันต์ตัวประเสริฐ มาเป็นพระบรมอัครราชพาหนะแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า กรุงเทพมหานครบวรทวาวดีศรีอยุทธยา ขอเอาพระราชกฤษฎาเดชานภาพสมเด็จพระนั่งเกล้าเป็นที่พึ่งที่พำนักสืบไป แลจะขอพระราชทานเชิญข้าหลวงกรมช้างออกไปรับเข้ามา จึ่งสมุหนายกนำเอาลักษณอักษรพระกรุงกำภูชาธิบดีนั้น ขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระโสมนัสดำรัสให้พระราชทานเสื้อผ้าแก่ทูตานุทูตคนละสำรับ แล้วดำรัสให้ข้าหลวงสามนายแลกรมช้างออกไปด้วยทูตานุทูต แลให้รับนางช้างเผือกเข้ามา ณ กรุง โดยระยะสถลมารควิถี หยุดยั้งประทับรอนแรมมาอย่าให้อิดโรยเป็นเหตุการณ์ได้ แลข้าหลวงสามนายกับกรมช้างทั้งหลาย ก็กราบถวายบังคมลาออกไปยังกรุงกำภูชาธิบดีด้วยทูตานุทูตอันมานั้น

ครั้นถึงกรุงกำภุชประเทษ เสนาบดีก็นำข้าหลวงเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงกำภูชาธิบดี ๆ ก็ตรัสพระราชปฏิสันถารเป็นอันดี แลให้เลี้ยงดูเหล่าข้าหลวงมิให้อดอยากได้ แล้วให้พญาพระเขมรสามนาย คุมเอานางช้างเผือกไปด้วยข้าหลวงซึ่งออกมารับนั้น แลข้าหลวงสามนายกราบถวายบังคมลาพระเจ้ากรุงกำภูชาธิบดี แล้วก็นำนางเศวตกุญชรออกจากกรุงกำภูชประเทษกับด้วยพญาพระเขมรสามนายนั้นแล้วเดินทางประทับรอนแรมรอรั้งยั้งหยุดโดยสถลมารควิถี กำหนดเดือนหนึ่งกับยี่สิบวันจึ่งมาถึงกรุงเทพมหานคร

จึ่งทรงพระกรุณาให้ปลูกโรงสมโภชตำบลพเนียด แลให้นางช้างเผือกประทับอยู่ ณ โรงสมโภชนั้น แล้วให้มีการมหรสพสมโภชตติยวาร แล้วให้ยาตราพระบรมหัษถีนีลงสู่เรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่แหนเข้ามายังพระนคร แล้วให้นำนางเศวตคเชนทรขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง ทรงพระกรุณาพระราชทานขนานนามบัญญัติชื่อ พระบรมรัตนากาษชาติคเชรทร มหันศรอนันต์คุณวิบูลย์เลิดฟ้า[๑] แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก ณ มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พร้อมด้วยท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายฝ่ายทหารพลเรือนเฝี้ยมเฝ้า ณ ทิมดาบตามตำแหน่งซ้ายขวา จึ่งให้เบิกพญาพระเขมรสามนายเข้ามาเฝ้าถวายบังคม ณ ศาลาหว่างทิมดาบ แลดำรัสพระราชปฏิสันถารสามนัดตามอย่างพระราชประเพณี แล้วพระราชทานเสื้อผ้ารางวัลแก่พญาพระเขมรทั้งสามนั้นโดยสมควร แลพระราชทานเครื่องราชอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ตอบแทนออกไปแก่พระเจ้ากรุงกำภูชาธิบดีนั้นเป็นอันมาก แลพญาพระเขมรสามนายก็กราบบังคมลากลับออกไปยังกรุงกำภูชาธิบดี

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๖ – ๒๕๗)

เกิดกบฏลาวบุญกว้าง

ลุศักราช ๑๐๕๔ ปีวอกจัตวาศก ขณะนั้นเกิดขบถลาวคนหนึ่งชื่อ บุญกวาง อยู่ ณ แขวงหัวเมืองลาวตะวันออก มีความรู้วิชาการดี แลมีสมัครพรรคพวก ๒๘ คน คิดอ่านทำการขบถตั้งตัวว่าเป็นผู้มีบุญ แลพาพรรคพวกเข้ามาอยู่ ณ ศาลาแห่งหนึ่งนอกประตูเมืองณครราชศรีมาแลกั้นม่านอยู่มิดชิดแล้ว ให้คนไปหาตัวพญานครราชศรีมาแลกรมการทั้งปวงออกมา จึ่งพญานครราชศรีมาก็ขี่ช้างพังตัวหนึ่ง มีบ่าวไพร่ทนายตามออกมา ๒๐ เศษ ครั้นออกมานอกเมืองเกือบจะถึงศาลา แลบุญกวางขบถก็ลุกออกมายืนอยู่นอกม่าน แล้วชี้นิ้วร้องตวาดด้วยเสียงเป็นอันดัง ด้วยอำนาจคุณวิชาบันดาลให้พญานครราชศรีมาสะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก แลขับช้างหันหวนแล่นหนีเข้า

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วเรนทรมหันต์อนันตคุณวิบูลย์เลิศฟ้า

ประตูเมือง ทั้งบ่าวไพร่ด้วยกัน แลไอ้คิดมิชอบกับสมัครพรรคพวกไล่ตามเข้ามาในเมือง ไพร่พลเมืองแลกรมการทั้งหลายก็เกรงกลัวมัน ด้วยอานุภาพคุณวิชาการ มิได้มีผู้ใดจะอาจหาญเข้าจับกุมมันได้ ต้องอยู่ในอำนาจไอ้ขบถสิ้น แลขบถบุญกวางกับสมัครพรรคพวกก็เข้าตั้งอยู่ในศาลากลาง สั่งให้บำรุงช้างม้ารี้พลให้พร้อมไว้ จึ่งพญานครราชศรีมาแลกรมการทั้งหลายปรึกษากันว่า ซึ่งไอ้ขบถเกิดขึ้นในเมืองเรา แต่กำลังเราทั้งปวงนี้จะเข้าจับกุมมันไม่ได้ ด้วยมันเป็นคนดีมีวิชาการอยู่ ครั้นจะนิ่งเสียเล่า ก็เหมือนหนึ่งเป็นพรรคพวกเข้าด้วยไอ้ขบถ จะพากันตายเสียสิ้น จำจะอุบายถ่ายเทล่อลวงมัน ให้ยกลงไปตั้งอยู่ ณ เมืองลพบูรี พอให้ใกล้พระเดชพระคุณ แลจะขอเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาปกเกล้าด้วย จึ่งจะทำมันได้ถนัด

ครั้นเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็ชวนกันออกไปหาไอ้ขบถ ณ ศาลากลาง แล้วจึ่งว่า ข้าพเจ้าทั้งปวงขอเป็นข้าท่านสิ้น แลจะขออาสาลงไปตีกรุงเทพมหานครถวาย แลซึ่งจะตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชศรีมานี้หาเป็นประโยชน์ไม่ ถ้าได้ยกกองทัพลงไปตั้งอยู่ ณ เมืองลพบูรีย กวาดเอาผู้คนหัวเมืองให้ได้มากแล้วก็ยกเข้าโจมตีเอากรุงเทพมหานครเห็นจะได้โดยง่าย แลซึ่งข้าพเจ้าทั้งหลายว่าดังนี้ ควรมิควรขอท่านได้กรุณาอย่าถือโทษเลย ครั้นบุญกว้างขบถได้ฟังดังนั้น มิได้แจ้งว่าเป็นกลอุบายสำคัญว่าจริงก็เชื่อถือแลเห็นชอบด้วยทุกประการ จึ่งให้เจ้าเมืองกรมการเกณฑ์พลเมืองนครราชศรีมาได้ ๔,๐๐๐ เศษ ช้างเครื่อง ๘๔ ม้า ๑๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธ์พร้อมเสร็จ ก็ยกจากเมืองนครราชศรีมาเดินทัพตัดลงทางเมืองบัวชม เมืองไชบาดาน กวาดได้ผู้คนเป็นอันมากก็ยกกองทัพผ่านไปเมืองลพบูรีย์แลตั้งซ่องสุมผู้คนอยู่ในที่นั้น จึ่งพญานครราชศรีมาแลกรมการทั้งหลาย ก็คิดอ่านแต่งหนังสือลับให้ขุนหมื่นมีชื่อถือลงไปถึงสมุหนายก ให้กราบทูลพระกรุณาโดยเหตุทั้งปวงนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ

ฝ่ายกรมการเมืองสระบูรีย เมืองบัวชม เมืองไชบาดาน ก็บอกหนังสือลงมาถึงสมุหนายกว่าเมืองนครราชศรีมาเป็นขบถ บัดนี้ยกกองทัพลงมากวาดเอาผู้คน ณ แขวงเมืองบัวชม เมืองไชบาดานได้เป็นอันมาก แล้วยกผ่านไปโดยตะวันตก มิรู้ว่าจะไปแห่งใด แลหนังสือบอกฝ่ายเมืองแนวน้ำแควป่าสักมาถึงก่อนหนังสือบอกฝ่าย

ลพบูรียสองวัน เจ้าพญาจักรีก็เอาหนังสือบอกทั้งสองฉบับนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสได้ทรงทราบประพฤติเหตุดังนั้นก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าไอ้ขบถ ๒๘ คนเท่านั้น ชาวนครราชศรีมามากหลายพันถึงไม่สู้รบด้วยอาวุธเลย จะทิ้งด้วยมูลดินแต่คนละก้อนก็ไม่พอฝีมืออีก ไฉนมันจึ่งว่ากลัวความรู้ อยู่ในอำนาจไอ้ขบถสิ้นทั้งนั้น เป็นอัศจรรย์ใจนัก ไม่เคยได้ยินมาแต่ก่อน จึ่งดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดีให้ตระเตรียมช้างม้ารี้พลไว้ให้สรรพ จึ่งมีพระราชดำรัสให้พญาสุระเสนาเป็นแม่ทัพหลวงแลท้าวพญาอาสาหกเหล่าทั้งปวงเป็นยกกระบัตรเกียกกายหน้าเกียกกายหลัง ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๕,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง ให้ยกไปเอาตัวไอ้ขบถ แล้วให้มีตราตอบไปแก่พญานครราชศรีมาแลกรมการทั้งปวงว่าถ้ากลัวมันอยู่จะจับมันมิได้ไซร้ ก็ให้ล้อมมันไว้ก่อนอย่าให้มันสงสัย ต่อทัพกรุงยกขึ้นไปถึง จึ่งให้จับตัวมันส่งออกมาให้แก่กองทัพกรุงทีเดียว แล้วพระราชทานสิ่งของต่าง ๆ ไปแก่กองทัพชาวนครราชศรีมาให้ ๆ แก่ไอ้คิดมิชอบ แลให้เจรจาเล้าโลมมันจงดี อย่าให้มันรู้ตัวเสียจะทำการไม่ถนัด

ครั้นถึงวันอันพิไชยฤกษ์ จึ่งพญาสุรเสนาแลท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลาแล้วยกทัพบกเรือขึ้นไปยังเมืองลพบูรีย ครั้นใกล้จะถึงจึ่งให้หนังสือลับไปแก่กองทัพชาวนครราชศรีมานัดหมายวันคืนเพลาสัญญาอาณัติให้ยกเข้าล้อมพร้อมกัน ฝ่ายพญานครราชศรีมาแลกรมการทั้งปวงก็เอาสิ่งของซึ่งพระราชทานขึ้นไปก่อนนั้นให้แก่ไอ้เหล่าร้าย พูดจามิให้สงสัย ครั้นถึงวันอันนัดหมายนั้นแล้วก็ยกพลทหารเข้าล้อมชั้นใน ฝ่ายทัพกรุงล้อมไว้ชั้นนอกเป็นมั่นคง แลขบถบุญกว้างกับสมัครพรรคพวกทั้งปวงมิทันรู้ตัว สะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก จะหนีก็เห็นไม่พ้น จะต่อรบเล่าก็เหลือกำลัง มิรู้ที่จะทำประการใดได้ก็นิ่งอยู่สิ้น พลชาวนครราชศรีมาก็เข้ากลุ้มรุมจับไอ้คิดมิชอบ แลสมัครพรรคพวก ๒๘ คนได้สิ้น แล้วพันธนาส่งออกไปยังกองทัพกรุง ๆ ก็บอกหนังสือลงไปให้กราบทูลพระกรุณา แล้วเลิกทัพกลับลงมายังกรุงเทพมหานคร จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำรัสให้ลงพระราชอาญาแก่ไอ้คิดมิชอบแลพรรคพวกทั้งปวงถึงสิ้นชีวิต

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๗ – ๒๕๙)

เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท

แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายก ให้ตรวจเตรียมพลช้างม้าพลราชรถบทจรเดินเท้าแลพลนาวาพยุหะพร้อมไว้กำหนดพล ๑๐,๐๐๐ ทั้งทางบกทางเรือ แลการพระพุทธสมโภชทั้งปวงนั้นก็ให้จัดแจงไว้ให้สรรพ จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท อันประดิษฐานเหนือภูเขาสุวรรณบันพตรโดยโบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน

ครั้นถึงวันอันได้ศุภมงคลนักขัตฤกษ์ในเพลา ๑๑ ทุ่ม จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกก็สอดทรงเครื่องสิริราชอลังกาสรรพาภรณ์ บวรวิภูษิตสำหรับพิไชยราชรณยุทธ์ ทรงราชาวุธสรรพเสร็จก็เสด็จสู่เรือพระที่นั่งศรีสามารรถไชย อันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตร ขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณกลิ้งกลดบดบังพระสุรีย์ บังแทรกสลอนสลับจามรสล้างสว่างไสว ไพโรจน์ด้วยขนัดธงเทียวธวัชเป็นทิวแถว ดูแพรวพรายระย้าระยับจับแสงสุริยวโรภาส ผ่องพื้นอัมพรวิถีเถือกถ่องส่องแสงจันทร์แจ่มฟ้าดาษดาด้วยเรือดั้งกัน แลเรือพระประเทียบเรียบราย เรือพระราชวงศานุวงศ์เสนาพฤฒามาตย์ราชกระวีมนตรีมุข ลูกขุนทั้งหลายรายเรียงจับฉลากเป็นคู่ดูพันลึกกึกก้องกาหลด้วยศัพท์สำเนียงเสียงพลประโคมปี่กลองชนะแตรสังข์ฆ้องชัยฆ้องใหญ่ฆ้องกระแตแซ่เสียงสนั่นนฤนาท ก็ขยายยกพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนขบวนหน้าหลัง คับคั่งท้องแถวนทีเป็นลำดับวารีมารค กำหนดระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็บรรลุถึงพระราชนิเวศน์พระนครหลวง ก็เสด็จพักพลพายประทับร้อน เสวยพระกระยาหารสำราญพระอารมณ์ เสด็จเข้าที่พระบรรทมในที่นั้น ครั้นเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา จึ่งเสด็จลงสู่เรือพระที่นั่งให้ยาตรานาวาพยุหะไปโดยลำดับ กำหนดทางโยชน์หนึ่งก็ถึงตำหนักเจ้าสนุกนิ์ จึ่งเสด็จขึ้นประทับแรมอยู่ที่นั้นสองเวร แลมีพระราชดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดีให้ตรวจเตรียมพลแห่แหนทั้งปวงโดยกระบวนพยุหบาตราสถลมารคตามอย่างโบราณราชประเพณีทั้งปวงให้พร้อมไว้

ครั้นเพลาปัจจุสมัยได้พิไชยฤกษ์ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องราชวิภูษณาภรณ์แล้วเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพังสุริยาอัศฎงค์ ที่นั่งรองพังอนงค์ศรีสวรรค ผูกเครื่องสุวรรณปฤษฎางค์หลังคาทอง พร้อมด้วยหมู่หมวดคชินทร เสนางคนิกรดั้งกันแทรกแซงสลับค่ายค้ำพังคา แลหมู่พลอาสาสินธพพลากรกันกงริ้วราย โดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลังคับคั่งเป็นขนัด ถัดนั้นช้างพระที่นั่งพระราชบุตรนัดดาวงศานุวงศ์ทั้งหลาย แลรถประเทียบเรียบรายตามเสด็จเป็นถ่องแถว

งามไสวอำไพด้วยเครื่องสูงเศวตฉัตรธงฉานธงไชยเป็นคู่ ๆ ดูมโหฬาราดิเรกด้วยพลบทจรเกณฑ์แห่ แลพลอุโฆษแตรสังข์พาทย์ฆ้องกลองชนะประโคมครั่นครื้นกึกก้องนฤนาท ให้ขยายพยุหบาตราไปโดยรัถยาร่มรื่นรโหฐานแถวเถื่อนพันลึก อธึกด้วยนานาพรรณพฤกษาชาติ บ้างเผล็ดดอกออกผลกล่นกลาดดูตระการตาก็เสด็จยาตราพลากรทวยหาญไปโดยลำดับสถลมารควิถีสิ้นทาง ๕๕๐ เส้น ก็บรรลุถึงเชิงเขาสุวรรณบรรพตร จึ่งให้หยุดขบวนแห่แหนทั้งปวงแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรำพระแสงของ้าวเหนือตระพองช้างต้นสิ้นวาระสามนัด บูชาพระพุทธบาทโดยพระราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็บ่ายพระคชาธารโดยมารควิถี กำหนดทาง ๕๐ เส้นถึงพระราชนิเวศน์ธารเขษม เสด็จลงสู่เกยแล้วเสด็จเข้าประทับแรม ณ พระตำหนักนั้น

ครั้นรุ่งขึ้นจึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยเสนาบดีมนตรีมุขมาลิกากระบวนราชบุตรราชนัดดา กรมฝ่ายหน้าฝ่ายในใจอภิรมย์แลนางพระสนมทั้งหลาย ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทอันโอฬารทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจทุกวันมิได้ขาด แลทรงถวายสักการบูชาด้วยสัจเคารพเป็นอันดี แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปเหนือไหล่เขา เสด็จนั่งเหนือแท่นศิลาใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ ทรงโปรยสุวรรณรัชฎ์พระราชทานแก่พลนิกายทั้งหลายเป็นอันมาก ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภชมีนานานุประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่แปดระทา บูชาพระพุทธบาทเป็นมโหฬาราธิการยิ่งนัก แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมากแลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์เสนาพฤฒามาตย์พระสนมนาฏนารีทั้งหลาย ไปประพาส ณ พระตำหนักธารโศกปลายธารทองแดง แลเสด็จเที่ยวประพาสชมพนมพนัสแนวเนินเทินเขา ทุกลำเนาถ้ำธารละหานเหว เปลวปล่องช่องชะวากเวิ้งหว่างสิงขรเขต วิเศษด้วยสรรพรุกขชาตินานา ทรงผลผกาทุกกิ่งก้านกล่นกลาดชมหมู่จัตุบททวิบาทต่าง ๆ ชาติดูตระการสำราญพระราชหฤทัยแล้วเสร็จ ก็เสด็จกลับยังพระราชนิเวศน์ธารเขษมคำรบเจ็ดเวร แล้วถวายนมัสการลาพระพุทธบาทยกพยุหบาตราโดยกระบวนสถลมารคกระบวนชลมารคกลับยังพระนครศรีอยุทธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๕๙ – ๒๖๑)

กรุงศรีสัตนาคนหุตขอกองทัพไปช่วยป้องกันเมือง

ลุศักราช ๑๐๕๗ ปีกุนสัปตศก ขณะนั้นพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตให้แสนสุพจนาไม้ตรีเป็นราชทูตจำทูลพระราชสาสน์ คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการลงมายังกรุงเทพมหานคร ในลักษณพระราชสาสน์นั้นว่า พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตผู้เป็นมหิตราชธิปไตย ในเศวตมลาวประเทศนักคเรศปราจีนทิศ ขอถวายวันทนประณามมาแทบพระบวรบาทบงกชเรณุมาศแห่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เสวยสวรรยาธิปัตย์ถวัลราชย์ ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยา มหาดิหลกภพนพรัตราชธานีบูรีรมย์ อุดมพระราชณิเวศมหาสถาร มโหฬารด้วยเศวตกุญชรชาติพาหนะเป็นศรีเมือง เฟื่องพระเกียรติยศปรากฏแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศราชธานีใหญ่น้อยทั้งปวง ดุจฉัตรท้าวมหาพรหมกางกั้นร่มเย็นเป็นสุขานุสุข ปราศจากทุกข์ระงับภัยแห่งสรรพสัตว์ทั้งหลาย อันร้อนรนทั่วสกลโลกธาตุ ในกาลเมื่อมัชฌันติกสมัย ข้าพระองค์ขอถวายพระราชธิดาทรงพระนาม พระแก้วฟ้า พระชันษาได้สิบห้าพระพรรษา มาเป็นศรีสุรางคบริจาริการองละอองพระบาทยุคล ขอเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งที่พำนัก ด้วยมีอริราชปรปักษ์กล่าวคือ เจ้าฟ้าเมืองหลวงพระบางกอปรด้วยโลภหาหิริโอตัปปะมิได้ ให้เสนาโยธาหาญยกมากระทำวิหิงสาการย่ำยีกรุงศรีสัตนาคนหุตให้ได้ความเดือดร้อน แลบัดนี้จะขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันกรุงศรีสัตนาคนหุตให้พ้นเงื้อมมือปัจจามิตร แลจะขอเป็นข้าขอบขัณฑเสมาพระมหานครศรีอยุทธยาไปตราบเท่ากัลปาวสาน

จึ่งเจ้าพญาจักรีนำเอาลักษณ์พระราชสาสน์พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องสิริราชาลังกาภรณ์วิภูษิตเสร็จ เสด็จออก ณ มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พร้อมด้วยท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ทิมดาบตามตำแหน่งซ้ายขวา จึ่งให้เบิกแสนสุพจนาไม้ตรีเข้ามาถวายบังคม ณ ศาลาหว่างทิมดาบ และดำรัสพระราชปฏิสันถารสามนัดตามพระราชประเพณี แล้วพระราชทานเสื้อผ้าแก่แสนสุพจนาไม้ตรีโดยสมควร

จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้เกณฑ์กองทัพ สรรพด้วยช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงให้พร้อมไว้ แลดำรัสให้พญานครราชศรีมาเป็นแม่ทัพหลวง พระสระบุรียเป็นยกกระบัตร พระนครนายกเป็นเกียกกาย พระรำกำแหงเป็นกองหน้า พญาลพบุรียเป็นทัพหลัง ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๔๐๐ สรรพด้วยนานาสรรพาวุธปืนใหญ่ปืนน้อยกระสุนดินประสิวพร้อมเสร็จ ให้ยกไประงับกำลังศึกเมืองหลวงพระบางซึ่งยกมาติดกรุงสัตนาคนหุดนั้น ครั้นถึงวันอันได้มหาพิไชยฤกษ์ จึ่งท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลา ยกช้างม้ารี้พลจากกรุงเทพมหานครกับด้วยแสนสุพจนาไม้ตรีซึ่งเป็นราชทูตนั้น แลเดินทัพไปโดยทางเมืองนครราชศรีมา

ครั้นใกล้ถึงกรุงศรีสัตนาคนหุด จึ่งให้ตั้งค่ายยับยั้งกองทัพอยู่ที่นั้น จึ่งปรึกษากันว่า ครั้นจะยกเข้าโจมตีกองทัพชาวเมืองหลวงพระบางบัดนี้ ก็จะเสียไมตรีไปดูมิควร แลเราจะแต่งหนังสือให้ไปว่ากล่าวแก่ชาวเมืองหลวงพระบาง ให้เลิกทัพกลับไปโดยดีก่อน ถ้าแลมิฟังยังองอาจจะต่อรบไซร้ จึ่งให้พลทหารเข้าโจมตีแหกหักเอาต่อภายหลัง ครู่เดียวก็จะเป็นภัสมธุลีไปอันทัพลาวมิทานฝีมือเราได้แต่ในเพลาเดียว ครั้นนายทัพนายกองปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว ก็ให้แต่งหนังสือ ให้ขุนหมื่นมีชื่อถือไปถึงแม่ทัพลาวชาวเมืองหลวงพระบาง เป็นใจความว่ากล่าวโดยไมตรี เพื่อจะได้ประนีประนอมเป็นมิตรสันถวะกับกรุงศรีสัตนาคนหุตดังกาลก่อน มิให้เป็นเวรไพรีอาฆาตกันสืบไป

ครั้นแสนท้าวเสนาลาวแม่ทัพเมืองหลวงพระบางได้แจ้งในหนังสือ แลทราบว่ากองทัพกรุงเทพมหานครยกมาช่วยกรุงศรีสัตนาคนหุตดังนั้นแล้ว ก็เข็ดขามคร้ามพระเดชานุภาพยิ่งนัก จึ่งแต่งหนังสือให้เพลี้ยคว้านมีชื่อถือมาแจ้งแก่แม่ทัพไทย รับยินยอมประนีประนอมเพื่อจะเป็นมิตรสันถวไมตรี มิได้มีเวรอาฆาตกับกรุงศรีสัตนาคนหุดสืบไป ก็เลิกกองทัพกลับคืนไปเมือง จึ่งพญานครราชศรีมาแลท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็แต่งหนังสือบอกให้ขุนหมื่นมีชื่อถือลงไปกราบทูลพระกรุณา ณ กรุงเทพมหานครโดยประพฤติเหตุทั้งปวงก่อน แล้วบอกเข้าไปให้เสนาลาวนำเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุด ๆ ดีพระทัย ดำรัสพระราชปฏิสันถารเป็นอันดี แลให้

เลี้ยงดูเหล่ากองทัพให้อิ่มหนำสำเร็จ พระราชทานรางวัลแก่ท้าวพญานายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมาก ฝ่ายผู้ถือหนังสือบอกนั้นมาถึงกรุงเทพมหานคร ให้อัครมหาเสนาบดีกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้มีตราหากองทัพกลับลงมา ณ กรุง ท้าวพญานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตรานั้นแล้ว ก็กราบถวายบังคมลาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุดแล้วเลิกทัพกลับลงมายังกรุงเทพมหานคร

ส่วนพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุดก็จัดแจงตกแต่งพระราชธิดา พร้อมด้วยพระพี่เลี้ยงนางกำนัลแลทาสกรรมกรชายหญิงสิ่งละ ๑๐๐ เป็นบริวาร สรรพด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งปวงพร้อมเสร็จ แลให้แสนท้าวพญาลาวสามนาย ถือพล ๑๐,๐๐๐ ช้างม้าโดยสมควร ให้อัญเชิญเสด็จพระราชบุตรีขึ้นสู่สีวิกาญจนยานวิจิตรลงไปยังกรุงเทพมหานคร โดยลำดับมารควิถีถึงพระราชนิเวศน์พระนครหลวง จึ่งบอกหนังสือลงไป ณ กรุงเทพมหานครให้กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นแล้ว ทรงพระโสมนัสดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้ผูกเรือพระที่นั่งบัลลังก์ม่านทองแลเรืออื่น ๆ หลายลำขึ้นไปรับนางกษัตรากรุงศรีสัตนาคนหุต ณ พระนครหลวง แลล่องลงมายังพระมหานครโดยทางคลองโพเรียง ครั้นมาถึงวัดกระโจมจะเลี้ยวขึ้นไปทางรอทำนบ พอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรมีพระบัณฑูรให้มารับพระราชบุตรีกรุงศรีสัตนาคนหุตขึ้นไว้ ณ พระราชวังบวร แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงมายังพระราชวังหลวง ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานนางไว้ ณ พระราชวังบวร จึ่งทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอโดยพระราชอัธยาศัยนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๑ – ๒๖๓)

พระราชพิธีโสกันต์เจ้าพระขวัญ

ลุศักราช ๑๐๕๙ ปีฉลูนพศก ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าพระขวัญพระชนม์คำรบ ๑๓ พรรษา จึ่งทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าสั่งอัครมหาเสนาธิบดีให้จัดแจงการพระราชพิธีโสกันต์พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท แลให้ตั้งโรงพระกระยาสนาม แลพระเบญจา ณ ท้องสนามชั้นใน แลให้ตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์ธงไชยธงกระดาษ[๑] วางเป็นระยะไปโดยทางอันจะแห่นั้น ก็วางกระลาบาท[๒] เป็นชั้น ๆ

ครั้นถึงมีคสิรมาสสุกขปักษ์ดิถี ณ วันอันได้มหามงคลฤกษ์ เพลาชายแล้วสามนาฬิกา จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงเครื่องสิริราชอลังการสรรพาภรณ์ ภูษาลายทองสนับเพลาเชิงงอน สอดทรงฉลองพระองค์อย่างเทศ ทรงเจียระบาดรัตพัสตร์แล้ว ทรงพระมหากฐินน้อย ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่น แลมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบใจเพชร แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นเกยทรงพระราชยาน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ มหาดเล็กแห่ซ้ายขวาหน้าหลังเป็นขบวนมาถึงพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เสด็จขึ้นประทับอยู่ ณ พระที่นั่งเก้าอี้ ณ ชานพัก

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงเครื่องแล้วเสด็จขึ้นยานนุมาศ เจ้าจอมเถ้าแก่เป็นเพื่อนคนหนึ่ง แลมหาดเล็กคู่แห่นั้นนุ่งห่มสมปักทองขาวชายกรวย ใส่เสื้อครุยแลพอกเกี้ยวพันผ้าขาวแห่หน้า ๒๐ คู่ ถัดนั้นจัดเอาบุตรขุนนางที่ไว้ศีรษะจุกนั้น ให้นุ่งผ้าลายพื้นขาวใส่เสื้อครุยขาว ๒๐ คู่ แห่กระบวนหลังนั้น มีนางเชิญเครื่องหกคน นางถือพัชนีคนหนึ่ง ถัดนั้นจัดเอาภรรยาขุนนางเดินพนมมือตามนางเชิญเครื่องเป็น ๔ แถว ๆ ละ ๒๐ คน แล้วนุ่งผ้าทองขาวชายกรวยห่มผ้าขาวขลิบทองสิ้น ครั้นแห่เสด็จมาถึงที่ประทับชานพักแล้ว จึ่งให้ทรงเหยียบหน้าฆ้องชัย มีนางพนักงานเอาน้ำชำระพระบาทสองคนแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเสด็จเข้าในพระมหาปราสาท ทรงฟังสวดพระพุทธมนต์คำรบสามวันแล้ว ถึงวันเป็นคำรบสี่ได้ฤกษ์เพลารุ่งจึ่งแห่เสด็จมา ณ โรงพระกระยาสนาน เสด็จขึ้นบนพระเบญจา

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ธงประฎาก

[๒] กลาบาต คือพวกนั่งยามตามไฟ

แล้วถวายเครื่องมุรธาภิเศก สรงน้ำพระพุทธมนต์แลน้ำสังข์ทักษิณาวัฏ ทวิชาจารย์ถวายอาเศียรพาท ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ดุริยางคดนตรี แล้วทรงเครื่องแห่เสด็จกลับเข้าพระราชวัง

ครั้นเพลาชายแล้ว ๓ นาฬิกา จึ่งแห่เสด็จไปสมโภชเวียนพระเทียน เกณฑ์แห่นุ่งสมปักลายใส่เสื้อครุยแลพอกชมพู แลนางเชิญพระแส้ นางยกเครื่อง นางตามเสด็จทั้งปวงนั้นล้วนนุ่งผ้าทองเขียวชายกรวยห่มผ้าชมพูขลิบทองสิ้น คำรบสามวันเป็นหกวันด้วยกัน ทั้งแห่ไปทรงฟังสวดสามวันนั้น ครั้นโสกันต์แล้ว เจ้าพระขวันเสด็จออกทรงม้าหัด ณ ท้องสนามหลวงหน้าพระที่นั่งจักระหวัดทุกวันๆ

ครั้นถึงเดือนสาม สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระประชวรลงได้ประมาณ ๑๕ วัน แลพระโรคนั้นกำเริบนั้นหนักลง จะเสวยพระกระยาหารก็ไม่ได้เกือบใกล้สวรรคตอยู่แล้ว แลพระราชวงศานุวงศ์ แลท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย ก็เข้าไปนอนอยู่ในพระราชวังพร้อมกันสิ้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๓ – ๒๖๔)

กรมพระราชวังบวรสำเร็จโทษเจ้าฟ้าขวัญ

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรทรงพระราชดำริแคลงเจ้าพระขวัน ด้วยเห็นข้าไทมาก คนทั้งปวงยินดีนับถือมาก นานไปภายหน้าเกรงจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึ่งทรงคิดการอันเป็นคุยรหัสแต่กับเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าภร ราชบุตรทั้งสองพระองค์มิให้ผู้อื่นรู้เห็น ครั้นเห็นจวนจะสวรรคตในสองวันเป็นแท้อยู่แล้ว จึ่งเสด็จพระราชดำเนินมายังพระราชวังหลวงกับพระราชบุตรทั้งสองแลข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงเป็นอันมาก แลเสด็จเข้าอยู่ ณ พระตำหนักหนองหวาย จึ่งอุบายให้มหาดเล็กไปเชิญเสด็จเจ้าพระขวันว่ามีพระบัณฑูรให้เชิญเสด็จไปเฝ้า ทรงพระกรุณาจะให้ทรงม้าเทศให้ทอดพระเนตรสักน้อยหนึ่ง แล้วเจ้าพระขวันเสวยผลอุลิตค้างอยู่ ครั้นทราบว่ามีพระบัณฑูรให้หาก็มิได้เสวยต่อไป แลซีกซึ่งยังมิได้เสวยนั้นเอาใส่ในเครื่อง แล้วทูลลาพระมารดาเสด็จมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ณ พระตำหนัก

หนองหวาย กับด้วยนักพระสัฐาธิราชพระพี่เลี้ยง แลข้าไททั้งปวงตามเสด็จมาเป็นอันมาก ครั้นเจ้าพระขวันมาถึงเสด็จเข้าไปเฝ้าถวายบังคมแล้ว มีพระบัณฑูรให้ห้ามพระพี่เลี้ยงแลข้าไททั้งปวงมิให้ตามเสด็จเข้ามา แลให้ปิดประตูกำแพงแก้วนั้นเสีย จึ่งให้จับเจ้าพระขวันสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ในพระตำหนักหนองหวาย เสร็จแล้วก็ให้เอาพระศพใส่ถุงแล้วใส่ลงในแม่ขัน ให้ข้าหลวงเอาออกไปฝังเสีย ณ วัดโคกพญา แล้วเสด็จกลับยังพระราชวังบวรสถานมงคล

ฝ่ายนักพระสัฐาธิราชพระพี่เลี้ยงแลข้าไททั้งปวงแจ้งว่าเจ้าของตัวเป็นเหตุแล้ว ก็ชวนกันร้องไห้กลับมาทูลแก่เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพซึ่งเป็นพระมารดา แลเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพขณะเมื่อพระราชบุตรทูลลาไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรนั้น เขาที่พระบรรทมอยู่แต่ทว่ายังมิได้บรรรทมหลับสนิทพอเคลิ้มหลับลงแต่ได้ยินเสียงพระราชบุตรมาทูลว่า ข้าพเจ้าจะขอพระราชทานผลอุลิตหวานซีกซึ่งเหลืออยู่นั้นเสวยต่อไป ก็ตกพระทัยบรรทมตื่นขึ้นมาในทันใดนั้น พอนักพระสัฐาธิราชมาถึงร้องไห้กราบทูลโดยมูลเหตุทั้งปวง แลเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพได้ทรงฟังดังนั้นก็ตกพระทัย ข้อนพระทรวงทรงพระกันแสงถึงพระราชบุตรเป็นกำลัง แล้วเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น แลทรงพระโศการ่ำไรกราบทูลโดยมูลคดีทั้งปวงแล้วทูลว่า ลูกพระพุทธเจ้าหาความผิดมิได้กรมพระราชวังบวรฆ่าลูกข้าพระพุทธเจ้าเสียโดยหาเหตุมิได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ตกพระทัยอาลัยในพระราชโอรส ทรงพระโศกาอาดูรภาพเป็นกำลัง แล้วทรงพระพิโรธแก่กรมพระราชวังบวรยิ่งนัก ดำรัสว่ากูไม่ให้ราชสมบัติแก่ไอ้สามคนพ่อลูกนี้แล้ว ๆ มีพระราชดำรัสให้หาเจ้าพระพิไชยสุรินทรราชนัดดาขึ้นมาเฝ้าบนพระที่นั่งบันยงค์รัตนาศน ซึ่งเสด็จทรงพระประชวรอยู่นั้น แล้วทรงพระกรุณาตรัสมอบเวนราชสมบัติให้แก่เจ้าพระพิไชยสุริน แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตในเพลาราตรีวันนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๔ – ๒๖๕)

สมเด็จพระเพทราชาสวรรคต

จุลศักราช ๑๐๕๙ ปีฉลูนพศก (พ.ศ ๒๒๔๐) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ได้ผ่านสมบัติในพระนครศรีอยุธยาได้ ๑๕ พระวษา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๕)

พระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระชันษาเถาะนพศก แรกเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๕๖ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๑๕ พระพรรษา ขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งบันยงค์รัตนาศนมหาปราสาท ในเดือน ๔ ปีฉลูนพศก ศักราชได้ ๑๐๕๙ นั้น สิริชนม์ได้ ๗๑ พระพรรษา

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๕)

วัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

แผ่นดิน

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าเสือ)

(พ.ศ. ๒๒๔๖ - ๒๒๕๒)

วัดไพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร
สถานที่ประสูติสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕

แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าเสือ)

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ หรือสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี ราชบุตรบุญธรรมของสมเด็จพระเพทราชา ทรงครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๒๒๔๖ - ๒๒๕๒ ราษฎรขานพระนามพระองค์ว่า พระเจ้าเสือ ด้วยทรงมีพระอุปนิสัยเฉียบขาด ทรงพระปรีชาด้านศิลปะมวยไทย

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ ทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โปรดการเสด็จประพาสทางชลมารคไปตามหัวเมืองต่าง ๆ จนปรากฏเหตุการณ์เรื่องการเสด็จไปชกมวยกับชาวบ้านที่แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ และเรื่องการลงอาญาพันท้ายนรสิงห์ นายท้ายเรือพระที่นั่ง เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองสาครบุรี

เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ถวายราชสมบัติ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตรัสทราบเหตุว่า มีพระราชโองการโปรดมอบเวนราชสมบัติให้แก่เจ้าพระพิไชยสุรินทร์ราชนัดดาดังนั้นแล้ว ก็มิได้เสด็จพระราชดำเนินลงมายังพระราชวังหลวง ส่วนเจ้าพระพิไชยสุรินทร์ก็มิอาจรับราชสมบัติได้ เกรงพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรอยู่ จึ่งนำเอาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ ประการสำหรับพระมหากษัตราธิราชเจ้านั้นขึ้นไปยังพระราชวังบวร กับด้วยท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายพร้อมกันเป็นอันมากขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาอุปราชกราบบังคมทูลถวายราชสมบัติแลเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มิได้รับ จึ่งมีพระราชบัณฑูรตรัสแก่เจ้าพระพิไชยสุรินทรว่าพระโองการโปรดมอบเวนราชสมบัติให้เป็นสิทธิ์แก่ท่านแล้ว ท่านจงครองราชสมบัติเถิด แลซึ่งท่านจะมายกราชสมบัติให้แก่เรา แลเราจะรับราชสมบัตินั้นก็จะเป็นละเมิดพระโองการดูมิบังควรนัก แลเจ้าพระพิไชยสุรินทร์ได้ฟังดังนั้น ก็ยิ่งตกพระทัยกลัวพระเดชานุภาพยิ่งนัก จึ่งกราบทูลอ้อนวอนไปเป็นหลายครั้ง สมเด็จพระมหาอุปราชก็มิได้รับ เจ้าพระพิไชยสุรินทร์ก็ซบพระเศียรเกล้าลงกลิ้งเกลือกกับฝ่าพระบาทแล้วกราบทูลวิงวอนไปว่า ข้าพระพุทธเจ้าวาสนาบารมีก็น้อย บุญน้อยกำลังน้อย มิอาจสามารถจะดำรงราชสมบัติไว้ได้ไม่ ถ้าแลข้าพระพุทธเจ้าจะครอบครองแผ่นดินสืบไป บัดนี้เห็นจะมีภัยอันตรายแก่ราชสมบัติแลบ้านเมือง สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรจะได้ความเดือดร้อนเป็นมั่นคง อันเศวตฉัตรนี้เป็นมหาสิริอันประเสริฐ ถ้าบุคคลผู้ใดมิได้มีบุญญาภิสังขารสำสมมาแต่ก่อน ก็หาดำรงรักษาไว้ได้ไม่ อุปมาดังมันเหลวแห่งพญาราชสีห์มีธรรมชาติอันสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถ้าแลจะเอาภาชนะอันใด ๆ ก็ดีมารองรับไว้นั้น ก็หารองรับไว้ได้ไม่ ก็จะไหลรั่วไปเสียสิ้น แลซึ่งจะรองรับไว้ได้นั้นก็แต่สุวรรณภาชน์สิ่งเดียว แลพระองค์กอปรด้วยพระราชกฤษฎาเดชาธิการภินิหารบารมีมาก สมควรจะดำรงราชอาณาจักรในแผ่นดินสยามประเทศได้[๑] อุปมัยดังภาชนะทองอันรองรับไว้ซึ่งมันเหลวแห่งพญาราชสีห์เหมือนฉะนั้น ขอ

---

[๑] ตรงนี้มีคำว่าสยามประเทศอีกแห่งหนึ่ง และสำนวนที่เขียนรู้สึกว่าเป็นสำนวนใหม่ น่าจะแก้ไขเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๔ ด้วยเหมือนกัน

พระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดรับครองราชสมบัติโดยสุภาวสุจริตธรรมเถิด เหมือนหนึ่งพระองค์ทรงมหาการุญภาพแก่แผ่นดิน อย่าให้เป็นจลาจลเลย สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรจะได้พึ่งพระบารมีร่มเย็นเป็นสุขาสุข แลซึ่งพระองค์จะมิทรงพระกรุณาโปรดรับครองราชสมบัติไซร้ ก็เหมือนมิทรงพระกรุณาแก่แผ่นดิน แลไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑเสมาทั้งปวงเห็นว่าบ้านเมืองจะเกิดอันตราย สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อนเป็นแท้ข้าพระพุทธเจ้าก็จะหาที่พึ่งที่พำนักมิได้ ก็จะกราบถวายบังคมลาพระองค์บุกป่าฝ่าดงไปซุกซ่อนนอนตายเสียตามยถากรรมของข้าพระพุทธเจ้า แลเมื่อเจ้าพระพิไชยสุรินกราบทูลวิงวอนอยู่ฉะนั้น พอท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายฝ่ายพระราชวังหลวงก็ตามขึ้นไปถึงพร้อมกัน แลเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลช่วยอุดหนุนเพ็ดทูลอ้อนวอนขึ้น เพื่อจะให้ทรงพระกรุณาโปรดรับครองราชสมบัตินั้น จึ่งเจ้าพระพิไชยสุรินทร์ก็รับพระราชโองการแต่พระบาทบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว แล้วรับพระบัณฑูรแต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ แลท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายก็รับพระโองการแลพระบัณฑูรตามเจ้าพระพิไชยสุรินทร์นั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๖ – ๒๖๗)

พระราชพิธีราชาภิเษก

ฝ่ายพระสังฆราชพระราชาคณะอภัยสมุหมาตยเสนามนตรี กวีราชปุโรหิตาโหราจารย์ทั้งปวงเป็นอันมาก จึงอัญเชิญกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขึ้นผ่านสมบัติตามวงศ์ขัตติยราชประเพณีศรีสุริยวงศ์สืบไป จึงเสด็จอยู่พระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท พระราชโองการดำรัสสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ เป็นมหาอุปราชฝ่ายหน้า เสด็จอยู่วังจันทร์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๕)

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายราบคาบเป็นปรกติพร้อมมูลกันอยู่สิ้น แล้วจึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้าโปรดให้ท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ทั้งหลายถือน้ำพระพิพัดสัตยาถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ แลเจ้าพระพิไชยสุรินทรแลท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลายก็อัญเชิญเสด็จพระราชดำเนินลงมายังพระราชวังหลวง จึ่งมีพระราชดำรัสให้เจ้าพนักงานจัดแจงการอัญเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศเสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งบรรยงค์รัตนาศนที่เสด็จสวรรคตนั้นแล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งพระมหาราชครู พระราชปโรหิตโหราจารย์ ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเศกเฉลิมพระราชมนเทียร

ครั้นถึงวันอันได้ศุภวารมหามงคลนักขัตฤกษ์ จึ่งท้าวพญาเสนาบดีกระวีราชข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย ทหารพลเรือนแลพระสงฆ์ราชาคณะคามวาสีอรัญวาสีชีพ่อพราหมณาจารย์ทั้งปวง ประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อัญเชิญเสด็จพระบาทบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นราชาภิเศก เป็นเอกอัครบรมขัตติยาธิบดินทร์ปิ่นพิภพจบสกลราชศรีมา เสวยมไหสุริยศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี สืบสุริยสวัสดิวงศ์ดำรงราชอาณาจักร ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย อุดมพระราชฌีเวศมหาสถาร แล้วถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์สำหรับพระมหากษัตราธิราชเจ้า แลการพระราชพิธีทั้งปวงนั้น พร้อมตามอย่างโบราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประเวศพระราชมนเทียร แลเสด็จอยู่พระที่นั่งสุริยามรินทรมหาปราสาท แลขณะเมื่อพระองค์เสด็จอยู่พระที่นั่งเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๓๖ พระพรรษาจึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้าโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์น้อยนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้เรียกว่าพระบันทูลน้อย แต่บรรดาข้าหลวงเดิมที่มีบำเหน็จความชอบนั้น ก็พระราชทานยศศักดิ์ให้ตามสมควรฐานานุรูปถ้วนทุกคน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๗ – ๒๖๘)

ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเพทราชา

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพนักงานให้แต่งการพระเมรุใหญ่ เมรุทิศ เมรุแซกอลังการประดับสำหรับขัตติยราชประเพณีเสร็จ ครั้นได้มหาพิชัยศุภมงคลแล้ว ก็เชิญพระโกศทองทรงพระบรมศพขึ้นสู่มหาพิชัยราชรถปิลันทนา พร้อมด้วยม้าต้นวิภูษณาอัสสาภรณ์ เสด็จชักเคลื่อนมหาพิชัยราชรถอลังการประดับกายตามอย่างธรรมเนียม แห่หน้าหลังฝูงคณานาฏนิกรพระสนมนางใน นุ่งเศวตพัตร สไบโปมพัตร ร้องร่ำพิไรครวญหวลเสียงสยองเย็นยะเยือก โทมนัสเดินตามพระศพครั้นถึงเชิญขึ้นสู่พระเมรุ พระสงฆ์สดับปกรณ์เป็นอันมาก เครื่องเล่นสมโภชพร้อมทั้ง ๗ วัน ๗ คืน ครั้นเสร็จจึงดำรัสสั่งให้ทำพระโกศทองคำฉลองขึ้นใหม่ เชิญพระอัฐิลงไว้ แล้วเชิญมาไว้โดยที่อันสมควร แต่พระโกศทองคำองค์เก่านั้น มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ให้ทำเป็นรูปเงินสองไพ จะไปบริจาคทานพระพุทธบาท แลพระอังคารนั้นแห่ตามอย่าง เอาไปลอยหน้าวัดพุทไธศวรรย์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๕)

แล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก กอปรด้วยเมรุทิศเมรุแทรกแลสามสร้างพร้อม แลการพระเมรุมาศนั้นกำหนด ๑๑ เดือนจึ่งสำเร็จ

ลุศักราช ๑๐๖๐ ปีขาลสัมฤทธิศก เดือน ๔ ได้ศุภวารดิถีพิไชยฤกษ์ จึงให้อัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหาพิไชยรถ แห่แหนเป็นกระบวนไปเข้าพระเมรุมาศตามอย่างแต่ก่อนแลให้ทิ้งทานต้นกำมพฤกษ แลมีการมหรสพต่าง ๆ ทุกประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ สทาใหญ่ ๑๖ สทา บูชาพระบรมศพเป็นมโหฬารายิ่งนัก แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๗ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว แจงพระรูปทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระราชยานแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจระนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชรฎาราม

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๘)

๏ ได้ช้างเนียม

ครั้นศักราช ๑๐๖๙ ปีขาลนพศก[๑] (พ.ศ. ๒๒๕๐) เดือน ๓ ข้างขึ้น พระกำแพงกรมช้างกราบทูลพระกรุณาว่า ช้างโขลงบ้านนานั้นตกลูกเนียมเข้ามาเพนียด ครั้นดำรัสทราบจึงเสด็จลงเรือพระที่นั่งกิ่งออกไปเพนียด เสด็จขึ้นสู่ปราสาท ดำรัสสั่งให้คล้องช้างเนียมได้ จึงให้สมโภช ๓ คืน แล้วขนานนามพระราชทานชื่อพระบรมไตรจักร แม่ช้างเนียมนั้น ให้เอาทองคำเปลวปิดหูปล่อยไปช้างโขลงบ้านนาให้สิ้น แล้วรับพระบรมไตรจักรเข้ามาไว้โรงมีซุ้มยอด อยู่เคียงสรรเพ็ชรมหาปราสาท

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๕)

ลุศักราช ๑๐๖๔ ปีมะเมียจัตวาศก ขณะนั้นนายโขลงช้าง ชาวบ้านแกง นำโขลงเข้ามาแต่ทองป่าต้น แลกันเอาช้างพลายงาสั้นติดโขลงเข้ามาได้ตัวหนึ่ง สูงประมาณหกศอก ๕ นิ้วสรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ แลชักโขลงนั้นเข้ามา ณ เพนียด จึ่งพระราชวังเมืองนำเอาข่าวช้างสำคัญนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินไป ณ เพนียด ทอดพระเนตรให้ชักช้างโขลงเข้าเพนียด แล้วทรงพระกรุณาให้กันช้างสำคัญนั้นเข้าไว้ในวงพาด ให้ปรนปรือฝึกสอนให้ชำนิชำนาญ แล้วจึ่งนำเข้าไว้ ณ โรงที่เพนียด ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภชสามวัน แล้วให้นำลงสู่เรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระนครจึงให้นำขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง ทรงพระกรุณาพระราชทานนามกรบัญญัติชื่อพระบรมไตรจักรแล้วพระราชทานรางวัลแก่นายโขลงนั้นโดยสมควร

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๐)

---

[๑] ตามแบบสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นปีกุนนพศก

เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งสมุหนายก ให้เจ้าพนักงานเตรียมช้างม้าโคเกวียน และการสมโภช จะไปนมัสการพระพุทธบาท ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ปีขาลนพศก เพลาตี ๑๑ ทุ่ม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง เรือพยุหยาตราข้าละอองทั้งปวงพร้อมตามอย่าง เสด็จประทับพระตำหนักท่าเจ้าสนุก ดำรัสสั่งให้ปลูกสะพานเรือกข้ามแม่น้ำ สำหรับให้ช้างม้าเดินได้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จประทับพระตำหนักโคกมะนาว ครั้นเพลาตี ๑๑ ทุ่มได้มหาพิชัยดิถีศุภวารฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงราชวิภูษณาลังกาภรณ์ ประกอบแก้วกาญจนมณีศรีอร่ามเรืองวิโรจน์ระยับ พระองค์เสด็จทรงพระที่นั่งกระโจมทองสองแถววิถี มีจามรมาศดาษดาไปด้วยบังสุริยมยุรฉัตร เครื่องสูงเชลงแซงไสว พลดาบดั้งตั้งตาริ้วประกวดกาย พลพยุหขยายระยะธงชัยธงฉาน เสียงก้องโกลาหล ทั้งเสียงพลรถาชาติพาชีราชบรพล ก็ขี่ขับกุญชรมโนมัยไปหน้า แล้วอยู่หลังคับคั่งพนัสเนินแนววิถีธุลีเคลื่อนคลบตลบอรัญวาส เสด็จพยุหยาตราพอรุ่งสางสว่างแสงทินกรโอภาส ถึงพระตำหนักท้ายสระยอ เสด็จประทับเกย จึงทรงพระกุญชรพลายจอมจักรพาห ติดน้ำมันหน้าหลัง พระมหานุภาพทำท้ายพระคชธาร เสด็จทรงคอ พระหัตถ์ทรงพระแสงขอพลพ่าย พระคชาธารกระหึ่มมันปั่นป่วน เดินส่ายหงายหน้าขวางตัวไปมา ช้างม้าและพลเดินทั้งนั้นมิอาจเข้าใกล้ได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงขับพระคชาธารมาถึงตรงหน้าลานพระเจ้าทรงรำพระแสง ๓ เที่ยวเป็นพุทธบูชาแล้ว ตรัสเรียกนายช้างเข้ามาผัดพานบูชาพระพุทธบาทลายลักษณ์เจ้าถ้วน ๓ กลับ แล้วยอพระกรประชุมทศนัยสโมธานกับพระเศียรกราบถวายนมัสการลงเหนือตระพองพระคชาธาร ถวายวันทนะประณามแล้วก็ขับพระคชาธารไปสู่พระตำหนักธารเกษม

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับพระตำหนักสวนมะลิทางประเทียบ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานทำราชวิถีทางเสด็จ แต่พระตำหนักธารเกษมจนถึงลานพระพุทธบาท ให้ปราศจากหลักตอลุ่มดอน แล้วให้เอาน้ำประพรมทุบตีมิให้ผงธุลีละอองฟุ้งขึ้นได้ กรมพระนคร

บาลกับขุนโขลนก็ทำตามรับสั่ง ครั้นเพลาเช้าให้เครื่องเล่นสรรพทุกสิ่งกรม สมโภช ขึ้นพร้อมกันเป็นพุทธบูชา

ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมง เสด็จทรงช้างพระที่นั่งจำลองพุดตาลทอง นายทรงบาศ ควาญท้ายพระที่นั่งอภิรมย์ กันภิรมย์ ๗ ชั้น หน้า ๕ คู่ หลัง ๕ คู่ บังพระสุริย และพัชนีทองโบกกันผงคลี แต่บรรดาเกณฑ์แห่ในเครื่องสูงกระบวนต้นเชือก ใส่กางเกงสนับเพลา เสื้อสักหลาดหักทองขวาง บ้างก็ปักทองประดับกระจก บ้างก็นุ่งผ้าปักลายต่าง ๆ กัน ใส่เสื้อครุย ใส่พอกเกี้ยวปักดอกไม้ไหวทองคำ และพระมหาเทพ พระมหามนตรี สะพายแล่ง กระบี่บั้งทอง ยุดช้างพระที่นั่ง แห่ซ้ายแห่ขวา และหลวงราชรินทร์ หลวงอินทรเดช ขัดแล่งดาบแห่ข้างเท้าหลังช้างพระที่นั่งซ้ายขวา มีจมื่นมหาดเล็ก หุ้มแพรตัวสีระ ขัดแสงดาบด้ามงาซ่นทองปลอกทองฝักดาบนั้นหุ้มแพรกำมะหยี่ฝักงอนกระบี่ เดินเป็นคู่กันทั้งซ้ายขวา แห่หน้าช้างในเครื่องสูง ๕ คู่ ตำรวจวังซ้ายขวา ขัดแล่งดาบซ่นทองแห่ในเครื่องสูง ๕ คู่ แห่หน้าเครื่องสูงออกไปนั้น พระอินทรเทพ พระพิเรนทรเทพ ตำรวจใหญ่ พระวิสูตรโยธามาตย์ พระราชโยธาเทพ ทหารในหลวง พระนพบริรักษ์ พระสุริยภักดี สนม หมื่นราชธน หมื่นราชมาศ ตำรวจหน้า หมื่นทิพรักษา หมื่นทิพเสนา ตำรวจหลัง ขนัดแตรคชแตรงอนสังข์ขนัดบุดาษ ตำรวจใน ตำรวจใหญ่แขนลายถือทวนขัดแล่งดาบทิพบั้งทอง บั้งนาก บั้งเงิน ขนัดแล่งใน ถือปืนคาบศิลาแห่ซ้ายเป็นคู่ ๑๐ คู่ ขวาเป็นคู่ ๑๐ คู่ มีธงชายประจำหน้าหมวด ๑ ขนัดหอกคอทอง ทหารกองในซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายประจำหน้าหมวด ๑ ขนัดอาสามลายูโพกผ้าครีบครุยทอง นุ่งผ้าลอยชาย ใส่เสื้อศรีบางเพียงบั้นเอว คาดปั้นเหน่งทองเหน็บกริช แบกหอกคู่ แห่ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายประจำหน้าหมวด ๑ ขนัดอาสาจามใส่หมวก รูปกระลาปักทอง นุ่งผ้าลอยชาย ใส่เสื้อคาดปั้นเหน่ง เหน็บกริช แบกหอกซัดคนละคู่ ซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ มีธงชายแห่ประจำหน้าหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดอาสาญี่ปุ่น ห่มเสื้อลายพิมพ์กรอมหัวเข่าแบกง้าว ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายประจำหน้าหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดมอญอาสาถือดาบ ๒ มือ ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายประจำหน้าหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดปี่กลองชนะ ๒๐ คู่ และขนัดใส่เสื้อแดงหมวกลายน้ำทอง ถือแล่นซัดกับเขนทอง แหลนซัดกับเขนทอง ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายแห่หน้าประจำหมวด ซ้าย

๑ ขวา ๑ ขนัดทวนจามจุรีกับโล่ทอง ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงแห่ประจำหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดธนูหางไก่คอนกระบอกลายทองใส่ลูกธนู ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงแห่ประจำหน้าหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดดาบดั้งทอง ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ มีธงชายแห่ประจำหน้าหมวดซ้าย ๑ ขวา ๑ ขนัดปืนนกโพรก ซ้าย ๑๐ คู่ขวา ๑๐ คู่ มีธงแห่ประจำหน้าหมวด ซ้าย ๑ ขวา ๑ ถึงปี่กลองไทยใหญ่สำรับ ๑ และขนัดช้างดั้ง ๑๐ ช้างพังอธิคชแทรก ๑๒ เชือก ช้างดั้งตั้งสัปคับจำลองแดง มีกระจังท้าย มีแล้วซ้ายขวา ปักหางนกยูงซ้ายขวา กรมช้างนั้นใส่เสื้อสักหลาดแดง ขวา ๕ เชือก ใส่เสื้อสักหลาดเขียว ซ้าย ๕ เชือก ใส่หมวกเสนากุฎนั่งบนสัปคับ ถือธงชายแขวนโคมดวงยง และคอช้างดั้งทั้ง ๑๐ ตัวนั้น ผูกกระดิ่งแขวนคอทุกตัว และช้างพังเป็นช้างกันนั้น เชือกบาศผูกห้อยหลังข้างละขดทุกตัว หมู่ทนายปืนกลางช้างถือปืนนั่งบนหลังช้างกันทุกตัว แห่ไปหน้าช้างดั้งหลังช้างกัน สลับกันไปจนสุดช้างดั้ง ขนัดม้าแซงโรงในขัดแล่งดาบขี่ม้าถือทวนทอง ซ้าย ๑๐ คู่ ขวา ๑๐ คู่ ถือธงชายบนหลังม้าประจำหมวด ๑ ขนัดม้าแซงจีนฮ่อ นุ่งกางเกงห่มเสื้อแพรแดงแพรเขียวต่างกัน แพรราชคดหนังไก่แดง โพกศีรษะถือเกาทัณฑ์ขี่ม้าซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ ถือธงบนหลังม้าประจำหมวด ๑ ปี่กลองมลายู ขนัดแขกเทศ โพกหัวนุ่งกางเกง ใส่เสื้อขาวเหน็บตรี ถือปืนสั้นขี่ม้า ซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ ถือธงบนหลังม้าประจำหมวด ๑๒ สำรับและแซงนอกขัดแล่งดาบ ถือธงแห่สุดปลายเชือก เลี้ยวเต้าปูนจะมาหน้าพระลานพระซ้าย ๕ ขวา ๕ ตัวขุนโขลนไขน้ำอ่างแก้วบนเชิงเขา ลงมาพุขึ้นในอ่างแก้วน้อย หน้าเกณฑ์แห่รับพระราชทาน

อนึ่งทองพระบรมโกศ ทำรูปเงิน ๒ ไพใส่ลูกมะนาวแขวนต้นกัลปพฤกษ์ ๔ ต้น หน้าลานพระ ครั้นเสด็จลงมาถึงลานพระแล้วเสด็จลงจากช้างพระที่นั่งเข้าพลับพลาเปลื้องเครื่องทรง

ฝ่ายประเทียบสมเด็จพระมเหสีทรงพระวอทองปิดทองเครื่องสูง ๕ ชั้น แห่หน้าแห่หลัง พระวอซ้ายพระวอขวาคู่ และเจ้ากรมปลัดกรม นายเวรปลัดขอเฝ้า ใส่กางเกงสนับเพลา นุ่งสมปักลาย ใส่พอกเสื้อครุย ขัดแล่งดาบแห่ซ้ายขวาหน้าพระวอ ๔๐ คู่ บอโทนฝีพายแบกหอกถือคบเพลิง แห่ปลายเชือกซ้าย ๕๐ คู่ ขวา ๕๐ คู่ พระประเทียบเสด็จมาทางสวนมะลิ ถึงลานพระแล้ว

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นบันไดนาคหน้าพระพุทธบาท ถึงชั้นสุดปลายบันไดแล้วโบกพระหัตถ์ และขุนหมื่นพนักงานซึ่งอยู่บนต้นกัลปพฤกษ์ต้นละ ๔ คนนั้น กราบถวายบังคมลุกขึ้นทิ้งทาน ครั้นเพลาย่ำฆ้องค่ำ จุดพะเยียมาศแจ่มดวงผกาถวายพระพุทธบาทและธา[๑] ดอกไม้เพลิง ๘ สธา ๒ จีนแลพลุ ประทัด ไฟพะเนียงน้อย ไฟพะเนียงใหญ่ ครั้นจุดพะเยียบูชาเสร็จแล้ว เสด็จทรงพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์กระโจมทอง และทนายคบจุดคบเพลิง ทนายโคมดวงบนหลังช้าง แห่เสด็จกลับขึ้นพระตำหนักท่าเกษม และครั้นเพลาบ่ายโมงหนึ่ง พนักงานไขน้ำธารทองแดงไหลเข้ามาตามท้องธาร ระยะทางแต่ธารทองแดงเข้ามาถึงวังธารในระเนียด[๒] พระตำหนักท่าเกดนั้น ๕๐ เส้น ครั้นสั่งแล้ว บ่าย ๓ โมงเสด็จมานมัสการทำพุทธบูชาพระพุทธทุกบาทวัน ครั้นสมโภชครบ ๗ วัน ๗ คืน เสด็จมานมัสการลาพระพุทธบาทแล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๖ – ๔๑๘)

พระราชจริยาที่เป็นเหตุให้ถวายพระนามว่า พระเจ้าเสือ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพอพระทัยเสวยน้ำจัณฑ์ แล้วเสพสังวาสด้วยดรุณีอิตถีสตรีเด็กอายุ ๑๑-๑๒ ปี ถ้าสตรีใดเสือกดิ้นโครงไปทรงพระโกรธ ลงพระราชอาชญาถองยอดอกตายกับที่ ถ้าสตรีใดไม่ดิ้นเสือกโครงนิ่งอยู่ ชอบพระอัชฌาสัยพระราชทานบำเหน็จรางวัล ประการหนึ่ง ถ้าเสด็จไปประพาสมัจฉาชาติฉนากฉลามในชลมารคทางทะเลเกาะสีชัง เขาสามมุข และประเทศที่ใด ย่อมเสวยน้ำจัณฑ์พลาง ถ้าหมู่พระสนมนิกรนางในและมหาดเล็ก ชาวที่ ทำให้เรือพระที่นั่งโคลงไหวไป มิได้มีพระวิจารณะปราศจากพระกรุณาญาณ ลุอำนาจแก่พระโทโส ดำรัสสั่งให้เอาผู้นั้นเกี่ยวเบ็ดทิ้งลงไปกลางทะเล ให้ปลาฉนากฉลามกินเป็นอาหาร ประการหนึ่ง ปราศจากพระเบญจางคิกศีล มักพอพระทัยทำอนาจารเสพสังวาสกับภรรยาขุนนางแต่นั้นมาพระนามปรากฏเรียกว่า พระเจ้าเสือ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๘ – ๔๑๙)

---

[๑] อาจจะหมายถึง ระทา พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ อธิบายว่าคือหอสูงรูปสี่เหลี่ยมหลังคาทรงยอดเกี้ยว ประดับดอกไม้ไฟนานาชนิด เช่น พลุตะไล จรวด ใช้จุดในงานพระราชพิธี

[๒] รั้วที่ปักเสารายตลอดไป, เสาค่าย: พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชหฤทัยกักขฬะหยาบช้าทารุณร้ายกาจ ปราศจากกุศลสุจริต ทรงพระประพฤติผิดพระราชประเพณี มิได้มีหิริโอตัปปะ แลพระทัยหนาไปด้วยอกุศลลามกมีวิตกในโทสะโมหะมูลเจือไปในพระสันดานเป็นนิรันดรมิได้ขาด แลพระองค์ทรงเสวยน้ำจัณฑ์ขาวอยู่เป็นนิจ แล้วมักยินดีในการอันสังวาสด้วยนางกุมารีอันยังมิได้มีระดู ถ้าแลนางใดอุตส่าห์อดทนได้ก็พระราชทานรางวัลเงินทองผ้าแพรพรรณต่าง ๆ แก่นางนั้นเป็นอันมาก ถ้านางใดอดทนมิได้ไซร้ ก็ทรงพระพิโรธแลทรงประหารลงที่ประฉิมมุราประเทศให้ถึงแก่ความตาย แล้วให้เอาโลงเข้ามาใส่ศพนางนั้นออกไปทางประตูพระราชวังข้างท้ายสนมนั้นเนือง ๆ แลประตูนั้นก็เรียกว่า ประตูผีออก มีมาตราบเท่าทุกวันนี้

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๗)

ได้พระบรมคเชนทรสังกทันต์

ครั้นอยู่มาศักราช ๑๐๖๐ ปีเถาะเอกศก[๑] (พ.ศ. ๒๒๔๑) กรมการเมืองสวรรคโลกได้ช้างพลายช้างหนึ่ง รับพระราชทานน้ำเข้าไป น้ำหยดออกมาปลายงาจึงนำมาถวาย ณ กรุง ฯ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้รั้งรออยู่เพียงหอแปลพระราชสาสน์บ้านนางเลิ้ง ให้สมโภชทำขวัญ ๓ วัน ๓ คืน ขนานชื่อพระราชทาน ชื่อพระบรมคเชนทรสังกทันต์ แล้วรับเข้ามาไว้ ณ โรงในพระราชวัง ขณะนั้นให้เกิดพยาธิโรคาป่วยไข้ ชนก็ตายเป็นอันมาก ในปีนั้นน้ำมากเหลือขนาด ท่วมไร่นาเรือกสวน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๑๙)

สถาปนาวัดโพธิ์ทับช้าง

ศักราช ๑๐๖๒ ปีมะเมียโทศก (พ.ศ. ๒๒๔๓) พระบาทสมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นราชาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ข้าทูลละอองธุลี

[๑] น่าจะเป็นปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๐๗๐ เป็นอย่างต่ำ เพราะข้างหน้าได้กล่าวถึงจุลศักราช ๑๐๖๙ มาแล้ว

พระบาททั้งปวง ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาตามพระราชประเพณีแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งอัครมหาเสนาให้จับการพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อ ๗ วา ๒ ศอก เร่งรัดจับการ ๑๑ เดือนจึ่งสำเร็จ

ณ เดือน ๕ ปีมะแมตรีศก ศักราช ๑๐๖๓ (พ.ศ. ๒๒๔๔) จึ่งให้เชิญพระบรมศพขึ้นบนพระมหาพิชัยราชรถ แห่แหนเป็นกระบวนไปเข้าพระเมรุมาศ มีการมหรสพและพระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ สดับปกรณ์คำรบ ๓ วันตามอย่างทุกครั้ง แล้วถวายพระเพลิงเชิญพระอัฐใส่พระโกศน้อย แห่เป็นกระบวนเข้ามาบรรจุไว้ท้ายจระนำพระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วสมเด็จพระพันปีหลวงมีครรภ์แก่อยู่ก็ขึ้นไปตามด้วย จึ่งไปคลอด ณ โพธิ์ทับช้าง เอารกขึ้นฝังไว้ ณ โพธิ์ทับช้าง ครั้นเสด็จขึ้นราชาภิเษกแล้วถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแล้ว จึ่งทรงพระกรุณาสั่งอัครมหาเสนา ให้กะเกณฑ์คนไปสร้างวัด ณ โพธิ์ทับช้าง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๗)

ลุศักราชได้ ๑๐๖๑ ปีเถาะเอกศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริถึงภูมิชาติแห่งพระองค์ ซึ่งสมเด็จพระพันปีหลวงตรัสบอกไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นว่า เมื่อศักราช ๑๐๒๔ ปีขาลจัตวาศกแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จบรมบพิตรพระณรายเป็นเจ้าเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธประติมากรพระชิณราช พระชิณศรี ณ เมืองพระพิศนุโลก ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพถวายพุทธสมโภชคำรบสามวัน ครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ พาเอาสมเด็จพระพันปีหลวงทรงพระครรภ์แก่จึ่งประสูติพระองค์ที่ตำบลบ้านโพประทับช้าง แขวงเมืองพิจิตรในเดือนอ้ายปีขาลศกนั้น แล้วจึ่งเอารกที่สหชาตินั้นใส่ลงในผอบเงิน เอาไปฝังไว้ที่หว่างต้นโพประทับช้างแลต้นอุทุมพรต่อกันนั้นเหตุดังนั้นจึ่งได้พระนามกรชื่อ มะเดือ แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริระลึกถึงที่ภูมิชาติอันพระองค์ประสูติ ณ แขวงหัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นมหามงคลสถานอันประเสริฐสมควรจะสร้างขึ้นเป็นพระอาราม จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้กะเกณฑ์กันขึ้นไปสร้างพระอาราม ตำบลบ้านโพประทับช้าง มีพระอุโบสถ วิหาร มหาธาตุเจดีย์ ศาลาการเปรียญ แลกุฎีสงฆ์พร้อมเสร็จ แลการสร้างพระอารามนั้นสองปีเศษจึ่งสำเร็จในปีมะเส็งตรีศก

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จด้วยพระชลวิมานโดยกระบวนนาวาพยุหะขึ้นไป ณ พระอารามตำบลโพประทับช้างนั้น แลท้าวพญาข้าทูลละอองธุลีพระบาทซึ่งขึ้นไปคอยรับเสด็จโดยสถลมารคนั้นก็เป็นอันมาก แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลองแลมีการมหรสพคำรบสามวัน ทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก แลทรงพระราชอุทิศถวายเลกข้าพระไว้สำหรับอุปัฏฐากพระอาราม ๒๐๐ ครัว แลถวายพระกัลปนาขึ้นแก่พระอารามตามธรรมเนียม แล้วทรงพระกรุณาตั้งเจ้าอธิการชื่อพระครูธรรมรูจีราชมุณี อยู่ครองพระอาราม ถวายเครื่องสมณบริขารตามศักดิ์พระราชาคณะแล้วเสร็จ ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จำเดิมแต่นั้นมาพระอารามนั้นก็เรียกว่า วัดโพประทับช้าง มาตราบเท่าทุกวันนี้

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๘ – ๒๖๙)

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ สมคบกันสำเร็จโทษเจ้าฟ้าตรัสน้อย

ศักราช ๑๐๖๔ ปีวอกจัตวาศก (พ.ศ. ๒๒๔๕) ตรัสน้อยเสด็จออกไปทรงม้า ณ ท้องสนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ก็ทรงม้าอยู่ ณ ท้องสนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระดำเนินเห็นว่า ผู้คนทั้งปวงนิยมยินดีรักใคร่ตรัสน้อยมาก นานไปเบื้องหน้า ตรัสน้อยก็จะได้เป็นใหญ่ ทรงพระดำริเป็นความลับ จึ่งให้ชาวที่ออกไปเชิญเสด็จตรัสน้อย ว่ามีพระราชโองการให้เชิญเสด็จเข้าไปบัดนี้ ตรัสน้อยคิดว่าพระราชโองการให้หาจริง เสด็จขึ้นขี่คอชาวที่เข้ามา ชาวที่ก็พาเสด็จเข้ามาถึงพระคลังวิเศษ แล้วก็ประหารเสียด้วยท่อนจันทน์ แล้วเชิญพระศพไปเสีย ณ วัดโคกพระยา แล้วสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จออกไปเฝ้ากรมพระเทพามาตย์ ณ วัดดุสิต ฝ่ายนักพระสัษฐาธิราชพระพี่เลี้ยงตรัสน้อยครั้นตรัสน้อยเป็นเหตุแล้ว จึ่งร้องไห้เข้าไปกราบทูลพระกรุณาสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทราบแล้วทรงพระกันแสง จึ่งมีพระราชโองการสั่งให้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์เข้ามาเฝ้า

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๗ – ๔๒๘)

เพลิงไหม้มณฑปพระวิหารสุมงคลบพิตร

ครั้น ณ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๐๖๕ (พ.ศ. ๒๒๔๖) ไฟฟ้าลงติดยอดมณฑปพระวิหารสุมงคลบพิตร ไหม้เครื่องบนโทรมลง ถูกพระเศียรหักเพียงพระศอตกลงมาตั้งอยู่ ณ พื้นพระวิหาร ทรงพระโกรธสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ไว้ ณ จำสงัดทั้งสองพระองค์ และชาวโขลงชักนำช้างเถื่อนงาสั้นเข้ามาหน้าเพนียด สูงประมาณ ๖ ศอกมีเศษ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปให้เข้าในวงพาด แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้สมโภช ๓ วัน แล้วจึ่งให้จับใส่ไม้ได้ สูง ๖ ศอก ๖ นิ้ว ให้ฝึกปรนปรืออยู่ ณ เพนียด ๖ เดือน ค่อยชำนิแล้วจึงนำลงเรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่เป็นกระบวนเข้ามาถึง จึ่งนำขึ้นไว้ ณ โรงในพระราชวัง แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้สมโภชอีก ๓ วัน พระราชทานขนานชื่อพระบรมไตรจักร และสร้างวัดทับช้าง ๒ ปีสำเร็จ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวนพยุหยาตราขึ้นไปฉลอง แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้ช่างต่ออย่าง แล้วถวายอย่าง จึ่งทรงพระกรุณาสั่งให้ปรุงเครื่องบน แล้วเอาขึ้นไปยกเครื่องบน สมเด็จพระสังฆราชขึ้นอยู่ไปเป็นแม่การด้วย

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๘)

เมื่อศักราช ๑๐๖๒ ปีมะโรงโทศกนั้น อสุนีบาตตกลงต้องยอดพระมณฑป ณ พระอารามวัดสุมงคลบพิตร ติดเป็นเพลิงโพลงขึ้นไหม้เครื่องบน โทรมลงมาต้องพระเศียรพระพุทธรูปหักสะบั้นลงมาจนพระศอ แลพระเศียรนั้นตกลงอยู่ ณ พื้นพระมณฑป จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ช่างพนักงานจับการรื้อพระมณฑปก่อสร้างขึ้นใหม่แปลงเป็นพระมหาวิหารสูงใหญ่โดยยาวเส้นเศษ สำเร็จในปีมะเมียจัตวาศก แลทรงพระกรุณาให้มีการฉลองแลมีการมหรสพสามวัน แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมากเหมือนอย่างทุกครั้ง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๙)

สถาปนากรมพระเทพามาตย์

ในขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีเดิมแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ ซึ่งเป็นพระราชมารดาเลี้ยงของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ได้อภิบาลบำรุงรักษาพระองค์มาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว จึ่งทูลลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เสด็จออกไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่ใกล้พระอารามวัดดุสิท แลที่พระตำหนักวัดดุสิทนี้เป็นที่พระตำหนักมาแต่ก่อนครั้งแผ่นดินสมเด็จพระณรายเป็นเจ้า แลเจ้าแม่ผู้เฒ่าซึ่งเป็นพระนมเอกของสมเด็จพระณรายเป็นเจ้า แลเป็นมารดาเจ้าพญาโกษาเหลก เจ้าพญาโกษาปาน ซึ่งได้ขึ้นไปช่วยกราบทูลขอพระราชทานโทษสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินขณะเป็นที่หลวงสุรศักดิ์ แลชกเอาปากพญาวิไชยเญนครั้งนั้น แลเจ้าแม่ผู้เฒ่านั้นก็ได้ตั้งพระตำหนักอยู่ในที่นี้ ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ แลสมเด็จพระราชมารดาเลี้ยง ก็เสด็จไปตั้งตำหนักอยู่ในที่นั้นสืบต่อกันมา แล้วจึ่งทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นกรมพระเทภามาศ ส่วนสมเด็จพระอัครมเหสีซ้ายพระอัครมเหสีขวาแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ ซึ่งทรงพระนาม กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพนั้น ก็ทูลลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แล้วพาเอาพระราชบุตรซึ่งทรงพระนาม ตรัษน้อย นั้น ออกไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่ใกล้พระอารามวัดพุทไทยสวรรค์

ครั้งเมื่อปีมะโรงโทศกนั้น ตรัษน้อยราชบุตรพระชนม์ได้คำรบ ๑๓ พระพรรษา จึ่งเจ้ากรมหลวงโยธาเทพพระราชมารดานั้น ก็ให้กระทำมหามงคลพิธีโสกันต์พระราชบุตร ครั้นโสกันต์แล้วให้ไปทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระพุทโฆษาจารียราชาคณะ แลตรัษน้อยนั้นทรงพระสติปัญญาเป็นอันมาก ประพฤติพรหมจรรย์เป็นอันดี แลทรงเรียนพระปริยัติไตรปิฎกธรรม แลคัมภีร์เลขยันต์มนต์คาถา สรรพวิทยาคุณต่าง ๆ ในสำนักพุทโฆษาจารียนั้นได้เป็นอันมาก แลทรงพระผนวชอยู่ได้ ๕ พระวษา พระชนม์ได้ ๑๘ พระพรรษาจึ่งลาผนวช ออกเที่ยวทรงเรียนศิลปศาสตร์ช้างม้า สรรพยุทธ์ ชิงชัยทั้งปวงได้เป็นอันมาก แล้วทรงเรียนซึ่งอักษรแขก ฝรั่ง แลอักษรเขมร ลาว ญวน พม่า รามัญ แลจีนทุกภาษาต่าง ๆ แล้วทรงเรียนซึ่งคัมภีร์ราชศาสตร์ โหราศาสตร์ แลคัมภีร์แพทย์กอปรด้วยอาจารย์เป็นอันมาก สรรพทรงชำนิชำนาญในสรรพวิชาคุณทั้งปวงต่าง ๆ ดุจหนึ่งจะทรงทราบในคัมภีร์ไตรเพทางคศาสตร์ ครั้นพระชนม์คำรบได้อุปสมบทแล้ว ก็ทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะจำเริญสมณธรรมอยู่เป็นอันดี

ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชบุตรีเกิดด้วยพระสนมอีกสองพระองค์ ทรงพระนามพระองค์เจ้าแก้วองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าทับทิมองค์หนึ่ง เป็น ๕ พระองค์ด้วยกัน ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรแลพระบันทูลน้อยแลเจ้าฟ้าหญิง แต่เจ้าฟ้าหญิงกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นี้ร่วมพระราชมารดาเดียวกัน อนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศมีพระราชบุตรเกิดด้วยพระสนม ๔ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าจินองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าดำองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าแก้วองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าบุญนาคองค์หนึ่ง แลพระองค์เจ้าบุญนาคองค์นี้ที่เรียกว่าเจ้าพระองค์เถรนั้น แลพระองค์เจ้าดำนั้นได้พระองค์เจ้าแก้วพระราชบุตรีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นบาทบริจาริกา แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรนั้นได้พระองค์เจ้าทับทิมลูกพระสนม ซึ่งพระราชภคินีต่างพระมารดากันนั้นเป็นพระอัครมเหสี

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๖๙ – ๒๗๐)

บูรณะปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธบาท

ในปีมะเมียจัตวาศกนั้น ทรงพระกรุณาดำรัสให้ช่างต่ออย่างพระมณฑปพระพุทธบาท ให้มียอดห้ายอด ให้ย่อเก็จมีบันแถลงแลยอดแทรกด้วย นายช่างต่ออย่างแล้วเอาเข้าทูลถวาย จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ปรุงเครื่องบนพระมณฑปตามอย่างนั้นเสร็จ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุหบาตราชลมารคสถลมารคขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อนแล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการยกเครื่องบนพระมณฑปพระพุทธบาท ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราชตามเสด็จขึ้นไปช่วยเป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก จึ่งทรงพระกรุณามอบการทั้งปวงถวายให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่การแล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๑)

เสด็จประพาสหัวเมือง

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จอยู่ในพระนครนาน เสด็จอยู่เดือนหนึ่งบ้าง สิบห้าวันบ้าง แล้วเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งแวดล้อมไปด้วยเรือข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง เที่ยวประพาสไปในท้องแถวนทีตราบเท่าถึงเมืองสมุทประการ แลทรงเบ็ดตกนานามัจฉาชาติทั้งปวงต่าง ๆ ทรงสร้างแต่อกุศลทุจริตผิดพระราชประเพณีมายังแต่ก่อน แลพระองค์ฆ่าเสียซึ่งหมู่มัจฉาชาติทั้งหลายด้วยเบ็ดแลข่ายล้มตายเป็นอันมาก บางทีเสด็จด้วยช้างพระที่นั่งแวดล้อมไปด้วยช้างท้าวพญาข้าราชการเป็นอันมากเที่ยวประพาสไปในอรัญประเทศ แลให้ช้างดั้งช้างกันแลช้างเชือกบาศไล่ล้อมหมู่ช้างเถื่อนในป่าแลชักเชือกบาศคล้องช้างเถื่อนได้เป็นอันมาก แลเสด็จไปตั้งล้อมช้างเถื่อนในป่าแขวงเมืองท่าโรงครั้งหนึ่ง ณ ป่าเพชรบูรีย์ครั้งหนึ่ง บางทีเสด็จเที่ยวไปในท้องทุ่ง ทรงพระแสงปืนนกสับยิงต้องนา ๆ สัตว์มฤคนาทวิชาชาติทั้งหลายล้มตายเป็นอันมาก บางทีเสด็จยกพยุหบาตราขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท บำเพ็ญพระราชกุศลตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วเสด็จกลับยังพระนคร

ฝ่ายนายช่างกระทำการมณฑปพระพุทธบาทยกเครื่องบนแล้ว จึ่งจับการแลการรักต่อไปแลการทองแลการกระจกนั้นยังมิได้สำเร็จ

อยู่มาวันหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก ณ ท้องพระโรง จึ่งมีพระราชโองการตรัสถามข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงว่า ข้างประจันต์ชนบทประเทศบ้านนอกเขามีการมหรสพงานใหญ่ที่ไหนบ้าง ขณะนั้นข้าราชการผู้มีชื่อคนหนึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าว่า ณ บ้านประจันต์ชนบท แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ เพลาพรุ่งนี้ชาวบ้านทำการฉลองพระอารามมีการมหรสพงานใหญ่ จึ่งมีพระราชดำรัสว่าแต่เราเป็นเจ้ามาช้านาน มิได้เล่นมวยปล้ำบ้างเลยแลมือก็หนักเหนื่อยเลื่อยล้าช้าอ่อนไป เพลาพรุ่งนี้เราจะไปเล่นสนุกชกมวยลองฝีมือให้สบายใจสักหน่อยหนึ่งเถิด

ครั้นรุ่งขึ้นจึ่งเสด็จด้วยพระชลพาหนะ แวดล้อมไปด้วยเรือข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงไปโดยลำดับชลมารคถึงตำบลบ้านตระหลาดตรวจ[๑] จึ่งให้หยุด

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บ้านตลาดกรวด

ประทับเรือพระที่นั่ง เสด็จขึ้นบกในที่นั้น แลดำรัสห้ามมิให้ข้าราชการทั้งปวงไปโดยเสด็จพระราชดำเนิน แลพระองค์ผลัดพระภูษาแปลงเพศเป็นคนยาก เสด็จปลอมไปแต่กับตำรวจข้าหลวงเดิม ๔-๕ คน ซึ่งเป็นคนสนิทไว้พระทัยมิให้ผู้ใดสงสัย ครั้นไปถึงตำบลบ้านซึ่งมีงานใหญ่ฉลองพระอารามนั้น จึ่งเสด็จพระราชดำเนินด้วยข้าหลวงปลอมไปกับคนชาวบ้านทั้งปวงซึ่งเที่ยวดูงานนั้น ขณะนั้นพอเจ้างานให้เปรียบมวย จึ่งมีพระราชดำรัสใช้ข้าหลวงไปว่าแก่ผู้เป็นนายสนามว่า บัดนี้มวยในกรุงออกมาคนหนึ่ง จะเข้ามาเปรียบคู่ชกมวยในสนามท่าน แลนายสนามได้ยินดังนั้น[๑]ก็ดีใจ จึ่งว่าให้เข้ามาเปรียบดูเถิด จึ่งเสด็จเข้าไปในสนาม แลนายสนามก็จัดหาคนมวยมีฝีมือจะมาให้เปรียบคู่ เหล่าข้าหลวงจึ่งห้ามว่า อย่าเอาเข้ามาเปรียบเลย เราเห็นตัวแล้วจะเอาแล้วจงให้แต่งตัวเถิด นายสนามจึ่งให้แต่งตัวเข้าทั้งสองฝ่าย แล้วให้ชกกันในกลางสนาม จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแลคนมวยผู้นั้นก็เข้าชกชิงกันแลกัน แลฝีมือทั้งสองฝ่ายนั้นดีทัดกันพอแลกลำกันได้ มิได้เพลี่ยงพล้ำแก่กัน แลกำลังนั้นก็พอก้ำกึ่งกันอยู่ แลคนทั้งหลายซึ่งดูนั้นก็สรรเสริญฝีมือทั้งสองฝ่าย แลให้เสียงฮาติดกันไปทุกนัด แลคนมวยผู้นั้นบุญน้อยวาสนาก็น้อย แลเข้าต่อสู้ด้วยสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้าอันกอปรด้วยบุญญาภิสังขารบารมีมาก แลกำลังบุญวาสนานั้นข่มขี่กันอยู่ ครั้นสู้กันไปได้ประมาณกึ่งยกก็หย่อนกำลังลง แลเสียทีเพลี่ยงพล้ำถูกที่สำคัญถนัด เจ็บป่วยถึงสาหัสเป็นหลายนัด ก็แพ้ด้วยบุญญานุภาพในยกนั้น จึ่งนายสนามก็ตกรางวัลให้แก่ผู้ชนะนั้นบาทหนึ่ง ให้ผู้แพ้นั้นสองสลึงตามวิสัยบ้านนอก แลเหล่าข้าหลวงนั้นรับเอาเงินรางวัล จึ่งดำรัสให้ข้าหลวงว่าแก่นายสนามให้จัดคู่มาเปรียบอีก และนายสนามก็จัดหาคู่มาได้อีกแล้วให้ชกกัน และคนมวยผู้นั้นทานบุญมิได้ก็แพ้ในกึ่งยก คนทั้งหลายสรรเสริญฝีมือพระหัตถ์มี่ไปแล้วว่ามวยกรุงคนนี้ฝีมือยิ่งนัก แลนายสนามก็ตกรางวัลให้เหมือนหนหลังนั้น แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พาข้าหลวงคืนมาสู่เรือพระที่นั่ง ค่อยสำราญพระราชหฤทัย แล้วเสด็จกลับยัง กรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๑ – ๒๗๒)

---

[๑] ต้นฉบับสะกด ดังนั้

ล้อมจับช้างเถื่อนแขวงเมืองนครสวรรค์

ศุภมัศดุ ศักราช ๑๐๖๘[๑] ปีจออัฐศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปล้อมช้าง ตำบลยางคลองทอง ได้ช้างพลาย ๖ ศอก ๕๐ ช้าง ได้ช้าง ๕ ศอกคืบ ๗๐ ช้าง ได้ช้างพัง ๓๒๐ ช้าง แล้วเสด็จกลับลงมาพระนคร มีพระโองการโปรดเกล้าฯ ให้ฝึกปรือทแกล้วทหารจะเสด็จไปเอาเมืองหงษา

(พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด), หน้า ๔๖๕ – ๔๖๖)

ในปีมะเมียจัตวาศกนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระราชหฤทัยปรารถนาจะใคร่เสด็จไปประพาสล้อมช้างเถื่อนในป่า จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้ตรวจเตรียมช้างม้ารี้พลแลนาวาพยุหะทั้งปวงให้พร้อมไว้ ครั้นถึงวันอันกำหนด จึ่งเสด็จลงสู่เรือพระที่นั่ง พรั่งพร้อมด้วยเรือพระบรมโอรสาธิราชเจ้า แลเรือท้าวพญาเสนาบดีพิริโยธาพลากรทวยหาญทั้งหลายแวดล้อมโดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันมาก จึ่งให้เคลื่อนขยายขบวนนาวาพยุหะไปโดยลำดับชลมารค ครั้นถึงท่าเรือแขวงเมืองนครสวรรค์ จึ่งเสด็จขึ้นตั้งตำหนักทัพพลับพลาอยู่ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้ตั้งค่ายปีกกาล้อมฝูงช้างเถื่อน ณ ป่ายางกองทอง แลให้ทำค่ายมั่นสำหรับจะกั้นช้างเถื่อนเข้าจับนั้น แลให้เหล่าช้างเชือกไปไล่ล้อมกันช้างเถื่อนมาเข้าค่ายมั่น ครั้งนั้นเป็นเทศกาลวสันตฤดูฝนตกน้ำนองท่วมไปทั้งป่า คนทั้งหลายซึ่งทำค่ายนั้น ลุยน้ำทำการเร่งรัดกัน ตั้งค่ายล้อมทั้งกลางวันกลางคืนจนเท้านั้นเปื่อยทนทุกข์ลำบากเวทนาป่วยเจ็บทุพพลภาพมาก อดอาหารซูบผอมล้มตายก็มาก อนึ่งในที่ระหว่างค่ายหลวงที่ประทับแลที่ค่ายล้อมช้างต่อกันนั้น มีบึงหนึ่งใหญ่หลวงขวางอยู่หว่างกลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปทอดพระเนตร ให้กันฝูงช้างเถื่อนเข้าจับในค่ายมั่น แลทางซึ่งเดินลัดตัดตรงไปค่ายล้อมนั้น ต้องฝ่าข้ามบึงใหญ่นั้นไปจึ่งใกล้ ถ้าแลจะเดินหลีกไปให้พ้นบึงนั้น มีระยะทางอ้อมวกไปไกลนัก จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ให้เป็นแม่กองกะเกณฑ์คนถมถนนหลวงเป็นทางสถลมารคข้ามบึงใหญ่นั้นไปให้สำเร็จ แต่ในเพลากลางคืนวันนี้ รุ่งสางขึ้นจะเสด็จพระราชดำเนินข้ามช้างพระที่นั่งไป แลให้เร่งรัดกระทำการ

[๑] ตรงกับพุทธศักราช ๒๒๔๙

ให้แล้วทันตามพระราชกำหนด จึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์รับสั่งแล้ว ก็ออกไปกะเกณฑ์ผู้คนในกองหลวงได้หมื่นเศษแบ่งปันหน้าที่กันทำการถมถนนข้ามบึงใหญ่แต่ในกลางคืน บ้างขุดมูลดินแลตัดไม้น้อยใหญ่ทิ้งถมลงไป แล้วเอาช้างลงเหยียบให้ที่แน่นและเร่งรัดกันทำการถมถนนทุบปราบราบรื่น แล้วตลอดถึงฝั่งฟากข้างโน้นเสร็จแต่ในกลางคืน แล้วเสด็จกลับเข้ามากราบทูลพระกรุณาว่า ทางสถลมารคนั้นแล้วเสร็จดุจพระราชกำหนด

ครั้นเพลาปัจจุสมัย จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จขึ้นเกยทรงช้างต้นพลายสังหารคชศรีห์เป็นพระคชาธาร พรั่งพร้อมด้วยช้างพระที่นั่งพระราชบุตร แลช้างท้าวพญาเสนามาตย์ราชพยุห์โยธาพลากรเดินเท้าทั้งหลาย แวดล้อมโดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันมาก จึ่งเสด็จยาตราพระคชาธารไปโดยวิถีสถลมารคข้ามบึงนั้น ครั้นไปถึงกลางบึงแลที่นั้นเป็นหล่มลึกนัก ถมทุบปราบไม่สู้แน่น แลเท้าหน้าช้างต้นนั้นเหยียบถลำจมลงไป แล้วกลับถอนขึ้นได้ จึ่งค่อยจ้องจดยกย่างต่อไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระพิโรธแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้นยิ่งนักดำรัสว่า ไอ้สองคนนี้มันเห็นว่ากูแก่ชราแล้วจึ่งชวนกันคิดเป็นขบถ แลทำถนนให้เป็นพลุหล่มไว้ หวังจะให้ช้างซึ่งกูขี่นี้เหยียบถลำหล่มล้มลง แล้วมันจะชวนกันฆ่ากูเสียหมายใจจะเอาราชสมบัติ แลพระองค์ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็ขับพระคชาธารไปตามแถวถนนไปข้ามพ้นบึงขึ้นถึงฝั่ง จึ่งแปรพระพักตร์เหลือบเนตรมาข้างเบื้องพระปฤษฎางค์ ทอดพระเนตรเห็นช้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ตามเสด็จติดท้ายช้างพระคชาธารมา ก็ยิ่งทรงพระพิโรธนัก จึ่งเยื้องพระทรงพระแสงของ้าวเงื้อจะฟันเอาพระเศียรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร จึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระบันทูลน้อยก็เอาด้ามพระแสงขอซึ่งทรงอยู่นั้น ยกขึ้นกันรับพระแสงของ้าวไว้ได้ด้วยฉับไว มิได้ต้องพระเชษฐาธิราชเจ้าด้วยพระองค์ทรงชำนิชำนาญในการกระบี่กระบองมวยปล้ำว่องไวสันทัดอยู่ แล้วจึ่งเอาช้างทรงเข้ากันช้างพระเชษฐาธิราชเจ้า แล้วพากันขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีไป

สมเด็จพระบรมราชบิตุรงค์ก็ยิ่งทรงพระพิโรธเป็นกำลัง แล้วไสช้างพระที่นั่งไล่ติดตามช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ไปในทันใดนั้น ฝ่ายควาญซึ่งอยู่ท้ายช้างพระที่นั่งนั้น เห็นว่าช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองจะหนีไปมิพ้น จึ่งเอาขอท้ายเกี่ยวท้ายช้างพระที่นั่งเข้าไว้ให้ค่อยรอช้าลงแลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ความกลัวพระราชอาญาเป็นกำลัง ก็เร่งรีบขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีบุกป่าไป แลช้างพระคชาธารจะไล่ติดตามไปมิทัน จึ่งมีพระราชโองการตรัสร้องประกาศไปแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงว่า ท่านทั้งหลายจงช่วยกันติดตามจับเอาตัวไอ้ขบถสองคนมาให้เราจงได้ แล้วบ่ายพระคชาธารกลับมายังพลับพลาที่ประทับนั้น ส่วนตำรวจแลข้าราชการทั้งหลายติดตามไปพบสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์แล้ว ก็นำเอามาถวาย ณ ค่ายหลวง จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้น ได้ยกหนึ่ง ๓๐ ทีแล้วให้พันธนาเข้าไว้ด้วยสังขลิกภัณฑ์[๑] แล้วดำรัสสั่งว่าให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนรับเสด็จเพลาเช้ายกหนึ่งเย็นยกหนึ่งเป็นนิจทุกวัน ๆ ไปอย่าได้ขาดกว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงไปพระนคร

ขณะนั้นนายผลข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเข้าไปเฝ้าเยือนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ในเรือนโทษ จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสว่า ไอ้ผล บัดนี้สมเด็จพระราชบิดาทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาแก่กูทั้งสองทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจทุกวัน ๆ กว่าจะเสด็จกลับลงไป ณ กรุง แลกูทั้งสองจะทนพระราชอาญาไปได้หรือ จะมิตายเสียหรือ เอ็งจะคิดประการใด นายผลได้ฟังดังนั้น จึ่งคิดเห็นว่าจะพ้นภัย[๒] จึ่งกราบทูลว่า ขอพระราชทานจงดำรัสสั่งให้ตำรวจเอาเรือเร็วรีบลงไปทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระอัยกีกรมพระเทพามาศ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระตำหนักริมวัดดุษิดนั้น ขึ้นมาช่วยกราบทูลขอโทษ เห็นว่าจะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้เป็นมั่นคง ด้วยเหตุว่ากรมพระเทภามาศนี้มีคุณูปการเป็นอันมาก ได้อุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงรักษาสมเด็จพระราชบิดามาแต่ทรงพระเยาว์นั้น จะว่าไรก็ว่ากันได้เห็นจะขัดกันมิได้ แลซึ่งจะอุบายคิดอ่านไปอย่างอื่นนั้น เห็นว่าจะมิพ้นโทษ

---

[๑] สังขลิกภัณฑ์ หมายถึง เครื่องจองจำ เช่น โซ่ตรวน

[๒] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึ่งคิดเห็นว่าจะพ้นภัยได้

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย ทรงพระปิติโสมนัสยิ่งนัก จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้หลวงกระเษตรรักษา ให้เอาเรือเร็วรีบลงไปเฝ้าสมเด็จพระอัยกีกรมพระเทภามาศ แลให้ทูลโดยมูลเหตุทั้งปวงนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ แล้วจงทูลว่า เราทั้งสองพี่น้องขอถวายบังคมมาแทบฝ่าพระบาทสมเด็จพระอัยกีเจ้า ขอจงทรงพระกรุณาโปรดเชิญเสด็จขึ้นมาช่วยทูลขอพระราชทานโทษข้าพเจ้าทั้งสองโดยเร็วเถิด ข้าพเจ้าทั้งสองจึ่งจะรอดจากความตาย แลซึ่งบุคคลผู้ใดจะมาเป็นที่พึ่งที่พำนัก ช่วยชีวิตข้าพเจ้าทั้งสองในคราวนี้เห็นไม่มีตัวแล้ว แลหลวงกระเษตรรักษารับสั่งแล้ว ก็มาลงเรือเร็วรีบลงไป ณ กรุง สามวันก็ถึง จึ่งเข้าไปเฝ้ากรมพระเทพามาศ ณ พระตำหนักริมวัดดุษิตนั้น แล้วกราบทูลโดยมีพระบัณฑูรสั่งมานั้นทุกประการ

สมเด็จพระอัยกีได้ทรงฟังดังนั้นก็ตกพระทัย จึ่งตรัสเรียกข้าหลวงสาวใช้สั่งให้ฝีพายผูกเรือพระที่นั่งมาประทับท่าเป็นการเร็ว แล้วเสด็จโดยด่วนมาลงเรือพระที่นั่ง ให้รีบเร่งฝีพายขึ้นไป หลวงกระเษตรรักษาเป็นเรือนำเสด็จ รีบเร่งไปทั้งกลางวันกลางคืน ๔ วัน ก็ถึงท่าเรือประทับจึ่งเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ พระตำหนักทับพลับพลานั้น

จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นกรมพระเทภามาศ พระราชมารดาเลี้ยงเสด็จขึ้นมา ก็กระทำปัจจุคมนาการต้อนรับ เชิญเสด็จให้ขึ้นนั่งร่วมราชาอาสน์ ทรงถวายอภิวาทแล้วดำรัสถามว่า ซึ่งเจ้าคุณขึ้นมานี้ด้วยมีกิจธุระเป็นประการใด จึ่งกรมพระเทภามาศกราบทูลว่า ได้ยินข่าวลงไปว่าพระราชบุตรทั้งสองเป็นโทษ จึ่งอุสาหะขึ้นมาทั้งนี้เพื่อจะทูลขอพระราชทานโทษ จึ่งมีพระราชโองการตรัสเล่าให้กรมพระเทภามาศทรงฟังว่า ไอ้สองคนนี้มันคิดการเป็นขบถ เดิมข้าพเจ้าให้มันเป็นแม่กองถมถนนข้ามบึง มันแสร้งทำเป็นพลุหล่มไว้ ให้ช้างซึ่งข้าพเจ้าขี่นั้นเหยียบถลำลง แล้วมันจะชวนกันฆ่าข้าพเจ้าเสีย จะเอาราชสมบัติ กรมพระเทภามาศกราบทูลว่าอันพระราชบุตรทั้งสองนี้ เป็นลูกเพื่อนทุกข์เพื่อนยากของพ่อมาแต่ก่อน แลซึ่งจะคิดการขบถประทุษร้ายต่อพ่อนั้นหามิได้ แล้วกรมพระเทภามาศกราบทูลวิงวอนขอพระราชทานโทษเป็นหลายครั้ง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้แก่กรมพระเทภามาศนั้น แล้วมีพระราชดำรัสมอบให้แก่กรมพระเทภามาศว่าเจ้าคุณจงเอามันทั้งสองนั้นลงไปเสียด้วยเถิด อย่าให้มันอยู่ด้วยข้าพเจ้า

ที่นี้เลย ถ้าแลจะเอามันไว้ที่นี้ด้วยข้าพเจ้าไซร้ มันก็จะคิดการขบถฆ่าข้าพเจ้าเสียอีก เป็นมั่นคง แลกรมพระเทพามาศรับสั่งแล้ว ก็ออกไปถอดสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ออกจากโทษ แล้วทูลลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพาเอาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มาลงเรือพระที่นั่ง แล้วเสด็จกลับลงมายังกรุงเทพมหานคร

ส่วนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จด้วยช้างพระที่นั่ง แลช้างดั้งช้างกันไปทอดพระเนตรให้กันช้างเถื่อนเข้าค่ายมั่น แล้วจับช้างเถื่อนได้ครั้งนั้นมากประมาณร้อยมีเศษ แล้วเสด็จกลับยังพระนครศรีอยุทธยา

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ก็เสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตามเคยมาแต่ก่อน แลสมเด็จพระราชบิดาก็สิ้นความพิโรธ ทรงพระกรุณาดำรัสสั่งกิจราชการงานพระนครดีเป็นปรกติไปเหมือนแต่ก่อนนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๒ – ๒๗๖)

กบฏเมืองนครศรีธรรมราช

ในปีนั้น[๑] หม่อมเดโชกินเมืองนครจับปลัดฆ่าเสีย มีตราให้หาก็มิได้เข้ามา จึงยกทัพออกไปจะจับหม่อมเดโช ๆ ขับคนขึ้นน่าที่เชิงเทินต่อรบพุ่งเป็นสามารถ พระไกรพลแสนอยู่ในเมืองเป็นใจด้วยทัพหลวง ให้คนหนีจากหน้าที่เชิงเทิน กองทัพจึงเข้าเมืองได้ หม่อมเดโชหนีไปได้ กองทัพยกกลับมา

(พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด), หน้า ๔๖๖)

พระองค์รัตนากระทำเสน่ห์

ในขณะนั้นเจ้าพระบำเร่อภูธรราชนิกูลองค์หนึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์มาแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาแก่เจ้าพระบำเร่อภูธรนั้นเป็นอันมาก ว่ามีน้ำใจสัตย์ซื่อต่อแผ่นดินแลทรงพระกรุณาดำรัสใช้กิจราชการทั้งปวงต่างพระเนตร

[๑] จุลศักราช ๑๐๖๘ พุทธศักราช ๒๒๔๙

พระกรรณ แลเจ้าพระบำเร่อภูธรนั้นมีบุตรี ๔ องค์ ชื่อพระองค์รัตนาองค์หนึ่ง พระองค์เอี้ยงองค์หนึ่ง พระองค์ขาวองค์หนึ่ง พระองค์พลับองค์หนึ่ง แลพระองค์รัตนานั้นทรงพระกรุณาเอาเข้ามาเลี้ยงเป็นพระสนมเอก แลพระองค์เอี้ยงนั้นทรงพระกรุณาพระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร แลพระองค์ขาวนั้นก็พระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระบันทูนน้อย แต่พระองค์พลับน้องน้อยนั้นยังเยาว์อยู่ยังมิได้โสกันต์แลพระองค์รัตนาซึ่งเป็นพระสนมเอกนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระเสน่หาการุญภาพโปรดปรานเป็นอันมาก ครั้นอยู่มาพระองค์รัตนาก็มิได้ตั้งอยู่ในกตัญญูกตเวทีต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโดยสุจริตธรรม ก็คิดการเป็นทุจริต แลให้หาหมอทำเสน่ห์หวังจะให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเสน่หารักใคร่ลุ่มหลง แลทาสในเรือนนั้นรู้เหตุ จึ่งเอาการอันเป็นคุยรหัสนั้นไปแจ้งแก่ท้าวนางผู้ใหญ่ ๆ ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งทรงพระกรุณาให้เอาตัวพระองค์รัตนามาพิจารณาไต่สวนไล่เลียงสืบสาวเอาตัวหมอผู้ทำนั้นด้วย ครั้นเป็นสัตย์แท้แล้วก็ให้ลงพระราชอาญาแก่พระองค์รัตนา แลหมอผู้ทำเสน่ห์กับทั้งเจ้าพระบำเร่อภูธร ผู้เป็นบิดานั้นถึงสิ้นชีวิต

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๖)

พระราชทานเพลิงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง

ครั้นอยู่มาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมฝ่ายในเจ้าฟ้าหญิง ทรงพระประชวรวัณโรคฝีคัณฑมาลานิพพาน จึ่งทรงพระกรุณาให้ทำการฌาปนกิจพระราชทานเพลิง ณ พระอารามวัดไชยวัฒนาราม ตามอย่างลูกหลวงเอก แล้วทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์เป็นอันมาก โดยสมควรแก่ยศถาศักดิ์นั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๖)

เสด็จประพาสทรงเบ็ด ณ ปากน้ำสาครบุรี (เรื่องพันท้ายนรสิงห์)

อยู่มาครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จด้วยพระชลพาหนะออกไปประพาส ณ เมืองเพชรบูรีย์แลเสด็จไปประทับแรมอยู่ ณ พระราชนิเวศน์ตำบลตะโหนฎหลวง ใกล้ฝั่งพระมหาสมุทร แลที่พระตำหนักนี้เป็นที่พระตำหนักเคยประพาสมหาสมุทรมาแต่ก่อน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระณเรศวรบรมราชาธิราชบพิตเป็นเจ้านั้น แลสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จด้วยพระที่นั่งมหานาวาท้ายรถแล่นไปประพาสในท้องพระมหาสมุทรตราบเท่าถึงตำบลเขาสามร้อยยอด แลทรงเบ็ดตกปลาฉลามแลปลาอื่นเป็นอันมาก แล้วเสด็จกลับมา ณ ตำหนักตะโหนฎหลวง แลเสด็จเที่ยวประพาสอยู่ดังนั้นประมาณ ๑๕ เวร จึ่งเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

ลุศักราชได้ ๑๐๖๖ ปีวอกฉศก ขณะสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งเอกไชยจะไปประพาสทรงเบ็ด ณ ปากน้ำเมืองษาครบูรีย์ ครั้นเรือพระที่นั่งไปถึงตำบลโขกขาม แลคลองที่นั้นคดเคี้ยวนัก แลพันท้ายนรสิงฆซึ่งถือท้ายเรือพระที่นั่งคัดแก้ไขมิทันที แลศีรษะเรือพระที่นั่งนั้นโดนกระทบกิ่งไม้อันใหญ่เข้าก็หักตกลงในน้ำ พันท้ายนรสิงฆ์เห็นดังนั้นก็ตกใจ จึ่งโดดขึ้นเสียจากเรือพระที่นั่งแลขึ้นอยู่บนฝั่ง แล้วร้องกราบทูลพระกรุณาว่า ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทเกล้าพระราชอาญาเป็นล้นเกล้า ขอจงทรงพระกรุณาโปรดให้ทำศาลขึ้นที่นี้สูงประมาณเพียงตา แล้วจงตัดเอาศีรษะข้าพระพุทธเจ้ากับศีรษะเรือพระที่นั่งซึ่งหักตกน้ำลงไปนั้น ขึ้นบวงสรวงไว้ด้วยกันที่นี้ตามพระราชกำหนดในบทพระอัยการเถิด จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า ไอ้พันท้าย[๑] ซึ่งโทษเอ็งนั้นถึงตายก็ชอบอยู่แล้ว แต่ทว่าบัดนี้กูจะยกโทษเสีย ไม่เอาโทษเอ็งแล้ว เอ็งจงคืนมาลงเรือไปด้วยกูเถิด ซึ่งศีรษะเรือที่หักนั้น กูจะทำต่อเอาใหม่แล้วเอ็งอย่าวิตกเลย พันท้ายนรสิงฆจึ่งกราบทูลว่า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดมิได้เอาโทษข้าพระพุทธเจ้านั้น พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่ทว่าจะเสียขนบธรรมเนียมในพระราชกำหนดกฎหมายไป แลซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะมาละพระราชกำหนดสำหรับแผ่นดินเสียดังนี้ดูมิควรยิ่งนัก นานไปภายหน้าเห็นว่าคนทั้งปวงจะล่วงครหาติเตียนดูหมิ่นได้ แลพระเจ้าอยู่หัวอย่าทรงพระอาลัยแก่ข้าพระพุทธเจ้าผู้ถึงแก่มรณโทษเลย จงทรงพระอาลัยถึงพระราชประเพณี อย่าให้เสีย

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ไอ้พันท้ายนรสิงห์

ขนบธรรมเนียมไปนั้นดีกว่า อันพระราชกำหนดมีมาแต่บุราณนั้นว่า ถ้าแลพันท้ายผู้ใด ถือท้ายเรือพระที่นั่งให้ศีรษะเรือพระที่นั่งนั้นหัก ท่านว่าพันท้ายผู้นั้นถึงมรณโทษ ให้ตัดศีรษะเสีย แลพระเจ้าอยู่หัวจงทรงพระกรุณาโปรดให้ตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าเสียตามโบราณราชกำหนดนั้นเถิด จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ฝีพายทั้งปวง ปั้นมูลดินเป็นรูปพันท้ายนระสิงฆ์ขึ้น แล้วก็ให้ตัดศีรษะรูปดินนั้นเสีย แล้วดำรัสว่าไอ้พันท้ายซึ่งโทษเอ็งถึงตายนั้นกูจะประหารชีวิตเอ็งเสีย พอเป็นเหตุแทนตัวแล้ว เอ็งอย่าตายเลยจงกลับมาลงเรือไปด้วยกับกูเถิด พันท้ายนระสิงฆ์เห็นดังนั้นก็มีความละอายนักด้วยกลัวว่าจะเสียพระราชกำหนดโดยขนบธรรมเนียมโบราณไป เกรงคนทั้งปวงจะครหาติเตียนดูหมิ่นในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งตนได้ สู้เสียสละชีวิตของตัวมิได้อาลัย จึ่งกราบทูลไปว่า ขอพระราชทานซึ่งทรงพระกรุณาโปรดข้าพระพุทธเจ้าทั้งนี้ พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่ทว่าซึ่งตัดศีรษะรูปดินแทนตัวข้าพระพุทธเจ้าดังนี้ดูเป็นทำเล่นไป คนทั้งหลายจะล่วงครหาติเตียนได้ ขอพระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าเสียโดยฉันจริงเถิด อย่าให้เสียขนบธรรมเนียมในพระราชกำหนดไปเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอกราบทูลฝากบุตรภรรยาแล้ว ก็จะกราบถวายบังคมลาตายไปโดยลักษณยถาโทษอันกราบทูลไว้นั้น

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ดำรัสวิงวอนไปเป็นหลายครั้ง พันท้ายนระสิงฆ์ก็มิยอมอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหาการุญภาพแก่พันท้ายนรสิงฆ์เป็นอันมาก จนกลั้นน้ำพระเนตรนั้นไว้มิได้ จำเป็นจำทำตามพระราชกำหนด จึ่งดำรัสสั่งนายเพชฌฆาตให้ประหารชีวิตพันท้ายนรสิงฆ์เสีย แล้วให้ทำศาลขึ้นสูงเพียงตา แลให้เอาศีรษะพันท้ายนระสิงฆ์ กับศีรษะเรือพระที่นั่งซึ่งหักนั้น ขึ้นพลีกรรมไว้ด้วยกันบนศาลนั้น แล้วให้ออกเรือพระที่นั่งไปประพาสทรงเบ็ด ณ ปากน้ำเมืองษาครบูรีย แล้วเสด็จกลับยังพระมหานคร แลศาลเทพารักษ์ที่ตำบลโขกขามนั้นก็มีปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๗ – ๒๗๘)

โปรดให้ขุดคลองโคกขาม

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริว่า ณ คลองโขกขามนั้นคดเคี้ยวนักคนทั้งปวงจะเดินเรือเข้าออกก็ยาก ต้องอ้อมวงไปไกลกันดารหนัก ควรเราจะให้ขุดลัดตัดเสียให้ตรงจึ่งจะชอบ อนึ่งพันท้ายนรสิงฆ์ซึ่งตายเสียนั้นเป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคงนัก สู้เสียชีวิตมิได้อาลัยกลัวว่าเราจะเสียพระราชประเพณีไป เรามีความเสียดายนัก ด้วยเป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ก่อน อันจะหาผู้ซึ่งรักใคร่ซื่อตรงต่อเจ้าเหมือนพันท้ายนระสิงฆ์นี้ยากนัก แล้วดำรัสให้เอากเฬวรพันท้ายนระสิงฆ์นั้นมาแต่งการฌาปนกิจพระราชทานเพลิง แลบุตรภรรยานั้นก็พระราชทานเงินทองสิ่งของเป็นอันมากแล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายกให้กะเกณฑ์เลกหัวเมืองให้ได้ ๓๐,๐๐๐ ไปขุดคลองโขกขามแลให้ขุดลัดตัดให้ตรงตลอดไป โดยลึกหกศอกปากคลองกว้างแปดวา พื้นคลองกว้างห้าวา แลให้พระราชสงครามเป็นแม่กอง คุมพลหัวเมืองทั้งปวงขุดคลองจงแล้วสำเร็จดุจพระราชกำหนด

แล้วมีพระราชดำรัสแก่ท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า แต่ครั้งศักราช ๘๖๐ ปีมะเมียศกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้านั้น ก็ได้ขุดคลองสำโรงตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๘๘๔ ปีมะโรงศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้านั้น ก็ได้ขุดคลองบางกอกใหญ่ตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๐๐ ปีจอศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกนั้น ก็ได้ขุดคลองบางกรวยริมวัดฉล่อ ทะลุไปออกริมวัดมูลเหลกนั้นตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๗๐ ปีวอกศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น ก็ให้ขุดคลองลัดริมวัดไก่เตี้ยณ ท้ายบ้านสำโคกนั้นตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๙๘ ปีชวดศก ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวปราสาททองนั้น ก็ได้ขุดคลองเมืองนนทบูรีตำบลหนึ่งตัดมาออกตลาดแก้วนั้น แลครั้งนี้เราจะขุดคลองโขกขามให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน

จึ่งเจ้าพญาจักรีก็เกณฑ์เอาเลกหัวเมืองนนทบูรีย เมืองธนบูรีย เมืองณครไชยศรี เมืองษาครบูรีย เมืองสมุทสงคราม เมืองเพชรบูรีย เมืองราชบูรีย์ เมืองสมุทประการ ได้พลหัวเมืองทั้งปวงนั้น ๓๐,๐๐๐ เศษ มอบให้พระราชสงครามผู้เป็นนายกอง แลพระราชสงครามก็กราบถวายบังคมลาถือพลหัวเมืองทั้งปวงไปทำการขุดคลองโขกขาม แลที่ซึ่งจะขุดไปทะลุออกแม่น้ำเมืองษาครบูรียนั้นให้รังวัดได้ทาง

ไกล ๓๔๐ เส้น แลให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางให้ตรงแล้ว จึ่งให้ปักกรุยแบ่งปันหน้าที่กันขุดตามหมวดตามกอง แลปันหน้าที่ให้ขุดคนหนึ่งโดยคืบหนึ่ง กว้างลึกนั้นโดยขนาดคลอง แลการขุดคลองนั้นได้จับทำในศักราช ๑๐๖๗ ปีระกาสัปตศก แลการนั้นยังไป่มิได้สำเร็จก่อน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๘ – ๒๗๙)

เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทครั้งที่ ๒

ครั้นถึงมาฆมาสศุกรปักษ์ดิถี จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้ตรวจเตรียมพลพยุหบาตราโดยขบวนชลมารคสถลมารคทั้งปวงให้พร้อมเสร็จ จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทโดยพระราชประเพณีมาแต่ก่อน ครั้นถึงศุภวารมหาพิไชยฤกษ์จึ่งสมเด็จพระบาทบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเครื่องสิริราชวิภูษณาลังกาภรณ์บวรรัตนมาลีมณีมาศมงกุฎ สอดทรงวิสุทธิสังวาลกาญจนอลงกตรจนา ทรงวิชัยมหาราชาวุธสำหรับราชรณยุทธ์รรพเสร็จ ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งไตรยษรมุกขพิมาร อลังการด้วยเศวตมยุรฉัตรขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังรวิวรรณบังแทรกสลอนสับ สรรพด้วยกรรชิงกลิ้งกลดจามรมาศดาษดาดูมโหฬาพันลึก อธึกด้วยกระบี่ธุชทวนเทียวธวัชเป็นทิวแถว ดูแพร้วพรายปลายระยาบระยับจับพื้นทิฆัมพรวโรภาสเดียรดาษด้วยเรือท้าวพญาสามนต์ราชสกุล ขุนหลวงต้นเชือกปลายเชือกทั้งหลายรายเรียงจับฉลากเป็นคู่ ๆ ดูเป็นขนัดโดยกระบวนพยุหบาตราหน้าหลังคับคั่งเนืองนอง กึกก้องกาหลด้วยศัพท์สำเนียงเสียงพลอุโฆษ แตรสังข์ดุริยางค์ดนตรีปี่กลองชนะประโคมครื้น เพียงพื้นพสุธานฤนาทให้ขยายพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนไปโดยชลมารค แล้วหยุดประทับร้อน ณ พระราชนิเวศน์พระณครหลวง เสวยพระกระยาหารสำราญพระอารมณ์ เสด็จเข้าที่พระบรรทมในที่นั้น

ครั้นเช้าแล้วสามนาฬิกา จึ่งให้ออกเรือพระที่นั่งไปโดยลำดับ ตราบเท่าถึงที่ประทับพระตำหนักท่าเจ้าสนุกนิ์ แล้วเสด็จทรงช้างพระที่นั่งพังสกลเกษร ที่นั่งรองพังบวรประทุม ชุมนุมราชพีรีโยธาพลากร พฤนท์พร้อมพรั่ง ตั้งตามกระบวนพยุหบาตราสถลมารคสรรพเสร็จ ก็เสด็จยกพยุหแสนยากรทวยหาญไปโดยลำดับสถลมารควิถีถึง

เขาสุวัณบันพต จึ่งหยุดพระคชาธาร ทรงรำพระแสงขอเหนือตระพอง ช้างต้นสิ้นวาระสามนัด บูชาพระพุทธบาทตามอย่างพระราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็บ่ายพระคชาธารไปเข้าที่ประทับ ณ พระราชนิเวศน์ธารเขษม แล้วเสด็จมานมัสการพระพุทธบาททุกเพลาเช้าเย็น ให้เล่นการมหรสพถวายพุทธสมโภชคำรบสามวัน ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่ ๘ ระทา บูชาพระพุทธบาทเป็นมโหฬารยิ่งนัก แล้วทรงพระกรุณาให้ถอยเรือพระที่นั่งแลเรือแห่ทั้งปวงกลับลงไป ณ กรุง

แล้วถวายนมัสการลา ยกพยุหโยธาคชานิกรทวยหาญผ่านไปโดยทิศตะวันออก ข้ามแม่น้ำแควป่าสักไป ณ เขาปัถวี เสด็จขึ้นถวายนมัสการพระพุทธฉายา แล้วประทับอยู่ที่นั้นสามเวร จึ่งเสด็จยกพลนิกายบ่ายหน้าไปโดยบูรพทิศ แลเสด็จประพาสไปถึงตำบลเขาพนมโยง จึ่งเสด็จขึ้นนมัสการพระเจดียฐานบนยอดเขานั้น แลเสด็จประทับอยู่ที่นั้นอีกสามเวร จึ่งเสด็จพลแสนยากรรอนแรมประพาสไปในอาณาประเทศทั้งปวงสิ้นสองสามเวร มีพระราชหฤทัยปรารถนาจะไปประพาสเที่ยวล้อมช้างเถื่อนในป่า ก็พอทรงพระประชวรลง จึ่งเสด็จยกพยุหโยธาทัพกลับเข้าพระนคร แลพระโรคนั้นก็ยิ่งกำเริบมากขึ้นทรงพระประชวรหนักลง แลบรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงก็เข้าไปนอนในพระราชวังสิ้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๗๘ – ๒๘๐)

ประชวรและสวรรคต

ครั้งนั้นพอพระทัยไปทรงเบ็ดเนือง ๆ แล้วล้อมช้างถึง ๓ แห่ง ล้อมท่าโรงแห่งหนึ่ง ล้อมบ้านแขวงเมืองเพ็ชรบุรีครั้งหนึ่ง แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระเชษฐาออกจากโทษจำแล้วให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้นอยู่ประมาณ ๓ เดือนทรงพระกรุณาสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระอนุชา ให้พ้นโทษจำแล้ว ให้เสด็จไปสมโภชพระพุทธบาท แล้วทรงพระประชวร เสด็จพระราชดำเนินกลับลงมา เสด็จขึ้นอยู่พระที่นั่งสุริยามรินทร์จนสวรรคต

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๘)

ฝ่ายพระราชสงครามแลนายหมวดนายกองเจ้าหน้าที่ทั้งหลาย ซึ่งคุมพลทำการขุดคลองนั้นแลขุดได้ครึ่งหนึ่งยังมิได้สำเร็จ ครั้นแจ้งไปว่าทรงพระประชวรหนักก็เลิกการนั้นเสีย ชวนกันกลับเข้ามาพระนคร แลการนั้นยังค้างอยู่ ส่วนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ พระโรคนั้นหนักเป็นอาสัญทิวงคตอยู่แล้ว จึ่งทรงพระกรุณาโปรดมอบเวนราชสมบัติให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตในเดือนหก ปีจออัฐศกนั้น

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระชันษากำเนิดขาลศก ศักราช ๑๐๒๔ ปี แรกเสด็จขึ้นราชาภิเศกเสวยราชสมบัตินั้นพระชนม์ได้ ๓๖ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๙ ปีเศษขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ในเดือนหก ปีจออัฐศก ศักราช ๑๐๖๘ นั้น สิริพระชนม์ได้ ๔๕ พระพรรษา[๑]

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๑)

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า สิริพระชนมายุได้ ๕๕ พรรษา น่าจะเกินไป ๑๐ ปี เพราะปรากฏว่าเสวยราชย์เพียง ๙ ปี ไม่ใช่ ๑๙ ปี (ดังนั้นความในฉบับนี้น่าจะถูก)

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์

แผ่นดิน

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ)

(พ.ศ. ๒๒๕๒ - ๒๒๗๕)

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ (พระที่นั่งท้ายสระ)
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ)

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ พระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าเพชร เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ ทรงครองราชย์เมื่อพุทธศักราช ๒๒๕๒ - ๒๒๗๕

เอกสารประวัติศาสตร์ระบุพระนามแตกต่างกันว่า พระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ สมเด็จพระภูมินทรมหาราชาท้ายสระ สมเด็จพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หลังจากพระองค์เสวยราชย์แล้ว เสด็จไปประทับ ณ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ซึ่งอยู่กลางสระน้ำทางทิศตะวันตกของพระราชวังหลวง และทรงสถาปนาเจ้าฟ้าพร พระราชอนุชาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

พระองค์โปรดให้ตราพระราชกำหนดวิธีปกครองหัวเมือง ว่าด้วยการพิจารณาความ การดูแลทุกข์สุขของราษฎร การปฏิบัติตนและสิ่งที่พึงกระทำให้ราษฎรอยู่อย่างผาสุก ตลอดจนโปรดให้ขุดคลองโคกขาม (มหาชัย) ที่ขุดค้างมาแต่แผ่นดินก่อนให้แล้วเสร็จ และโปรดให้ขุดคลองเกร็ดน้อยลัดคุ้งบางบัวทอง เพื่อให้ราษฎรเดินทางสะดวกยิ่งขึ้น

ในปลายรัชกาล สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ ทรงพระประชวร และทรงมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรส แต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลไม่ทรงยินยอม จึงเกิดเป็นสงครามแย่งชิงราชบัลลังก์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นฝ่ายชนะ ทรงสำเร็จโทษเจ้าฟ้าอภัย แล้วเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อมา

พระราชพิธีราชาภิเษก

จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แลพระราชวงศานุวงศ์ทั้งหลายก็กระทำชำระสรีรกิจโสรจสรงด้วยน้ำสุคนธมาลาอันหอมขจรตลบอบองค์ แล้วทรงเครื่องราชาภรณ์พร้อมเสร็จ ก็อัญเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศกาญจนอลงกตรจนา ด้วยมหานวรัตน์เรืองอร่ามประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งสุริยามรินทร์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก ณ ท้องพระโรง พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์เสนาพฤฒามาตย์ข้าบาทมุลิกากรทั้งหลาย กราบถวายบังคมแลรับพระราชโองการแต่พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว แล้วจึ่งมีพระราชดำรัสให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย มีพระราชวงศานุวงศ์แลเสนาบดีเป็นประธาน ถือน้ำพระพิพัทสัตยาถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งพระมหาราชครู พระครูประริโสดมพรหมพฤฒาจาริย์ ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเศกเฉลิมพระราชมนเทียร ครั้นถึงศุภวารดิถีสิริสวัสดิพิพิธมงคลมหานักขัตฤกษ์ จึ่งท้าวพญาเสนาบดีมนตรีมุขมาตย์ข้าบาทมุลิกากรบวรราชวงศานุวงศ์ แลสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งสรรเพชรปราสาท กระทำการพระราชพิธีราชาภิเศกอัญเชิญพระบาทบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นผ่านพิภพเสวยมไหศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี สืบศรีสุริยวงศ์ดำรงราชมณฑลสกลสีมาอาณาจักร ณ กรุงเทพมหานคร ศรีอยุทธยาแล้วถวายเครื่องเบญจาราชกกุธภัณฑ์ แลเครื่องราชาปโภคสำหรับมหากษัตราธิราชเจ้าทุกประการ

จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จพระราชดำเนินเข้าพระราชวัง แลเสด็จไปอยู่ ณ พระที่นั่งบรรยงค์รัตนาศนข้างท้ายสระ แลขณะเมื่อพระองค์เสด็จเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๒๘ พระพรรษา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลบรรดาข้าหลวงเดิมทั้งหลายที่มีความชอบนั้น ก็พระราชทานยศศักดิ์ให้โดยสมควรแก่ฐานานุรูปถ้วนทุกคน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๑ – ๒๘๒)

พระราชกำหนดห้ามจับปลาตะเพียน

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประพฤติเหตุในอโนตัปธรรม แล้วเสด็จเที่ยวประพาสทรงเบ็ดเหมือนสมเด็จพระราชบิดา แล้วพระองค์พอพระทัยเสวยปลาตะเพียน ครั้งนั้นตั้งพระราชกำหนดห้ามมิให้คนทั้งปวงรับพระราชทานปลาตะเพียนเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดเอาปลาตะเพียนมาบริโภค ก็ให้มีสินไหมแก่ผู้นั้นเป็นเงินตราห้าตำลึง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๒)

สำเร็จโทษพระองค์ดำ

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นราชาภิเษก แล้วให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาตามบุราณราชประเพณีแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว เจ้าพระองค์ดำนั้นกระด้าง ลางทีเสด็จเข้าในออกนอกขึ้นบังลังก์กลาง ไม่สู้เกรงกลัวพระราชอาชญาเลย จึ่งทรงพระกรุณาสั่งให้สำเร็จเสียด้วยท่อนจันทน์แล้วมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้จับการพระเมรุมาศขื่อ ๗ วา ๒ ศอก สูง ๒ เส้น ๑๑ วาศอกคืบทำปีหนึ่งจึ่งสำเร็จ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๘)

ขณะนั้นพระองค์เจ้าดำ กอปรด้วยทิฐิมานะกระทำการหยาบช้ากระด้างกระเดื่องละลาบละล้าวเข้าไปในพระราชฐานตำแหน่งที่ห้ามเป็นหลายครั้ง มิได้เกรงกลัวพระราชอาญา จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ตรัสเห็นโทษพระองค์เจ้าดำนั้นผิดเป็นมหันตโทษ จึ่งให้จับพระองค์เจ้าดำพันธนาไว้ แล้วให้เอาไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ เอาพระศพไปฝังเสีย ณ วัดโคกพญา แลพระองค์เจ้าแก้วซึ่งเป็นบริจาพระองค์เจ้าดำนั้นเป็นม่ายอยู่ จึ่งเสด็จไปทรงผนวชเป็นพระรูปอยู่ ณ พระตำหนักวัดดุษิดกับด้วยสมเด็จพระอัยกีกรมพระเทภามาศนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๒)

ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าเสือ

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ปีฉลู ศักราช ๑๐๖๘ (พ.ศ. ๒๒๔๙) ให้เชิญพระบรมโกศขึ้นบนพระมหาพิชัยราชรถแล้ว เสนาพฤฒามาตย์ราชปุโรหิตสะพรั่งพร้อมแห่แหนพระบรมศพ ไปตามรัถยาราชวัติเข้าสู่พระเมรุมาศ ให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ มีการมหรสพ พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๓ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว จึ่งนิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์อีก ๑๐๐ รูป เก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย แห่แหนเข้ามาบรรจุไว้ท้ายจระนำพระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ และพระมณฑปพระพุทธบาทปิดทองประดับกระจกฝาผนัง แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปฉลองสมโภชพระพุทธบาท ๗ วัน พระสงฆ์ฉัน ๕๐๐ รูป ถวายจีวรองค์ละผืน และเครื่องไทยทานทุกรูป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๙)

ลุศักราช ๑๐๖๙ ปีกุนนพศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชดำรัสสั่งให้ช่างพนักงานจับการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก สูงสองเส้นสิบเอ็ดวาศอกคืบ แลการพระเมรุทั้งปวงนั้น ๑๑ เดือนจึ่งสำเร็จ ครั้นถึงผคุณมาศศุกขปักษ์ดิถี ณ วันอันได้พระมหาพิไชยฤกษ์ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหาพิไชยราชรถแล้วแห่เป็นขบวนไปโดยรัถยาราชวัติ เข้าสู่พระเมรุมาศตามอย่างแต่ก่อน แล้วให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์แลมีงานมหรสพแลดอกไม้เพลิงต่าง ๆ แลทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบเจ็ดวัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูปทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเก็บเอาพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระราชยานแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจระนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชญฎาราม

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๒)

เสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท

ลุศักราชได้ ๑๐๗๐ ปีชวดสัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างกระจกประดับกระจกแผ่นใหญ่ในฝาพระมณฑปพระพุทธบาทแล้วปิดทองปะทาศรี แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปพระพุทธบาทด้วยราชบริวารเป็นอันมาก ทั้งทางบกทางเรือเหมือนในหนหลัง ฉลองพระมณฑปสักการบูชาบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ถวายนมัสการลาพระพุทธบาท กลับมายังพระนครแห่งพระองค์[๑]

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๓)

สมเด็จพระอัยกีเจ้า กรมพระเทพามาตย์สวรรคต

และ ณ ปีเถาะ[๒] สมเด็จพระอัยกีเจ้า กรมพระเทพามาตย์เสด็จนิพพาน จึ่งมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้ทำพระเมรุมาศถวายพระเพลิง พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐,๐๐๐ ตามอย่างทุกครั้งแล้ว

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๙)

ลุศักราชได้ ๑๐๗๓ ปีเถาะตรีศก พระอัยกีเจ้ากรมเทภามาศ ซึ่งอยู่ใกล้วัดดุสิทนั้นสวรรคต สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้แต่งการฌาปนต่าง ๆ ตามราชประเพณีแต่ก่อนปีมะโรงนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๓)

---

[๑] ต้นฉบับพิมพ์ว่า อค์

[๒] อาจจะเป็นจุลศักราช ๑๐๗๐ พ.ศ. ๒๒๕๑

เขมรฝักใฝ่ข้างญวน ทัพกรุงยกไปปราบ

ณ ปีมะเส็งศักราช ๑๐๗๓ (พ.ศ. ๒๒๕๔) นั้น นักเสด็จกรุงกัมพูชาธิบดีนามชื่อพระธรรมราชาวังกะดาน กับนักพระแก้วฟ้าสะจอกเป็นอริกัน นักพระแก้วฟ้าไปคบหาญวนมาเป็นกำลัง นักเสด็จกับนักพระองค์ทองแตกหนี พาครอบครัวอพยพเข้ามาพึ่งพระราชสมภาร ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปปลูกตำหนักและเรือนให้อยู่ ณ วัดค้างคาว และทรงพระกรุณาสั่งให้เจ้าพระยาจักรีบ้านโรงฆ้องเป็นแม่ทัพยกเกณฑ์ไพร่หลวง ๑๐,๐๐๐ ยกไปกระทำกรุงกัมพูชาธิบดี ให้พระยาโกษาขึ้นเป็นแม่ทัพเรือเกณฑ์ไพร่หลวง ๑๐,๐๐๐ ยกไปทางทะเล ถึงปากน้ำพุทไธมาศ

ฝ่ายข้างญวนก็ยกทัพเรือมาปะทะกันที่ปากน้ำพุทไธมาศ ทัพญวนตีทัพพระยาโกษาจีนแตกพ่ายมา ฝ่ายทัพบกเจ้าพระยาจักรีบ้านโรงฆ้องยกไป ทัพหน้าได้ตีกับเขมร เขมรแตก เจ้าพระยาจักรีจึ่งแต่งคนเข้าไปว่ากล่าวกับนักพระแก้วฟ้า ๆ ออกยอมถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง เจ้าพระยาจักรีก็เลิกทัพกลับกรุง ฯ และพระยาโกษาจีนซึ่งแตกญวนมานั้น ทรงพระกรุณาสั่งให้ใช้ปืนลูกกระสุนดินประสิว

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๙)

แต่ปีขาลโทศก นักเสดจ์เจ้าเมืองกำภูชาธิบดี ชื่อ พระธรรมราชาวังกะดาน วิวาทกันกับนักแก้วฟ้าสจอง จักกระทำสงครามแก่กัน นักแก้วฟ้าสจองไปเมืองญวนลอบขอพลญวนนั้นได้มากแล้ว กลับมาตีเอาเมืองกำภูชาธิบดีนั้นได้ นักเสดจ์กับพระองค์ทองพาบุตรภรรยาข้าคนแห่งตนหนีมายังกรุงเทพพระมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบแล้วให้หานักเสดจ์นั้นเข้ามาเฝ้า จึ่งพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค แลบ้านเรือนให้อยู่แถบใกล้วัดคางคาวนั้น

สมเด็จพระเจ้ากรุงมหานครโปรดจะให้นักเสดจ์ไปตีเอาเมืองกำภูชาธิบดีคืน จึ่งให้มหาดไทยกลาโหมเกณฑ์ทัพสองหมื่นเศษ ช้างม้าพอสมควร พญาจักรีโรงฆ้องเป็นแม่ทัพบก ถือพลทหารสกรรจ์ลำเครื่องหมื่นเศษ พร้อมด้วยช้าง ๓๐๐ ม้า ๔๐๐ เครื่องศัสตราสรรพาวุธต่าง ๆ ให้พระพิไชยรณฤทธิเป็นนายพลทหารทัพหน้า ให้พระวิชิดณะรงค์เป็นยกกระบัตรทัพ ให้พระพิไชยสงครามเป็นนายกองเกียกกาย ให้พระรามกำแหงเป็นนายกองทัพหลัง แล้วจึ่งให้พญาโกษาธิบดีจีนเป็นแม่ทัพเรือ

ถือพลทหารหมื่นหนึ่ง เรือรบ ๑๐๐ เศษ พร้อมด้วยพลแจวแลเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ ครั้นจัดแจงทัพบกทัพเรือเสร็จแล้ว จึ่งสั่งไปให้ตีเอาเมืองกำภูชาธิบดีให้จงได้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงทั้งทัพบกทัพเรือจึ่งถวายบังคมลา

ครั้นได้เพลาศุภวารดิถีพิไชยมงคลฤกษ์ดี ก็กรีธาพลทวยหาญพยุหบาตรายกทั้งทัพบกทัพเรือออกไปเป็นลำดับมรรคา ฝ่ายพลทหารกองทัพบกไปทางเสียมราบ ฝ่ายกองทัพเรือไปทางพุทไทมาศตามลำดับทางทะเลนั้น พลทหารญวนยกกองทัพเรือมาพบกองทัพทหารไทยที่ปากน้ำพุทไทมาศตีฆ้องกลองยิงปืนใหญ่ ยกเข้าตีกองทัพเรือพญาโกษาธิบดีจีน ฝ่ายกองทัพเรือทหารไทยจัดแจงแต่งตัวพร้อมแล้ว ทัพหน้าก็แยกเรือรบออกเป็น ๓ แห่ง ให้ยิงปืนใหญ่ ๓ นัด ตั้งโห่สามลาเอาชัยแล้วให้พลทหารแจวเรือรบเร่งเข้าไปต่อต้านทานกำลังกับพลทหารญวน เข้าปะทะถึงเรือกันยิงแทงฟันกันเป็นสามารถ ฆ่าญวนตายเป็นอันมาก เรือรบทหารญวนเข้าช่วยอุดหนุนกันมาก พญาโกษาธิบดีจีนแม่ทัพไม่ชำนาญในการพิไชยสงคราม ขลาดไม่กล้าแข็งย่อท้อแก่สงคราม ไม่ช่วยอุดหนุนเพิ่มเติมแก้ไขถอยเรือหนีไปทิ้งทหารเสีย ฝ่ายทหารญวนได้ทีเข้าเอาทหารไทย ฆ่าฟันกันเป็นสามารถ ฝ่ายทหารไทยเห็นศึกนั้นหนักเหลือมือเหลือกำลัง แม่ทัพก็หนีไปแล้ว เห็นคนทหารก็เสียมาก ก็ถอยเรือล่าแตกหนีมา เสียเรือรบแลผู้คนปืนใหญ่น้อยเป็นอันมากแก่กองทัพญวนนั้น ฝ่ายเจ้าพญาจักรี โรงฆ้องยกกองทัพบกไปถึงเมืองกำภูชา ให้ตั้งค่ายหลวงลงใกล้เมืองประมาณทาง ๘๐-๙๐ เส้น รักษาอยู่ในที่นั้น พระพิไชยรณฤทธิเป็นแม่กองทัพหน้า ถือพลทหาร ๓,๐๐๐ เศษไปก่อน ได้สู้รบตีกันกับเขมรญวนเป็นหลายตำบล เขมรญวนตายเป็นอันมาก มีชัยได้ทีตีทัพเขมรญวนแตกพ่ายเป็นหลายแห่งให้ทหารเร่งรีบไล่ติดตามตีต่อเข้าไป ได้หัวเมืองน้อยใหญ่เป็นอันมาก ทัพหลวงก็ให้เร่งรีบพลทหารทุกทัพทุกกองไปช่วยอุดหนุนเพิ่มเติมตีตัดลัดทางให้ข้าศึกอัตคัดขัดขวางคับแคบสะดุ้งตกใจกลัวมิให้สู้รบต้านทานได้ รบตีครั้งใดจึ่งมีชัยชำนะทุกครั้งนั้นทุกแห่ง ได้ผู้คนช้างม้าเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ เป็นอันมาก เขมรแลญวนจะต่อต้านทานมิได้ก็แตกพ่ายพังหนีไป กองทัพทั้งปวงไล่ติดตามเข้าไปตั้งค่ายล้อมเมืองกำภูชาธิบดีไว้มั่นคง

เจ้าพญาจักรีจึงคิดอุบายจะให้ได้ราชการสะดวก จึ่งให้แต่งศุภอักษร แล้วส่งทูตให้ถือศุภอักษรไปบอกความเมืองกับนักแก้วฟ้าโดยทางพระราชไมตรี นักแก้วฟ้านั้นครั้นได้แจ้งในศุภอักษรนั้น จึ่งพิจารณาเห็นซึ่งจะพ้นภัยอันตราย เป็นอันดีในอนาคต จึ่งรับว่าจะถวายดอกไม้เงินทองขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร เจ้าพญาจักรีได้ความเมืองดังนั้นมั่นคงแล้ว เห็นได้การสะดวกดีอยู่แล้ว จึ่งสั่งให้นักแก้วฟ้าเอาดอกไม้ทองเงินไปถวายตามคำปฏิญาณนั้น จึ่งเลิกกองทัพกลับคืนมายังกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบเหตุดังนั้น ดีพระทัย จึงพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่เจ้าพญาจักรีแลนายทัพนายกอง เป็นอันมากตามสมควร จึ่งทรงพระพิโรธ[๑] ให้ใช้ปืนน้อยใหญ่แลดินประสิวลูกกระสุน เรือรบให้สิ้นเชิง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๓ – ๒๘๔)

❁ พระราชโอรส พระราชธิดา

และมีพระราชโอรสด้วยกรมหลวงราชานุรักษ์ ๕ พระองค์ เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าประทุมพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าอภัยพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าปรเมศร์พระองค์ ๑

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๙)

สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยามีพระราชบุตรด้วยพระอัครมเหสีกรมหลวงราชานุรักษ์นั้นห้าพระองค์ คือ เจ้าฟ้าณเรนทร์ ๑ หญิงเจ้าฟ้าเทพ ๑ หญิงเจ้าฟ้าปะทุม ๑ เจ้าฟ้าอะไภย ๑ เจ้าฟ้าบรมเมศวร ๑ พระมารดาชื่อเจ้าท้าว เป็นกรมหลวงราชาณุรักษ์นั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๔)

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึงทรงพระพิโรธพญาโกษาธิบดี ฉบับนี้คงจะคัดตกไป

โปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์

วัดมเหยงคณ์ชำรุดปรักหักพัง จึงทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งอัครมหาเสนาธิบดีให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นแล้ว ให้ตั้งพระตำหนักริมวัด เสด็จพระราชดำเนินออกไปอยู่คราวละเดือนหนึ่งบ้าง ๒ เดือนบ้าง ๓ เดือนบ้าง ฝ่ายสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาว และตรัสสั่งให้ตั้งพระตำหนักริมวัด ก็เสด็จออกไปอยู่คราวละเดือนหนึ่งบ้าง ๒ เดือน บ้าง ๓ เดือนบ้าง ครั้นเทศกาลน้ำ ก็เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสเบ็ดทุกปี...

...สร้างวัดมเหยงคณ์สำเร็จแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้แต่งการฉลองสมโภชวัดมเหยงคณ์ อัครมหาเสนาธิบดีรับสั่งแล้ว ให้ตั้งโรงโขนโรงรำสำเร็จแล้ว นิมนต์พระสงฆ์ ๓๐๐ รูปสวดพระพุทธมนต์แล้วฉัน ๓ วัน ถวายผ้าและเครื่องไทยทานทุกรูปแล้ว มีการมหรสพคำรบ ๓ วัน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๒๙ – ๔๓๐)

ในปีฉลูเอกศกนั้น มีพระราชบริหารให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดมเหยงค์ เสด็จพระราชดำเนินไปให้ช่างกระทำการวัดนั้นเนือง ๆ บางทีก็เสด็จอยู่ที่พระตำหนักริมวัดมเหยงค์ เดือน ๑ บ้าง ๒ เดือนบ้าง ว่าราชการอยู่ในที่นั้น ๓ ปีเศษ วัดนั้นจึ่งสำเร็จแล้วบริบูรณ์

สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาวอันใหญ่ในปีเถาะตรีศก เสด็จไปทอดพระเนตรการที่วัดนั้นเดือน ๑ บ้าง ๒ เดือนบ้างเหมือนพระเชษฐาธิราช ๓ ปีเศษวัดนั้นจึ่งสำเร็จแล้วบริบูรณ์

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้นพอพระทัยทำปาณาติบาต ฆ่ามัจฉาชาติปลาน้อยใหญ่ต่าง ๆ เป็นอันมากด้วยตกเบ็ด ทอดแห แทงฉมวก ทำลี่กันเฝือก[๑] ดักลอบ ดักไซ กระทำการต่าง ๆ ฆ่าสัตว์ต่าง ๆ ประพาสป่าฆ่าเนื้อนกเล่นสนุกด้วยดักแร้ว ดักบ่วง ไล่ช้าง ล้อมช้าง ได้ช้างเถื่อนเป็นอันมาก เป็นหลายวันแล้วกลับคืนมายังพระนคร

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ทำที่กันเฝือก

ในปีมะเส็งนั้นให้ฉลองวัดมเหยงค์ ทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก ทรงพระราชทานเครื่องบริขารและวัตถุทานต่าง ๆ แก่พระสงฆ์พันหนึ่งตามราชประเพณีแต่ก่อน มีงานมหรสพสมโภช ๗ วันเสร็จบริบูรณ์การฉลองนั้น ในปีมะเมียฉศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างไม้ต่อกำปั่นไตรมุขยาว ๑๘ วา ๒ ศอก ปากกว้าง ๖ วา ๒ ศอก ให้ตีสมอใหญ่ที่วัดมเหยงค์ ๕ เดือนกำปั่นใหญ่นั้นแล้ว ให้เอาออกไปยังเมืองมฤท บรรทุกช้างได้ ๓๐ ตัวเศษให้ไปขายช้าง ณ เมืองเทศโน้น คนทั้งหลายลงกำปั่นใช้ใบไปถึงเมืองเทศ แล้วขายช้างนั้นได้เงินแลผ้าเป็นอันมาก แล้วกลับคืนมายังเมืองมฤทสิ้นปีเศษ

ในปีมะแมสัปตศกนั้น พระมหาอุปราชให้ฉลองวัดกุฎีดาว บำเพ็ญพระราชกุศลให้ทานสักการบูชาแก่พระรัตนตรัยเป็นอันมาก ให้เล่นงานมหสพสมโภช ๗ วัน การฉลองนั้นสำเร็จบริบูรณ์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๕)

ขุดตัดคลองโคกขามให้ตรง

ปีฉลูตรีศก ณ เดือนยี่ศักราช ๑๐๘๓ (พ.ศ. ๒๒๖๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งพระราชสงครามว่า คลองโคกคาม[๑] นั้นคดเคี้ยวนัก ให้ลงไปเป็นแม่กองขุดตัดลัดให้ตรง พระราชสงครามลงมาดูให้ตัดทำกรุยให้ตรง ที่จะให้ขุดรางวัดได้ ๓๔๐ เส้น เกณฑ์ไพร่พลเมืองให้ขุดเมืองนนทบุรี เมืองสมุทรปราการ เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพ็ชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครชัยศรี ๘ เมือง ได้พลเมือง ๖๐,๐๐๐ เศษ ให้ขุดคน ๑ ยาว ๑๑ นิ้ว ปากกว้าง ๘ วา พื้นคลองกว้าง ๕ วา ลึก ๖ ศอก ขุด ๓ เดือนจึ่งสำเร็จ และพระราชสงครามคืนไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบทูลพระกรุณาตามที่ได้ลงมาขุดคลอง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม สั่งให้เป็นพระยาราชสงครามแล้ว พระราชทานเจียดทอง เสื้อผ้า ๒ สำรับ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๐)

---

[๑] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า โคกขาม

ลุศักราชได้ ๑๐๘๓ ปีฉลูตรีศก พระเจ้ากรุงเทพมหานครเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเบ็ดที่ปากน้ำท่าจีน เมื่อไปถึงคลองมหาไชย เห็นคลองนั้นขุดยังไม่แล้วค้างอยู่ ครั้นทรงเบ็ดแล้วกลับคืนมาถึงพระนคร จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้พญาราชสงครามเป็นนายกอง ให้เกณฑ์คนหัวเมืองปากใต้ ๘ หัวเมือง ให้ได้คนสามหมื่นเศษสี่หมื่นไปขุดคลองมหาไชย พระราชสงครามให้กะเกณฑ์จัดแจงได้พลนิกายสามหมื่นเศษแล้วถวายบังคมลาไป ครั้นถึงคลองมหาไชยจึ่งให้ฝรั่งเศสส่องกล้องแก้วดูให้ตรงปากคลองปักกรุยลงเป็นสำคัญ ทางไกล ๓๔๐ เส้น ขุดที่ก่อนนั้นได้ที่แล้ว ๖ เส้นเศษ ยังไม่แล้วนั้นมากถึง ๓๔๐ เส้น ให้ขุดคลองลึก ๖ ศอก กว้าง ๗ ศอกเท่าเก่า เกณฑ์กันเป็นหน้าที่ คน ๓ หมื่นเศษขุดสองเดือนเศษจึ่งแล้ว พระราชสงครามกลับมาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบ ทรงพระปิติปราโมทย์ จึ่งตั้งพระราชสงครามให้เป็นพญาราชสงคราม แล้วพระราชทานเจียดทอง เสื้อผ้า เงินตราเป็นอันมาก คลองนั้นชื่อคลองมหาไชย มาตราบเท่าทุกวันนี้

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๖)

ขุดคลองลัดเตร็ดน้อย

ในปีขาลจัตวาศก ทรงพระกรุณาโปรดให้พระธนบูรียเป็นแม่กอง เกณฑ์พลนิกายคนหัวเมืองปากใต้ให้ได้คนหมื่นเศษให้ขุดคลองเตรจ์น้อย ลัดคุ้งบางบัวทองนั้นคดอ้อมนัก ขุดลัดตัดให้ตรง พระธนบูรียรับสั่งแล้วถวายบังคมลามา ให้เกณฑ์พลนิกายในบรรดาหัวเมืองปากใต้ได้คนหมื่นเศษ ให้ขุดคลองเตรดน้อยนั้นลึก ๖ ศอก กว้าง ๖ วา ยาวทางไกลได้ ๒๙ เส้นเศษ ขุดเดือนเศษจึ่งแล้ว พระธนบูรียนั้นจึ่งกลับมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๖)

เสด็จประพาสโพนช้าง

ครั้นเทศกาลแล้งก็เสด็จพระราชดำเนินไปประพาศโพนช้างเนือง ๆ

ครั้งหนึ่ง เสด็จพระราชดำเนินไปประพาศโพนช้างป่าตะวันออก ครั้นเพลาพลบค่ำ เดือนหงายรุบรู่ เสด็จโพนไปพบช้างพระที่นั่งไล่ไปก่อน ช้างกรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่าตามแทงท้ายช้างพระที่นั่งทรง จนควาญพลัดตกช้างพระที่นั่งวิ่งเข้าชัฏไม่ได้ ครั้นถึงเดือน ๔ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธบาท ล้นเกล้าล้นกระหม่อมเสด็จเข้าไปนมัสการพระพุทธบาทอยู่ในพระมณฑป สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ตามเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทด้วย แล้วกราบทูลพระกรุณาว่าเป็นความสัตย์ความจริงหาได้แกล้งไม่ แล้วตรัสสาบานถวาย จึ่งทรงพระกรุณาตรัสว่า ข้าหาแกล้งแก่เจ้าฟ้าไม่ พอเป็นสำหรับเคราะห์กรรมจึ่งให้เป็น ครั้นสมโภชพระพุทธบาท ๗ วันแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับลงกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๐)

ในปีเถาะเบญจศกนั้น พระบรมกษัตริย์ทั้งสองพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสโพนช้าง ณ ป่าหัวเมืองฉนครนายกฝ่ายตะวันออก ในเพลาราตรีนั้นเดือนหงาย เสด็จไปไล่ช้างเถื่อนพระจันทร์เข้าเมฆ ช้างพระอนุชาธิราชขับแล่นตามไปทันช้างพระที่นั่งทรง ไม่ทันจะเกี่ยวโถมแทงเอาท้ายช้างพระที่นั่งทรง ควาญท้ายช้างนั้นกระเด็นตกจากท้ายช้างนั้นลง ช้างทรงเจ็บป่วยมาก ก็ชวดเซแล่นไปในป่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึ่งขับช้างนั้นกลับมายังพลับพลาชัย พระมหาอุปราชไม่แกล้งจะให้ช้างแทง แต่หากเกี่ยวช้างนั้นมิทันที ตกพระทัยกลัวพระราชอาญา เสด็จตามไปเฝ้าที่พลับพลาชัย จึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ข้าพเจ้าไม่ได้แกล้ง แสงพระจันทร์เข้าเมฆมืดมัวเป็นเงาร่มไม้ เห็นไม่ถนัดจะเกี่ยวช้างไว้มิทัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดงดโทษข้าพเจ้าเถิด พระเจ้าอยู่หัวนั้นไม่สงสัยไม่ทรงพระพิโรธขุ่นเคืองแก่พระอนุชานั้นหามิได้ สั่งหมอให้รักษาช้างนั้นแล้วกลับพระนคร

ในปีเถาะ เดือน ๔ ข้างขึ้นนั้น สมเด็จพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระพุทธบาทด้วยบริวารยศศักดิ์เป็นอันมาก ทั้งทางบกทางเรือเป็นพยุหบาตราตามอย่างแต่ก่อน ครั้นถึงพระพุทธบาทเสด็จอยู่ท่าเขสม ขึ้นนมัสการสักการบูชาพระพุทธบาทกับด้วยพระอนุชาธิราช ๆ จึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ขอพระราชทานชีวิตเมื่อข้าพเจ้าขี่ช้างตามเสด็จไป แลช้างนั้นแทงช้างพระที่นั่งทรงนั้น ข้าพเจ้าจะได้มีเจตนาแกล้งจะให้ช้างแทงช้างนั้นหามิได้ เป็นความสัตย์ความจริง ข้าพเจ้าจะขอกระทำสัตย์สาบานในสำนักแห่งพระพุทธบาท ถวายแก่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมบัดนี้ สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงพระกรุณาโปรดดำรัสว่า พ่อเอ๋ย ข้านี้ไม่สงสัยแคลงเจ้าดอก อย่ากระทำสัตย์สาบานเลย พระเคราะห์ข้าร้ายเอง ตรัสแล้วบูชานมัสการพระพุทธบาทบำเพ็ญพระราชกุศลให้ทานเป็นอันมาก เล่นงานมหรสพสมโภช ๗ วัน บูชาพระเจ้าแล้ว ถวายนมัสการลาพระพุทธบาทกลับคืนมายังพระมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๖ – ๒๘๗)

ต่อกำปั่นบรรทุกช้างออกไปขายต่างประเทศ ๔๐ ช้าง

ทรงพระกรุณาตรัสสั่งโกษาธิบดีให้ต่อกำปั่น ๓ หน้า ปากกว้าง ๖ วา แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ติดสมอ ณ วัดมเหยงคณ์ต่อกำปั่น ๕ เดือนเศษจึ่งสำเร็จแล้ว ๆ ให้ใช้ใบออกไป ณ เมืองมฤท แล้วให้ประทุกช้างออกไปจำหน่าย ณ เมืองเทศ ๔๐ ช้าง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๑)

กรมหลวงโยธาทิพทิวงคต

เจ้ากรมหลวงโยธาทิพเสด็จนิพพาน ทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้ทำพระเมรุมาศหน้าพระศพ ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก ครั้นทำการพระเมรุมาศสำเร็จแล้ว ให้เชิญพระศพขึ้นบนพระมหาวิชัยราชรถ แห่แหนไปด้วยดุริยางค

ดนตรีแตรสังข์ฆ้องกลองไปยังพระเมรุมาศ และทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ และให้เล่นการมรสพพระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๓ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว แจงพระรูป พระสงฆ์สดับปกรณ์อีก ๑๐๐ รูป เก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อยแห่เข้ามาบรรจุไว้ท้ายจระนำ ณ พระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๑)

ในปีนั้นเจ้าพระอัยกี กรมหลวงโยธาทิพทิวงคต ณ พระตำหนักริมวัดพุทไทสวรรนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างไม้กระทำการเมรุ ขื่อยาว ๕ วา ๒ ศอก โดยสูง ๒๐ วา ๒ ศอก แลพระเมรุทองกลาง แลการพระเมรุทั้งปวงนั้นหกเดือนเศษจึ่งแล้ว เชิญพระโกศทองขึ้นราชรถพร้อมเครื่องอลงกตแห่แหนเป็นอันมาก นำมาสู่พระเมรุทองแลการที่บูชาให้ทานทั้งปวงตามอย่างราชประเพณีมาแต่ก่อน สมโภช ๗ วัน การพระศพนั้นสำเร็จบริบูรณ์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๕ – ๒๘๖)

ชะลอพระพุทธไสยาศน์วัดป่าโมก

แล้วอธิการวัดป่าโมกมาว่าแก่พระยาราชสงครามว่า พระพุทธไสยาศน์ ณ วัดป่าโมกนั้น สายน้ำแทงตลิ่งพังเข้าชิดพระวิหารอยู่แล้ว อีกสักปีหนึ่งพระก็ตกน้ำลง พระยาราชสงครามจึ่งเอาเนื้อความเข้ากราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวครั้นได้ทรงทราบแล้วจึ่งทรงพระกรุณาตรัสว่า ทำเป็นประการใดพระยาราชสงครามกราบทูลพระกรุณาว่า ยังไม่ได้เห็น จะขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาไปดูก่อน ครั้นพระยาราชสงครามออกไปดูแล้วกลับเข้ามาเฝ้า จึ่งกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เห็นพอจะชะลอพระพุทธไสยาศน์เข้าไปให้พ้นที่ได้ วันนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จมาเฝ้าอยู่ด้วย จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสว่าจะทำประการใด พระยาราชสงครามจึ่งกราบทูลว่า จะขอพระราชทานเจาะฐานพระเจ้าเป็นฟันปลา เจาะศอกหนึ่งเว้นไว้ศอกหนึ่งเจาะให้ตลอดแล้ว เอาไม้ยางหน้าศอกคืบยาว ๑๓ วา เป็นแม่สะดึงเข้าเคียงไว้ แล้ว

จึ่งเอาไม้ยางทำเป็นฟากหน้าใหญ่ศอกหนึ่ง หน้าน้อยคืบหนึ่ง สอดไปตามช่องซึ่งเจาะไว้นั้น พาดขึ้นบนหลังตะเฆ่ทุกช่องแล้วตราดตึง แล้วจึ่งให้ขุดที่เว้นไว้ให้ตลอดเอาไม้ฟากสอดทุกช่องแล้ว องค์พระเจ้าจะลอยขึ้นอยู่บนตะเฆ่ จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสว่า ถ้าเป็นไม้พอจะเห็นด้วยบ้าง นี่สิอิฐปูนจะมิแตกร้าวเสียหรือ องค์พระเจ้าก็โตใหญ่ยาว ว่าจะชะลอไปทั้งพระองค์ ถึงจะบั่นออกเป็น ๓ ท่อน เอาไปทีละท่อนก็เอาไปไม่ได้ ถ้าจะรื้อเอาอิฐไปก่อใหม่จะดีกว่า พระยาราชสงครามจึ่งกราบทูลว่า ขอพระราชทานให้พระสงฆราชาคณะเห็นว่ารื้อไปได้ จะขอพระราชทานให้รื้อไปก่อใหม่ จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ชุมนุมพระสงฆ์ ให้ปรึกษาดูเถิด พระสงฆราชาคณะปรึกษาว่า อันเป็นองค์พระพุทธอยู่แล้ว จะรื้อเอาไปก่อใหม่ไม่สมควร จึ่งเอาคำพระสงฆราชาคณะปรึกษานั้น กราบทูลพระกรุณา จึ่งตรัสต่อสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กราบทูลพระกรุณาว่า มิใช่การเล็กการน้อย เป็นการใหญ่การโต และล้นเกล้าล้นกระหม่อมก็เอาพระทัยลงด้วย ถ้าเป็นเหตุการณ์ลง ก็จะมีคำปรับปวาทพระยาราชสงครามจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ถ้าและชะลอไปไม่ได้ ขอพระราชทานให้ลงพระราชอาชญาข้าพระพุทธเจ้าถึงสิ้นชีวิต จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งพระยาราชสงครามว่าให้จัดแจงการเถิด พระยาราชสงครามรับพระราชโองการใส่เกล้าฯ แล้ว เร่งฟั่นเชือกทำรอกกว้านและเครื่องมือ ๕ เดือน

ครั้นศักราช ๑๐๗๖ ปีมะเมียอัฐศก[๑] จึงให้ขึ้นไปจับการเรื่องพระวิหาร แล้วให้ตั้งพระตำหนักที่ตำบลบ้านชีปะขาว ล้นเกล้า ฯ และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จพระราชดำเนินไปอยู่ ณ ตำหนักชีปะขาวด้วย ครั้นเพลาเช้าเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรให้ทำการทั้งสองพระองค์ทุกวัน ครั้นรื้อพระวิหารแล้วให้เจาะฐานเป็นฟันปลา แล้วเอาตะเฆ่เข้าคุมสอดฟากตราดให้ตึงแล้ว ให้เจาะที่เว้นไว้แล้วเอาไม้ฟากสอดอีก แล้วองค์พระพุทธไสยาศน์ขึ้นอยู่หลังตะเฆ่ แล้วให้ทำทางที่จะชักไปถึง ไป ๔ เส้น ๑๐ วา ถมสระ ๒ แห่ง เอาช้างเหยียบให้แน่น ทุบปราบให้เสมอแล้วเอากระดานหน้า ๒ นิ้วปู เอาเสา ๓ กำ ๓ วา กลิ้งให้เท่ากันโกลน

---

[๑] กล่าวถึงจุลศักราช ๑๐๘๓ ปีฉลูตรีศกมาแล้ว ในที่นี้น่าจะเป็น จุลศักราช ๑๐๘๘ ปีมะเมียอัฐศก พ.ศ. ๒๒๖๙

ครั้นได้ศุภฤกษ์ ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ศักราช ๑๐๘๙ ปีมะแมนพศก (พ.ศ. ๒๒๗๐) ชักชะลอพระพุทธไสยาศน์ไปได้กึ่งทาง แล้วให้หยุดไว้สมโภช ๓ วัน แล้วชักต่อไปจนถึงที่แล้ว ให้ดีดขึ้นสูงกว่าที่เดิมนั้นศอกเศษ แล้วจึงให้ก่อขึ้นรับองค์พระ แล้วถอดฟากตะเฆ่ออกเสีย แล้วให้สร้างพระวิหาร พระอุโบสถ การเปรียญ และฉนวนยาว ๔ เส้นเศษ ทำ ๖ ปีแล้วยังหาได้ฉลองไม่ พอทรงพระประชวรลง[๑]

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๑ – ๔๓๒)

ลุศักราชได้ ๑๐๘๗ ปีมะเส็งสัปตศก เจ้าอธิการวัดปาโมกเข้ามาหาพญาราชสงครามแจ้งความว่า พระพุทธไสยาศ วัดป่าโมกนั้น น้ำกัดเซาะตลิ่งพังเข้ามาถึงพระวิหารแล้ว ยังอีกประมาณสักปี ๑ พระพุทธไสยาศเห็นจะพังลงน้ำเสียแล้ว พญาราชสงครามได้ฟังดังนั้น จึ่งเข้าไปเฝ้ากราบทูลพระกรุณาให้ทราบเหตุแห่งพระพุทธไสยาศนั้นทุกประการ พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งปรึกษาด้วยข้าราชการทั้งปวงมีเสนาบดีเป็นอาทิ ว่าเราจะรื้อพระพุทธไสยาตไปก่อใหม่จะดี หรือ ๆ จะชะลอลากไปไว้ในที่ควรจะดี พญาราชสงครามจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะขอออกไปดูก่อน แล้วถวายบังคมลาออกไปพิจารณาดู เห็นจะชะลอลากได้ จึ่งกลับมากราบทูลพระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาชะลอลากพระพุทธไสยาศให้ถึงที่อันควรให้จงได้ สมเด็จพระมหาอุปราชเฝ้าอยู่ที่นั้นด้วยได้ทรงฟังดังนั้นไม่เห็นด้วย จึ่งตรัสว่าพระพุทธไสยาศนั้นพระองค์ใหญ่โตนัก เห็นเราจะชะลอลากไม่ได้กลัวจะแตกจะพังเป็นการใหญ่มิใช่ของหล่อ ถ้าไม่มีอันตรายก็จะดีอยู่ ถ้ามีอันตรายแตกพังหักทลาย จะอายอัปยศแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์อำมาตย์เสนาข้าราชการ เสียพระเกียรติยศจะลือชาปรากฏ ไปในนานาประเทศเป็นอันมาก ถ้าเราจะรื้อไปก่อใหม่ให้ดีงามกว่าเก่าเห็นจะง่ายดีอีก พญาราชสงครามจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาชะลอลากพระพุทธไสยาศมิให้แตกหักพังไปเป็นปกติถึงที่ใหม่อันสมควรให้จงได้ ถ้าแลเป็นอันตรายขอถวายชีวิต สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ยังไม่วางพระทัย จึ่งดำรัสสั่งให้นิมนต์

[๑] มีสำเนาจารึกวัดป่าโมก อยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ (ปัจจุบัน คือส่วนภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ)

พระราชาคณะมาประชุมแล้วตรัสว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง เราจะรื้อพระพุทธไสยาศก่อใหม่ไว้ในที่ควร จะควรหรือมิควร พระบาลีจะมีประการใดบ้าง พระราชาคณะทั้งปวงถวายพระพรว่า พระองค์ไม่แตกหักพังวิปริตเป็นปรกติดีอยู่นั้น จะรื้อไปก่อใหม่ไม่ควร พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งตรัสสั่งให้พญาราชสงครามคิดกระทำการชะลอลากพระพุทธไสยาศนั้น

ลุศักราชได้ ๑๐๘๘ ปีมะเมียอัฐศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปวัดปาโมกให้รื้อพระวิหารแล้ว ให้ตั้งพระตำหนักพลับพลาไชยใกล้วัดชีปะขาว ยับยั้งรั้งแรมอยู่ ๖ - ๗ วันบ้าง กับด้วยพระอนุชาธิราชกลับไปกลับมาให้กระทำการอยู่ ๓ - ๔ วันบ้าง แล้วกลับมาพระนคร พญาราชสงครามเกณฑ์ให้ข้าราชการไปตัดไม้ยาง ยาว ๑๔ - ๑๕ วา หน้าใหญ่ศอกคืบบ้าง ยาว ๔ - ๕ วา หน้าใหญ่ศอกหนึ่งบ้างให้ได้มาก ทำตะเข้แม่สดึง ให้เลื่อยเป็นตัวไม้ หน้าใหญ่ศอก ๑ หน้าน้อยคืบ ๑ เป็นอันมาก ให้เอาเสาไม้ยาง ๓ กำ ๓ วา กลึงเป็นกง เลื่อยกระดานหน้า ๒ นิ้ว จะปูพื้นทางจะลากตะเข้ไป ให้ปราบที่ให้เสมอทุบตีด้วยตะลุมพุกให้ราบเสมอ ให้ควั่นเชือกน้อยใหญ่เป็นอันมาก แล้วให้เจาะฐานแท่นพระเจ้านั้น ช่องกว้างศอก ๑ เว้นไว้ศอก ๑ ช่องสูงคืบ ๑ เว้นไว้เป็นฟันปลา เอาตะเข้แอบเข้าทั้งสองข้าง ร้อยไม้ขวางทางที่แม่สดึง แล้วสอดกระดานหน้าคืบ ๑ นั้นบนหลังตะเข้ตลอดช่อง แล้วเจาะขุดรื้ออิฐหว่างช่องกระดานที่เว้นไว้เป็นฟันปลานั้นออกเสีย เอากระดานหนานั้นสอดให้เต็มทุกช่อง แลการผูกรัดร้อยรึงกระหนาบทั้งปวงมั่นคงบริบูรณ์ ๕ เดือนสำเร็จแล้วทุกประการ

ครั้นได้ศุภวารดิถี เพลาพิไชยมงคลฤกษ์ดีแล้ว ให้ชะลอลากชักตะเข้เจรงพระพุทธไสยาศไปเข้าที่อันจะกระทำพระวิหารนั้นได้สำเร็จบริบูรณ์ สมเด็จพระมหากษัตริย์ให้กระทำพระวิหาร การเปรียญ โรงพระอุโบสถ พระเจดีย์ กุฎี ศาลา กำแพง แลหอไตร ฉนวน ๔๐ ห้อง หลังคามุงกระเบื้อง แลส้วมฐาน สะพาน บันได ๕ ปีเศษจึ่งแล้วยังไม่ได้ฉลอง ทรงพระประชวรหนักลง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๗ – ๒๘๘)

ประชวรพระชิวหา กรมพระราชวังบวรเสด็จออกผนวช ณ วัดกุฎีดาว

ลุศักราช ๑๐๘๙[๑] ปีมะแมนพศก ทรงพระประชวรชิวหา ในปีนั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกไปทรงผนวช ณ วัดกุฎีดาว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอะภัย ถามนายบุญมีราชวังเมืองกรมช้างพระราชวังบวร ฯ ว่า ตัวไรมีฝีงา นายบุญมีราชวังเมืองกราบทูลว่า ช้างพลายสะสงสาร ช้างพลายแก้ว พลายรัตกลึง รับวงพาดแลชนเถื่อน รับสั่งให้เอาช้าง...[๒] ช้างไป พระราชวังหลวง แล้วสั่งว่าช้างม้าซึ่งอยู่วังหน้านั้น อย่าให้ตะพุ่นจ่ายหญ้าให้ หลวงมนเทียนบาล หลวงกระลาโหมเป็นโทษครั้งปลงศพพระอาจารย์วัดคูหาเข้าไปกราบทูลพระกรุณาให้เอาไว้ในพระราชวังหลวง จึงมีพระราชโองการให้ไปต่อว่าขุนหลวง กรมพระราชวังบวร ฯ ก็ยอมถวาย จึงทรงพระกรุณาเอาหลวงมณเทียรบาลใส่ที่พระบำเรอภักดี หลวงกระลาโหมเป็นที่หมื่นไวยวรนาด สองคนนี้พิดทูลยุยงพระเจ้าอยู่หัว แลสมเด็จพระเจ้าท้าวเจ้าฟ้าอะภัยว่า ถ้าหลวงจ่าแสนขุนชำนาญ นายชิดภูบาลมิได้ การดำริสิ่งใด ก็จะสะดวก

(พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด), หน้า ๔๖๗)

มีพระราชโองการให้เจ้าฟ้าอภัยเสวยราชสมบัติ

ทรงพระกรุณาสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอภัยเสวยราชสมบัติสืบไป ฝ่ายสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไม่ยอม ถ้าจะให้เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสวยราชสมบัติสืบไปจะยอมด้วย ฝ่ายเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทร์พิทักษ์ไม่ยอม ก็หาลาพระผนวชออกไม่

จึงทรงพระกรุณาสั่งให้เจ้าฟ้าอภัยขึ้นราชาภิเษก แล้วจึงสั่งให้ขุนศรีคงยศให้ตั้งค่ายคลองประตูข้าวเปลือกฟากตะวันตก หน้าวัดราชประดิษฐาน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๒)

---

[๑] ตรงกับพุทธศักราช ๒๒๗๐

[๒] ตรงนี้ต้นฉบับใบลานชำรุดเห็นไม่ชัดเจนว่า ๓ หรือ ๗ แต่ในฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๐ ว่า “สาม”

ช่วงเหตุการณ์ศึกกลางเมือง

ฝ่ายข้างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เอาปืนสอดยิงถูกขุนศรีคงยศตาย ครั้นปลายเดือนยี่[๑] ล้นเกล้า ฯ เสด็จสวรรคตแล้ว ฝ่ายข้างวังหลวงให้หลวงชัยบูรณ์ยกทัพคน ๓๐๐ ไปทางชีกุน เลี้ยวขึ้นไปทางวัดกุฎีสลัก ฝ่ายข้างพระราชวังบวรสถานมงคลยกออกรบ ตัดเอาศีรษะหลวงชัยบูรณ์ไปได้ทัพก็แตกลงมา ฝ่ายทัพข้างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ยกลงมาทางป่าฝาเขียว เข้าถอดเอาคนโทษในคุกไป ครั้นเพลาค่ำเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศร์ หนีลงเรือพระที่นั่งไปทางป่าโมก ฝีพายโจมน้ำหนีเรี่ยทางไป ครั้นถึงบ้านแลนฝีพายหนีเรี่ยไปพอสิ้น ติดไปแต่นายด้วงมหาดเล็กคนเดียว เป็นสามทั้งเจ้าทิ้งเรือเสียหนีขึ้นบก ไปถึงทุ่งบ้านเอกราชเข้าเร้นอยู่ในพงอ้อ แต่นายด้วงมหาดเล็กไปเที่ยวขอข้าวชาวนาซึ่งมาเกี่ยวข้าวนั้น ได้มาให้เจ้าเสวยอยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน นายด้วงคิดถึงมารดาทูลเจ้ามาเยี่ยมมารดา ณ บ้านหมอ ชาวบ้านรู้ว่านายด้วงเข้ามา จึงเอาเนื้อความไปบอกแก่ข้าหลวง จึงบอกไปจับตัวนายด้วงได้ ถามนายด้วง ๆ จึงนำบอกไปจับเจ้าได้ทั้งสองพระองค์ ณ ทุ่งบ้านเอกราชเอามาจำไว้ เสม พิชัยราชา พูน ยมราช หนีไปบวช จับมาได้ ณ แขวงเมืองสุพรรณ เอามาคุมไว้ที่วัดฝาง สังข์ ราชาบริบาล หนีไปบวชเป็นเถร จับได้ ณ แขวงเมืองบ่อชุม เจ้าทั้งสองพระองค์นั้นให้ประหารเสียด้วยท่อนจันทน์ เสม พิชัยราชา พูน ยมราชนั้น แขกจามแทงเสียนอกประตูวัดฝาง สังข์ ราชาบริบาล สึกออกเอาไปล้างเสีย ณ ตะแลงแกงนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๓)

ทรงพระประชวรหนักลง จึ่งพระราชทานราชสมบัติมอบให้แก่เจ้าฟ้าอไภย เหตุว่าพระอนุชาธิราชทรงพระผนวชอยู่ เจ้าฟ้าณะเรนก็ทรงพระผนวชอยู่ พระมหาอุปราชไม่เต็มพระทัย ไม่ยอมอนุญาตให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอะไภย ถ้าให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าณเรนท์จึ่งจะยอมให้ เจ้าฟ้าณเรนนั้นเป็นกรมขุนสุเรนทรพิทัก เป็นภิกขุภาวะเมื่อมิได้รับซึ่งราชสมบัติ จึ่งมิได้ลาผนวชออก

[๑] อาจจะเป็นปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๐๙๔ พ.ศ. ๒๒๗๕

ฝ่ายเจ้าฟ้าอะไภยพระบิดาให้อนุญาตแล้วจึ่งรับราชสมบัติ ปรารถนาจะกระทำสงครามกันกับด้วยพระมหาอุปราช จึ่งสั่งข้าราชการวังหลวงจัดแจงผู้คน กะเกณฑ์กระทำการตั้งค่ายคูดูตรวจตราค่ายรายเรียงลงไปตามคลองประตูเข้าเปลือก จนถึงประตูจิน จึ่งให้ขุนศรีคงยศไปตั้งค่ายริมสะพานช้างคลองประตูเข้าเปลือกฟากตะวันตก ให้รักษาค่ายอยู่ที่นั้น

ในกาลนั้นพระมหาอุปราชได้ทรงทราบเหตุทั้งปวงนั้น ให้ข้าราชการตั้งค่ายฟากคลองข้างตะวันออกให้รักษาค่ายในที่นั้น พระราชบุตรแห่งพระมหาอุปราชเสด็จตรวจค่ายมาตรงค่ายขุนศรีคงยศ ตรัสถามว่า ค่ายนี้ของใคร เขากราบทูลว่าค่ายของขุนศรีคงยศ ทรงพระโกรธจึ่งสั่งให้ขุนเกนหัดขึ้นบนเรือนเขาริมคลอง[๑] ส่องปืนตามช่องหน้าต่างยิงขุนศรีคงยศถูกตาย กลับมาทูลแถลงพระบิดา ๆ ตรัสว่าด่วนยิงเขาก่อนไย จึ่งกราบทูลว่าจะเอาฤกษ์เอาชัยไว้ก่อน

ลุศักราชได้ ๑๐๙๔ ปีชวดจัตวาศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรหนักลง ก็ถึงแก่ทิวงคตในเดือน ๒ ข้างแรมไปโดยยถากรรมแห่งพระองค์นั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาบังเกิดในปีมะแมอายุได้ ๒๘ ปี ได้เสวยราชสมบัติอยู่ ๒๖ ปีเศษ พระชนมายุได้ ๕๔ ปีเศษ กระทำกาลกิริยา ผู้ใดมีเมตตาไม่ฆ่าสัตว์อายุยืน ไม่มีเมตตาฆ่าสัตว์อายุสั้น

กษัตริย์ทั้งสองพระองค์ให้ทหารรบสู้กันหลายวันหลายเพลาแล้ว วันหนึ่งเจ้าฟ้าอะไภยให้หลวงไชบูรรณ ปลัดเมืองวิศนุโลกคุมพลทหาร ๑๐๐ เศษพร้อมด้วยเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ ให้ยกตามไปทางซิกุลอ้อมโอบไปให้ตีวังหน้าจัดแจงแล้วส่งไป ฝ่ายพลทหารวังหน้ารู้เหตุดังนั้นก็ยกมา ๒๐๐ เศษ พลทหารสองฝ่ายเข้าปะทะชิงชัยรุกไล่ต้านทานกันยิงแทงฟันกันเป็นสามารถ พลทหารวังหน้าได้ทีตีกระโจมโถมแทงฟันทะลวงไล่ล้อมเข้าฆ่าฟันทหารวังหลวงตายเป็นอันมาก จะต้านทานมิได้ก็แตกฉานทิ้งนายทัพเสียก็พ่ายหนีไป ฝ่ายทหารวังหน้าก็ล้อมพร้อมกันเข้ารุมจับหลวงไชยบูรรณได้เอาตัวไปถวายพระมหาอุปราช ๆ ให้เฆี่ยนหลวงไชยบูรณ์ ๕๐ ที ให้ถามได้เนื้อความสิ้นแล้ว ให้จำมั่นไว้ วันหนึ่งพลทหารวังหน้า

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึงสั่งให้ขุนรามเกณฑ์หัดขึ้นบนเรือนเข้าริมคลอง ส่องปืนตามช่องหน้าต่าง

ประมาณ ๕๐๐ ยกมาทางถนนผ้าเขียวถึงคุก เข้าพังคุกทลาย เข้าไปแก้ไขเอาคนโทษประมาณ ๗๐๐ ปล่อยออกมาได้สิ้นจากคุก ครั้งนั้นพระธนบูรีย์มาอาสาเจ้าฟ้าอะไภยยกพลทหาร ๕๐๐ ข้ามคลองสะพานช้าง เข้าตีค่ายวังหน้าแตกได้ ๒ - ๓ ค่าย รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระมหาอุปราชรู้เหตุดังนั้นตกพระทัยปรารภจะหนีไป จึ่งปรึกษาด้วยข้าราชการว่า ทหารฝีมืออ่อนกว่าเขารักษาค่ายไม่ได้ เห็นจะรับเขามิหยุด เราจะคิดประการใด ขุนชำนารจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า พระองค์อย่าเพ่อกลัวอย่าหนีก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาถวายชีวิต จะขอตายก่อนพระองค์ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอถวายบังคมลาออกไปรบกันกับข้าศึกบัดนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ม้าเร็วตามออกไป คอยดูข้าพระพุทธเจ้ารบกับข้าศึก ถ้าเห็นข้าพระพุทธเจ้าตายในที่รบแล้ว ให้ม้าใช้กลับมาจงเร็วกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระองค์ทรงทราบว่าข้าพระพุทธเจ้านี้ตายแล้วจงหนี ถ้าข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ตายอย่าเพ่อหนีก่อน ว่าแล้วถวายบังคมลามาเอาพลทหาร ๓๐๐ เศษ ออกไปถึงทัพพระธนบูริยก็ขับไล่พลทหารเข้าจู่กระโจมตีหักหาญ ต่อต้านชิงชัยทะลวงไล่ลุยประหารทะยานฟันแทงต่อแย้งต่อยุทธ์โหอึ่งอุดเอาชัย ขุนชำนารทหารใหญ่บุกรุกไล่ไม่ท้อถอยระวังคอยป้องกัน รุกไล่ตีรันฟันฟาด ทหารพระธนบูริยแตกหนีขาดกันไป พระธนบูรียหาหนีไม่ ขี่ม้าผูกเครื่องไหมใจหาญรบต้านทาน ขุนชำนารทหารใหญ่บุกรุกไล่เข้าฟาดฟันพระธนบูรีย ๆ แทงด้วยหอกผัดผันสู้รบกันเป็นสามารถ ขุนชำนารถือดาบฟาดสองมือมั่นจู่โจมโถมเข้าจ้วงฟันถูกพระธนบูรียนั้น คอขาดบนหลังม้าตายในที่รบนั้น ขุนชำนารคนขยันตัดเอาศีรษะมาถวาย ฝ่ายทหารทั้งหลายไล่ติดตามเข่นฆ่าพลโยธาวังหลวงไป จับได้บ้างตายก็เป็นอันมากในที่รบนั้น สมเด็จพระมหาอุปราชทอดพระเนตรเห็นศีรษะพระธนบูรีย์มีพระทัยยินดียิ่งนักตรัสสั่งให้จัดพลทหารขึ้นเป็นอันมากจะให้ไปตีพระราชวังหลวง

ฝ่ายพระราชบุตรทั้งสองพระองค์ คือ เจ้าฟ้าอะไภยแลเจ้าฟ้าบรมเมศเห็นพลทหารอัปราชัยมาเป็นหลายครั้ง สะดุ้งตกพระทัยกลัว ให้เก็บเอาซึ่งพระราชทรัพย์ต่าง ๆ เป็นอันมากลงเรือพระที่นั่งลำเดียวกัน ก็หนีไปในราตรีกาลโดยทางปาโมก ฝีพายทั้งหลายนั้นไม่เต็มใจจะไปด้วย โดดน้ำหนีเสียกลางทาง ครั้น

ถึงบ้านแล้น[๑] จึ่งเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งหนีไปทางบก จวนรุ่งขึ้นเข้าเร้นอยู่ในป่าอ้อป่าพงแขมอันรกใกล้บ้านเอกราช นายด่วงมหาดเล็กคนเดียวตามเจ้าไป ได้เที่ยวไปขอข้าวชาวบ้านมาเลี้ยงเจ้าทั้งสองพระองค์ อยู่ ๖ - ๗ วัน นายด่วงลาเจ้านั้นมาเยี่ยมดูมารดาที่บ้าน อยู่วันหนึ่งเจ้านั้นให้พระธำมรงค์วงหนึ่งแก่นายด่วงให้ไปซื้อข้าวชาวบ้าน ๆ จึ่งรู้ว่าพระธำมรงค์ของเจ้า กลัวความนั้นจะไม่ลับ จึ่งบอกเหตุนั้นแก่ข้าหลวง ๆ จึ่งบอกคดีนั้นแก่ขุนชำนาญ ๆ ให้จับเอาตัวนายด่วงมา จึ่งกราบทูลพระกรุณาให้ทราบคดีนั้นแล้ว จึ่งคุมเอาพลทหารเป็นอันมากลงเรือไป ให้นายด่วงนำไปถึงบ้านเอกราช ให้ไล่กวาดเอาชาวบ้านทั้งหลายไปล้อมป่าพงแขมที่เจ้าทั้งสองพระองค์อยู่นั้นให้มั่นคง แล้วขุนชำนารทหารใหญ่แต่งตัวกับทหารร่วมใจเจ็ดคนนั้น ใส่เครื่องตะกรุดลูกปะคำแล้วถือดาบสองมือกับด้วยทหารร่วมใจเจ็ดคนนั้น ให้นายด่วงชี้ทางค่อยย่องเข้าไปเห็นพระราชบุตรทั้งสองเอาดินมาปั้นตัวหมากรุกเล่นกันอยู่ ขุนชำนารทหารใหญ่แอบเข้าไปนั่งใกล้ เห็นพระแสงดาบสองเล่ม ครั้นจะเข้าจับก็ยังเกรงอยู่

เจ้าฟ้าอะไภยเห็นขุนชำนารทหารใหญ่ถือดาบสองมือ กับบ่าวเจ็ดคนแต่งตัวมั่นคงพร้อมมือกันก็ตกพระทัยกลัว บอกเจ้าฟ้าบรมเมศว่า พญามัจจุราชมาถึงเราแล้ว ขุนชำนารทหารใหญ่ร้องทูลเข้าไปว่า พระองค์อย่ากลัวเลย เสด็จไปกับข้าพเจ้าเถิด จะช่วยแก้ไขให้รอดชีวิต พระองค์ส่งพระแสงทั้งสองนั้นมาให้แก่ข้าพเจ้าก่อนเถิด เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์กลัวขุนชำนารยิ่งนัก ร้องบอกว่าข้าลืมสติไป จึ่งส่งพระแสงทั้งสองเล่มนั้นให้แก่ขุนชำนาร ๆ ก็เกลี้ยกล่อมด้วยสุนทรวาจาต่าง ๆ ให้อ่อนพระทัย แล้วพาเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ออกจากป่าพงลงเรือโขมดยา ทหารอยู่เรือก็แห่ห้อมล้อมมา ครั้นถึงพระนคร ขุนชำนารชาญณรงค์ก็พาเจ้าฟ้าทั้งสองขึ้นไปถวายสมเด็จพระมหาอุปราช ๆ ได้ทรงทราบความทั้งปวงนั้นแล้ว สั่งให้จำเจ้าฟ้าทั้งสองนั้นไว้ ๒ - ๓ วัน ให้ไถ่ถามได้เนื้อความแล้วให้ประหารชีวิตเสียทั้งสองพระองค์ด้วยไม้ค้อนท่อนจันทน์ ตามราชประเพณีแต่ก่อน

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บ้านเลน

เจ้าพระองค์แก้วพี่เขยนั้นไปด้วยเจ้าฟ้าทั้งสองนั้น ครั้นเห็นฝีพายโดดน้ำหนีไปดังนั้น ก็ตกพระทัยกลัวคิดจะกลับคืน เมื่อจะขึ้นจากเรือจึ่งถือเอาเครื่องยศไปตามหลังเจ้าฟ้าทั้งสองนั้นไปก่อนหน้าแกล้งเดินให้ช้าไม่ทันคลาดห่างลับตัวแล้วก็กลับหนีคืนมาสู่เมือง เอาเครื่องยศเข้าไปถวายแก่พระมหาอุปราชกราบทูลพระกรุณากลอุบายต่าง ๆ

สมเด็จพระมหาอุปราชได้ทรงทราบสิ้นแล้ว ตรัสสั่งให้จำเจ้าพระองค์แก้วไว้ จึ่งคิดการลับด้วยขุนชำนาร ๆ จึ่งให้เอาพระธำมรงค์ที่เจ้าฟ้าให้นายด่วงไปซื้อข้าวนั้น ได้มาแล้ว ให้เอาพระธำมรงค์นั้นลอบไปฝังไว้ริมต้นยางริมบ้านเรือนเจ้าพระองค์แก้วในเพลากลางคืน แล้วให้หาอ่อท้าวที่ไว้ใจได้นั้นมา ขุนชำนารให้กระซิบบอกความลับนั้นแก่อ่อท้าวให้รู้แล้ว ให้อ่อท้าวนั้นลงผีดูพระธำมรงค์ที่หายไปนั้นจะตกเรี่ยอยู่ที่ไหน ในน้ำในบกประการใดจะได้คืนหรือมิได้ ให้อ่อท้าวคนทรงบอกให้จงแจ้ง ส่วนอ่อท้าวคนทรงรู้เหตุอยู่แล้ว แกล้งทำมารยาเป็นทีเทวดามาลงสิงสู่ทำหาวเรอพูดผะย่ำเผยอแล้วทายว่าจะได้พระธำมรงค์นั้นคืน แต่ทว่ามีคนเอาไปซ่อนไว้ที่ต้นไม้ใหญ่ ผู้ถามจึงถามว่าจะนำไปได้หรือมิได้ จึ่งบอกว่าจะนำไปให้ถึงที่นั้นได้ ว่าแล้วจึ่งนำข้าหลวงไปขุดเอาพระธำมรงค์นั้นได้ที่ริมต้นยาง ข้าหลวงเอาพระธำมรงค์นั้นมาถวาย จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ลูกขุนพิจารณาแลพิพากษาโทษเจ้าพระองค์แก้ว ลูกขุนเห็นว่าพระธำมรงค์อยู่ในบ้านเรือนเจ้าพระองค์แก้ว จึ่งพิพากษาว่าเจ้าพระองค์แก้วเป็นกบฏโทษถึงตาย จึ่งกราบทูลพระกรุณาให้ทราบแล้วให้ประหารชีวิตเจ้าพระองค์แก้วนั้นเสีย ส่วนนายด่วงมหาดเล็กไปด้วยเจ้าทั้งสองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดว่าไอ้ด่วงนี้มันกตัญญูจงรักภักดีในเจ้า อย่าฆ่ามันเสีย เลยเลี้ยงไว้ให้เป็นข้าราชการสืบไปเถิด

ส่วนนายเสมพญาพิไชยราชา แลนายพูนพญายมราช คนทั้งสองนี้ ครั้นเจ้าหนีไปแล้วก็พากันหนีไปบวชเป็นภิกขุอยู่ในแขวงเมืองสูพรรณบูรีย์ ข้าหลวงทั้งหลายติดตามไปได้ตัวภิกขุทั้งสองนั้นมา ให้รักษาคุมตัวไว้ในวัดฝาง นายสังราชาบริบาลหนีไปบวชเป็นภิกขุอยู่แขวงเมืองบัวชุม ข้าหลวงติดตามไปได้ตัวมา สึกออกแล้วให้ประหารชีวิตเสียที่หัวตแลงแกง พระมหาอุปราชให้แขกจามมาแทงภิกขุสองรูป

อันอยู่ที่วัดฝางนั้นตายเพลากลางคืน หมื่นราชสิทธิกันกรมช้างเป็นบุตรปะขาวจันเพชร เอาปืนใหญ่ขึ้นบนโรงช้างยิงไปในพระราชวังหน้าเมื่อรบกันอยู่นั้นถูกกิ่งสนหัก พระมหาอุปราชรู้จักตัวทรงพระพิโรธให้จับหมื่นราชสิทธิกัน ได้ตัวมาให้เฆี่ยน ๕๐ ที แล้วให้ถามได้ความว่าเป็นบุตรปะขาวจันเพชร ให้หาปะขาวจันเพชรมา พระองค์รู้จักอยู่แต่ก่อนจึ่งถามว่า ปะขาวจันเพชรให้หมื่นราชสิทธิกันบุตรของท่านกระทำการดังนี้ โทษตัวมันจะเป็นประการใด ปะขาวจันเพชรจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า บุตรข้าพระพุทธเจ้ากระทำการเป็นขบถดังนี้ โทษถึงตาย ๗ ชั่วโคตรตามบทพระอัยการ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ตรัสได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งตรัสชมว่าปะขาวจันเพชรเป็นผู้ใหญ่สัตย์ซื่อตรงว่ากล่าวคำนั้นจริง ปะขาวจันเพชรขอไอ้หมื่นราชสิทธิการหรือ ปะขาวจันเพชรจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ผู้กระทำผิดคิดมิชอบแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าไม่รับพระทานขอโทษเลย ควรมิควรตามแต่จะทรงพระกรุณาโปรด จึ่งทรงพระกรุณาโปรดตรัสว่า เออปะขาวจันเพชรไม่เสียทีเป็นผู้ใหญ่ว่ากล่าวนั้นชอบเราเห็นด้วย เราให้ชีวิตไอ้หมื่นราชสิทธิกันแก่ปะขาวจันเพชรเถิด แต่ทว่าโทษตัวมันมาก ให้ไอ้หมื่นราชสิทธิการไปกระทำการต่อสำเภากว่าจะสิ้นโทษ ปะขาวจันเพชรได้ฟังตรัสดังนั้นก็โสมนัสยินดียิ่งนัก จึ่งถวายบังคมลาไป

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๘๘ - ๒๙๒)

พระมงคลบพิตร
พระประธานในพระวิหารพระมงคลบพิตร
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
(พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑)

พระราชวังจันทรเกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าพร เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ ทรงครองราชย์เมื่อพุทธศักราช ๒๒๗๕ – ๒๓๐๑

ในสมัยของพระองค์ บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองทุกด้าน และทรงส่งคณะสมณทูตไปช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ที่เสื่อมโทรมจากการรุกรานของต่างชาติ เป็นผลให้ก่อกำเนิดนิกายสยามวงศ์ ซึ่งเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวลังกามาจนทุกวันนี้

ในรัชกาลของพระองค์ ปรากฏพระราชนิพนธ์วรรณคดีหลายเรื่อง เช่น โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก โคลงสุภาษิตพาลีสอนน้อง โคลงราชสวัสดิ์ โคลงทศรถสอนพระราม ฯลฯ ความสนพระทัยวรรณคดีสืบทอดมาจนถึงพระราชโอรส คือ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ หรือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรฯ ที่รู้จักกันทั่วไปว่า เจ้าฟ้ากุ้ง ผู้ทรงพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือ

ตั้งข้าราชการและพระราชวงศ์

ครั้นถึงเดือน ๕ ปีฉลู[๑] เสด็จขึ้นปราบดาภิเษก ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา พระราชวังบวรสถานมงคล แล้วให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง กราบถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาตามพระราชประเพณีแล้ว จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท สั่งให้ขุนชำนาญเป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี ให้หลวงจ่าแสนยากรนั้นเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ว่าที่จักรี พระยาราชสงครามซึ่งว่าที่จักรีนั้นให้เป็นพระยาราชนายก ว่าที่กลาโหม ข้าหลวงเดิมทั้งปวงซึ่งมีความชอบนั้น ทรงพระกรุณาตั้งแต่งตามสมควรสิ้น และพระพันวษาใหญ่เป็นกรมหลวงอภัยนุชิต พระพันวษาน้อยให้เป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าธิเบศร์ให้เป็นกรมหลวงพิทักษ์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าเอกทัศ ให้เป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรี และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าแขก ให้เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ พระองค์เจ้ารถให้[๒] เป็นกรมหมื่นเสพภักดี

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๓)

ลุศักราช ๑๐๙๕ ปีฉลูเบญจศก เดือน ๕ ข้าราชการทั้งปวง มีเสนาบดีเป็นประธานแลพระสังฆราชราชาคณะพร้อมกัน ณ วันศุภวารดิถีพิไชยมงคลฤกษ์ จึ่งกระทำพิธีปราบดาภิเศกสมเด็จพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถารมงคลขึ้นผ่านพิภพถวัลยราชสมบัติในวิมานรัตนมหาปราสาทพระราชวังหน้านั้น ข้าราชการทั้งปวงก็ถือน้ำกระทำสัตย์สาบานกาย แล้วถวายบังคมตามบรมโบราณราชเพณี สมเด็จพระเจ้ากรุงษรียุทธยาทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนชำนารชานรงค์เป็นเจ้าพญาชำนารบริรักษว่าที่โกษาธิบดี โปรดให้หลวงจ่าแสนยากรเป็นเจ้าพญาจักรี พญาราชสงครามจักรีเก่านั้นเป็นพญาราชนายกว่าที่กลาโหม ข้าหลวงเดิมทั้งหลายที่มีความชอบนั้น ก็โปรดให้เป็นเจ้าพญาแลพญา พระ หลวง เมือง ขุน หมื่น พันทนาย ตามฐานานุศักดิ์มีความชอบมากแลน้อยแลพระราชทานบำเหน็จรางวัลเงินตราผ้าเสื้อเหลือจะนับลำดับกัน

---

[๑] อาจจะเป็นปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๐๙๕ พุทธศักราช ๒๒๗๖

[๒] เริ่มตรวจสอบกับต้นฉบับสมุดไทย พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เลขที่ ๒๔๖

โปรดให้พระพรรวะษาใหญ่เป็นกรมหลวงอะไภยณุชิต โปรดให้พระพรรวะษาน้อยเป็นกรมหลวงพิพิทมนตรี พระพรรวะษาทั้งสองนี้เป็นบุตรีหลวงทรงบาศ ครั้งพระณรายราชลพบูรีย์ พระมารดาพระพรรวะษาทั้งสองนี้เป็นเชื้อสกุลพราหมณ์เพชรบุรีมา แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าฟ้าทิเบศพระราชบุตรใหญ่ เป็นกรมขุนเสนาพิทัก ให้เจ้าฟ้าเอกะทัศ ราชบุตรพระพรรษาน้อย เป็นกรมขุนนุรักษมลตรี ให้เจ้าพระองค์แขกเป็นกรมหมื่นเทพพิพิท พระองค์เจ้ามังคุดเป็นกรมมื่นจิตรสุนธร พระองค์เจ้ารถเป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ พระองค์เจ้าปานเป็นกรมหมื่นเสพภักดี ตั้งคราวหลังอีกสององค์ คือ เจ้าฟ้าณเรนหลานเธอเป็นกรมขุนสุเรนธรพิทัก เจ้าฟ้าดอกเดื่อลูกเธอเป็นกรมขุนภรพิพิท

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๒ – ๒๙๓)

แลกรมหลวงอไภยนุชิตพระมะเหษีใหญ่ มีพระราชบุตรพระองค ๑ พระราชธิดา ๖ พระองค แลพระเชษฐบุตรี ทรงพระนามเจ้าฟ้าบรม ๑ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ คือกรมเสนาพิทัก ๑ เจ้าฟ้าธิดา ๑ เจ้าฟ้ารัศมี ๑ เจ้าฟ้าสุริวงษ ๑ เจ้าฟ้าสูริยา ๑ เจ้าฟ้าอินทสุดาวดี ๑ เปน ๗ พระองค์ด้วยกัน แลกรมหลวงพิพิทมนตรี พระอรรคมเหษีน้อย มีพระราชบุตรสองพระองค พระราชบุตรี ๖ พระองค ทรงพระนามเจ้าฟ้าประภาวดี ๑ เจ้าฟ้าประชาวะดี ๑ เจ้าฟ้าพินธวดี ๑ เจ้าฟ้าเอกทัด คือกรมขุนอนุรักษมนตรีนั้น ๑ เจ้าฟ้าจันทะวดี ๑ เจ้าฟ้ากระษัตรี ๑ เจ้าฟ้ากุสุมาวะดี ๑ เจ้าฟ้าดอกเดื่อ คือกรมขุนพรพินิตนั้น ๑ เปนแปดพระองค์ด้วยกัน

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๗)

งานพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

แล้วทรงพระกรุณาตรัสว่า จะเอาพระบรมศพทิ้งน้ำเสีย ไม่เผาแล้ว พระยาราชนายกว่าที่กระลาโหมนั้น กราบทูลเป็นหลายครั้ง พระเจ้าอยู่หัวจึงให้ทำพระเมรุขนาดน้อย ขื่อห้าวาสองศอก ถวายพระเพลิงตามประเพณี

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๔)

แล้วสมเด็จบรมราชาธิราชเจ้าทรงพระโทมนัสแค้นพระทัยในสมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้า ทรงดำรัสว่าจะไม่เผาบรมศพจะทิ้งน้ำเสีย พญาราชนายกว่าที่กลาโหมกราบทูลเล้าโลมเป็นหลายครั้ง จึ่งทรงพระกรุณาดำรัสสั่งให้ตั้งพระเมรุมาศขนาดน้อย ขื่อห้าวาสองศอก ชักพระบรมศพออกถวายพระเพลิงตามราชประเพณี

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๓)

แลสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิโรทธ์ พระบรมศภสมเด็จพระเชษฐาธิราช ดำหรัดว่า เหนแก่ผู้น้อยดีกว่าผู้ใหญ่ ให้ราชสมบัดิแก่บุตร หมิได้ให้แก่เรา ผู้เปนเพื่อนทุกข์เพื่อนยาก คิดจะใคร่เอาศภทิ้งน้ำเสียไม่เผา แล้วก็อายแก่คนทั้งปวง ฯะ ฯะ๑๓

๑[๑] จึ่งเจ้าพญาราชนายก ผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม กราบทูลวิงวอนขอให้ถวายพระเพลิงเปนหลายครั้ง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดดำหรัสสั่งให้กระทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ขื่อห้าวาสองศอก แลการพระเมรุนั้นเก้าเดือนจึ่งสำเรจ์ ครั้นถึงศุภวารดฤษถีพิไชยฤกษ จึ่งให้เชิญพระบรมโกษฐไปขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ พร้อมไปด้วยรูปสัตวแลเครื่องแห่แหนทั้งปวง ตามหย่างโบราณราชประเพณี แห่ไปเข้าพระเมรุมาศ ให้นิมนต์พระสงฆมาสดับพระกรณ์หกพันรูป ถวายไตรจีวรบริขารเครื่องไทยทานต่าง ๆ มีงานมหรรศภสมโพธสามวันแล้วถวายพระเพลิงสำเรจ์การทั้งปวงในเดือนสี่ ปีฉลูเบญศก[๒] นั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๗)

---

[๑] เริ่มความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๖ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๖) เลขที่ ๒๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒. ๑ พระสมุดพระราชพงษาวดาลตั้งแต่พญาราชนายกผู้ว่าที่สมุหพระกระลาโหมกราบทูลวิงวอนพระเจ้าอยู่หัวให้ถวายพระเพลิงสมเดจ์พระบรมเชษฐาธิราชจนถึงสมิงท่อวิวาทกับพญาทละ เล่ม ๒๖ ฯ ๑ ข้าพระพุทธเจ้าหลวงลิขิตปรีชาเจ้ากรมจำลอง ขุนสาราบรรจง ขุนจำนงสุนธร ปลัดกรมธารทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ฆอเดชะ ฯะ

[๒] พ.ศ. ๒๒๗๖

พระราชอัธยาศัยของพระเจ้าแผ่นดิน

อันสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าแผ่นดินนี้ มีพระกมลสันดานต่างกันกับพระบรมบิดาแลพระเชษฐาธิราช ปาณาติบาตพระองค์ทรงเว้นเป็นนิจ ทรงประพฤติกุศลสุจริตธรรม สมณพราหมณาประชาราษฎรมีแต่สโมสรเป็นสุขสนุกทั่วหน้า พระองค์ทรงพระราชศรัทธากระทำทานแก่สมณพราหมณากระยาจกวณิพกเดียรฉานต่าง ๆ ทุกอย่างสิ้น บางทีเสด็จไปชมพระตำหนักบางออิน[๑] แลพระณครหลวง บางทีลงที่นั่งใหญ่ใช้ใบล่องออกปากน้ำพระประแดงชมทะเลแลมัจฉา ถึงหน้านวดข้าวก็เสด็จไปนวดที่หันตรานาหลวง แล้วเอาข้าวใส่ระแทะแลให้พระราชบุตรพระราชธิดากำนัลนางทั้งปวงลากไปวังใน แล้วเอาพวนข้าวทำฉัตรใหญ่แลยาคูไปถวายราชาคณะที่อยู่อารามหลวงทุก ๆ ปีมิได้เว้น พระองค์ทรงสรรพจะเล่นมิได้เบื่อ ทั้งวิ่งวัวควายแลพายเรือเสือกับช้างให้สู้กัน มีแต่สนุกทั่วกันทุกฤดู

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๓)

ฉลองวัดป่าโมก

ครั้น ณ เดือนหกข้างขึ้น เสด็จพระราชดำเนินทรงเรือพระที่นั่งกิ่งแลดั้งกันเป็นกระบวนพยุหบาตราขึ้นไปฉลองวัดป่าโมก เสด็จประทับ ณ พระตำหนักตำบลชียปะขาว ทรงถวายทานเปนทักษิณาบูชาแก่พระสงฆ์ ๓๐๐ รูป เสร็จแล้วให้เล่นการมหาหรศพสามวัน ณ ทุ่งนางฟ้า วันที่สุดมีช้างบำรุงงา เพลาเย็นเกิดพายุนักพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหบาตรากลับมากรุง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๔)

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ว่า บางปะอิน

ณ วันเดือน ๖ ข้างขึ้น เสด็จทรงที่นั่งกิ่งเป็นพยุหบาตราไปคลองวัดป่าโมก เสด็จประทับพระตำหนักชีปะขาว ทรงถวายทักษิณาทานแก่พระสงฆ์ ๓๐๐ รูปเศษ ให้เล่นงานมโหรสพสามวัน ณ ทุ่งนางหา วันที่สุดมีช้างบำรุงงา เพลาเย็นเกิดลมพายุพัดหนัก พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับเข้ากรุง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๓ – ๒๙๔)

ลุศักราช ๑๐๙๖ ปีขาล ฉ้อศก[๑] พระบาทสมเดจ์บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งมีพระราชดำหรัดสั่งท้าวพญามุขมนตรีทั้งหลายว่า วัดปากโมกนั้นการทั้งปวงสำเรจ์บริบูรณแล้ว ให้จัดแจงการฉลองและเครื่องสการบูชาทั้งปวงไว้ให้พร้อมสรัพ ครันถึงวิสาขมาษศุกปักษยดฤษถีพิไชยฤกษ สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสดจ์ลงเรือพระธินั่งไกรสรมุขพิมานอันอลงการ ด้วยเครื่องพระอภิรุมรัตน์ฉัตรชุมสายบังแซกสลอนสลับประดับด้วยเรือศีศะสัตวดั้งกรรสรรพอะเนกนาวา ท้าวพญาข้าทูลอองทุลีพระบาท โดยเสดจ์พระราชดำเนีร แห่แหนตามขบวรพยุหะบาตราหน้าหลังเปนขนัดแน่นเดียรดาษอรรณพนทีธาร บันลุพลับพลาไชย ณ วัดชีประขาว เสดจ์ขึ้นประทับในที่นั้นแล้วเสดจ์ทรงพระราชยานดำเนีรโดยสถลมารคถึง ณะ วัดปากโมกให้มีงานฉลอง พระสงฆสามร้อยรูปสวดพระพุทธมนต์ฉันสามวัน แล้วทรงถวายไทยทานให้เล่นงานมหรรศภต่างต่างถวายพระพุทธสมโพธครบตะติยวาร ณะ ทุ่งนางฟ้าริมพระอาราม ในวันที่สุดนั้นให้มีช้างบำรูกัน เพลาเย็นบังเกิดพยุใหญ่พัดโรงร้านแลระธาหักล้มทำลายเปนมหัษจรรย์ ครั้นเสรจ์การสมโพธแล้วก็เสดจ์พระราชดำเนีรโดยขบวรนาวาพยุหคืนเข้าพระมหานคร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๗ - ๓๐๘)

[๑] พ.ศ. ๒๒๗๗

ล้อมช้างแขวงเมืองลพบุรี

ครั้นเดือน ๙ ข้างขึ้น ปีขาลฉศก[๑] มีพระราชโองการให้กรมหมื่นอินทภักดีกับพญากระลาโหมขึ้นไปเป็นแม่กองล้อมช้าง ณ ป่าแขวงเมืองลพบูรีย

ครั้น ณ เดือนสิบข้างขึ้น จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไป ณ เมืองลพบูรีย ให้ออกไปเร่งนายด่านนายกอง ให้เร่งรัดคนเข้ามา แลให้ตั้งค่ายมั่น ณ ทเลชุบศร ฟากตะวันออกที่ล้อมเก่าครั้งสมเด็จพระณารายน์เป็นเจ้า แล ณ เดือนสิบข้างแรม ครั้นเพลารุ่งเช้า เสด็จพระราชดำเนินไปขึ้นพระตำหนักหาง คนยิงปืนตีม้าฬ่อเร้ามาฝูงวัวแดงแลกระทิง กระบือเถื่อน สุกร ละมั่ง กวาง ทราย วิ่งเป็นพวกออกมากลางแปลงหน้าพระที่นั่ง แล้วฝูงช้างเถื่อนออกมา ช้างเชือกจึงวงล้อมเข้าคล้อง แต่เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรให้จับสองเพลา จับได้ ๓๘๐ ช้าง ยังไม่ได้จับประมาณ ๓๐๐ เศษ สั่งให้เปิดค่ายปล่อยไป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๔)

วันเดือน ๙ ข้างขึ้น ปีขาลฉศก มีพระราชโองการให้กรมหมื่นอินทรภักดีกับเจ้าพญากลาโหม ขึ้นไปล้อมช้าง ณ เมืองลพบูรีย์ ครั้น ณ เดือนสิบ ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบูรีย์ ให้ออกไปเร่งนายกอง ให้ต้อนสัตว์จัตุบาทมาค่ายทะเลชุนษรฟากตะวันออกที่ล้อมเก่าครั้งสมเด็จพระณรายนั้น แล้วเสด็จพระดำเนินออกไปขึ้นพระตำหนักห้าง คนยิงปืนตีม้าฬ่อฆ้องกลองโห่ร้องเร้าเข้ามา ฝูงโคกระทิงมหิงสาเถื่อนละมั่งกวางทรายสุกรป่าวิ่งกระเจิงออกมาเป็นอันมาก ฝูงช้างเถื่อนก็แล่นบากบ่ายหน้าหนี ช้างเชือกก็วงล้อมไว้ได้ทีคล้องต้องไล่ช้าง แต่เสด็จออกมาให้จับสองเพลาเท่านั้น ได้ ๑๘๐ ช้าง เหลือประมาณ ๓๐๐ สั่งให้เปิดค่ายปล่อยไปสิ้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๔)

---

[๑] จุลศักราช ๑๐๙๖ พุทธศักราช ๒๒๗๗ เป็นปีขาลฉศก

ครั้นถึงเดือนเก้า ข้างขึ้น สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระมลประสงจะให้พระราชบุตรแลพระราชธิดา ทอดพระเนตรดูล้อมช้างเถื่อน จึ่งมีพระราชโองการตรัสให้จ้าวกรมหมื่นอินทรภักดีกับเจ้าพญาราชนายกผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม เปนแม่กองเกนคนสามหมื่นขึ้นไปล้อมช้างเถื่อน ณะ แขวงเมืองลพบูรี ให้ตั้งค่ายหมั้น ณะ ที่ใกล้คันชะเลชุบศรข้างบูรพทิศ ที่สมเดจ์พระนารายน์เปนจ้าวเคยตั้งแต่ก่อนนั้น แลตั้งพลับพลาไชยริมต้นไทรใหญ่ ครั้นถึงเดือนเก้า สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินจึ่งเสดจ์โดยทางชลมารคพร้อมด้วยเรือข้าทูลอองทุลีพระบาท แลพระราชบุตรพระราชธิดาพระราชวงษานุวงษ แลเรือประเทียบทั้งปวง โดยเสดจ์พระราชดำเนิรขึ้นไปยังเมืองลพบูรีเปนอันมาก ฝ่ายพวกพนักงานกรมช้างไล่ล้อมกรรฝูงช้างเถื่อนเข้าสู่ที่ค่ายหมั้นแล้ว ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ สมเดจ์พระเจ้าอยู่หัวก็เสดจ์พระราชดำเนิรไปสู่ที่ล้อม เสดจ์ขึ้นสู่พลับพลาไชย ทอดพระเนตรดูช้าง พลางดำหรัดสั่งให้กรมช้างเอาช้างเชือกวงล้อมเข้าคล้องจับช้างเถื่อน ซึ่งขังอยู่ในค่ายนั้น แลเสดจ์ไปทอดพระเนตรสองเพลา ได้ช้างเถื่อนพลายพังร้อยแปดสิบช้าง แล้วโปรดให้เปิดปล่อยช้างเถื่อนที่ยังเหลืออยู่ประมาณสามร้อยเศศไปป่าแล้ว เสดจ์กลับมายังเมืองลพบูรี

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๘)

จีนนายก่ายยกทัพเข้าปล้นพระราชวังหลวง บูรณะพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท

ครั้น ณ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ เพลาค่ำ ผู้รักษากรุงเทพมหานครบอกขึ้นไปกราบทูลว่า จีนนายก่ายคบคิดกันเพลาค่ำยกขึ้นมาจะเข้าปล้นเอาพระราชวังหลวง ประมาณ ๓๐๐ คน ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงชวนกันออกไล่ตีจีนแตกหนีไป ครั้นเวลาตีสิบเบ็ดทุ่มวันแรมสิบเบ็ดค่ำ เสด็จพระราชดำเนินลงมา ณ กรุงเทพมหาณะครศรีอยุทธยา ให้สืบสาวจับพวกจีนซึ่งคบคิดกันนั้นได้สองร้อยแปดสิบเศษ ที่เป็นต้นเหตุสี่สิบคนให้ประหารชีวิตเสีย แล้วทรงพระกรุณาสั่งพญากระลาโหมว่า พระที่นั่งสรรเพชรปราสาทชำรุดนัก ให้รื้อลงทำใหม่

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๔)

ณ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ ผู้รักษากรุงเทพมหานครขึ้นไปกราบทูลว่า จีนไนได้ประมาณสามร้อยคบคิดกัน เพลาค่ำยกเข้าไปปล้นเอาพระราชวัง ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงชวนกันตีจีนแตกหนีไป ครั้นตีสิบเอ็ดก็เสด็จกลับยังกรุง ให้สืบสาวจับได้จีนกบฏประมาณสองร้อยเศษ ที่เป็นต้นเหตุ ๔๐ คน ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วทรงพระกรุณาสั่งพญากลาโหมว่า พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทชำรุดหนัก ให้รื้อลงทำใหม่

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๔)

ครั้นถึงเดือนสิบ ข้างแรม[๑] จีนนายก่าย ณะ กรุง พักพวกประมาณสามร้อยเศศ คบคิดกันเปนขบถยกเข้ามาในเพลาราตรีจะเข้าปล้นชิงเอาพระราชวังหลวง พญาเพชพิไชย[๒] แลข้าราชการทั้งปวง ซึ่งอยู่รักษาพระนครนั้นชวนกันออกต่อรบ ฆ่าฟันจีนขบถป่วยเจบล้มตายเปนอันมาก พวกจีนขบถจะเข้าพระราชวังมิได้ก็แตกหนีไป ขณะนั้นจ้าวพระตรัสน้อย ซึ่งเปนพระราชบุตรสมเดจ์พระบรมราชไอยกา[๓] ทรงพระผนวดอยู่ ณะ วัดพุทไธสวรรค์นั้น ก็เสดจ์เข้ามาอยู่ช่วยป้องกันรักษาพระราชวัง จึ่งพญาเพชวิไชยแลข้าราชการทั้งหลายซึ่งอยู่รักษาพระนครนั้น ก็แต่งหนังสือบอกให้เรือเรวรีบขึ้นไป ณ เมืองลพบูรี กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบเหตุนั้นทุกประการ พระบาทสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็ตกพระไทย พระราชดำหริะสงไสยจ้าวตรัสน้อย ดำหรัดว่าพระสมีสำมะยังนั้นจะเอาราชสมบัดิ์เองหฤประการใด ฝ่ายจ้าวพระวัดพุทไธสวรรค์ก็เสดจ์ลงเรือเรวรีบขึ้นไป ณะ เมืองลพบูรีเข้าไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินถวายพระพรแถลงเหตุนั้นให้ทราบ สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระโสมนัศยินดีหายที่ข้อทรงพระวิตก ครั้นเพลาสิบเบจ์ทุ่ม วันแรมสิบเบจ์ค่ำ ในเดือนสิบนั้น ก็เสดจ์โดยทางชลมารคจากเมืองลพบูรีกลับมายังพระนครศรีอยุทธยา ดำหรัดสั่งให้พิจารณาสืบสาวเอาตัวจีนขบถ จับตัวได้ ๒๘๐ คน ที่เปนต้นเหตุ์นั้น ๔๐ คนให้ประหารชีวิตรเสีย เหลือนั้นให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนแล้วปล่อยไปให้พ้นโทษ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ว่า แรมสิบค่ำ

[๒] พระยาเพชรพิไชย เจ้ากรมล้อมพระราชวัง

[๓] หมายถึง สมเด็จพระเพทราชา

ลุศักราช ๑๐๙๗ ปีเถาะ สัพศก[๑] ทรงพระกรุณาดำหรัดสั่งเจ้าพญาราชนายก ผู้ว่าที่สมุหพระกระลาโหม ให้เปนแม่กองกระทำการปฏิสังขรณะพระธินั่งสรรเพชญปราสาท ซึ่งคร่ำคร่าชำรุดให้รื้อเครื่องบนลงปรุงใหม่

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๘ – ๓๐๙)

กรมขุนเสนาพิทักษ์ลอบปลงพระชนม์กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์

ครั้น ณ เดือนเจ็ด ปีเถาะสัปตศก พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมขุนสุเรนธรพิทักษเสด็จเข้ามาอยู่วัดโคกแสง เวียนมาเยี่ยมเยือนพระเจ้าอยู่หัวอันทรงพระประชวรนั้นเนือง ๆ วันหนึ่งเพลาค่ำ พระเจ้าลูกเธอกรมขุนเสนาพิทักษ์ให้พระองค์ชื่น พระองค์เทด ออกไปเชิญเสด็จกรมขุนสุเรนธรพิทักษ ณ วัดโคกแสง ว่ามีพระราชโองการให้เชิญเสด็จไป กรมขุนสุเรนธรพิทักษสำคัญว่าจริงก็มาขึ้นหน้าพระไชย เข้าไปถึงประตูที่กรมขุนเสนาพิทักษแอบประตูอยู่ ฟันด้วยพระแสงดาบถูกจีวรสังฆาฏิขาดหาเข้าไม่ กรมขุนเสนาพิทักษวิ่งเข้าไปข้างใน กรมขุนสุเรนพิทักษเสด็จกลับลงจากหน้าพระไชยเข้าไปที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ทอดพระเนตรเห็นตรัสถามว่าเปนไร ผ้าสังฆาฏิจีวรจึงขาด กรมขุนสุเรนธรพิทักษถวายพระพรว่า กรมขุนเสนาพิทักษหยอก ครั้นกรมขุนสุเรนธรพิทักษถวายพระพรลาออกมาแล้ว กรมหลวงอไภยนุชิต จึงเสด็จมาอ้อนวอนว่า พ่อมิช่วยก็เห็นจะตาย กรมขุนสุเรนธรพิทักษตรัสว่า จะช่วยได้ก็แต่กาสาวพัสตร์อันเปนธงไชยแห่งพระอริยเจ้า กรมหลวงอไภยนุชิตได้สติขึ้น จึงเสด็จเข้าไปทรงพระวอซ่อนพากรมขุนเสนาพิทักษออกทางประตูฉนวนไปให้ทรงพระผนวช ณ วัดโคกแสง พระเจ้าอยู่หัวให้คนหากรมขุนเสนาพิทักษไม่พบได้แต่พระองค์เทด พระองค์ชื่น ก็ให้ประหารเสียด้วยท่อนจันทน์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๕)

ครั้น ณ เดือน ๗ ปีเถาะสัปตศก พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมขุนสุเรนทรพิทักเสด็จเข้ามาอยู่วัดโคกแสง เวียนมาเยี่ยมเยียนพระเจ้าอยู่หัวเนือง ๆ วันหนึ่งเพลาค่ำ พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทักให้พระองค์ชื่น พระองค์เทษโอรสออกไปเชิญเสด็จกรมขุนสุเรนทรพิทัก ณ วัด ว่ามีพระโองการให้เชิญเสด็จไป

[๑] พ.ศ. ๒๒๗๘

กรมขุนสุเรนทรพิทักสำคัญว่าจริง ก็เสด็จมาขึ้นหน้าพระไชย เข้าไปถึงประตูที่กรมขุนเสนาพิทักแอบประตูอยู่ ฟันด้วยพระแสงดาบถูกจีวรสังฆาฏิขาดหาเข้าไม่ กรมขุนเสนาพิทักวิ่งเข้าไปที่ข้างใน

กรมขุนสุเรนทรพิทักเสด็จเข้าไปที่พระเจ้าอยู่หัวประชวรทอดพระเนตรเห็นตรัสถามว่า เป็นไรผ้าสังฆาฏิจีวรจึ่งขาด กรมขุนสุเรนทรพิทักถวายพระพรว่า กรมขุนเสนาพิทักหยอก ครั้นกรมขุนสุเรนทรพิทักถวายพระพรลา กรมหลวงไภยณุชิตพระชนนีกรมขุนเสนาพิทักเสด็จตามไปอ้อนวอนว่า ถ้าพ่อมิช่วยก็เห็นน้องจะตาย กรมขุนสุเรนทรพิทักตรัสว่าจะช่วยได้ก็แต่กาสาวพัสตร์ อันเป็นธงชัยพระอรหันต์ กรมหลวงอไภยนุชิตได้พระสติขึ้นจึ่งเสด็จเข้าไปทรงพระวอ ซ่อนพากรมขุนเสนาพิทักออกทางประตูฉนวร ไปให้ทรงพระผนวช ณ วัดโคกแสง อยู่ด้วยกรมขุนสุเรนทรพิทักพระเจ้าอยู่หัวให้ค้นหาตัวไม่พบ ได้แต่พระองค์เทษ พระองค์ชื่น ก็ให้ประหารเสียด้วยท่อนจันทน์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๔ – ๒๙๕)

กรุงกัมภูชาธิบดีถวายช้างพังเผือก

อนึ่งนักพระแก้วฟ้า ณ กรุงกำภูชาธิบดี ให้มีศุภอักษรมาว่า กองช้างไปโพนคล้องได้ช้างพังเผือกช้างหนึ่ง สูงสามศอกเจ็ดนิ้ว พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้แต่งข้าหลวงกรมช้างออกไปรับเข้ามาแล้วพระราชทานชื่อ พระวิเชียนหัศดินทรวรินทรเลิศฟ้า ให้นำมาไว้ ณ โรงช้างพระที่นั่งพระวิหารสมเด็จแลทำพระที่นั่งสรรเพชรปราสาทสิบเดือนจึงเสร็จ เก่านั้นแต่หุ้มดีบุกหาปิดทองไม่ ครั้งนี้ทรงพระกรุณาให้ปิดทองยอดและช่อฟ้าบราลีเชิงกลอนดอกจอกด้วย พระที่นั่งบรรยังค์รัตนาถชำรุดให้รื้อลงปรุงใหม่ ทำหกเดือนจึงสำเร็จ แล้วให้ปรุงเครื่องบนพระที่นั่งสูริยาศอามรินขึ้นใหม่ ทำแปดเดือนจึงสำเร็จ[๑]

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๕)

---

[๑] มีข้อความพิสดารอยู่ในจดหมายเหตุ เรื่องสมเด็จพระบรมศพซึ่งเริ่มต้นว่า วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๙๗ ปีเถาะสัปตศก เพลาย่ำฆ้องค่ำแล้ว ๓ บาท สมเด็จพระรูปเจ้าเสด็จนิพพาน ณ วัดพุทไธสวรรย์ ฯลฯ

อนึ่งนักพระแก้วฟ้า ณ กรุงกำภูชาธิบดี บอกเข้ามาให้กราบทูลถวายนางช้างพังเผือก สูงสามศอก ๗ นิ้ว ช้างมาถึง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้แต่งข้าหลวงกรมช้างออกไปรับเข้ามา แล้วพระราชทานนาม ชื่อพระวิเชียนหัสดินทรอรินทระเลิดฟ้า ให้นำมาไว้ ณ โรงช้างพระที่นั่งวิหารสมเดจ์ แลทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ๑๐ เดือนจึ่งแล้ว เก่านั้นหุ้มแต่ดีบุกหาปิดทองไม่ ครั้งนี้ให้ปิดทองยอดแลช่อฟ้าบราลีเสร็จ พระที่นั่งบันยงรัตะนาถชำรุด ก็ให้ทำใหม่ ๖ เดือนจึ่งสำเร็จ แล้วให้ทำพระที่นั่งสุริยาศอำมรินทรใหม่ ๘ เดือนสำเร็จ

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๕)

ในปีเถาะนั้น นักพระแก้วฟ้าผู้ครองกรุงกำภูชาธิบดีให้ทูตถือศุภอักษรเข้ามากราบทูลพระกรุณาว่ากองช้างไปโพนช้าง คล้องต้องช้างพังเผือกช้างหนึ่ง สูงสามศอกเจ็ดนิ้ว จะส่งเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระโสมนัศ ดำหรัสสั่งให้ข้าหลวงกรมช้างออกไปรับนางเสวตรกิรินีนั้นเข้ามา แลนักพระแก้วฟ้าจึ่งแต่งพญาพระเขมนสามนาย ให้คุมนางพญาช้างเผือกนั้นเข้ามากับด้วยข้าหลวงมาถึงตำบลบ่อโพง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้จัดแจงออกไปรับเข้ามาประทับอยู่ ณะ โรงริมวัดนางเลิ้ง ให้มีงานมหรรศภสมโพธสามวัน แล้วพระราชทานขนานนามชื่อพระวิเชียรหัษดินทร์วรินทรเลิดฟ้า แล้วให้รับมาด้วยเรือขนานแห่ขึ้นพระราชวังหลวง ให้อยู่ในโรงยอด ใกล้พระธินั่งพิหารสมเดจ์ แล้วพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราแก่พญาพระเขมนทั้งสามนั้นโดยควรแก่ถานานุศักดิ์ แลพระราชทานเครื่องยศแลบรรณาการตอบแทนไปแก่นักพระแก้วฟ้า เปนอันมาก พญาพระเขมนทั้งสามนาย ก็กราบถวายบังคมลากลับไปยังกรุงกำภูชาธิบดี

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๐๙ – ๓๑๒)

กรมหลวงโยธาเทพสิ้นพระชนม์

ครั้น ณ ปีเถาะสัปตศก (จ.ศ. ๑๐๙๗ พ.ศ. ๒๒๗๘) เจ้ากรมหลวงโยธาเทพทรงพระประชวรหนักจนนิพพาน จึงทรงพระกรุณาสั่งให้ทำพระเมรุขนาดน้อย ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก

ครั้นเดือน ๕ ปีมะโรงอัฐศก (จ.ศ. ๑๐๙๘ พ.ศ. ๒๒๗๙) การพระเมรุจึงสำเร็จ เชิญพระศพขึ้นบนพระมหาพิชัยราชรถ แห่แหนเป็นกระบวนไปยังพระเมรุถวายพระเพลิงหน้าพระศพ พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ สดับปกรณ์ ๓ วัน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๕)

สมเดจ์พระไอยกี กรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเสดจ์อยู่ ณะ พระตำหนักริมวัดพุทไธศวรรย์นั้น ดับสูญสิ้นพระชนม์ จึ่งโปรดให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ณ วัดพุทไธศวรรย์ แล้วเชิญพระโกษฐ์ขึ้นยานุมาศแห่มาเข้าพระเมรุ พระราชทานพระสงฆสดับพระกรณ์ แลมีงานมหรรศภสามวัน แล้วเสดจ์ไปพระราชทานเพลิงตามบูราณราชประเพณีย์สืบมา

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๒)

กรมหลวงอภัยนุชิตสิ้นพระชนม์

ครั้น ณ ปีมะเส็งนพศก กรมหลวงอะไภยนุชิตทรงพระประชวรหนัก จึงกราบทูลขอโทษพระเจ้าลูกเธอกรมขุนเสนาพิทักษ พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ถ้าไม่กบฏแล้วไม่ฆ่าเสีย กรมหลวงอะไภยณุชิต วางพระทัยแล้วก็ดับสูญสิ้นพระชนม์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๕)

ณ ปีมะเส็ง นพศก กรมหลวงอไภยนุชิตทรงพระประชวรหนัก จึ่งกราบทูลขอโทษพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทัก พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ถ้าไม่กบฏแล้วก็ไม่ฆ่า กรมหลวงอไภนุชิตก็วางพระทัย แล้วก็ไปสูญสิ้นพระชนม์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๕)

ลุศักราช ๑๐๙๙ ปีมะเส็ง นพศก[๑] สมเดจ์พระอัคมเหษีใหญ่ ซึ่งทรงพระนามกรมหลวงอะไภยนุชิตทรงพระประชวนหนักจึ่งกราบทูลขอพระราชทานโทษพระราชบุตรคือจ้าวฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษซึ่งหนีไปทรงพระผนวดนั้น สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานโทษให้ ดำหรัดว่า ไม่เปนขบถแล้วก็ไม่ฆ่ากรมหลวงอะไภยนุชิตหายที่ข้อทรงพระวิตก แล้วก็ดับสูญสิ้นพระชนม์ ฝ่ายจ้าวฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษทราบว่าพ้นโทษแล้วก็ลาผนวด เข้ามาเฝ้าทูลอองทุลีพระบาทเหมือนหย่างแต่ก่อน สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวจึ่งมีพระราชดำหรัดสั่งให้ทำพระเมรุมาศ ณะ ที่พระเมรุเก่า จัดแจงการทั้งปวงตามหย่างบุรพ์ประเพณี เสรจ์แล้วก็พระราชทานเพลิง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๒)

❁ ฉลองวัดหันตรา และเสด็จพระราชดำเนินนมัสการปูชนียสถานตามหัวเมือง

ณ เดือนหก ปีมะเมียสัมฤทธิศก ฉลองวัดหารตรา

ถึง ณ ปีมะแมเอกศก เสด็จขึ้นไปสมโภชพระพุทธิบาท

ครั้น เดือนสิบสอง ปีวอกโทศก พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปสมโภชพระชิณราชชิณชีร ณ เมืองพระพีศณุโลก สามวัน เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระสารีริกบรมธาตุ ณ เมืองสวางคบูรีย์ สามวัน แล้วเสด็จกลับยังกรุงพระนครษีรอยุทธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๖)

ลุศักราช ๑๑๐๐ ปีมเมีย สำเรทธิศก[๒] ถึง ณะ เดือนหก สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินเสดจ์พระราชดำเนิรโดยขบวนนาวาพะยุหไปฉลองวัดหานตรา ให้มีงานมหรรศภสมโพธสามวัน ทรงถวายไทยทานแก่พระภิกษุสงฆเปนอันมาก ในวันเปนที่สุดนั้นให้

[๑] พ.ศ. ๒๒๘๐

[๒] พ.ศ. ๒๒๘๑

เอาช้างออกบำรุงกัน บังเกิดพยุใหญ่ฝนตกหนัก เสรจ์การแล้วเสดจ์กลับเข้าพระนคร แลสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสดจ์พระราชดำเนิรขึ้นไปนมัศการพระพุทธบาทไปเปนขบวนพยุหบาตราบ้าง ไปเปนขบวนราบบ้าง ทุก ๆ ปีตามขัติยราชประเพณีมาแต่ก่อน จะขาดบ้างแต่ทรงพระประชวน

ครั้นลุศักราช ๑๑๐๒ ปีวอก โทศก[๑] ถึง ณะ เดือนสิบสอง สมเดจ์พระเจ้าอยู่หัว เสดจ์พระราชดำเนิรเปนขบวนพยุหบาตราใหญ่ทั้งทางบกทางเรือพร้อมจัตุรงคโยธาหารสารสินทพอเนกนา ๆ แลนาวาเปนอันมากเสดจ์ขึ้นไป ณะ เมืองพิศณุโลก นมัศการพระพุทธชินราช ชินศรี แล้วเสดจ์พระราชดำเนิรขึ้นไป ณะ เมืองพนมมาศ ทุ่งยั้ง[๒] นมัศการพระแท่นสินลาอาษณ์ แลพระมหาธาตุ์ ณะ เมืองสวางคบูรี[๓] ให้มีงานมหรรศภสมโพธแห่งละสามวัน แล้วเสดจ์กลับยังพระมหานคร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๒)

ทรงตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ครั้น ณ เดือน ๕ ปีระกาตรีนิศก พระราชโกษา บ้านวัดระฆัง กราบทูลว่าจะขอให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมขุนเสนาพีทักษเป็นกรมพระราชวัง จึงดำรัสให้ปรึกษาอัครมหาเสนาทั้งปวง ครั้นพร้อมกันเห็นควรแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ ดำรงถานาศักดิ์อุปราชโดยประเพณี

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๖)

๏ ลุศักราช ๑๑๐๓ ปีรกา ตรีนิศก[๔] จึ่งพระราชโกษาบ้านวัดระฆัง กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าจะขอพระราชทานให้สมเดจ์พระเจ้าลูกเธอ จ้าวฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ ขึ้นประดิษถาน ณะ ที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร ตามโบราณ

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๘๓
[๒] เมืองทุ่งยั้ง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดอุตรดิตถ์
[๓] เมืองฝาง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดอุตรดิตถ์
[๔] พ.ศ. ๒๒๘๔

ราชประเพณี จึ่งทรงพระกรุณาโปรดดำหรัดสั่งให้ประชุมเสนาบดีปฤกษา ครั้นเหนสมควรพร้อมกันแล้ว จึ่งให้ตั้งพระราชพิทธีอุปราชาภิเศก อัญเชิญจ้าวฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ เถลิงถวัลราชสมบัดิ สถิตยที่มหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล สืบขัติยราชสกูลตามคำปฤกษามุขมนตรีทั้งปวง แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้จ้าวฟ้าอินทสุดาวะดี เปนกรมขุนยีสารเสนี พระราชทานให้เปนพระอัคมเหษีกรมพระราชวังบวรนั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๐)

ซ่อมพระเศียรพระสุมงคลบพิตร ปฏิสังขรณ์พระวิหารสมเด็จและวัดพระราม

แล้วทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวัง ให้ปฏิสังขรณ์วัดษรีสรรเพชรขึ้นใหม่ อนึ่งพระเศียรพระพุทธรูปวัดสุมงคลบพิตร ซึ่งหักลงตั้งอยู่นั้นให้ยกขึ้นต่อเสีย พระวิหารนั้นอย่าให้ทำเป็นมรฎปเลย ให้ทำเป็นหลังคาเหมือนวิหารทั้งปวง ทำอยู่ปีเศษจึงสำเร็จทั้งสองวัด และพระที่นั่งพระวิหารสมเด็จชำรุด ทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวังให้รื้อลงทำใหม่ สิบเดือนจึงสำเร็จ วัดพระรามชำรุด ให้ปฏิสังขรณ์ปีเศษจึงสำเร็จ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๖)

เกลี้ยกล่อมไพร่ให้เข้าสังกัดมูลนาย

ครั้นปีจอจัตวาศก พญาอะไภยมนตรี ว่าที่สมุหนายกถึงแก่กรรม ทรงพระกรุณาให้พญาราชภักดี ว่าที่สมุหนายกด้วย แล้วให้เกลี้ยกล่อมเลกจัตพรัด ณ หัวเมืองวิเสศไชยชาน เมืองสูพรรณบูรีย เมืองลครไชษรี เมืองอินทบุรีย เมืองพรหมบุรี เมืองสิงคบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองไชยนาท เมืองมะโนรมย์ เมืองอุไทยธานี เมืองนครสวรรค์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๖)

ในปีจอ[๑] นั้นเจ้าพญาอะไภยมนตรี ผู้ว่าที่สมุหนายกถึงแก่กรรม จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้พญาราชภักดีเลื่อนที่เปนเจ้าพญา ให้ว่าที่สมุหนายก แล้วเจ้าพญาราชภักดีจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า เลกจรจับพรัดที่ไม่มีมุนนายหลบหลีกอยู่ ณะหัวเมืองทั้งหลายมีเปนอันมาก จะขอพระราชทานให้ไปเกลี้ยกล่อม เข้ามาให้คงหมู่หมวดจะได้รับราชการแผ่นดิน ผู้คนจะได้มั่งคั่งขึ้น จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้กระทำตามคำซึ่งกราบทูลนั้น เจ้าพญาราชภักดีก็จัดแจงแต่งข้าหลวง ให้ถือตราพระราชสีหออกไปเกลี้ยกล่อมเลกจรจับพรัด ณะ หัวเมืองวิเศศไชยชาญ เมืองสุพรรณบูรี เมืองนครไชยศรี เมืองอินทบูรี เมืองพรหมบูรี เมืองสิงฆบูรี เมืองสรรคบูรี เมืองไชยนาทบูรี เมืองมะโนรม เมืองอุไทยธาณี เมืองนครสวรรค์ ได้คนเปนอันมาก ที่มีมุนนายก็เข้าหาเจ้ามุนนายเดิม ที่หามุนนายมิได้ ก็เข้าหามุนนายใหม่ ส่งสาระบาญชีขึ้นกรมพระสุรัศวดี ได้เลกไพร่หลวงแลสังกัดพันแลเลกหัวเมืองขึ้นครั้งนั้นมากเปนหลายหมื่น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๓)

ได้ช้าง ๓ เชือก

อนึ่ง เมืองนครศรีธรรมราชบอกเข้ามาว่า บ่าวพระปลัดไปโพนคล้องได้ช้างพลายงาสั้นช้างหนึ่ง สูง ๕ ศอก งายาวพ้นไพรปาก ๕ นิ้ว พญาโกษาธิบดี กราบบังคมทูลพระมหาสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการสั่งกรมช้างให้ไปรับมา แล้วพระราชทานขนานชื่อว่า พระบรมนาเคน อนึ่ง ได้ช้างเนียมมาแต่เมืองไชยาช้างหนึ่ง ให้ชื่อพระบรมวิไชย ได้มาแต่เมืองนครอีกช้างหนึ่ง ให้ชื่อ พระบรมจักรพาศ ได้มาแต่เมืองเพชบูริย์ช้างหนึ่งให้ชื่อพระบรมกุญชร

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๖)

ในปีนั้น[๒] กรมการเมืองนครศรีธรรมราช ส่งคนถือหนังสือบอกเข้ามาว่า บ่าวพระปลัดไปโพนช้างคล้องได้ช้างพลายงาสั้นช้างหนึ่งสูงห้าศอกเศศ งาพ้นไพรปากห้านิ้ว จะส่งเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย โกษาธิบดีกราบบังคมทูล

[๑] พ.ศ. ๒๒๘๕ ปีจอ จัตวาศก จ.ศ. ๑๑๐๔

[๒] พ.ศ. ๒๒๘๕

พระกรุณา สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งมีพระราชโองการดำหรัดสั่ง กรมช้างให้ออกไปรับเข้ามา สองเดือนจึ่งถึงพระนคร ให้ปลูกโรงสมโพธ ณะ ริมวัดภูเขาทอง มีงานสมโพธเสรจ์แล้ว พระราชทานขนานนามชื่อพระบรมราชนาเคนทร์ วะเรนทรเลิดฟ้า แล้วให้ลงแพรับเข้ามาไว้ ณะ โรงยอดในพระราชวังหลวง

ในปีนั้น ได้ช้างพลายงาสั้นมาแต่เมืองไชยาช้างหนึ่ง พระราชทานนามชื่อพระบรมกุญชร

ลุศักะราช ๑๑๐๕ ปีกุญ เบญศก[๑] กรมการเมืองนครศรีธรรมราช ส่งช้างพลายงาสั้นเข้ามาถวายอีกช้างหนึ่ง พระราชทานนามชื่อพระบรมจักรพาฬหัตถี[๒]

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๓ – ๓๑๔)

มอญหงสาวดีแข็งเมืองต่อพม่า ยกสมิงทอขึ้นเป็นกษัตริย์

ในปีนั้นมอญเมืองหงสาคิดกันล้างอาสาออองพม่าเสีย แล้วเอาสมิงทอขึ้นนั่งเมืองหงสา ฝ่ายนักวารุยตองพม่า มังรายจอสู ซึ่งมานั่งเมืองเมาะตะมะนั้นกลัว จึงพาครอบครัวอพยพเข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภาร ทางเมืองตะนาวศรี ๓๐๐ เศษ ให้ปลูกเรือนอยู่ข้างวัดมนเทียนแล้วพระราชทานตราคุ้มห้ามให้ค้าขาย

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ๔๓๖ – ๔๓๗)

เมื่อจุลศักราช ๑๑๐๖ ปีชวดฉศก พม่าเจ้าเมืองเมาะตะหมะ ชื่อมังนราจังซู กับเจ้าเมืองทวาย ชื่อแนงลกแวซอยดอง พาครอบครัวบุตรภรรยาทั้งเมืองประมาณ ๓๐๐ เศษ เข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารทางพระเจดีย์ ๓ องค์ นายด่านชื่อขุนลครขุนณรา พาตัวเจ้าเมืองทั้ง ๒ เข้ามาให้ เจ้าพญาชำนารบอริรักษก็ส่งเข้ามา ณ กรุง ทรงพระมหาการุญภาพโปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคให้ปลูกเรือนอยู่ข้างวัดมนเทียน แล้วพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม แล้วมีพระราชโองการให้ถามว่าเหตุผลประการใดจึ่งเข้ามา เจ้าเมืองเมาะตะหมะ เจ้าเมืองทวายจึ่งให้กราบบังคมทูลว่าเดิมเมื่อศักราช ๑๐๙๗ ปีเถาะสัปตศก สมิงธ่อคนหนึ่งเป็นชาติถ่อย คบคิดกัน

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๘๖

[๒] ฉบับพิมพ์ว่า พระบรมจักรพาฬ

กับพญาทะละกรมช้าง กบฏต่อพระเจ้าอังวะ เข้าปล้นเอาเมืองหงษาได้ มาอาษาอองเสีย[๑] พญาทะละกรมช้างเห็นบุญสมิงถ่อมากก็ยกนางภังภูบุตรี[๒] ขึ้นเสกกับสมิงถ่อให้นั่งเมืองหงษาวดี ข้าพเจ้าทั้งสองจึ่งเกณฑ์มอญเมืองเมาะตะหมะเมืองทวาย เมืองกะลิออง จะยกไปช่วยหงษาวดีตีถวายพระเจ้าอังวะ คนทั้ง ๓ เมืองกลัวบุญสมิงถ่อก็กลับสู้รบข้าพเจ้าทั้ง ๒ เหลือกำลังที่จะปราบปรามได้ ครั้นจะหนีขึ้นไปอังวะก็ขัดสนด้วยทางพวกกบฏออกขวางสกัดหน้า จึ่งชวนกันพาบุตรภรรยาเข้ามา เอาฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นที่พึ่งไปกว่าสิ้นชีวิต จึ่งดำรัสว่าอ้ายสมิงถ่อนี้เป็นชาติถ่อยตระกูลต่ำกำเริบใจได้เมืองหงษามิหนำซ้ำจองหอง มีราชสาสน์เข้ามาเป็นทองแผ่นเดียวขอลูกสาวกู มันจะอยู่ได้สักกี่วัน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๖)

เพลิงไหม้พระราชวังบวร

ลุศักราช ๑๑๐๖ ปีชวดฉศก (พ.ศ. ๒๒๘๗) เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ เกิดเพลิงไหม้ในพระราชวังบวรสถานมงคล จึงเสด็จพระราชดำเนินเข้ามาอยู่พระราชวังหลวง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม))

ลุศักระราช ๑๑๐๖ ปีชวด ฉ้อศก[๓] ณะ วันเดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ เกิดเพลิงไหม้ในพระราชวังบวรสถานมงคล จึ่งเสดจ์พระราชดำเนิรเข้ามาอยู่ ณะ พระราชวังหลวง เสดจ์ขึ้นสถิต ณะ พระธินั่งบรรยงค์รัตนาศน์ท้ายสระ เอาพระธินั่งทรงปืนเปนที่เสดจ์ออก แล้วโปรดให้สร้างพระราชวังหน้าขึ้นใหม่ พระราชทานให้กรมพระราชวังบวรเสดจ์ขึ้นไปสถิตตามหย่างแต่ก่อนนั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๔)

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ว่า มาอาสาละอองเสีย

[๒] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ว่า นางพังผู้บุตรี

[๓] พ.ศ. ๒๒๘๗

กรุงรัตนบุระอังวะแต่งราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี

ฝ่ายพระเจ้าอังวะแจ้งไปว่า เจ้าเมืองเมาะตะหมะ เจ้าเมืองทวาย หนีมอญเข้าไปพึ่งกรุงษรีอยุทธยาทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงไว้ ก็มีพระทัยโสมนัส จึ่งให้แต่งพระราชสาสน์แลเครื่องมงคลราชบรรณาการ คือพานทองประดับ ๑ คนโทน้ำครอบทอง ๑ ผอบเมียงทอง ๑ ขันทอง ๑ พระภูษาทรงลายกงจักรริมแดง ๑ ผ้าทรงพระมเหสีสำรับ ๑ ผ้าลายมีลายโต ๆ ต่าง ๆ กัน เรือสารพิมารลำทรงลำ ๑ กับน้ำมันดินแลดินสอแก้ว ดินสอศิลาแลสิ่งของนอกนั้นเป็นอันมาก จึ่งแต่งให้มังนั้นทจ่อสู มังนันทจ่อถางเป็นราชทูต อุปทูต จำทูลพระราชสาสน์คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาจำเริญทางพระราชไมตรี ครั้นราชทูตมาถึง ให้ปลูกที่รับแขกเมืองริมวัดนางเลิ้ง แล้วให้เชิญพระราชสาสน์เข้าไปในหอแปลพระราชสาสน์ ฝ่ายราชทูต อุปทูตมิได้ไหว้อัครมหาเสนาบดี ๆ ให้ต่อว่าฝ่ายราชทูต อุปทูตว่าอย่างธรรมเนียมข้างกรุงรัตะนะบุระอังวะนั้น ถ้าแลราชทูตจำทูลพระราชสาสน์จำเริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงใด ๆ ก็ดี ถ้ายังมิได้เฝ้าถวายบังคมพระมหากษัตริย์เจ้าแล้ว จะไหว้เสนาบดีก่อนเจ้านั้นไม่ได้ ครั้นพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบจึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า ราชทูตว่านี้ชอบ ถึงขนบธรรมเนียมกรุงเทพมหานครแต่ก่อนนั้นก็เหมือนกัน ถ้ามีพระราชโองการตรัสสั่งมหาดเล็กให้ออกไปสั่งอัครมหาเสนา ณ ศาลาลูกขุนที่ใด ๆ ก็ดี มหาดเล็กต้องขี่คอตำรวจสนมออกไปถึงแล้วลงจากคอยืนสั่ง เสนาบดีแลข้าราชการทั้งปวงก็ประนมมือฟังจนสิ้นข้อ แล้วบ่ายหน้าเข้ามาต่อพระราชวังถวายบังคม มหาดเล็กจึ่งนั่งลงไหว้นบคำรบกันได้ แต่นี้ไปให้ทำตามย่างธรรมเนียมแต่ก่อนนั้น แล้วให้ราชทูต อุปทูต ขึ้นเฝ้าบนที่เสด็จออก ณ มุขกระสันมีพระราชโองการปฏิสันถารสามนัดแล้วเสด็จขึ้น ทูตจึ่งไหว้อัครมหาเสนาบดีทั้งปวง

แล้วพระเจ้าอยู่หัวให้แต่งพระราชสาสน์เครื่องราชบรรณาการตอบ คือ พานแว่นฟ้าทองสองชั้นกลีบวนเครื่องในพร้อม ๑ พระเต้าน้ำครอบทอง ๑ พระสุพรรณศรีทอง ๑ แลเครื่องทองทั้งปวงหลายอย่างแลกำมะหยี่ แพรม้วนลายมังกรเป็นอันมาก กับเรือที่นั่งกิ่งทรงลำ ๑ อันพระราชสาสน์นั้นเขียนใส่สุพรรณบัฏแผ่นทอง แล้วใส่ในกลักงาใส่ถุงแพรผูกทองแล้วตีตรามหาโองการอันตราประทับนั้นนารายณ์ขี่ครุฑ สำเนาพระราชสาสน์นั้นประจำตราพระ

ราชสีห์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พญายมราชเป็นราชทูต พระทนเป็นอุปทูต พระสุธรรมไม้ตรีเป็นตรีทูต คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ เมืองอังวะ

ขณะนั้นสมิงถ่อเจ้าเมืองหงษาวดียกทัพขึ้นไปตีอังวะ ราชทูตพม่าจึ่งพาอ้อมไปทางปาสักป่าโลงแล้วราชทูตไทยกับพม่าคิดเป็นอุบาย ให้กิตติศัพท์ไปถึงทัพมอญว่า ทัพกรุงพระนครศรีอยุทธยา ยกมาช่วยกรุงอังวะ ฝ่ายทัพมอญพอขาดเสบียงลงด้วยก็เลิกทัพกลับไป ผู้ทูลพระราชสาสน์จึ่งถึงอังวะ เข้าเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าอังวะ ๆ มีพระทัยปีติปราโมทย์ โปรดพระราชทานรางวัลราชทูตไทยเป็นอันมากแล้วถวายบังคมลา มากลางทางราชทูตอุปทูตป่วยถึงแก่กรรม ตรีทูตกับฟ้าไล่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแต่สองคน

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๗ – ๒๙๘)

ปฏิสังขรณ์วัดภูเขาทอง

ปีนั้น[๑] ปฏิสังขรณ์เจดีย์และอารามวัดภูเขาทอง ๖ เดือนจึงสำเร็จ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๗)

กบฏนักโสม

ครั้น ณ เดือน ๑๐ ปีขาลอัฐศก (จ.ศ. ๑๑๐๘ พ.ศ. ๒๒๘๙) เสด็จไปประพาส ณ เมืองลพบูรีย นักโสมซ่องสุมผู้คนอยู่ ณ แขวงเมืองลพบุรีย ครั้นทรงทราบจึงให้จัดข้าหลวงสามนายกับไพร่สามร้อยออกไปจับนักโสมได้ ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุก

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๘)

ลุศักราช ๑๑๐๘ ปีขาล อัฐะศก[๒] ถึง ณ เดือนสิบสอง สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวเสดจ์พระราชดำเนิรโดยทางชลมารคขึ้นไปประภาษเมืองลพบูรีย์ ขณะนั้น

[๑] พ.ศ. ๒๒๘๗

[๒] พ.ศ. ๒๒๘๙

เขมนคนหนึ่งชื่อนักโสม ตั้งเกลี้ยกล่อมซ่องสุมผู้คนอยู่ในแขวงเมืองลพบุรีนั้น ครั้นทรงทราบจึ่งให้จัดข้าหลวงสามนาย คุมไพร่สามร้อยออกไปจับตัวได้นักโสมจำส่งลงมาณะ กรุง ให้ใส่คุกไว้แล้วเสดจ์กลับยังพระมหานคร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๖)

อนึ่งมีหนังสือบอกเมืองนครศรีธรรมราช ว่ากองช้างไปโพนคล้องถูกพลายเถื่อนสูง ๙ ๑ ช้างหนึ่ง ตา เล็บ หาง ขน ขาว พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้หลวงราชวังเมืองไปฝึกชำนิแล้วให้นำมา

ฝ่ายเจ้าพญาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี เจ้าพะญาราชภักดีว่าที่สมุหนายก ให้มีตราพระราชสีห์ แลตราบัวแก้ว ออกไปให้กรมการหัวเมืองรายทางทำโรงให้เป็นมณฑปมียอดแลหางหงส์กระจังไว้ให้พัก ผู้รั้งกรมการปรึกษากันว่าไม่เคยทำ จึงบอกเข้ามาขออำนวยการออกไปบอกการเมืองละคน ครั้นเอาหนังสือขึ้นกราบบังคมทูล มีพระราชโองการให้ถามเจ้าพญาชำนาญบริรักษ์ เจ้าพญาราชภักดี ว่าแต่โรงรายทางจะได้พักแห่งละวันสองวันก็จะมา แลจะให้ทำโรงมณฑป ครั้นมาถึงกรุงจะทำโรงรับไว้เป็นอย่างไรเล่านี่หรือจะช่วยทะนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้อยู่เป็นสุข แล้วดำรัสให้ภาคโทษเจ้าพญาชำนาญไว้ครั้งหนึ่ง แต่เจ้าพญาราชภักดีนั้น ให้ลงพระราชอาญาโบยหลัง ๒๐ ที ครั้นหลวงราชวังนำช้างมาถึงกรุงแล้ว พระราชทานชื่อว่า พระบรมคชลักษณ์ อัครคเชนทร วเรนธร สุปดีค สิทสนทยา มหามงคล วิมลเลิดฟ้า

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๘)

---

๑ อ่านว่าสูง ๑๐ ศอก ๓ นิ้ว มีหลักการเขียนเรียงตามลำดับดังนี้

- กระเบียด
- นิ้ว
- คืบ
- ศอก
- วา
- เส้น

เหตุการณ์ข้างกรุงอังวะ และพญาพรามและพญากลางเมือง พรรคพวกสมิงทอแตกหนี เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

อนึ่งพญาพราม พญากลางเมือง พวกสมิงทอแตกหนีเข้ามาพึ่งพระราชสมภารทางเมืองตาก ๔๐๐ เศษ ให้ตั้งบ้าน ณ โพสามต้น

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๘)

ฝ่ายกรุงรัตนบุระอังวะ พระเจ้าอาทิตย์นั้นดับสูญชีวงคต พระราชบุตรได้ครองราชย์สมบัติสืบไปในภุกามประเทศ พญาหงษาวดีได้ทราบข่าวว่า เมืองอังวะผลัดแผ่นดินใหม่ จึ่งให้พญาอุปราช พญาทละ ตละปั้นยกทับบก ทับเรือ ขึ้นไปตีเมืองอังวะ เข้าล้อมเมืองไว้ถึงสามปี จึ่งให้พลทหารเข้าปีนปล้นเอาเมืองได้ จับได้พระเจ้าอังวะแลบุตรภรรยาเสนาอำมาตย์พระญาติวงษ ส่งลงมาเมืองหงษาวดี พญาอุปราชจึ่งให้พญาทละกับตละปั้นอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วกวาดครอบครัวพม่าชาวเมืองทั้งปวงกลับไปเมืองหงษาวดี

ครั้งนั้นพม่าคนหนึ่งชื่อมังลอง รามัญเรียกว่า อ่องไจยะ เปนนายบ้านมุกโชโบอยู่เหนือเมืองอังวะทางหลายคืน มีบุตรชายหกคนบุตหญิงสามคน มีพักพวกทะแกล้วทะหารเข้มแขงมาก ตั้งเกลี้ยกล่อมซ่องสุมคนได้ ๑๔ บ้าน ๑๕ บ้าน มีไพร่พลประมาณ ๔ พัน ๕ พัน

ฝ่ายพญาทละกับตละปั้นซึ่งอยู่รักษาเมืองอังวะรู้ว่า มังลองตั้งซ่องสุมคนอยู่ ณะ บ้านมุกโชโบ จึ่งแต่งกองทับให้ยกไป ๒๐๐๐๐ ตีบ้านมุกโชโบ มังลองจึ่งให้ตั้งค่ายด้วยไม้ตานให้พลทหารออกสู้รบเปนสามารถ รบกันอยู่ประมาณสิบห้าวัน ทับรามัญแตกหนีมาเมืองอังวะ พม่าหัวเมืองทั้งปวงมาเข้าด้วยมังลองเปนอันมาก มังลองกับมังระผู้บุตรจึ่งยกพลพม่า ๒๐๐๐๐ มาตีเมืองอังวะรบกันอยู่ประมาณสิบห้าวันได้เมืองอังวะ พญาทละกับตละปั้นแตกหนีกลับไปเมืองหงษาวดี มังลองจึ่งให้มังระผู้บุตรคุมพลหมื่นหนึ่งอยู่รักษาเมืองอังวะ แล้วกลับไปสร้างเมือง ณะบ้านมุกโชโบ ก่อกำแพงแลปราสาทราชวัง การทั้งปวงห้าเดือนก็สำเรจ์ให้นามว่าเมืองรัตนะสิงฆะ แลพม่าทังหลายนับถือมังลองว่ามีบุญญาธิการมาก จึ่งพร้อมกันยกมังลองขึ้นเปนกระษัตร ถวายพระนามชื่อว่า พระเจ้ามังลองพรายี เสวยราชสมบัติในภุกามประเทศสืบต่อไป มีไพร่พลมากถึง ๓ หมื่น ๔ หมื่น

ฝ่ายพญาหงษาวดี จึ่งปฤกษาด้วยพญาอุปราชแลท้าวพญาสมิงรามัญทั้งปวงว่า มังลองมีกำลังทแกล้วทหารกล้าแขงมาก ตีได้เมืองอังวะแล้ว เหนจะมีใจกำเริบยกมาตีเมืองเราเปนแท้ จละไว้ช้ามิได้ควรเราจะยกทับใหญ่ไปตีเสียก่อน อย่าให้ทันพม่ามีกำลังมากขึ้น จึ่งให้จัดกองทับพลสกรรลำเครื่องสองหมื่นเศศ ช้างเครื่องสี่ร้อย ม้าหกร้อย สรัพไปด้วยสาตราวุทธให้พญามหาอุปราชาเปนแม่ทับ ตละปั้นเปนทับหน้ากะตุกหรุ่นเปนยุกรบัตร ตอถ่อหวุ่นเปนเกียกกาย ตละโบเปนทับหลังยกไปทางบกทับหนึ่ง ให้พญาทละเปนแม่ทับเรือสมิงพระตบะเปนกองหน้า สมิงพระตะเบ็ตเปนยุกรบัตร สมิงอุบากองเปนเกียกกาย สมิงพระปเดิดเปนกองหลัง เรือกระจังเลาคา ๔๐๐ ลำ พลรบพลกระเชียงสองหมื่นเศศ สรัพด้วยเครื่องสาตราวุทธทับหนึ่ง ครั้งถึงศุภวารดฤษฐีพิไชยฤกษ นายทับนายกองทั้งปวงก็ยกจากเมืองหงษาวดีพร้อมกันทั้งทางบก ทางเรือขึ้นไปถึงเมืองอังวะแล้วก็เข้าตั้งค่ายล้อมเมือง ได้รบกับพลพม่าเปนสามารถ แลยกเข้าปล้นเปนหลายครั้งหักเอาเมืองไม่ได้

ฝ่ายมังระราชบุตรก็บอกหนังสือไปถึงพระราชบิดา ขอกองทับมาช่วย พระเจ้ามังลองพรายีจึ่งจัดกองทับให้สะโดะมหาศิริยอุจนาผู้เปนอนุชาถือพลหมื่นหนึ่งเปนแม่ทับเรือให้แมงละแงเปนยุกรบัตร แชงแนงโปเปนเกียกกาย เสนัดหวุ่นเปนกองหน้า ยกทับเรือลงมาช่วยเมืองอังวะทับหนึ่ง แลทับบกนั้นให้แมงละราชาเปนแม่ทับถือพลสองหมื่น ให้แมงละแมงข่องเปนกองหน้า ติงจาแมงเปนยุกรบัตร มหานรธาเปนเกียกกาย ฉับกุงโบเปนกองหน้าพร้อมด้วยช้างม้าสาตราวุทธอีกทับหนึ่ง แลกองทับบกทับเรือยกลงมาถึงเมืองอังวะ ก็เข้าตั้งค่ายกระหนาบล้อมค่ายรามัญไว้ แล้วยกเข้าตีค่ายกองทับรามัญได้รบกันเปนสามารถ แลค่ายกองทับรามัญตั้งอยู่หว่างกลาง ถูกทับตระหนาบทั้งหน้าหลัง รี้พลต้องสาตราวุทธปืนใหญ่น้อยป่วยเจบล้มตายเปนอันมาก ทังขัดเสบียงอาหารจะส่งกันมิได้อดหยากถอยกำลังลงแลต่อรบกับกองทับพม่าอยู่ประมาณเดือนหนึ่ง ก็แตกฉานพ่ายหนีไปในเพลากลางคืน แลกองทับรามัญเลิกถอยจากเมืองอังวะทั้งบกทั้งเรือลงมาพร้อมทับกันอยู่ ณะ เมืองหย้างกุ้ง

ฝ่ายพญาพระราม พญากลางเมือง พญาน้อยวันดี อยู่ในกองทับพญาทละปฤกษากันเหนว่าพม่ามีกำลังนัก ฝ่ายรามัญจะสู้รบมิได้ คงจะเสียเมืองหงษาวดีแก่พม่าเปนแท้ จึ่งภาพักพวกของตัวสี่ร้อยเศศหนีออกจากกองทับ เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระมหานครศรีอยุทธยา ทางด่านเมืองตาก กรมการเมืองตากส่งหนังสือบอกลงมา ณะ กรุง สมุหนายกกราบบังคมทูล จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับรามัญพวกนั้น เข้ามายังพระมหานคร แล้วพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าแลเครื่องเรือน ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลโพสามต้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๗ – ๓๑๘)

ตำบลบางสะพานเกิดที่ร่อนทอง

ครั้นอยู่มา ผู้รั้งเมืองกุยบุรีบอกหนังสือส่งทองร่อนหนัก ๓ ตำลึง เข้ามาถวายว่าตำบลบางตะภาน เกิดที่ร่อนทองขึ้น ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีเถาะนพศก (จ.ศ. ๑๑๐๙ พ.ศ. ๒๒๙๐) ให้เกณฑ์ไพร่ ๒,๐๐๐ ยกออกไปตั้งร่อน ณ บางตะพาน ครั้นสิ้นเดือน ๕ ปีมะโรงสัมฤทธิศก (จ.ศ. ๑๑๑๐ พ.ศ. ๒๒๙๑) ได้ทองเข้ามาถวาย ๙๐ ชั่งเศษ ผู้รั้งเมืองกุยนั้น โปรดให้เป็นพระกุยบุรีย แล้วทรงพระราชศรัทธา ให้แผ่ทองร่อนเป็นประทากล้อง[๑] ปิดพระมณฑปพระบรมพุทธบาท แลให้แผ่หุ้มแต่เหมแลนาคลงมา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๘)

ลุศักราช ๑๑๐๙ ปีเถาะ นพศก[๒] พระกุยบุรีบอกหนังสือเข้ามาว่า พืชนะทองคำบังเกิดขึ้นตำบลบางตะพานแขวงเมืองกุยบูรี ได้ส่งทองหนัก ๓ ตำลึง เข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย พญาโกษาธิบดีกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ ครั้นถึงเดือนสิบสองจึ่งมีพระราชดำหรัด ให้ข้าหลวงคุมไพร่สองพันออกไปตั้งร่อนทอง ณะบางตะพาน ครั้นถึง ณะ เดือนห้าปีมะโรงสำเรจ์ธิศก ศักราช ๑๑๑๐ ปี ได้เนื้อทอง

---

[๑] คือทองคำเปลวอย่างหนาและเนื้อดีเหมือนทองของหลวง ใช้ว่าประทาศีก็มี เรียกให้เต็มว่า ทองประทากล้อง ทองประทาศี: พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕

[๒] พ.ศ. ๒๒๙๐

เข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ๙๐ ชั่งเศศ จึ่งโปรดตั้งพระกุยบูรีเปนพญาวิเศศสมบัดิสมควรแก่ความชอบ แล้วทรงพระราชศัทธาให้แผ่ทองร่อนเปนประทากล้อง ขึ้นไปปิดมรฎบพระพุทธบาท แต่ยอดแลเหมกับนาคนั้นให้แผ่หุ้มทั้งสิ้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๘)

สมโภชพระพุทธบาท

ครั้นเดือน ๕ ปีมะเมียโทศก (จ.ศ. ๑๑๑๒ พ.ศ. ๒๒๙๓) ให้แจกทานแก่ยาจกวณิพกเสมอคนละบาทสิ้นเงิน ๑,๓๐๐ ชั่งเศษ

ณ เดือนแปด แรมสิบค่ำ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักจนสะอึกสามชั้น ต่อกลางเดือนสิบจึงคลาย ครั้นเดือนสิบสอง ข้างขึ้น เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธบาท เป็นกระบวนราบ เสด็จพัก ณ พระตำหนักท่าเจ้าสนุก แล้วทรงพระวอขึ้นไปประทับร้อน ณ บ่อโศก เพลาเย็น เสด็จไปถึงท้ายพิกุล ครั้นสมโภชพระบรมพุทธบาทครบเจ็ดวันแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

สมิงทอมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

ในปีนั้นสมิงทอออกไปโพนช้างอยู่ป่า พญาทะละคิดกบฏ ให้สมัครพรรคพวกไล่รบสมิงทอ สมิงทอ แตกหนีเข้าหนีป่ามาทางเมืองตาก ทรงพระกรุณาให้รับลงมาถึงกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุก ด้วยบังอาจให้มีราชสาสน์มาว่าจะเป็นทองแผ่นเดียวกับกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

ในปีมะเมียโทศกนั้น สมิงถ่อเจ้าเมืองหงษาวดีออกไปโพนช้างอยู่ป่า พญาทะละกรมช้างคิดกบฏให้สมัครพรรคพวกกรมสมิงถ่อ ๆ สู้รบเหลือกำลังก็แตกหนีเข้ามาทางเมืองตาก ทรงพระกรุณาให้รับเข้ามา ณ กรุง แล้วรับสั่ง

ให้มีกระทู้ถามสมิงถ่อว่า เอ็งก็ได้นั่งเมืองหงษาวดีเกินวาสนาอยู่แล้วเหตุผลประการใดจึ่งหนีเข้ามา สมิงถ่อให้การว่า เมื่อครั้งข้าพเจ้าได้เมืองหงษานั้น พญาทะละกรมช้างว่าข้าพเจ้าเข้มแข็ง ปราบปรามรามัญได้หลายประเทศ จึ่งยกบุตรีแลตัวข้าพเจ้าขึ้นเป็นกษัตริย์ครองกรุงหงษาวดี แล้วได้ช้างด่างกระดำผู้ตัวหนึ่ง จึ่งให้ชื่อ รัตนชัดทัน ตั้งแต่นั้นมาก็มีใจกำเริบเติบใหญ่ให้มีราชสาสน์ใบหนึ่งพระเจ้าห่อคำผู้ครองกรุงเชียงใหม่ขอพระราชธิดาด้วยเดชกุศลวาสนาอบรมไว้พระเจ้าเชียงใหม่ยอมให้ธิดาทรงนาม เทพวิลาบุตรี ข้าพเจ้าจึ่งตั้งเป็นมเหสีฝ่ายซ้ายนางภังภูเป็นฝ่ายขวา แล้วข้าพเจ้ายกพลโยธาไปล้อมอังวะแทบจะได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพกรุงไทยยกไปช่วย อนึ่งก็ขาดเสบียงลงด้วยจึงถอยทัพกลับมากรุงหงษาวดีครั้นอยู่มาพญาทะละโกรธข้าพเจ้าว่าลำเอียง จึ่งคิดล่อลวงบอกข่าวช้างสำคัญเผือกผู้อยู่ ณ ป่าแขวงเมืองตองอูแก่พม่า ข้าพเจ้าก็ให้เกณฑ์พลโยธาไปตามช้าง เที่ยวรอนแรมทางค้นหาไปไม่พบ ก็กลับมายังกรุงหงษาวดี พญาทะละกรมช้างปิดประตูเมืองไว้ ไม่เปิดรับข้าพเจ้า ๆ ก็รบสู้กันไปหลายเวลา ฝ่ายไพร่พลโยธาข้าพเจ้าน้อยถอยกำลังจึ่งพานางเทพลิลาไปส่งบิดา ณ เมืองเชียงใหม่ แล้วกลับมารบหงษาวดีอีกหลายครั้ง เหลือกำลังตีมิได้ด้วยพลไพร่เอาใจออกหาก ข้าพเจ้าจึ่งหนีเข้ามา เอาฝ่าละอองธุลีพระบาทบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งตราบเท่าสิ้นชีวิต ครั้นทรงทราบแล้วก็ดำรัสให้ส่งตัวไปจำไว้คุก ด้วยทรงกริ้วครั้งบังอาจมีราชสาสน์มาว่าจะเป็นทองแผ่นเดียวนั้น

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๒๙๙)

❁ กรมหมื่นอินทรภักดีสิ้นพระชนม์

ณ ปีมะเมียโทศก กรมหมื่นอินก็ถึงแก่พิราลัย ให้ตั้งการถวายพระเพลิง ณ วัดไชวัฒนาราม

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

ในปีนั้น[๑] จ้าวกรมหมื่นอินทรภักดีดับสูญสิ้นพระชนม์ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ทำพระเมรุ์ตามหย่างจ้าวต่างกรม ณะ วัดไชยวัฒะนาราม แล้วเสดจ์พระราชดำเนีรไปพระราชทานเพลิง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๙)

เขมรฝักใฝ่ข้างญวน ทัพกรุงยกออกไปปราบ

ปีนั้นนักองอึงไปเอาญวนมารบ พระรามาธิบดี พระสีไชยเชท แตกหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร มีพระราชโองการให้เกณฑ์ทัพ ๑๐,๐๐๐ ไปกระทำแก่กรุงกำภูชาธิบดี ให้พรญาสุภาวดีเป็นแม่ทัพออกไปตั้งชุมพลอยู่ ณ วัดพระเจดีย์แดง พญาพรามคิดอุบายเรียนแก่ท่านอัครมหาเสนาบดี ว่าจะอาสาไปทัพด้วย ๕๐ คน แต่ไม่มีอาวุธ ครั้นแจกอาวุธให้ครบมือแล้ว เพลาค่ำยกไปโพสามต้นพาครอบครัวหนีไป พระเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์ข้าหลวงไปจับได้ ณ ทุ่งบ้านรีบางแก้ว ให้ประหารชีวิตเสีย

พญาราชสุภาวดียกไปกรุงกัมพูชา ครั้งนั้นนักองค์อึงก็นบนอบโดยปกติ พญาราชสุภาวดียกทัพกลับมากรุง อยู่ประมาณปีหนึ่งนักองอึงถึงแก่พิราลัย ให้พระรามาธิบดีออกไปครองกำภูชา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

๏ ฝ่ายข้างกำภุชประเทศ นักพระสถาองค์อิง[๒] ไปขอกองทับญวนมาตีกรุงกำภูชาธิบดี[๓] แลนักพระรามาธิบดีกับนักพระศรีไชยเชษฐ[๔] สู้รบญวนมิได้ จึ่งภาสมัคพักพวกแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางเมืองปราจินบูรี กรมการเมืองปราจินบูรีส่งหนังสือบอกเข้ามายังสมุหนายก ๆ กราบบังคมทูลพระกรุณา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับจ้าวเขมนทั้งสองกับสมัคพักพวกเข้ามายังพระมหานคร แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เกนพลหมื่นหนึ่งให้พญาราชสุภาวดีเปนแม่ทับยกออกไปตีกรุงกำภูชาให้แก่จ้าวเขมนทั้งสอง แลพญาราชสุภาวดียกออกไปตั้งชุมพลอยู่ ณะ วัดเจดียแดง

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๙๓

[๒] ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า สมเด็จพระสัตถา

[๓] ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า สมเด็จพระรามาธิบดี (พระองค์ทอง)

[๔] ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า สมเด็จพระศรีไชยเชฐ (พระองค์สงวน)

ขณะนั้นพญาพระรามรามัญ คิดอุบายเข้าเรียนกับท่านอัคมหาเสนาบดีว่าจะอาษาไปทับด้วย ๕๐ คน แต่ไม่มีอาวุทธ์ ครั้นกราบทูลพระกรุณาก็โปรดให้จ่ายอาวุทธให้ครบมือกัน แล้วพญาพระรามกลับคิดขบถ เพลาค่ำยกไปจากโพสามต้นภาครอบครัวหนีไป แต่พญากลางเมือง พญาน้อยวัณดีนั้น มิได้หนีไปด้วยพญาพระรามสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทราบจึ่งดำหรัดสั่งให้เกนข้าหลวงไปจับพวกมอญขบถไปทันที่ตำบลบ้านรีบางแก้วจับได้ทั้งสิ้น มีพระราชโองการตรัสสั่งให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนพญาพระราม แลพักพวกบันดาชายทั้งปวงนั้น ให้ประหารชีวิตรเสียทั้งสิ้น เว้นไว้แต่ครอบครัวให้ไปอยู่ ณะ บ้านโพสามต้นตามเดิม

ครั้นถึงศุภวารดฤษถีพิไชยฤกษ จึ่งพญาราชสุภาวดีแลนายทับนายกองทั้งปวง ก็กราบถวายบังคมลายกกองทับไปปรุงกำภูชาธิบดี ได้เจรจาความเมืองกันแลนักพระสถาองค์อิงก็อ่อนน้อมย่อมขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ขอเปนข้าขอบขันทเสมา พญาราชสุภาวดีก็กลับทับยังพระมหานครกราบทูลข้อราชการนั้นให้ทราบอยู่มาประมาณปีหนึ่งนักพระสถาองค์อิงก็ถึงแก่พิลาไลย[๑] มีหนังสือบอกเข้ามาจึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้นักพระรามาธิบดีกลับออกไปครองกรุงกำภูชา กับทั้งนักพระศรีไชยเชษฐ แลพักพวกบริสัชซึ่งเข้ามาด้วยกันนั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๑๙ – ๓๒๑)

เนรเทศสมิงทอ

และปีมะแมตรีศก[๒] (จ.ศ. ๑๑๑๓ พ.ศ. ๒๒๙๔) ให้เอาสมิงทอลงสำเภาหูส่งไปปล่อยเสีย ณ เมืองกวางตุ้ง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

---

[๑] ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า “กองทัพญวนจึงนำสมเด็จพระสัตถากลับคืนไปเมืองญวน แลสมเด็จพระสัตถาได้ทิวงคตเสียที่เมืองญวนนั้น”

[๒] มีจารึกที่บานประตูมุก หอมนเทียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) ว่าโปรดให้ทำบานมุก ประตูพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม เมื่อปีมะแมตรีศก จ.ศ. ๑๑๑๓ พ.ศ. ๒๒๙๔

ณ ปีมะเมียโทศก พญาทะละกรมช้างซึ่งได้นั่งเมืองหงษาวดีนั้นรู้ข่าวไปว่าสมิงถ่อหนีเข้าไปพึ่งอยู่ ณ กรุงศรีอยุทธยา จึ่งให้มีพระราชสาสน์เข้ามากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า อย่าให้รับตัวสมิงถ่อไว้ มันเป็นคนไม่ตรงอกตัญญู จะขอรับประทานตัวไปประหารชีวิตเสีย พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่โปรดประทานให้เหมือนในพระราชสาสน์ อันสมิงถ่อนี้เป็นคนดี มีความรู้ฝ่ายข้างวิปัสสนาแผ่เมตตาดียิ่งนัก ผลที่สมิงถ่อแผ่เมตตานั้น ทำมะรงผู้คุมก็มีความกรุณาลดลาให้มิได้จำจอง เลี้ยงดูให้กินอยู่บริบูรณ์ มิได้ลำบากยากใจ กิตติศัพท์นั้นรู้ไปถึงกรมหมื่นจิตรสุนธรผู้เป็นพระเจ้าลูกเธอ จึ่งมาศึกษาเล่าเรียนความรู้แล้วอุปถัมภ์เลี้ยงดูให้เป็นสุขยิ่งขึ้นไปกว่าเก่า เวลาวันหนึ่งได้ช่องโอกาสก็ทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอสมิงถ่อออกจากคุก พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดบัญชาให้ ขณะเมื่อเจ้าเมืองหงษาวดีมีราชสาสน์มาทูลขอสมิงถ่อ มิได้โปรดประทานให้นั้น ด้วยทรงพระดำริว่าสมิงถ่อเป็นคนดีมีวิชาลูกเราก็ได้ศึกษาเป็นศิษย์มัน ครั้นจะส่งไปเขาก็จะฆ่ามันเสียเปล่า ครั้นจะเอาไวในกรุงเล่า เขาก็จะนินทาว่าคบหาคนชั่วไว้ พระเจ้าอยู่หัวก็เอาสมิงถ่อฝากนายสำเภาหูทรง[๑] ไปปล่อยส่งเสียเมืองจีน นายสำเภาจึ่งเอาสมิงถ่อแวะปล่อยเสียกลางทางข้างฝั่งตะวันตก แล้วสมิงถ่อไปหานางเทพลิ่นลาภรรยาซึ่งเป็นบุตรพระเจ้าเชียงใหม่ สมิงถ่อแจ้งสุขทุกข์ให้ภรรยาฟังแล้ว นางจึ่งไปกราบทูลพระเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นบิดา ขอกองทัพให้สมิงถ่อกลับไปตีเมืองหงษาวดี พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้โปรดให้ตามคำนางเทพลิลาทูลขอ ครั้นสมิงถ่อแจ้งดังนั้นก็ขัดใจ จึ่งลักพานางเทพลินลากับผู้คนสมกำลังไปเป็นอันมาก

ศักราช ๑๑๑๘ ปีชวดอัฐศก สมิงถ่อไปถึงกลางทาง พบมังลองยกทัพลงไปรบเมืองหงษาวดี มังลองจึ่งจับสมิงถ่อได้ ไปจำไว้เมืองอังวะ

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๐)

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า นายสำเภาหัวทรง

พระสงฆ์ไทยไปประดิษฐานพระศาสนาที่ลังกา

ลุศักราช ๑๑๑๕ ปีรกา เบญศก[๑] ฝ่ายพระเจ้ากิตติศิริราชสีหได้เสวยราชสมบัติในเมืองสิงขัณฑนคร เปนอิศราธิบดีในลังกาทวีป แลครั้งนั้นพระพุทธสาศนาในเกาะลังกาหาพระภิกษุสงฆมิได้ จึ่งแต่งให้ศิริวัฒะอำมาตย์เป็นราชทูต กับอุปะทูต ตรีทูตจำทูลพระราชสาร คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการมีพระบรมสารีริกธาตุ์เปนอาทิ มากับกำปั่นโอลันทะพานิชวิลันดา เข้ามาจำเรียญทางพระราชไม้ตรี ณะกรุงเทพมหานคร จะขอพระราชทานพระภิกษุสงฆออกไปให้อุปสมบทบวดกุลบุตสืบพระพุทธสาศนาในลังกาทวีป ทรงพระกรุณาดำหรัดสั่งให้จัดแจงรับทูตานุทูตลังกาตามทำเนียม แล้วให้เบิกทูตเข้าเฝ้ากราบถวายบังคม เสดจ์ออกแขกเมือง ณะมุขเดจ์พระนั่งสรรเพ็ชญปราสาท ตรัสพระราชประฎิสัณฐารสามนัด ตามขัติยประเพณี แล้วพระราชทานรางวัลแก่ทูตานุทูตโดยสมควร จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้แต่งข้าหลวงเปนทูตานุทูตจำทูลพระราชสาร คุมเครื่องราชบรรณาการตอบออกไปถึงพระเจ้าลังกา แล้วโปรดให้อาราธนาพระอุบาฬี พระอริยะมุนีพระราชาคณะสององค์ กับพระสงฆอันดับสิบสองรูป ออกไปตั้งพระพุทธสาศนา บวดกุลบุตไว้ในลังกาทวีป แลให้สมเดจ์พระสังฆราชแต่งสมณสารส่งออกไปด้วยอีกฉบับหนึ่ง แล้วให้แต่งกำปั่นนั้นไปกับด้วยกำปั่นทูตานุทูตอันมาแต่ลังกานั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๑)

เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่กรรม

ครั้นปีระกาเบญจศก (จ.ศ. ๑๑๑๕ พ.ศ. ๒๒๙๖) เจ้าพญาชำนานบริรักษ์ป่วยเป็นลมอัมพาต ๔ เดือนเศษถึงอนิจกรรม พระราชทานให้ใส่โกศใส่ชฎาเรียกว่าพระศพ ฌาปนกิจ ณ วัดไชยวัฒนาราม

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๓๙)

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๙๖

๏ ครั้นถึง ณะ เดือน ๔ ในปีนั้น เจ้าพญาชำนานบริรักษผู้ว่าที่โกษาธิบดีป่วยเปนลมอำมะพาทสี่เดือน ถึงแก่กำม์ ทรงพระกรุณาพระราชทานโกฐให้แต่งศภใส่เครื่องแลชฎาหย่างจ้าวต่างกรม ให้เรียกว่าพระศภ ให้ทำพระเมรุ ณะ วัดไชยะวัฒะนาราม แล้วเสดจ์พระราชดำเนิรไปพระราชทานเพลิง แล้วโปรดตั้งพญาพิพัทธโกษาบุตรเขยเจ้าพญาชำนานเปนพญาพระคลังว่าที่โกษาธิบดีสืบไป

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๑)

❁ ล้อมช้างป่าแขวงเมืองลพบุรี่ย

ณ เดือนเก้า ปีจอฉอศก (จ.ศ. ๑๑๑๖ พ.ศ. ๒๒๙๗) ให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นจิตสุนธร กรมหมื่นสุนธรเทพ ไปล้อมช้าง ณ ป่าแขวงเมืองลพบุรีย ตั้งค่ายมั่นทะเลชุบศรมุมข้างเหนือหน้าพระตำหนักเก่า ครั้นเดือน ๑๐ ข้างขึ้น จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไป ให้เกณฑ์คนออกไปช่วยทำค่ายปีกกา ครั้น ณ เดือนสิบ แรมหกค่ำ เพลาเช้าเสด็จไปรับ ครั้นถึงเขาเชิงนำแล้วให้ช้างดั้งหักค่าย เสด็จเข้าช่วยค้นมาถึงค่ายมั่นแล้วให้ปิดค่าย แรมเจ็ดค่ำ เพลาเสด็จขึ้นพระตำหนักหาง ทอดพระเนตรให้ค้นช้างออกมาจับได้ สามสิบช้าง ยังมิได้จับ สามร้อยเศษ ให้เปิดค่ายปล่อยไป ถึงแรม ๙ ค่ำ เสด็จไปนมัสการพระพุทธไสยาศน์ วัดพระนอนจักรศรี แรมอยู่เวนหนึ่งจึงล่องมาตามทางแม่น้ำน้อย ขึ้นนมัสการพระพุทธไสยาศน์ วัดขุนอินประมูน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๐)

❁ ฉลองวัดนางคำ

ณ เดือนหก ปีกุนสัปตศก (จ.ศ. ๑๑๑๗ พ.ศ. ๒๒๙๘) ฉลองวัดพญาคำ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๐)

๏ ลุศักราช ๑๑๑๗ ปีกุญ ศัพศก[๑] ถึง ณะ เดือนหก สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสดจ์พระราชดำเนิรไปฉลองวัดนางคำ ครั้งนั้นฝนตกชุกชุมนัก จึ่งมีพระราช

[๑] พ.ศ. ๒๒๙๘

ดำหรัดให้สังฆรีธรรมการไปนิมนต์พระอาจาริย์วัดพันทาบ แขวงเมืองวิเสศไชยชาญลงมา ให้นั่งสมาธิช่วยห้ามฝน แลพระอาจาริย์นั้น ให้กราบทูลว่ามีธุระอยู่จะขอถวายพระพรลากลับไปปลูกการบุเรียน จะขอพระผู้เปนเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งชำนาญในทางพระกรรมฐานมาบอกวิธีให้เข้าสมาธิห้ามฝนแทนอาตมา จึ่งทรงพระกรุณาให้นิมนต์พระญาณรักขิตพระราชาคณะฝ่ายวิปัศนาธุระอยู่ ณะ วัดสังกะทานั้นมาเรียนวิธีทางพระกรรมฐานในสำนักพระอาจาริย์วัดพันทาบฯ บอกวิธีให้แล้วก็ถวายพระพรลากลับไปอาราม แลการฉลองวัดนางคำนั้นมีงานมหรรศพสามวัน ทั้งมีโจนร่มด้วย เพลาเย็นฝนตั้งมา พระญาณรักขิตเข้านั่งสมาธิบนเตียงมีเพดานแลม่านผ้าขาววงรอบตั้งอยู่กลางแปลง พระผู้เปนเจ้าเจรีญวาโยกะสิณภาวนา บังเกิดพะยุใหญ่พัดฝนเลีกไปทั้งสามวันหาตกไม่ เหนประจักเปนมหัษจรรย์ ต่อถึงวันคำรบสี่เลีกงานแล้วฝนห่าใหญ่จึ่งตกน้ำนองท่วมที่ทั้งนั้นสิ้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๓)

กรมพระราชวังบวรต้องพระราชอาญาจนทิวงคต

อนึ่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรพระโรคสำหรับบุรุษกลายไปเป็นโรคคชราช แต่ไม่ได้เสด็จเข้ามาเฝ้าถึง ๓ ปีเศษ วันหนึ่งมีพระบัณฑูรให้มาเอาตัวเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวร ปลัดเวร กรมหมื่นจิตรสุนธร กรมหมื่นสุนธรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี มาถามว่า เจ้ากรมเป็นแต่หมื่น จัดกันในกรมตั้งขึ้นเป็นขุนแล้วทำสูงกว่าศักดิ์ ให้ลงอาญาโบยหลังคนละ ๑๕ ที ยี่สิบบ้าง เพลากลางคืน ให้คนเข้ามาด้อมมองอยู่ประตูสระแก้ว

กรมหมื่นสุนธรเทพเกรงจะทำร้าย เพลาค่ำเสด็จประชุมอยู่ที่ข้างโรงเตียบต่อเพลากลางวันจึงเสด็จไปอยู่ ณ ตำหนักสระแก้ว ได้ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน กรมหมื่นสุนธรเทพทำเรื่องราวกราบทูลพระกรุณาเป็นการลับ ว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จเข้ามาทำชู้ด้วยเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวารถึงในพระราชวังหลวงเป็นหลายครั้ง พระเจ้าอยู่หัวให้ชำระกรมฝ่ายในเป็นสัตย์ แล้วจึงสั่งพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าธิดา เจ้าฟ้าสุริยวงษ ให้ไปเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าฟ้า

ธิดา เจ้าฟ้าสุริยวงศ์ กราบทูลว่า เป็นอริอยู่จะไปเชิญเสด็จมิได้ เจ้าจอมจันท์มารดา พระเจ้าลูกเธอพระองค์กระแหจึงไปเชิญเสด็จกรมพระราชวังมา จะขึ้นฉนวน วังหน้า มหาดเล็กที่ล่วงมารับเสด็จนั้นกราบทูลว่า ประตูเสาธงชัยปิด ก็หาเสด็จขึ้นไม่ ล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่า ประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่วง ลงมา เสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงพระเสลี่ยงมาถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตร เห็นคนนั่งอยู่ริมศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จะให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศิผาวัง ทูลว่า ขอพระราชทานเสด็จไปเฝ้าจึงจะชอบ ก็เสด็จเข้าไปอยู่ ณ ทิมดาบ จึงมี พระราชโองการสั่งมหาดเล็ก ให้ออกมาเชิญเสด็จไป ณ ตำหนักสองห้องข้างทิมสงฆ์ แล้วสั่งพระมหาเทพให้จำห้าประการ แล้วมีกระทู้ถามกรมพระราชวังรับเป็นสัตย์ วัน แรมค่ำหนึ่งเดือน ๕ ให้เฒี่ยน ณ ริมตำหนักสองห้องได้ ๒๐ ที กรมหมื่นสุนธรเทพ ขึ้นไปกราบทูลว่า จุกนักให้แก้เสีย ทรงพระกรุณาให้ริบ ครั้นแรม ๒ ค่ำเฒี่ยนอีก ยกหนึ่ง ๒๐ ทีแรม ๓ ค่ำอีกยกหนึ่ง ๒๐ ที แล้วให้นาบพระบาทและให้ต่อว่ากรม พระราชวังว่าอ้ายปิ่นกระลาโหม คบหากับมารดาเจ้ามิตร เป็นแต่เมียข้าเฒี่ยนถึง ๗๐๐ จนตายกับคา นี่มาคบหากับเมียเจ้าทั้งสององค์ แล้วก็เกิดพระราชบุตรด้วย สามองค์ สี่องค์ เจ็ดร้อยจะแบ่งเป็นสามส่วน ยกเสียสองส่วน จะให้เฒี่ยนส่วนหนึ่ง แต่ สองร้อยสามสิบที จะว่าประการใด

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่า จะขอรับพระราชอาชญาตามจะทรงพระ กรุณาโปรด กรมหมื่นเทพพิพิธทูลว่า ได้ลงพระราชอาชญา ๖๐ ทีแล้ว ทรงพระกรุณา ตรัสสั่งว่า ให้เฒี่ยนยก ๓๐ ทีไปกว่าจะครบสองร้อยสามสิบที แล้วให้ข้าทูลละอองธุลี พระบาทปรึกษาพร้อมกันว่า โทษถึงตายเป็นหลายข้อ ขอพระราชทานให้สำเร็จโทษ ด้วยท่อนจันทน์ตามประเพณี จึงทรงพระกรุณาตรัสขอชีวิตไว้ แต่ให้นาบพระนลาฏ เจ้าฟ้าสังวารนั้น ให้เฒี่ยนยกหนึ่ง ๓๐ ทีอยู่ ๓ วัน ก็ถึงแก่พิราลัย กรมพระราชวัง นั้นเฒี่ยนอีก ๔ ยก เป็น ๑๘๐ ก็ดับสูญสิ้นพระชนม์ จึงให้นำเอาพระศพไปฝัง ณ วัดไชยวัฒนารามทั้งสององค์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๐ – ๔๔๑)

เจ้าพระยาราชนายกและเจ้าพระยาราชภักดี ถึงแก่กรรม

๏ ในปีนั้น[๑] เจ้าพญาราชนายก ผู้ว่าที่กระลาโหมป่วยโรคชราถึงแก่กรรม์ อยู่ประมาณสองเดือนเศศ เจ้าพญาราชภักดีผู้ว่าที่สมุหนายกป่วยเปนวัณะโรคที่หลังถึงแก่กรรม์ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้กระทำฌาปนะกิจ พระราชทานเพลิงตามหย่างเสนาบดีทั้งสองศภ เสรจ์แล้วจึ่งโปรดตั้งพญาราชสุภาวดี บ้านประตูจีน เปนเจ้าพญาอไภยราชาว่าที่สมุหนายก โปรดให้พญาธรรมไตรโลก บ้านคลองแกลบ เปนเจ้าพญามหาเสนาบดี ศรีสมุหพระกระลาโหม แลครั้งนั้นที่พญาธรมาว่างอยู่หามีตัวไม่ จึงโปรดเลื่อนพญาบำเรอภักตร์เปนพญารัตนาธิเบศว่าที่กรมวัง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๔)

ฉลองพระพุทธไสยาสน์วัดพระนอนจักรสีห์ได้ช้างเนียม เมืองนครไชยศรี

ครั้นเดือนห้า แรมสิบเอ็ดค่ำ ปีชวดอัฐศก[๒] (จ.ศ. ๑๑๑๘ พ.ศ. ๒๒๙๙) เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปฉลองพระนอนจักศีสามวัน แล้วกลับยังกรุงเทพมหานคร

ขณะนั้นพญาราชวังเมืองออกไปตั้งเพนียดจับช้าง ณ ท่าโคแขวงเมืองนะครไชสี จับได้ช้างเนียม ช้างหนึ่งสูง ๕ ศอก บอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล จึงเสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรถึงท่าโค ครั้นฝึกชำนิแล้วให้นำมาไว้ ณ โรงในพระราชวัง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๑)

๏ ลุศักราช ๑๑๑๘ ปีชวด อัฐศก[๓] ครั้นถึง ณะ วันเดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสดจ์พระราชดำเนีรโดยทางชลมารค ขึ้นไปฉลองพระพุทธไสยาศน์ ณะ วัดจักศรี แขวงเมืองสิงฆบุรี ให้มีงานมหรรศภสมโพธสามวัน แล้วเสดจ์กลับยังพระมหานคร ในขณะนั้นพญาราชวังเมืองออกไปตั้งพะเนียดจับช้างเถื่อน ณะ

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๙๘

[๒] พ.ศ. ๒๒๙๙

[๓] พ.ศ. ๒๒๙๙

ท่าโค แขวงเมืองนครไชยศรี จับได้ช้างพลายงาสั้นช้างหนึ่งสูงห้าศอก จึ่งบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทสมเดจ์บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งเสดจ์พระราชดำเนิรโดยทางชลมารคออกไปทอดพระเนตรช้างนั้นถึงตำบลท่าโค แล้วเสดจ์กลับยังพระนคร ครั้นช้างนั้นฝึกชำนิชำนานแล้ว ให้นำเข้าไว้ ณะ โรงยอดในพระราชวัง พระราชทานขนานนามพระบรมไตรจักรอัคะคชาธาร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๔)

ทรงตั้งกรมขุนภรพินิดเป็นกรมพระราชวังบวร

ถึง ณ เดือนห้า ปีฉลูนพศก (จ.ศ. ๑๑๑๙ พ.ศ. ๒๓๐๐) กรมหมื่นเทพพิพิตร ปรึกษาด้วยเจ้าพญาอะไภยราชา พญากระลาโหม พญาพระคลัง แล้วกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนภรพินิต จะขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ฝ่ายกรมขุนภรพินิดทำเรื่องราวถวายว่า พระเชษฐา กรมขุนอนุรักษ์มนตรีมีอยู่ จะขอให้เป็นกรมพระราชวัง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่ากรมขุนอนุรักษ์มลตรีนั้น เป็นวิสัยพระทัยปราศจากความเพียร ถ้าจะให้ดำรงฐานาศักดิ์อุปราชสำเร็จราชกิจกึ่งหนึ่ง ก็จะเกิดวิบัติฉิบหายเสีย เห็นแต่กรมขุนภรพินิด กอปรด้วยสติปัญญาฉลาดเฉลียว ควรจะดำรงเศวตฉัตรรักษาแผ่นดินได้ จึงพระราชทานฐานาศักดิ์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๑)

ถึง ณ เดือนห้า ปีฉลูนพศก กรมหมื่นเทพพิพิตร์ปรึกษาด้วยเจ้าพญาอะไภยราชา พญากลาโหม พญาพระคลังแล้วกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมขุนภรพิพิตรจะขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ฝ่ายกรมขุนภรพินิดทำเรื่องราวถวายว่า พระเชษฐากรมขุนอะนุรักษมนตรีมีอยู่ จะขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวัง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่ากรมขุนอนุรักษมนตรีนั้นเป็นวิสัยพระทัยปราศจากความเพียร ถ้าจะให้ดำรงฐานาศักดิ์อุปราชสำเร็จราชกิจกึ่งหนึ่ง ก็จะเกิดวิบัติฉิบหายเสีย เห็นแต่กรมขุนภรพินิตกอปรด้วยสติปัญญาฉลาดเฉลียว ควรจะดำรง

เศวตฉัตรรักษาแผ่นดินได้ จึ่งพระราชทานฐานาศักดิ์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อยู่วังจันท์รกระเสม อันกรมพระราชวังองค์นี้ คือเจ้าฟ้าดอกมะเดือ เดิมเมื่อมีพระครรภ์นั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุบินนิมิตว่า มีผู้เอาดอกมะเดือมาถวาย พระองค์จึ่งทรงทำนายว่า ดอกมะเดือเป็นคนหายากในโลกนี้ เมื่อประสูติจึ่งประทานนามว่า เจ้าฟ้าอุทุมภรราชกุมาร ราษฎรเรียกเจ้าฟ้าดอกมะเดือ พระเจ้าอยู่หัวปรารถนาจะให้ครองสมบัติสืบไป จึ่งตั้งไว้ในที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๒ – ๓๐๓)

๏ ลุศักราช ๑๑๑๙ ปีฉลู นพศก[๑] เดือนห้า กรมหมื่นเทพพิพิธจึ่งปฤกษาด้วยเจ้าพญาอะไภยราชา ผู้ว่าที่สมุหนายก แลเจ้าพญามหาเสนา พญาพระคลัง พร้อมกัน แล้วกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า จะขอพระราชทานให้สมเดจ์พระเจ้าลูกเธอ จ้าวฟ้ากรมขุนพรพินิจ ขึ้นประดิษถาน ณะ ที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถารมงคล จะได้บำรุงรักษาแผ่นดินสืบไป ฝ่ายจ้าวฟ้ากรมขุนพรพินิจ จึ่งทำเรื่องราวกราบทูลพระกรุณาว่า จ้าวพี่กรมขุนอนุรักษมนตรียังอยู่ ขอพระราชทานให้เปนกรมพระราชวังจึ่งสมควร จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า กรมขุนอนุรักษมนตรีนั้นโฉดเขลาหาสติปัญาแลความเพียรมิได้ ถ้าจะให้ดำรงถานาศักดิ์มหาอุปราชสำเรจ์ราชกิจกึ่งหนึ่งนั้น บ้านเมืองก็จะเกิดวิบัดิ์ ฉิบหายเสีย เหนแต่กรมขุนพรพินิจกอปด้วยสติปัญาเฉลียวฉลาดหลักแหลม สมควรจะดำรงเสวตรฉัตรครองสมบัดิรักษาแผ่นดินสืบไปได้ เหมือนดั่งคำปฤกษาท้าวพญามุขมนตรีทั้งปวง จึ่งดำหรัดสั่งจ้าวฟ้ากรมขุนอนุรักษมนตรีว่า จงไปบวดเสีย อย่าอยู่ให้กีดขวาง จ้าวฟ้ากรมขุนอนุรักษมนตรีมิอาจขัดพระราชโองการได้ กลัวพระราชอาชญาก็ต้องจำพระไทยทูลลาไปทรงพระผนวด แล้วเสดจ์ขึ้นไปอยู่ ณะ วัดละมุดปากจั่น จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้กระทำพระราชพิทธีอุปราชาภิเศก ณะ พระธินั่งสรรเพชญปราสาท อัญเชิญจ้าวฟ้ากรมขุนพรพินิจเถลิงถวัลราช ณะ ที่กรมพระราชวังบวร แต่มิได้เสดจ์ขึ้นไปสถิตย ณะ พระราชวังหน้า เสดจ์อยู่ ณะ พระตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวงตามเคยเสดจ์อยู่แต่ก่อนนั้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๕)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๐

ปล่อยช้างต้นพระบรมจักรพาฬหัตถี

ถึง ณ เดือนเจ็ด ปีฉลูนพศก (จ.ศ. ๑๑๑๙ พ.ศ. ๒๓๐๐) กรมหมื่นจิตรสุนธรกราบทูลว่า ช้างต้นพระบรมจักกระพาฬนั้น งายาวออกชำระจำเริญเข้าไปจวนจะถึงไส้งาอยู่แล้ว เกรงจะล้มเสีย ครั้น[๑] เดือน ๙ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธบาท ประทับแรม ณ พระตำหนักท่าเจ้าสนุก สามเวนแล้ว ทรงพระวอขึ้นไปถึงตำหนักท้ายพิกุล รุ่งขึ้นเพลาเช้าให้ทำเครื่องสดผูกช้างต้นพระบรมจักรพาฬถวายพระพุทธบาท ปล่อยไปทางธารกระเสม แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๒)

ครั้นถึงเดือน ๗ ในปีฉลู นพศก[๒] กรมหมื่นจิตรสุนธรกราบทูลพระกรุณาว่า ช้างต้นพระบรมจักรพาฬหัษถีนั้นงายาวออก ให้จำเริญเข้าไปเกือบจะถึงไส้งาอยู่แล้ว เกรงจะล้มเสีย จึ่งดำหรัสว่าเราจะเอาไปถวายพระพุทธบาท แล้วจะปล่อยไปในป่า

ครั้นถึงเดือน ๙ จึ่งเสดจ์พระราชดำเนีร ขึ้นไปสมโพธพระพุทธบาท ให้เอาช้างต้นบรมจักระพาฬหัษถี ไปด้วย เสดจ์ประทับแรมอยู่ ณะ ตำหนักท่าจ้าวสนุก ๓ เวร แล้วทรงพระวอขึ้นไปถึงตำหนักท้ายพิกุล รุ่งขึ้นเพลาเช้าให้ทำเครื่องสดผูกช้างต้นพระบรมจักรพาฬหัษถีแล้ว เสดจ์ขึ้นนะมัสะการพระพุทธบาททรงพระราชอุทิศถวายช้างต้น แล้วให้ปล่อยไปทางธารกระเษม เวียรพระเทียรกระทำพระพุทธสมโพธ แล้วเสดจ์พระราชดำเนีรกลับยังกรุงเทพมหานคร อยู่สองสามวัน มีหนังสือบอกกรมการเมืองลพบูรีลงมาว่า ช้างต้นพระบรมจักรพาฬหัดถี ซึ่งทรงถวายพระพุทธบาทปล่อยไปนั้นหาไปป่าไม่ เข้ามาในเมืองลพบูรีนอนอยู่ริมศาลากลาง สมุหนายกกราบบังคมทูลพระกรุณา จึ่งดำหรัดว่า พญาช้างนั้นมีจิตรสวามิภักดิ์รักเรา จะกลับมาอยู่กับเราอีก จึงโปรดให้กรมช้างขึ้นไปรับลงมายังพระนคร ให้เข้าผูกโรงไว้ดั่งเก่า พระราชทานนามผลัดใหม่ชื่อ พระพิไชยจักระพาฬหัดถี

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๕)

---

[๑] ข้อความที่ขีดเส้นใต้ไม่มีในสมุดไทย แต่ปรากฏอยู่ในฉบับพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๗๙ จึงคงไว้เพื่อให้เนื้อความต่อเนื่องกัน

[๒] พ.ศ. ๒๓๐๐

นิมิตบอกเหตุสวรรคต

ครั้น ณ เดือนสิบสอง แรมสองค่ำ ปีฉลูนพศก เพลากลางคืนลมว่าวพัดหนัก พระมหาธาตุวัดวรโพทโทรมลง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๒)

อันสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าพระองค์นี้ พระองค์ทรงทศพิธราชธรรม มีพระชนม์ยืนนานได้เสวยราชย์มา ๒๐ ปี จนพระชนม์ได้ ๗๐ พรรษา[๑] เมื่อกาลมาถึงพระองค์ด้วยพระองค์เป็นธิบดีใหญ่ในสยามประเทศ[๒] จึ่งวิปริตนิมิตเหตุต่าง ๆ

ณ วัน ๒ ๑๒ ค่ำ (วันเดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ) ปีฉลูนพศก กลางคืนลมว่าวพัดหนักพระมหาธาตุซึ่งเป็นหลักวัดวรโพท[๓] โทรมลงทลาย ทั้งอากาศสำแดงร้ายอาเพท ประทุมเกศตกต้องมหาธนูลำภูกัน หนึ่งดวงดาวก็เข้าในดวงจันทร์ ทั้งดาวหางคลองช้างเผือก ประชาชนก็เย็นยะเยือกทั้งพระนคร ด้วยเทพยเจ้าสังหรณ์หากให้เห็นด้วยพระองค์เป็นหลักชัยในกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๓)

เสด็จสวรรคต

ครั้น ณ เดือนหก ขึ้นแปดค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก (จ.ศ. ๑๑๒๐ พ.ศ. ๒๓๐๑) เพลา ๗ ทุ่ม ทรงพระประชวร ครั้น ณ เดือนหก แรม ๕ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จทรงพระเสลี่ยงหิ้วมา เสด็จออกพระที่นั่งทรงปืน แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปบนพระที่นั่งบันยังค์รัตนาถเพลา ๕ โมงเศษ เสด็จมาประทม ณ พระที่นั่งทรงปืน ถึงเพลาเที่ยงห้าบาทประทมตื่น จะเสด็จไปลงพระบังคน หลวงราชรักษา หลวงราโช พยุงให้เสด็จยืน พระวาตะปะทะพระเนตรซ้อนกลับขึ้นพระหัตถ์คว้าจับหลักชัยไม่ใคร่จะถูก หายพระทัยดังดั่งเสียงกรน ขณะนั้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ไปเชิญเสด็จกรมหลวงพิพิตรมนตรี เจ้าฟ้าจันทวดี กรมขุนญี่สารเสนี ไป ณ พระตำหนักสวนกระต่าย แล้วกรมหมื่นพิทักภูเบดให้เชิญเสด็จ

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๗๑ พรรษา

[๒] พะราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ในประเทศไทย

[๓] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ซึ่งเป็นหลักวัดโพธิ์

กรมขุนอนุรักษ์มนตรีเข้ามาถึงพระที่นั่งทรงปืน แย้มฉากทอดพระเนตรอยู่สักประเดี๋ยวหนึ่ง แล้วเสด็จไปพระตำหนักสวรกระต่าย ครั้นเพลาบ่ายจะใกล้ ๕ โมง พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๒)

ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้นแปดค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก เพลาเจ็ดทุ่ม ทรงพระประชวร ครั้น ณ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จทรงพระเสลี่ยงหิ้วมา เสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปบนพระที่นั่งบันยงค์รัตะนาถ เพลา ๕ โมงเศษ เสด็จมาบรรทม ณ พระที่นั่งทรงปืน ถึงเพลาเที่ยงห้าบาทประทมตื่นจะเสด็จไปลงพระบังคน หลวงราชรักษา หลวงราโชพยุงให้เสด็จยืน พระวาตะปะทะพระเนตรซ้อนกลับขึ้น พระหัตถ์คว้าจับหลักชัยไม่ใคร่จะถูก หายพระทัยดังเสียงกรน ขณะนั้น กรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ไปเชิญเสด็จกรมหลวงพิพิตรมนตรี เจ้าฟ้าจันทวะดี กรมขุนญีสารเสนีไป ณ พระตำหนักส่วรกระต่าย[๑] แล้วกรมหมื่นพิทักผู้เบดให้เชิญเสด็จกรมขุนอนุรักมนตรีเข้ามาถึงพระที่นั่งทรงปืน แย้มฉากทอดพระเนตรอยู่สักประเดี๋ยวหนึ่งแล้วเสด็จไปพระตำหนักส่วรกระต่าย

ครั้นเพลายามเศษ พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตเมื่อศักราช ๑๑๒๐ ปีขาลสัมฤทธิศก เดือนหก แรมห้าค่ำ วันพุธ (วัน ๔ ฯ ๖ ค่ำ) เพลายามเศษ เสวยราชย์มาแต่พระชนม์ ๕๑ ปี อยู่ในราชสมบัติ ๒๑ ปี[๒] เป็นพระชนม์ ๗๘ ปี[๓] สวรรคต

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๓ – ๓๐๔)

---

[๑] พระตำหนักสวนกระต่าย

[๒] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งาติว่า อยู่ในราชสมบัติ ๒๖ ปี ซึ่งน่าจะถูก

[๓] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๗๗ ปี

ตำหนักสวนกระต่าย พระราชวังโบราณ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร
(พ.ศ. ๒๓๐๑)

วัดประดู่ทรงธรรม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
สถานที่ทรงผนวชของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร

แผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (เอกสารประวัติศาสตร์บางฉบับระบุพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔) พระนามเดิมว่า เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ราษฎรขานพระนามว่า เจ้าฟ้าดอกเดื่อ (อุทุมพร แปลว่า มะเดื่อ) เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีพระเชษฐาร่วมพระราชมารดาคือ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ทรงครองราชย์เมื่อพุทธศักราช ๒๓๐๑

เมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชบิดาทรงสถาปนาพระองค์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อพุทธศักราช ๒๓๐๐ ด้วยทรงเล็งเห็นว่า มีพระปรีชาสามารถและพระสติปัญญาฉลาดเฉลียว ต่อมาเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อพุทธศักราช ๒๓๐๑ ราว ๒ เดือน ก็ทรงสละราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระเชษฐา แล้วเสด็จออกผนวช ประทับที่วัดประดู่ทรงธรรม จึงเป็นที่มาของพระนามต่อมาว่า ขุนหลวงหาวัด หรือขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พุทธศักราช ๒๓๑๐ ทรงถูกกวาดต้อนไปอังวะพร้อมกับเชลยชาวไทยคนอื่น ๆ โดยพม่าสร้างหมู่บ้านให้อยู่ในเมืองสะกาย กล่าวกันว่าพระองค์เป็นผู้บอกเล่าเรื่องราวพระราชพงศาวดารและธรรมเนียมในราชสำนักกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า พร้อมเชลยสงครามคนอื่น ๆ จนเป็นที่มาของเอกสารประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่า เรื่อง “คำให้การขุนหลวงหาวัด” และ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม”

สำเร็จโทษเจ้าสามกรม

จึงกรมหมื่นเทพพิพิตรเชิญพระแสงดาบ พระแสงกระบี่ พระแสงง้าวข้างที่ออกมาส่งให้ขุนพิพิทรักษาชาวที่เอาไปถวาย ณ พระตำหนักสวนกระต่าย

กรมหมื่นสุนธรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เสด็จไปทางข้างใน เชิญเอาพระแสงบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ไปตำหนักศาลาลวด ขณะนั้นกรมหมื่นเทพพิพิตร กรมหมื่นจิตรสุนธรตรัสสั่งพญาพระคลัง พญาอะไภยมนตรี ว่าประตูพระราชวังให้ปิดตามธรรมเนียม พอกรมขุนอนุรักษ์มนตรี เสด็จมาตรัสเรียกกรมหมื่นเทพพิพิตรออกไปแล้ว ให้เชิญหีบพระแสง ณ โรงแสงไปสวรกระต่าย กรมหมื่นจิตรสุนธร เห็นก็ตกพระทัยเสด็จคืนไปตำหนักศาลาลวด ครั้นเพลาจะใกล้พลบค่ำ มีพระบัณฑูรให้[๑] มหาดเล็กออกไปหาข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อย ณ ศาลาลูกขุน เข้าเฝ้า ณ สวรกระต่าย และขุนอนุรักษ์ภูธรเอาคณะตำหนักสระแก้ว ข้ามกำแพงวัดพระศรีสรรเพชรแลกำแพงโรงรถ เข้ามาบรรจบ ณ ตำหนักศาลาลวดร้อยเศษ ขุนพิพิตรภักดี ข้าหลวงกรมหมื่นจิตรสุนธร พาคนไปกระทุ้งบานประตูโรงแสงข้างหน้าเข้าไปเอาพระแสงมาถือเป็นอันมาก

ณ วันแรม ๘ ค่ำเป็นวันพระ[๒] พระเทพมุนี พระพุทธโคษาจารย์ พระธรรมอุดม พระธรรมเจดีย์ พระเทพกระวี เข้ามาเตรียมจะถวายพระธรรมเทศนาอยู่ ณ ทิมสงฆ์ ประมาณเพลาทุ่มเศษ จึงมีพระบัณฑูรให้นิมนต์เข้ามา ณ ตำหนักสวรกระต่าย ตรัสอาราธนาให้ขึ้นไปว่ากล่าวแก่เจ้าสามกรมให้ลงมาสมัครสมากันถึง ๒ กลับ ต่อเพลา ๓ ยามเศษ เจ้าสามกรมจึงมาเฝ้าทำพระสัตย์ถวายทั้งสามองค์ ครั้นเพลาเช้าจึงเสด็จมา ณ พระที่นั่งทรงปืน สรงพระบรมศพแล้วเชิญเข้าพระโกศประดับไว้บนที่บรรยงก์รัตนาถ ณ วันแรมสิบเบ็ดค่ำ เพลาบ่าย กรมหมื่นจิตรสุนธร กรมหมื่นสุนธรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เสด็จขึ้นไปเฝ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ณ พระตำหนักตึก ขณะนั้นวางคนไว้ให้กุมเอากรมหมื่นสุนธรเทพไปลงสังขลิก[๓] ไว้

---

[๑] ความตรงนี้ต้นฉบับสมุดไทยชำรุด ตรวจสอบกับฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

[๒] เดิมเป็นแรม ๕ ค่ำซึ่งไม่ถูกต้อง

[๓] เครื่องจองจำ, โซ่ตรวน: พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔

ณ หอพระมนเทียรธรรม กุมเอากรมหมื่นเสพภักดีไปพันธนาไว้ ณ ตึกพระคลังสุพรัต จับเอากรมหมื่นจิตรสุนธรไปจำไว้ ณ พระคลังพิเศษ ครั้นแรม ๑๓ ค่ำ จึงให้ประหารด้วยท่อนจันทน์ ณ พระคลังพิเศษทั้งสามองค์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๒ – ๔๔๓)

ครั้นถึง ณะ วันแรม ๑๑ ค่ำ เพลาบ่าย กรมหมื่นจิตรสุนธร กรมหมื่นสุนธรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เสดจ์เข้ามาเฝ้ากรมพระราชวังบวร แลกรมขุนอนุรักษมนตรี ณะ พระตำหนักตึก ขณะนั้นมีพระราชบันทูล ตรัสปฤกษาเปนความลับกับกรมขุนอนุรักษมนตรีสังให้วางคนไว้พร้อม แลจ้าวสามกรมมิทันรู้พระองค์ จึ่งให้กุมเอากรมหมื่นสุนธรเทพไปจำไว้ ณะ หอพระมณเฑียรธรรม์ ให้กุมเอากรมหมื่นเสพภักดีไปจำไว้ ณะ ตึกพระคลังศุภรัด ให้กุมเอากรมหมื่นจิตรสุนธร ไปจำไว้ ณะ ตึกคลังวิเศศ แล้วสรัสสั่งจ้าวอาทิตยว่า เขาทำแก่บิดาเจ้าฉันใด จงกระทำตอบแทนฉันนั้น

ครั้นถึง ณะ วันแรมสิบสามค่ำ จึ่งมีพระราชบันทูลสั่งให้ลงพระราชอาชญาสำเรจ์โทษจ้าวสามกรม ณะ พระคลังวิเศศแห่งเดียวกัน แลกรมหมื่นสุนธรเทพนั้น พระไทยอ่อนร้องไห้วิงวอนผัดผ่อนเพลาไป แต่กรมเสพภักดีนั้นน้ำพระไทยองค์อาจ์มิได้ย่อธ้อต่อความตาย ตรัสให้สติจ้าวพี่ยว่าจะกลัวตายไย ธรรมดาเกิดมาในมหาประยูรเสวตรฉัตรดั่งนี้ ใครจะได้ตายดีสักขี่คน แลกรมหมื่นจิตรสุนธรนั้นนิ่งอยู่มิได้ตรัสประการใด จ้าวอาทิตย์จึ่งสั่งเจ้าพนักงาน ให้ลงท่อนจันท์สำเรจ์โทษจ้าวสามกรมสิ้นพระชนม์ แล้วให้เอาพระศภทั้งสามไปฝัง ณะ วัดโคกพญา ตามบูราณประเพณีย์

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๒๘ - ๓๓๐)

ปราบดาภิเษก

ถึง ณ เดือนเจ็ด ขึ้น ๖ ค่ำ (จ.ศ. ๑๑๒๐ พ.ศ. ๒๓๐๑) จึงตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชรปราสาท กรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จไปอยู่ ณ พระที่นั่งสุริยาตอำมรินท์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๓)

ครั้นถึง ณ วันเดือนเจ็ด ขึ้นหกค่ำ ท้าวพญามุขมนตรีทั้งหลาย จึ่งให้ตั้งการพระราชพิทธีปราบดาภิเศก ณะ พระธินั่งสรรเพ็ชญปราสาท อัญเชิญสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร เสดจ์เถลิงถวัลราชมไหย์ศูริยสมบัดิสืบสันตะติวงษ ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุทธยา

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๐)

ถวายราชสมบัติแด่กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เสด็จทรงผนวช

ครั้นแรมเดือน ๗ เสด็จพระราชดำเนินไปถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราชแล้ว ถึงเดือนแปด ข้างขึ้น ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกิ่งเป็นกระบวนพยุหบาตรา ออกไปทรงพระผนวช ณ วัดเดิม แล้วเสด็จไปอยู่ ณ วัดประดู่

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๓)

ครั้นสิ้นเสี้ยนศัตรูแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินไปถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้ากรมขุนอนุรักษมลตรี ๆ มิได้รับราชสมบัติ แล้วตรัสว่าสมเด็จพระราชบิดาสั่งไว้ให้พระอนุชาเจ้าครองราชสมบัติสนองพระองค์สืบไปเถิด จะทำให้ผิดกับรับสั่งหาควรไม่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็จำพระทัยครองราชสมบัติ

ครั้น ณ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ จึ่งตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเศก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จไปอยู่ ณ พระที่นั่งสุริยาตอำมรินท์ ทรงพระกรุณาตั้งกรมหลวงพิพิตรมนตรีเป็น กรมพระเทภามาตุ ครั้น ณ เดือน

สิบสอง กรมพระเทภามาตุเสด็จทิวงคต พระเจ้าอยู่หัวให้นำพระโกศเข้ามารับพระศพ จึ่งเชิญขึ้นประดับไว้ ณ พระที่นั่งประยงค์รัตะนาถเป็นสองพระโกศ

ครั้น ณ เดือนห้า ขึ้น ๑๑ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะเอกศก พระเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระพันปีหลวงตามประเพณีการพระบรมศพ ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทำฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบิตุราชมาตุรงค์ยิ่งกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก แล้วพระเจ้าอยู่หัวสั่งให้สร้างวัดเรียกว่า วัดอุทุภรอารามวัดหนึ่ง แล้วให้สร้างปฏิสังขรณ์หลังคาพระมณฑปพระพุทธบาทหุ้มทองสองชั้น สิ้นทองร้อยสี่สิบสี่ชั่ง พระองค์ทรงฉลองถวายไทยทานแก่สงฆ์แลยาจกวณิพกเป็นอันมาก แล้วพระองค์ทรงว่าราชการงานกรุง ดูผิดแลชอบตามเยี่ยงอย่างพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา

เวลาหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่า เรานี้เป็นแต่อนุชายังหาควรแก่ราชสมบัติไม่ อันราชสมบัตินี้ให้พระเชษฐาธิราชเจ้า ครอบครองสนององค์สมเด็จพระราชบิดาเจ้าจึ่งจะควร ทรงพระการะแล้วพระองค์ก็เสด็จไปถวายสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช แล้วพระองค์ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกิ่งเป็นกระบวนพยุหบาตรา ไปทรงผนวช ณ วัดเดิม แล้วเสด็จไปอยู่ ณ วัดประดู

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๕ – ๓๐๖)

ฝ่ายพระเชฐาธิราชกรมขุนอนุรักษมนตรีนั้น พระไทยปราถนาราชสมบัติมิได้เสดจ์ไปอยู่ที่อื่น เสดจ์ขึ้นอยู่บนพระธินั่งสุริยามรินทร์ สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินมิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยร่วมพระอุทรเดียวกัน จึ่งทรงพระราชดำหริจะยอมถวายราชสมบัติ แลพระองค์เสดจ์ดำรงค์ราชอาณาจักรได้สิบวัน

ครั้นถึง ณะ วันเดือนเจ็ด แรมค่ำหนึ่ง จึ่งเสดจ์พระราชดำเนิรไปเฝ้าสมเดจ์พระบรมเชฐาธิราช กราบทูลถวายราชสมบัติ แล้วก็ถวายบังคมลาจะออกทรงพระผนวด

ครั้นถึง ณะ วันเดือนแปด ข้างขึ้น ก็เสดจ์ทรงเรือพระธินั่งศรีสามรรถไชย เปนขบวนพยุหบาตรา แห่ออกไปทรงพระผนวด ณะ วัดเดิม แล้วเสดจ์มาอยู่ ณะ วัดประดู่

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๐)

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระราชวังโบราณ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดิน

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์)

(พ.ศ. ๒๓๐๑ - ๒๓๑๐)

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระราชวังโบราณ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์)

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ หรือพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (เอกสารประวัติศาสตร์บางฉบับระบุพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓) พระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าเอกทัศ เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชบิดา โปรดสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี แต่คนทั่วไปขานพระนามว่า ขุนหลวงขี้เรื้อน ทรงครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๒๓๐๑ - ๒๓๑๐

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร พระอนุชาธิราชเสด็จขึ้นครองราชย์เพียง ๒ เดือน เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ทรงแสดงความปรารถนาในราชสมบัติและเสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงทรงสละราชสมบัติถวายแก่พระเชษฐาเมื่อพุทธศักราช ๒๓๐๑

ในสมัยของพระองค์เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองมีศึกพม่ามาประชิดติดพัน ขณะที่ราชสำนักไม่มีความเข้มแข็ง หลังจากทรงครองราชย์เพียง ๒ เดือน พม่ายกทัพมาประชิตพระนคร และล้อมกรุงไว้ถึงหนึ่งปีสองเดือน ก็ตีเข้ากรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ นับเป็นการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองในพุทธศักราช ๒๓๑๐

ราชาภิเษก

ขณะนั้นกรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จขึ้นราชาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชรปราสาท ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชามะหาอะดิษษรร บวรสุจริต ทศพิธธรรม ธเรศเชฐโลกาณายกอุดม บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธทยา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๔)

ขณะนั้นกรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จราชาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชา มหาอะกบษรรบรอรจริต ทศพิธธรรม ชเรศ เชฐโลกาณายกอุดม บรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพกรุงเทพทะวาราวะดีศรีอยุทธยา ตามโบราณราชประเพณีสืบไป พระองค์นี้อัครราชชายา ๒ องค์ แต่ยังเป็นกรมมาด้วยกัน พระองค์ตั้งไว้เป็นมเหสี ๆ องค์หนึ่งนั้นมีพระราชบุตร ๆ องค์พี่นางชื่อ ประทานสุริยวงษ์ องค์ชายชื่อประไภยกุมาร พระมเหสีองค์หนึ่งนั้นก็มีพระราชบุตร ๒ องค์เหมือนกัน องค์พี่นางชื่อรุดจาเทวี พระน้องยานั้นชื่อ สุทัดณกุมารา พระองค์จึ่งตั้งพระอัครราชชายาอีกองค์หนึ่ง ชื่อเจ้าแมงเมา ร่วมองค์กันกับพระองค์ ๆ มีพระราชบุตรี ด้วยเจ้าแมงเม่าองค์หนึ่งชื่อ สิริจันทาเทวี พระองค์ทรงพระเมตตาให้ยศฐานาศักดิ์เหมือนกัน[๑] เหล่าพระสนมพวกนั้นหามีพระราชธิดากับพระองค์ไม่

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๖)

ในเดือนแปดข้างขึ้นนั้น[๒] ท้าวพญามุขมนตรีทังหลาย ก็ให้ตั้งการพระราชพิทธีราชาภิเศก ณะ พระธินั่งสรรเพชญปราสาท อัญเชิญสมเดจ์พระบรมเชษฐาธิราชขึ้นผ่านพิภพ เสวยมไหศุริยสมบัติสืบไป ถวายพระนามสมเดจ์พระบรมราชามหาอดิศร

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ในยศฐาศักดินาเมอกัน

[๒] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า"ขณะเมื่อลุศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะเอกศกนั้น ในเดือนแปดข้างขึ้นนั้น..."

บวรสุจริตทศพิธธรรมธเรศ เชษฐ์โลกยนายกอุดม บรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยา แลการพระราชพิทธีราชาภิเศก ในปีขาล สำฤทธิศกนั้นถึงสองครั้งเนื่องๆ กันไป

อยู่ประมาณเจ็ดวัน กรมหมื่นเทพพิพิธคิดถึงพระองค์ว่าเปนผู้ใหญ่ เกรงพระเจ้าแผ่นดินจะมีความรังเกียดพระไทย ไม่เลี้ยงก็จะมีอันตรายแก่ชีวิตรเหมือนหย่างจ้าวสามกรม จึ่งเข้าไปกราบทูลถวายบังคมลา ทรงผนวด ครั้นทรงพระอนุญาตแล้ว ก็ไปทรงผนวดอยู่ ณะ วัดกระโจม

สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวจึ่งมีพระราชโองการโปรดให้กรมหลวงพิพิธมนตรีพระราชมานดา เปนสมเดจ์พระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตุ์ แล้วโปรดตั้งจ้าวอาทิตยเปนกรมหมื่นพิทักภูเบศ ตั้งนายปิ่นผู้เปนพี่เจ้าจอมเพง เจ้าจอมแมน พระสนมเอกนั้นเปนพญาราชมนตรีบริรักษ จางวางมหาดเล็ก นายฉิมผู้น้อง เปนจะหมื่นศรีศรรักษ

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๑)

เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธออกไปไว้เกาะลังกา

อยู่ประมาณเจ็ดวัน กรมหมื่นเทพพิพิตร เสด็จไปทรงผนวช ณ วัดกระโจม ทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งกรมหลวงพิพิตมนตรี เป็นกรมพระเทพามาตุ

ขณะนั้นมีผู้นำคุยหรหัสคดีมากราบทูล ว่าเจ้าพญาอไภยราชา พญาเพชรบุรีย หมื่นทิพเสนา นายเพงจัน คิดกบฏ จะเอาราชสมบัติถวายกรมหมื่นเทพพิพิตร กรมหมื่นเทพพิพิธรู้ระคายหนีไปจากวัดกระโจม ตามไปจับได้ ณ ป่านาเริ่ง เจ้าพญาอะไภยราชา พญาเพชรบุรีย์ นายจุยนั้น เฆี่ยนแล้วให้จำไว้ หมื่นทิพเสนา นายเพงจันหนีหาได้ตัวไม่

ขณะนั้นให้ส่งกรมหมื่นเทพพิพิตรออกไป ณ เกาะลังกาทวีป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๔)

ครั้นพระองค์เสวยราชย์ได้ประมาณ ๗ - ๘ วัน กรมหมื่นเทพพิพิตรก็ทูลลาออกทรงผนวชอยู่ ณ วัดกระโจม กรมหมื่นเทพพิพิตรนี้ฝักฝ่ายฝากตัวอยู่ข้างวังหน้า กับวังหลวงหาสู้สนิทไม่ ครั้นวังหน้าออกบวชก็ว้าเหว่พระทัย เจ้าพญาอะไภราชา พญาเพชรบูรีย หมื่นทิพเสนา นายจุย นายเพงจัน พากันออกไปคิดการกบฏกับกรมเทพพิพิตร ๆ รู้ระคาย ก็หนีไปจากวัดกะโจมตามไปจับได้ ณ ป่านาเริ่งนอกด่าน แต่เจ้าพญาอะไภยราชา พญาเพชรบูริย นายจุ้ยสามคนนี้ ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนแล้วจำครบไว้ หมื่นทิพเสนา นายเพงจันหนีหาได้ตัวไม่

ขณะนั้นพอกำปั่นลูกค้าอังกฤษเข้ามา ณ กรุง จึ่งมีพระราชโองการฝากกรมหมื่นเทพพิพิตรแก่นายกำปั่น ให้เอาไปลอย เสีย ณ เกาะลังกาทวีป สิ้นเสี้ยนศัตรูแล้ว

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๖ – ๓๐๗)

ฝ่ายพญาราชมนตรีบริรักษนั้นเข้าออกในพระราชวัง ทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ แล้วเจรจาคำหยาบประมาทหมิ่นขุนนางผู้ใหญ่ให้ได้ความเจ็บแค้น เจ้าพญาอไภยราชามีความโทมนัศ จึ่งปฤกษาพญายมราช พญาเพชบูรี หมื่นทิพเสนา กับนายจุ้ย นายเพญจันท์ อันเปนคนสนิทไว้ใจว่า พระเจ้าแผ่นดินชุบเลี้ยงพญาราชมนตรี จะหมื่นศรีศรรักษ มีจิตกำเริบกระทำการหยาบช้าต่างๆ ไม่ช้าบ้านเมืองก็จะเกิดจุลาจนเปนแท้ อนึ่งสมเดจ์พระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัสมอบราชสมบัดิ์แก่พระพุทธเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระผนวด จะได้ทรงมอบราชสมบัดิ์ให้แก่พระองค์นี้หามิได้ ตรัสทำนายไว้ว่า ถ้าจะให้พระองค์นี้ครองสมบัดิ บ้านเมืองก็จะพิบัดฉิบหาย ควรเราจะคิดกำจัดพระองค์นี้เสียจากเสวตรฉัตร จะไปเชิญเสดจ์พระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระผนวดนั้น ให้ลาพระผนวดออกมาเสวยราชสมบัดิ์ดั่งเก่า บ้านเมืองจึ่งจะเปนศุข พญายมราช พญาเพชบูรีจึ่งว่า ซึ่งจะคิดการทั้งนี้เปนการใหญ่ จำจะไปปฤกษากรมหมื่นเทพพิพิธดูก่อน ด้วยเธอเปนจ้าวผู้ใหญ่ จะเหนควรไม่ควรประการใด เจ้าพญาอไภยราชาก็เหนชอบด้วย ครั้นเพลาค่ำจึ่งภากันไป ณะ วัดกระโจม เข้าเฝ้ากรมหมื่นเทพพิพิธ แล้วกราบทูลปฤกษาตามคดีซึ่งคิดกันนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธก็ตรัสว่า

ข้าก็เหนด้วย แต่เกรงว่าขุนหลวงหาวัดท่านจะไม่ยอมศึกออกมาครองสมบัติ เราจำจะไปทูลปฤกษาพระองค์ท่านดูก่อน ถ้าท่านยอมด้วยแล้วจึ่งคิดทำการ

ครั้นค่ำอีกวันหนึ่งกรมหมื่นเทพพิพิธ กับขุนนางทั้งสี่คนก็ภากันไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระผนวดอยู่ ณะ วัดประดู่แล้วกราบทูลความซึ่งคิดกันนั้น ครั้นได้ทรงทราบจึ่งตรัสว่า รูปเปนสมณะจะคิดอ่านการแผ่นดินด้วยนั้นไม่ควร ท่านทั้งปวงเหนเปนประการใดก็ตามแต่จะคิดกันเถิด กรมหมื่นเทพพิพิธกับขุนนางทั้งสี่ก็เข้าใจว่าทรงยอมแล้วก็ทูลลากลับมา

ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวดจึ่งทรงพระดำหริว่า คนเหล่านี้คิดขบถจะทำการใหญ่ ถ้าเขาทำการสำเรจ์จับพระเชษฐาได้แล้ว เขาก็จะมาจับเราเสียด้วย จะยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชสมบัติ์ เราสองคนพี่น้องก็จะภากันตาย จะนิ่งไว้มิได้จำจะไปทูลพระเจ้าพี่ให้รู้พระองค์จึ่งชอบ ครั้นรุ่งเช้าจึ่งเสดจ์เข้ามาในพระราชวังเข้าเฝ้าพระเชษฐาธิราช ถวายพระพรแถลงคุยระหัดเหตุ์นั้นให้ทราบสิ้นทุกประการแล้วถวายพระพรว่า อาตมาภาพเปนสมณะจะเกี่ยวข้องสิกขาบท จะรับพระราชทานแต่ชีวิตรคนเหล่าร้ายอย่าให้ถึงตาย แล้วถวายพระพรลากลับไปอาราม

สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินจึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้ากรมปลัดกรมพระตำหรวดทั้งแปดกรม ให้ไปจับคนเหล่าร้าย ให้ข่าวปรากฎไปว่า มีผู้เปนโจทมาฟ้องว่าคิดการขบถ ได้ตัวแต่เจ้าพญาอไภยราชา พญายมราช พญาเพชร์บูรี นายจุ้ย ๔ คน ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนแล้วจำไว้ แต่หมื่นทิพเสนากับนายเพญจันท์นั้น หนีไปหาได้ตัวไม่

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธทราบเหตุ์ ก็หนีจากวัดกระโจมไปอยู่ ณะ วัดพระพะแนงเชิง ครั้งนั้นเจ้ากรมปลัดกรมแลข้าในกรมทั้งปวง มีความกระตัญญูสวามิภักดิ์รักจ้าว มาพร้อมกันเปนอันมากช่วยกันตั้งค่าย ล้อมวัดไว้ ป้องกันรักษาจ้าวของตน ตำหรวดติดตามไปจับกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นหมิได้ตัว พวกข้าในกรมออกป้องกันไว้ สมเดจ์พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบจึ่งแต่งให้ข้าหลวงที่ฉลาด ไปทูลแก่กรมหมื่นเทพพิพิธว่า ทรงพระกรุณาดำหรัสว่าจ้าวเปนคนสัจซื่อ เกิดเหตุ์ทั้งนี้เปนเพราะเจ้ากรมปลัดกรมคิดอ่านเอง ให้จ้าวส่งตัวเจ้ากรมปลัดกรมมาถวายโดยดี ทรงพระกรุณา

มิได้เอาโทษแก่จ้าว กรมหมื่นเทพพิพิธกลัวพระราชอาชญา ก็รับว่าจะส่งตัวให้ เจ้ากรมปลัดกรมรู้ตัวเข้าก็ภากันหนีไปกับทั้งบุตภรรยา แต่ปลัดกรมนั้นไปผูกคอตายเสีย เจ้ากรมนั้นหารู้ว่าหนีไปแห่งใดไม่ ตามไม่ได้ตัว พวกข้าในกรมก็แตกหนีกระจัดพรัดพรายกันไป แต่จ้าวกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นภาบุตรชายหลายองค์หนีไปข้างตระวันตก พวกข้าหลวงไปติดตามจับได้ ณะ พระแท่นดงรัง กุมเอามาถวายกับทั้งบุตร์ ทรงพระกรุณาให้ศึกออกคุมไว้

ฝ่ายกำปั่นทูตซึ่งออกไปลังกาทวีปครั้งก่อนนั้นส่งพระสงฆ์แล้วกลับเข้ามา จึ่งทรงพระกรุณาให้แต่งกำปั่นใหม่ในปีขาลสำเรธิศกนั้น แล้วอาราธนาพระวิสุทธาจาริย์ พระวรญาณะมูนี พระราชาคณะทั้งสององค์ กับพระสงฆ์อันดับสามรูปเปนห้ารูปด้วยกัน ลงกำปั่นไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งกับด้วยข้าหลวงออกไปผลัด พระสงฆ์ซึ่งไปครั้งก่อนนั้น ให้กลับเข้ามาพระนคร แลให้เอากรมหมื่นเทพพิพิธลงกำปั่นไปปล่อยเสีย ณะ เกาะลังกาด้วย แล้วตำหรัดสั่งให้ทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อเจ็ดวาสองศอก และการพระเมรุ์นั้นแปดเดือนสำเรจ์

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๑ – ๓๓๒)

❁ กรมพระเทพามาตสวรรคต

ครั้น ณ เดือนสิบสอง กรมพระเทพามาตเสด็จทิวงคต พระเจ้าอยู่หัวให้นำพระโกศเข้ามารับพระศพ แล้วจึงเชิญขึ้นประดับไว้ ณ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาถเป็นสองพระองค์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๔)

❁ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ครั้น ณ เดือนห้า ขึ้นสิบเบ็ดค่ำ ลุศักราช ๑๑๒๒ ปีเถาะเอกศก (พ.ศ. ๒๓๐๓) พระเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแลพระพันปีหลวงตามประเพณี

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) , หน้า ๔๔๔)

๏ ครั้นลุศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะ เอกศก[๑] ถึง ณ วันเดือนห้า ขึ้นสิบเบจ์ค่ำ สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งให้เชิญพระโกษฐพระบรมศภสมเดจ์พระพุทธเจ้าหลวง แลสมเดจ์พระพันปีหลวง ไปขึ้นพระมหาพิไชยราชรถทั้งสองรถ ประดับด้วยรูปสัตว แลเครื่องแห่ทั้งปวง แห่เข้าไปพระเมรุมาศ ให้มีงานมหรรศภสมโพธแลสดับพระกรณ์ ทรงถวายไกรจีวรบริขารแลไทยทานต่างต่างแก่พระสงฆ์เปนอันมาก ครบเจ็ดวันแล้ว ถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูป พระสงฆ์สดับพระกรณ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเกบพระอัษฐิใส่พระโกษฐน้อย แห่เข้ามาบันจุะไว้ ณะ ท้ายจรนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชญดารามตามโบราณราชประเพณีสืบมา

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๒ – ๓๓๓)

พม่ายกทัพมาตีเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี

ฝ่ายข้างกรุงอางวะนั้น อองเจยะ นายบ้านมกโชโป ได้ถวัลยราชในศักราช ๑๑๑๖ ปี (พ.ศ. ๒๒๙๗) ทรงพระนามมางลวง มีราชบุตร ๖ ราชธิดา ๓ พระราชทานฐานานุศักดิ์และเครื่องราโชบริโภค แล้วให้มังลอกไปผ่านเมืองตีเปะเยียง มองระไปผ่านเมืองปิดู มังโปไปผ่านเมืองอันเบียง มังแวงไปผ่านเมืองปะดุง มังจูไปผ่านเมืองปะคาน โพเชียงไปผ่านเมืองแบงตะและ ฝ่ายพระเจ้าอังวะเสวยสมบัติ ๘ ปี ทราบเหตุว่ากรุงศรีอยุธยาผลัดแผ่นดิน จึงดำรัสให้เกณฑ์ทัพพลฉกรรจ์ลำเครื่อง ๘๐,๐๐๐ ช้าง ๒๐๐ ม้า ๑๐,๐๐ หนึ่ง สำเร็จแล้ว เสด็จดำเนินทัพออกจากกรุงอังวะ ทัพหน้าเข้าตีเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี

ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัสทราบนั้นแล้ว จึงดำรัสให้พระยมราชเป็นทัพหน้า พลทหาร ๓,๐๐๐ ทัพหนึ่ง ให้พญาธารมาถืออาญาเป็นแม่ทัพ พลทหาร ๒,๐๐๐ ยกไปตั้งเมืองกุยบูรีย์ พม่ายกขึ้นมาตีทัพพระยมราช ณ แกงตุมแตก พระยาธารมาจึงเกณฑ์ไพร่ห้าร้อย เข้าบรรจบกองปลัดชู แล้วให้ยกไปตั้งตำบลว่าข่าวริมทะเล ฝ่ายทัพหน้าพม่ายกขึ้นมาตีกองปลัดชูก็แตกพ่าย พระเจ้าอางวะจึงดำเนินทัพเข้ามา ณ เมืองกุย เมืองปราณ เมืองเพชร์บูรีย์ เมืองราชบูรีย์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) , หน้า ๔๔๔ – ๔๔๕)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๒

ฝ่ายข้างกรุงภูกามประเทษ พระเจ้าอะลองพราญีมังลองผู้ครองเมืองรัตนสิงฆะ เมื่อมีไชยชำณะแก่รามัญแล้ว ก็ได้เปนอิศราธิบดีในอาณาเขตรแผ่นดินพะม่าทั้งสิ้น จึ่งให้ราชบุตรทั้งหกองค์แยกกันไปครองหัวเมืองต่างต่าง ให้มังลอกราชบุตรผู้ใหญ่ไปครองเมืองดิเปะเยียง ให้มังระไปครองเมืองปิดู ให้มังโปไปครองเมืองอะเมียง ให้มังแวงไปครองเมืองประดุง ให้มังจูไปครองเมืองปะคาร ให้มังโพเชียงไปครองเมืองแปงตะแล ให้สะโตะมหาศิริย์อุจนาผู้เปนอนุชานั้นไปครองเมืองตองอู ประทานเครื่องอุประโภคบริโภคโดยควรแก่ถานาศักดิ์ แล้วให้เกนกองทับพลพะม่าทั้งปวง จะยกไปติดตามรามัญเมืองย่างกุ้ง ให้มังลอกราชบุตร์ผู้ใหญ่อยู่รักษาเมืองรัตนะสังฆะกับพล ๑๐๐๐๐ แล้วให้เลือกสันพลทหารที่มีฝีมือ ๑๐๐๐๐ ช้างเครื่อง ๒๐๐ ม้า ๔๐๐ เตรียมไว้ให้พร้อมสรัพ

ครั้นถึงวันได้มหาพิไชยฤกษ พระเจ้าอะลองพะราญีก็ให้ดำเนีรทับทั้งทางบก ทางเรือ ลงมาถึง ณะ เมืองปรอนหยุดทับอยู่ที่นั้น ให้กองหน้ายกล่วงลงมาตีเมืองย่างกุ้ง ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ได้รบกับพลรามัญเปนสามารถ ถึงสามเดือนจึ่งหักเอาเมืองย่างกุ้งได้ กองทับรามัญแตกพ่ายถอยไปตั้งหมั้นรักษาเมืองเสี่ยงทับหน้าพะม่ายกตามไปล้อมเมืองเสี่ยง ทับหลวงเลื่อนลงมาตั้งอยู่ ณะ เมืองย่างกุ้ง เร่งให้กองหน้าเข้าตี เอาเมืองเสี่ยงให้จงได้ แลพลรามัญต่อรบป้องกรรเมืองเปนสามารถ ฆ่าพม่าล้มตายเปนอันมาก เข้าปล้นเปนหลายครั้งไม่ได้ แต่ตั้งรบกันอยู่ถึงสี่เดือน ฝ่ายรามัญอยู่ในที่ล้อม ขัดเสบียงอาหาร จะส่งกันมิได้ก็อดหยากอิดโรย เหนเหลือกำลัง จึงแหกหนีออกจากเมืองในเพลากลางคืน ถอยทับไปเมืองหงษาวดี พม่าเข้าเมืองได้ๆ สิ่งของแลผู้คนครอบครัวเปนอันมาก พระเจ้าอะลองพะราญี ทราบว่าได้เมืองแล้ว ก็ยกทับหลวงมาตั้งอยู่ใน ฯ๓ะ๑๐ เมืองเสี่ยง[๑] ให้กองหน้ายกติดตามไปตั้งค่ายล้อมเมือง

---

[๑] เริ่มความใน **พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๘** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๘) เลขที่ ๒๘ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒. ๑ พระสมุดพระราชพงษาวดาล ตั้งแต่พญาหงษาวดีให้นายทับนายกองออกตั้งค่ายนอกเมือง จนถึง พระเจ้าอังวะให้มังมหานรธาเปนโป่ชุกแม่ทับใหญ่ เล่ม ๒๘ ฯ๓ะ๑๐ ๑ ข้าพระพุทธเจ้า ประสิทธิราชนายเวรจำลอง หลวงลิขิตปรีชาเจ้ากรม ขุนจำนงสุนธรปลัดกรม ธารทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายขอเดชะ ๑๐

หงษาวดี แล้วทับหลวงก็ยกตามไป ตั้งค่ายใหญ่ใกล้เมืองทาง ๖๐ เส้น ให้ส้างเมือง ก่อกำแพงแลประสาทลงในที่นั้น กระทำการเมืองสามเดือนก็สำเรจ์

ฝ่ายพญาหงษาวะดีก็ให้นายทับนายกอง แลพลทหารทั้งปวงออกตั้งค่ายนอกเมือง ได้ต่อรบพุ่งกับพม่าเปนสามารถ แต่ยกออกตีค่ายพม่าเปนหลายครั้งไม่แตกฉาน เหนเหลือกำลังก็ลาดถอยเข้าเมืองแลพญาหงษาวดีจึงปฤกษาด้วยพญาอุปราช แลท้าวพญาสมิงรามัญทังปวงว่าสะเบียงอาหารในเมืองเราก็น้อย แม้นจะสู้รบพม่าช้าวันไป ก็จะสิ้นสะเบียงลงเมืองก็จะเสียแก่ข้าศึก เราจะแต่งธิดาออกไปถวายมังลอง ยอมแพ้ขอเปนเมืองขึ้นจึ่งจะพ้นไภยปัจจามิตร ท่านทังปวงจะเหนประการใด พญาอุปราชาแลท้าวพญาสมิงรามัญทั้งหลายไม่เหนด้วย ต่างคนทูลว่าข้าพระพุทธเจ้านายทับนายกองทังปวงมีฝีมือภอทัดกันอยู่กับทหารพม่า ซึ่งจะอ่อนน้อมยอมแพ้เขานั้นมีความลอายอัประหยดนัก จะขอต่อสู้พม่ากว่าจะสิ้นชีวิตรไม่ยอมเปนข้าพม่าแล้ว พญาหงษาวดีก็มิฟังจึ่งแต่งราชธิดา กับทังบรรณาการแลราชสารอ่อนน้อม ให้ขุนนางรามัญนำออกไปถวายมังลอง ณ เมืองซึ่งส้างใหม่นั้น

ฝ่ายพระเจ้าอะลองพะราญีได้ราชธิดาแล้วทราบในพระราชสารนั้น ก็สั่งนายทับนายกองทั้งหลาย ให้งดการรบรออยู่ประมาณสองวันสามวัน

ฝ่ายพญาอุปราชา พญาทะละตะละปั้น แลท้าวพญาสมิงรามัญทั้งหลายชวนกันโกรธพญาหงษาวดี ด้วยมีความลอายอัประหยดแก่พม่านัก จึ่งคิดพร้อมกันมิได้ทูลพญาหงษาวดีให้ทราบ เพลากลางคืนก็คุมพลทหารประมาณ ๑๐๐๐๐ เสศ เปิดประตูเมืองออกไปยกเข้าปล้นพม่าแตกถึงเก้าค่าย ฆ่าฟันพม่าล้มตายเปนอันมาก ก็เข้าตั้งรักษาอยู่ในค่ายซึ่งตีได้นั้น

พระเจ้าอะลองพะราญีทราบว่า มอญกลับออกมาตีค่ายได้หลายค่ายดั่งนั้น ก็ทรงพระโกรธ ตรัสว่า พญาหงษาวดีเสียสัจฆ่อลวงเรา ๆ จะตีเอาเมืองให้จงได้ แล้วสั่งนายทับนายกองให้จักแจงการรบให้เข้มขันขึ้นกว่าแต่ก่อน

ฝ่ายพญาหงษาวดีแจ้งว่า พลทหารได้ไชยชำณะแก่พม่าก็มีความยินดี จึ่งว่าท่านทั้งปวงไม่ฟังเราชวนกันออกรบพม่าได้ไชยชำณะ แต่ตัวเราเคราะร้ายเสียเสียบุตรีคนหนึ่งก็แล้วไปเถิด เราจะคิดทำสงครามกับพม่าด้วยท่านทั้งปวงสืบไปอีก แล้วก็สั่งให้จัดแจงการป้องกันเมืองเปนสามารถ

ฝ่ายพระเจ้าอะลองพะราญีก็ให้พลทหารขุดขนมูลดินมาปั้นเปนก้อนกองไว้เปนอันมาก สูงเสมอกำแพงเมืองเปนหลายกอง แล้วให้ไล่พวกมอญชะเลยทั้งหลายมาให้ขนก้อนดิน เข้าไปถมลงในคูเมืองเปนสามแห่งละ แห่ง ๆ ให้ถมกว้าง ๑๐ วา แต่ถมอยู่ถึงเจ็ดวันเจ็ดคืน จึ่งเตมภอเสมอพื้นแผ่นดิน ชาวเมืองซึ่งขึ้นอยู่ประจำ รักษาหน้าที่เชิงเทินยิงปืนใหญ่น้อยออกมาต้องคนซึ่งถมดินนั้นล้มตายมากกว่ามาก นายทับนายกองพม่าเร่งขับต้อนมอญเชลยให้ทิ้งถมไปทั้งก้อนดินแลศภคนซึ่งตายนั้นจนเตมคูเสมอถึงที่ทั้งสามแห่ง พระเจ้าอะลองพะราญีจึ่งสั่งกับนายทัพนายกองให้ยกพลทหารข้ามคูเมืองเข้าไปทั้งสามถนนเร่งเข้าปล้นเอาเมือง ชาวเมืองยกออกต่อรบเปนสามารถ แลมอญพม่าฆ่าฟันกันตายลงมากกว่ามาก ทั้งสองฝ่าย พลพม่ายกหนูนเนื่องกันเข้าไปหมีได้ท้อถอย ฝ่ายรามัญเหนเหลือกำลังก็ลาดถอยเข้าเมือง พม่ายกติดตามเข้าเมืองได้ แต่รบกันอยู่ถึงเจ็ดเดือนเศศ จึ่งได้เมืองหงษาวดี แลพระเจ้าอลองพะราญีกระทำสงครามกับรามัญ ตั้งแต่เมืองย่างกุ้ง เมืองเสี่ยง จนตีเมืองหงษาวดีได้นั้น ถึงปีเศศจึงสำเหรจ์การศึก ให้จับพวกมอญเชลยทั้งคหัฐแลสมณะฆ่าเสียด้วยน้ำเพลิงสาตราวุทธ์ต่าง ๆ ตายมากกว่ามาก แลจับตัวพญาหงษาวดี พญาอุปราชา พญาทะละ แลญาติวงษาท้าวพญาสมิงรามัญทั้งปวง กับทั้งครอบครัวอพยพชาวเมืองเปนอันมากให้กวาดต้อนขึ้นไปก่อน แล้วทับหลวงจึ่งเลิกตามขึ้นไปยังเมืองรัตนะสิงฆะต่อพายหลัง แต่ตะละปั้นนั้นหนีไปได้ ให้พลทหารไปตามจับไม่ได้ตัว แลสมิงแซงมูได้เปนเจ้ารามัญอยู่เจ็ดปีก็เสียเมืองแก่พม่า

เมื่อปีจอ ฉ้อศก[๑] นั้น อสุนีบาตลงในเมืองรัตนะสิงฆะในวันเดียวถึง ๑๖ แห่ง โหรทำนายว่าพระเจ้าอะลองพะราญีจะมีเดชานุภาพมากแผ่ไปนา ๆ ประเทศทั้งปวง ครั้งนั้นพระเจ้าอะลองพะราญีก็ได้เปนอิศราธิราชในภุกามประเทศแลรามัญประเทศทั่วทั้งสิ้น แลว่างศึกบำรุงช้างม้าพลอยู่สามปี จึ่งให้เกนกองทับ พลสกันลำเครื่อง ๓๕๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ เศศ ม้า ๕๐๐ สรัพด้วยเครื่องนานาสรรพาวุทธ์คิดจะยกมาตีกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา

---

[๑] พ.ศ. ๒๒๙๗

ครั้นถึงปีเถาะ เอกศก[๑] นั้น พระเจ้าอะลองพะราญี กับมังระราชบุตรที่สอง ก็ยกทับหลวงทั้งทางบก ทางเรือ ออกจากเมืองรัตนสิงฆะ ให้มังลอกราชบุตรผู้ใหญ่อยู่รักษาเมือง แล้วก็ลงมาพร้อมทับกันอยู่ ณ เมืองปรอนในเดือนห้าต้นปี ให้กองหน้ายกลงมาตั้งอยู่ ณะ เมืองย่างกุ้ง จัดแจงสะเบียงอาหารต่อเรือรบเรือลำเลียงอยู่เจ็ดเดือนครั้นพร้อมเสรจ์แล้ว ถึง ณะ เดือน ๑๑ จึ่งยกทับหลวงทั้งทางบก ทางเรือ ล่วงรามัญประเทศมาตีเมืองทวาย ได้เมืองทวายแล้วก็ตั้งทับอยู่ที่นั้น

ครั้นถึงเดือนอ้าย กรมการเมืองตะนาวศรีบอกหนังสือข่าวศึกเข้ามา ณ กรุงฯ ว่า จ้าวพม่าชื่อมังลองยกกองทับมาประมาณ ๓๐๐๐๐ เศศ ตีได้เมืองทวายแล้วจะยกมาตีเมืองมะฤท เมืองตะนาวศรี โกษาธิบดีกราบทูลพระกรุณาตามหนังสือบอกข้อราชการศึก

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึ่งดำหรัสสั่งเสนาบดีให้เกนกองทับ ขณะนั้นพญายมราชเปนโทษอยู่ จึ่งโปรดให้พระอินทราราชรองเมืองเปนพระยมราชเปนแม่ทับ ให้พญาเพชบูรียเปนทับหน้า พญาราชบุรียเปนยุกระบัด พระสมุทสงครามเปนเกียกกาย พระธนบุรียกับพระนนทบุรียเปนทับหลัง ถือพล ๓๐๐๐ เศศ พร้อมด้วยช้างม้าเครื่องสาตราวุทธ์ยกไปทับหนึ่ง แลให้เกนอีกทับหนึ่งโปรดให้พญารัตนาธิเบศผู้ว่าที่ธาระมา[๒] เปนแม่ทับ แลจัดเอาท้าวพญาหกเหล่าเปนยุกระบัตรเกียกกายทับ แลจัดเอาท้าวพญาหกเหล่าเปนยุกระบัตร เกียกกายทับหน้าทับหลังถือพล ๒๐๐๐ เศศ สรัพด้วยช้างม้าเครื่องสรรพาวุทธให้ยกหนุนไปอีกทับหนึ่ง

ขณะนั้นขุนรองปะหลัดชู เปนกรมการเมืองวิเสศไชยชาญ เข้ามารับอาษากับไพร่ ๔๐๐ เศศ ขอไปรบพม่าด้วย จึ่งโปรดให้เปนกองอาจ์สามารถกองหนึ่ง ให้ไปในกองทับพญารัตนาธิเบศ แลท้าวพญานายทับนายกองทั้งสองทับ ก็กราบถวายบังคมลายกกองทับจากพระนครเนื่อง ๆ กันไป แลทับพระยมราชไปตั้งค่ายรับอยู่ตำบลแก่งตุ่ม ทับพญารัตนาธิเบศไปตั้งค่ายหมั้นอยู่ ณะ เมืองกุยบุรีย จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าเมืองกรมการหัวเมืองทั้งปวงไล่ต้อนเลกสำหรับเมือง เข้ามาช่วยรักษาพระนคร แลครอบครัวหัวเมืองทั้งปวงนั้นให้ยักย้ายหลบหนีเข้าซุ่มซ่อนอยู่ในป่า อย่าให้ข้าศึกจับเอาตัวไปได้

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๒

[๒] หมายถึง ธรรมาธิกรณ์ คือ กรมวัง

ฝ่ายทับหน้าพม่าข้าศึกก็ยกมาตีเมืองมะฤท เมืองตะนาวศรี เจ้าเมืองกรมการสู้รบต้านทานมิได้ก็แตกฉานพ่านหนีภาครอบครัวอพยพเข้าป่า พม่าก็เข้าเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี ทั้งสองเมืองโดยสดวกแล้วบอกไปถึงทับหลวง ณะ เมืองทวาย พระเจ้าอะลองพะราญีก็ยกทับใหญ่มาตั้งอยู่ ณะ เมืองตะนาวศรี จึ่งให้มังระราชบุตรกับแมงละราชา แมงละแมงข่อง ถือพล ๒๐๐๐๐ เปนกองหน้ายกล่วงมาก่อน ทับหลวงพล ๑๕๐๐๐ จึ่งยกตามมาพายหลัง แลกองทับหน้าพม่ามาถึงทับพระยมราช ซึ่งตั้งค่ายรับอยู่ ณะ แก่งตุ่มก็ยกเข้าตี ทับไทน้อยตัวต้านทานมิได้ก็แตกฉานในเพลาเดียว แลพญารัตนาธิเบศได้แจ้งว่า ทับพระยมราชแตกพ่ายมา จึ่งเกนพล ๕๐๐ เข้าบันจบกองขุนรองปลัดชู แล้วให้ยกไปรบกับพม่า ไปตั้งอยู่ตำบลหว้าขาว ริมชายชะเล

ฝ่ายทับหน้าพม่ายกมาถึงที่นั้น ภอเพลาเช้าตรู่ขุนรองปลัดชูก็แต่งตัว กับทั้งพลทหารทั้งนั้นกรูกันออกโจมตีทับพม่า รบกันด้วยอาวุทธ์สั้นถึงตลุมบอน ฟันแทงพม่าล้มตายเปนอันมาก แลตัวขุนรองปลัดชูนั้นถือดาบสองมือวิ่งเข้าในท่ามกลางข้าศึก ฟันพม่าตายล้มลงก่ายกันไปดั่งขอนไม้ แต่รบกันอยู่แต่เช้าจนเพลาเที่ยง พลพม่ามากกว่าเปนหลายเท่า ไม่ท้อถอยเยียดยัดหนูนเนื่องกันเข้ามาต่อรบ จนขุนรองปลัดชูเหนื่อยอ่อนสิ้นกำลังล้มลงพม่าจับเปนไปได้ แล้วให้พลทับช้างขับช้างเข้าย่ำเหยียบ พลทหารไทล้มตายเปนอันมากไล่กันลงไปในชะเล จมน้ำตายบ้างปลากินเสียบ้าง ที่รอดหนีกลับมาได้นั้นน้อย มาแจ้งความแก่พญารัตนาธิเบศ ๆ ก็ตกใจกลัวไม่อยู่สู้รบเร่งเลีกทับหนีมา กับทั้งทับพระยมราชภากันพ่ายหนีพม่าฆ่าศึกกลับมายังพระนคร ขึ้นเฝ้ากราบทูลพระกรุณาว่า ศึกหนักเหลือกำลังจึงพ่าย

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๓ – ๓๓๖)

พระเจ้าอังวะก็ดำเนินทัพเข้ามา ณ แขวงเมืองกุยบุรีย เมืองปรานบุรีย ขณะนั้นกองสอดแนมพม่าจับไทยชาวบ้านบ่อ ๓ คนเข้าไปถวายพระเจ้าอังวะ ทูลว่าบังอาจออกด้อมมองดูกองทัพ พระเจ้าอังวะจึ่งมีกระทู้ถามว่า เอ็งเป็นแต่ชาวที่คนชนบทบ้านป่า เมื่อข้าศึกองอาจมิได้เกรงพระราชอาญาออกด้อมมองสืบกองทัพกู

ผู้เป็นกษัตริย์ใครใช้สอยจงว่าแต่ตามจริง ชายผู้หนึ่งจึ่งกราบทูลว่าพระอาญาเป็นล้นเกล้า ซึ่งจะไม่เกรงพระเดชเดชา แลมีผู้ใช้สอยมาสืบทัพสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว หามิได้ซึ่งอาจหาญมิได้กลัวความตายมาทั้งนี้ ด้วยปู่ย่าตายายสั่งกำหนดไว้ว่า ถึงลุศักราช ๑๑๒๒ ปีมะโรงโทศก จะมีพระมหากษัตราธิราชเจ้าผู้กอปรด้วยพระกฤษฎานุภาพได้ปราบดาภิเศกในเศวตฉัตรเป็นบรมขัตติยามหาพิเศษในกรุงภูกำประเทศทิศอัสดง จะเสด็จดำเนินพยุหจัตุรงค์มาทางนี้ ปราบอรินราชไพรินราชไพรีกุลียุค ทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา ประชาราษฎรไม่เลือกหน้าข้าพเจ้าเกิดมาไม่เคยเห็น จึ่งกล้าชวนกันมาแอบเร้นคอยชมบรมโพธิสมภารเจ้า จึงสมคำผู้ใหญ่เล่าสืบ ๆ มา แล้วแต่จะโปรด พระเจ้าอังวะได้ทรงฟัง[๑] ก็มีพระทัยยินดี จึ่งดำรัสให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามแก่ชายทั้งสามแลพวกพ้อง ให้ตั้งทำมาหากินตามภูมิลำเนา พระเจ้าอังวะจึ่งดำเนินทัพหลวงเมืองกุยบูรีย เมืองปรานบูรีย แลตีเมืองเพชรบูรีย เมืองราชบูรีย ได้เป็นลำดับมา

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๐๘)

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวช

ขณะนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชลาพระผนวชออกว่าราชการแผ่นดิน ให้ถอดเจ้าพรญาอะไภยราชา พญายมราช พญาเพชรบุรีออกจากสังขลิกแล้ว ดำรัสให้เกณฑ์พลทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินรอบพระนครกำแพงต่ำหน้าพระราชวังนั้นให้รื้อเสีย เอาไม้ขอนสักปิดประตูน้ำประตูบกทั้งรอบกรุง ให้พญากระลาโหม พญารัตนาธิเบศ พญาราชวังสัน ยกออกตั้งค่าย ณ บ้านตาลาน

อนึ่งให้พันธนาพญาราชมนตรี จมื่นศรีสรรักษ์ แล้วให้มีกระทู้ถามว่า เข้าไปคบหาทำชู้ด้วยข้างในครั้นเป็นสัตย์แล้วให้พระราชอาชญาเฆี่ยนคนละยก จำคงไว้ ๓ วัน ราชมนตรีตาย ให้เอาไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูไชย

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระเจ้าอังวะได้ทรงฟังดังนั้น

ฝ่ายทัพหน้าพม่ายกมาตีค่ายซึ่งตั้งอยู่ตาลานแตกพ่ายเข้ามา พญากระลาโหมขึ้นช้างหนีมาถึงทุ่งวัดนนทรี พม่าควบม้าไล่ตามมาทันแทงพญากระลาโหมตาย พระยมราชนั้นต้องหอกซัดเป็นหลายแห่ง หนีเข้ามาได้ อยู่ได้ประมาณเก้าวัน สิบวันตาย พญาราชวังสันนั้นยิงปืนแย้งเอากองพญารัตนาธิเบศ ครั้นแตกหนีเข้ามาถึงแล้วหาเฝ้าไม่ เป็นพวกปิ่นราชมนตรี ให้ไปสืบได้ตัวมาลงพระราชอาชญาเฆี่ยนยกหนึ่งแล้วให้พันธนาไว้ประมาณแปดวันก็ตาย จึงเอาไปเสียบไว้ประตูไชย

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๕)

ฝ่ายทับหน้าพม่าก็ยกมาทางเมืองกุย เมืองปราน เมืองชอ่ำ เมืองเพชบูรีย์ เมืองราชบูรีย จนถึงเมืองสุพรรณบูรี ไม่มีหัวเมืองใดต่อรบแตกหนีไปสิ้น ทับหลวงก็ยกตามมาตั้งอยู่ ณะ เมืองสุพรรณบูรีย์ ขณะนั้นขุนนางแลอณาประชาราษฎรทั้งหลาย ชวนกันไปกราบทูลวิวอนพระเจ้าอยู่หัววัดประดู่ เชิญเสดจ์ลาพะนวดออกมาช่วยราชการแผ่นดิน พระเจ้าอยู่หัวมีพระไทยกรุณาแก่ไพร่ฟ้าประชากรเกรงพระนครจะเสียแก่ข้าศึก จึ่งลาพะนวดออกมาช่วยพระเชษฐาธิราชรักษาแผ่นดินป้องกันพระนคร จึ่งมีรับสั่งโปรดให้ถอดเจ้าพญาอไภราชา พญายมราช พญาเพชบูรีออกจากโทษ ให้คงที่ถานาศักดิ์ว่าราชการตามเดิม แล้วให้กวาดต้อนไพร่พลเมือง แลครอบครัวสะเบียงอาหารเข้าพระนคร แลกำแพงเมืองตามหน้าพระราชวัง ด้านข้างริมน้ำนั้นเดิมมีแต่ชั้นเดียว ให้ก่อกำแพงขึ้นใหม่พ่ายนอกอีกชั้นหนึ่งต่ำกว่ากำแพงเดิม แลให้เอาไม้ขอนสักขึ้นผูกแขวนตามใบเสมาแลปักเปนเขื่อน ปิดประตูบกประตูน้ำทั้งสิ้น แล้วให้เอาปืนห้อปืนหลักขึ้นตั้ง รายเรียงบนเชิงเทินเกนพลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินรอบพระนคร แล้วให้เกนกองทับโปรดให้ เจ้าพญามหาเสนาเปนแม่ทับ กับพญารัตนาธิเบศ พระยมราช พญาราชวังสัน แลข้าราชการทั้งปวงยกกองทับใหญ่พล ๒๐๐๐๐ เศศ ออกไปตั้งรับทับพม่าข้าศึก ไปตั้งค่ายรายอยู่ตามลำน้ำเอกราชเปนหลายค่าย แล้วให้จับพญาราชมนตรี จะหมื่นศรีศรรักษ มาจำไว้ให้มีกระทู้ถามว่าเข้าไปพายในพระราชวัง คบหาทำด้วยนางข้างในเปนหลายคน ครั้นรับเปนสัจแล้ว ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนคนทั้งสองคนคละ ๕๐ ทีแล้วจำคงไว้ อยู่สามวันพญาราชมนตรีปิ่นถึงแก่กำภ์ ให้เอาศภไปเสียบประจานไว้ ณะ ประตูไชย

ฝ่ายกองทับหน้าพม่าก็ยกจากเมืองสุพรรณบุรี เดรทับมาตามท้องทุ่ง พบกองทับไทมาตั้งค่ายรายรับ อยู่ตามลำน้ำเอกราชเปนหลายค่าย ก็ขับพลทหารข้ามน้ำแยกกันออกเปนหลายกองเข้าตีค่ายทับไททุกๆ ค่าย ได้รบกันเปนสามารถ พลทับไทฝีมืออ่อนสู่พม่ามิได้ ก็แตกฉานทิ้งค่ายเสียทุกๆ ค่าย พ่ายหนีกระจัดพรัดพรายไม่เปนหมวดเปนกอง แลเจ้าพญามหาเสนาแม่ทับนั้น ขึ้นช้างหนีมาถึงทุ่งวัดนนทรี ทับม้าพม่าควบไล่ติดตามมาทันเข้า พุ่งด้วยหอกซัดถูกตายตกจากหลังช้าง แลพระยมราชก็ต้องหอกซัดเปนหลายแห่งหนีมาได้ถึงพระนครอยู่ประมาณเก้าวันสิบวันก็ถึงแก่กำม์ แลพญารัตนาธิเบศนั้นขึ้นมาหนีรอดมาถึงพระนคร ขึ้นเฝ้ากราบทูลกล่าวโทษพญาราชวังสันว่า เปนขบถให้ยิงปืนแย้งเอาค่าย ข้าพระพุทธเจ้าจึ่งแตกฉานเสียทีครั้นพ่ายหนีข้าศึกมาแล้วก็หามาเฝ้าไม่ เปนพักพวกพญาราชมนตรีปิ่น จึ่งดำหรัสให้ตำรวจไปสืบหาจับตัวมาได้ ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยน ๕๐ ที แล้วให้จำไว้อยู่เจ็ดวันแปดวันก็ถึงแก่กำม์ ให้เอาศภไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูไชยตามโทษ

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๖ – ๓๓๗)

พม่ายกทัพมาประชิดกรุง

ฝ่ายพระเจ้าอางวะ ดำเนินทัพเข้ามาตั้ง ณ ทุ่งบางกุ่ม บ้านกะเดื่อง กองหน้าตั้ง ณ โพสามต้น จึงหลวงอะไภยพิพัฒ จัดจีนนายก่าย ๒,๐๐๐ ยกออกไปจะตั้งค่ายพม่าข้ามแม่น้ำโพสามต้นมาตีกองทัพจีนก็แตกลงน้ำ พม่าเห็นได้ทีก็ไล่ติดตามฆ่าฟันมาถึงปรกวัดทเลยา กองหมื่นทิพเสนาตั้งอยู่ที่นั้น แลเห็นก็พลอยแตกข้ามน้ำมาด้วย เสียผู้คนเป็นอันมาก พม่ายกกองทัพตามเข้ามาตั้งค่าย ณ เพนียด และวัดพระเจดีย์แดง

ครั้น ณ เดือนห้า แรมแปดค่ำ ปีมะโรงโทศก (จ.ศ. ๑๑๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓) พม่ายกไปตีข้างท้ายคูทั้งสองฟาก บรรดาครอบครัวชายหญิงซึ่งอยู่บกนั้น พม่าจับได้มัดผูกฆ่าฟันตายเป็นกอง ๆ ที่อยู่เรืออัดแอกันทางน้ำ พม่าลงเรือได้ไล่ฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก แล้วเผากำปั่นวิลันดาและเรือใหญ่น้อยเสีย อาสภ[๑] ลอยเต็มทั้งแม่น้ำจนกินมิได้

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๕)

[๑] อาสภ อสภ หรืออสุภ หมายถึงซากศพ

ฝ่ายพระเจ้าอะลองพะราญีมังลองก็ตำเนียรทับหลวงเข้ามาตั้งค่ายใหญ่ ณะทุ่งบางกุ่ม บ้านกระเดื่อง ทับหน้ามาตั้งค่ายใหญ่ตำบลโพสามต้น จึ่งหลวงอะไภยพิทักธ์จีนกราบทูลอาษาออกรบ จัดพวกจีนนายก่ายได้ ๒๐๐๐ ยกออกไปจากเมืองข้ามคลองช้างไปจะตั้งค่าย จึ่งโปรดให้หมื่นทิพเสนา ปลัดกรมพระตำหรวจในถือพล ๑๐๐๐ ยกหนูนออกไปคอยช่วย ตั้งพลอยู่ ณะ ที่ปรกวัดชะเลหญ้า แลทับจีนยังหมีทันจะตั้งค่ายหมั้น ฝ่ายแมงละแมงข่อง นายกองทับหน้าพม่าแลเหน ก็ขับพลทหารข้ามแม่น้ำโพสามต้น มาตีทับจีนแตกพ่ายลงน้ำหนีขึ้นบก ทหารม้าพม่าเหนได้ทีก็ขับม้าข้ามน้ำไล่ติดตามยิงปืนบนหลังม้า แลพุ่งหอกซัดต้องพลทับจีนล้มตายในน้ำในบกเปนอันมาก ไล่มาถึงทับหมื่นทิพเสนาๆ เหนทับจีนแตกก็มิได้เข้าช่วยอุดหนูน พลอยแตกข้ามน้ำหนีมาด้วย เสียไพร่พลไทจีนตายเป็นอันมาก พม่าก็ยกกองทับตามเข้ามาตั้งค่าย ณะ พะเนียด แลวัดพระเจดีแดง วัดสามพิหาร ให้ทำบันไดไว้เป็นอันมาก สำหรับจะพาดกำแพงปีนปล้นเอาเมือง ขณะนั้นแต่บันดาเรือราษฎร ลูกค้า ชาวเหนือชาวใต้ทั้งปวงก็ถอยลงไปจอดคับคั่งกันอยู่ ณ ท้ายคู เรือพระธีนั่งกิ่ง เรือพระธินั่งไชย เรือพระธินั่งศรี เรือพระธินั่งกราบ แลเรือดั้ง เรือกัน เรือศีศะสัตวทังหลายใหญ่น้อยกับทั้งกำปั่นแลเรือรบ ก็โปรดให้ถอยลงไปจอดไว้ที่ท้ายทั้งสิ้น

ครั้นถึง ณ วันแรมแปดค่ำ เดือนห้า ปีมะโรง โทศก ศักราช ๑๑๒๒ ปี[๑] พลพม่าประมาณ ๒๐๐๐ ยกไปตีท้ายคูทั้งสองฟาก บันดาครอบครัวชายหญิงซึ่งอยู่บกนั้น พม่าจับผูกมัดฆ่าฟันตายเปนกอง ๆ ที่อยู่เรือแออัดกันทั้งแม่น้ำนั้น พม่าลงในเรือไล่ฆ่าฟันล้มตายเปนอันมาก แล้วเผากำปั่นแลเรือหลวงใหญ่น้อยทั้งปวงเสียสิ้น อาศภลอยเตมทั้งแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ ที่จับได้เป็นไปก็มาก

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๗)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๓

พม่าถอยทัพ พระเจ้าอังวะสวรรคตกลางทาง

ครั้น ณ เดือนห้า แรมสิบสี่ค่ำ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้ง ณ วัดราชพรี วัดกระสัตรา ยิงเข้าในกรุง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงช้างต้นพลายแสนพลพ่าย ไปทอดพระเนตรกำชับหน้าที่ ณ วัดสวรหลวงศพสวรรค์แลป้อมมหาไชย ครั้นเพลาเย็นพม่าเลิกทัพฟากไปข้างวัดภูเขาทอง ถึงเพลาเช้าขึ้น ๑ ค่ำ เดือนหก พม่าเอาปืนใหญ่เข้ามาตั้ง ณ วัดหน้าพระเมรุ จังกายิงระดมเอาพระราชวังแลพระที่นั่งสุริยาศอำมรินทั้งกลางวันกลางคืน พอพระเจ้าอางวะทรงพระประชวรลง จึงให้ถอยทัพไปทางเมืองเหนือ แต่ณ เดือน ฯ ๖ ค่ำ ปีมะโรงโทศก ถึงตำบลตะเมาะกะโลก นอกด่านระแหง เป็นระหว่างมัชฌิมวิถีก็สวรรคต เสวยราชสมบัติได้ ๘ ปี

ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวจัดให้พญายมราช พระษีราชเดโช ไปตามกองทัพพม่าจนพ้นด่านระแหงแล้วก็กลับมา

ข้างมุขมนตรีกรุงอางวะ ก็เชิญพระศพไปยังกรุงพะกามประเทศราชธานีแล้วก็พร้อมกันอัญเชิญ มังลอกราโชรสขึ้นดำรงอาณาจักร รักษาราชประเพณี โดยขัตติยจารีตพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๖)

ครั้น ณ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้ง ณ วัดราชพฤกษ วัดกระษัตราวาศ ยิงเข้ามาในพระนคร ถูกเย่าเรือนแลคนเจบป่วยล้มตาย จึ่งสมเดจ์พระอนุชาธิราชเสดจ์ทรงช้างต้นพลายแสนพลพ่ายไปเลียบพระนคร ทอดพระเนตรตรวจไปทุกๆ หน้าที่ ตรัสกำชับเจ้าหน้าที่ทั้งปวง ให้ระวังรักษา จงกวดขันอย่าประหมาท แล้วดำหรัสสั่งให้เจ้าหน้าที่ตรงวัดสวนหลวงศภสวรรค์ แลป้อมท้ายกบป้อมมหาไชย ให้ระดมยิงปืนใหญ่เอาพลพม่า ณะ ฝั่งฟากข้างโน้น ครั้นเพลาเยนพลพม่านั้น ก็เลิกยกข้ามฟากไปข้างวัดภูเขาทอง ครั้น ณะ วันขึ้นค่ำหนึ่ง เดือนหกเพลาเช้า พม่าเอาปืนใหญ่เข้ามาตั้ง ณะ วัดพระเมรุราชิการาม แลวัดท่าช้าง จังกายิงระดมเอาพระราชวัง แลพระธินั่งสุริยามรินทร์ทั้งกลางวัน กลางคืน ต้องยอดปราสาททำลายลง

ครั้น ณ วันขึ้นสองค่ำ เดือนหก ปีมะโรง โทศก[๑] นั้น กองทับพม่าเลิกกลับไปทางเหนือตามแนวแม่น้ำใหญ่ แลได้ข่าวว่าพระเจ้าอะลองพะราญีมังลองมาให้จุดปืนใหญ่ยิงปราสาท ปืนแตกต้องพระกายกลับไปค่ายบางกุ่มประชวนหนัก จึ่งเร่งเลิกทับกลับไปโดยเรว ให้แมงละแมงข่องคุมพล ๑๐๐๐๐ อยู่รั้งหลัง แลทับหลวงนั้นยกรีบไปถึงตำบลตะเมาะกะโลกนอกด่านเมืองตาก เปนระหว่างแดนต่อแดน พระเจ้าอะลองพะราญีมังลองก็ดับสูญชีวงคต ณะ ที่นั้น แต่ได้เสวยราชสมบัติ์อยู่แปดปี

พระบาทสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้ทรงทราบว่า กองทับพม่าข้าศึกเลิกกลับไปแล้ว จึ่งมีพระราชดำหรัสสั่งให้พญายมราช พญาศรีราชเดโช ยกกองทับไปติดตามทับพม่า แลยกไปถึงด่านเมืองตากตามไม่ทัน แล้วก็กลับมายังพระมหานคร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๓๗ – ๓๓๘)

สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรออกผนวชครั้งที่ ๒

ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานครนั้น ให้ขุดได้กระสุนปืน ๓ - ๔ นิ้ว ณ ที่ค่ายหลวงพระเจ้าอังวะนั้น ๔๐ บอก แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช ณ พระที่นั่งสุริยาตอำมรินเนือง ๆ อนึ่งให้สึกพระองค์แมงเม่าออกจากชี นำถวายเป็นบาทบริจาริกาแห่งพระเชษฐาธิราช

ครั้น ณ เดือน ๘ ข้างขึ้น ก็เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ วัดโพทองคำหยาด ทรงพระผนวช แล้วกลับเข้ามา ณ วัดประดู่

ขณะนั้นให้รื้อพระที่นั่งสุริยาศอำมรินลงทำใหม่ สิบเดือนจึงสำเร็จ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๖)

ฝ่ายกรุงเทพมหานคร ขณะเมื่อทับพม่าเลิกไปแล้ว มีพระราชดำหรัสให้ข้าหลวงออกไปค้น ณะ ค่ายหลวงพม่า ตำบลบางกุ่ม ขุดได้ปืนใหญ่กระสุนสามนิ้วสี่นิ้วสี่กระบอกฝังไว้ในค่าย ให้ขนเข้ามาในพระนคร แลสมเดจ์พระราชนุชาเสดจ์ขึ้น

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๓

เฝ้าพระเชษฐาอยู่เนือง ๆ ดำหรัสให้พระองค์จ้าวแมงเม่า ซึ่งทรงผนวดเปนชีอยู่นั้น ลาผนวดออก นำมาถวายเปนพระอัคมะเหษีพระเชษฐาธิราช

อยู่มาวันหนึ่งเพลากลางคืน มีพระราชโองการให้หาพระอนุชาธิราชเข้าไปเฝ้าถึงที่ข้างใน ครั้นเสดจ์ เข้าไป ทอดพระเนตรเหนพระจ้าวพี่ถอดพระแสงดาบพาดพระเพลาอยู่ ก็เข้าพระไทยว่าทรงรังเกียจจะทำร้าย หมีให้อยู่ในฆราวาศ จึ่งเสดจ์กลับออกมา ณะ ที่ข้างหน้า ครั้นถึงเดือนแปด ข้างขึ้น จึ่งเสดจ์ลงเรือพระธินั่ง ออกไป ณะ วัดโพทองคำหยาด ทรงพระผนวดแล้วเสดจ์กลับเข้ามาอยู่ ณ วัดประดู่ดั่งแต่ก่อน

ในปีมะโรง โทศก[๑] นั้น มีพระราชดำหรัสสั่งกรมหมื่นพิทักษภูเบศให้เปนแม่การรื้อเครื่องบนพระนั่งสุริยามรินทร์ ซึ่งพม่ายิงชำรุดนั้นลงทำใหม่ แลการปราสาทนั้นสิบเดือนจึ่งสำเรจ์

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๐)

พระยาไทรบุรีนำช้างมาถวาย

ครั้นอยู่มาพระยารยาเจ้าเมืองไทร ได้ช้างเล็บครบเท้าตัวหนึ่งเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย พระราชทานบำเหน็จรางวัล แล้วขนานนามบรมชัดทันมะหันตะพงษามงกุฎ์กุลชร ยังมีเนียมตัวหนึ่งเข้าเพนียด ณ กรุง เสด็จไปทรงจับได้ พระราชทานนาม บรมช้าง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๑๐)

อะลังกะปูนีถวายสิงโตกับนกกระจอกเทศ

ยังมีนายกำปั่นชื่ออะลังกะปูนี นำเอาสิงโตตัวหนึ่งกับนกกระจอกเทศตัวหนึ่งเข้ามาถวายแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระทัยยินดีโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัล อนึ่งแต่ครั้งมางลองตีได้เมืองแก่อะลังกะปูนีผู้มีใจสามิภักดิ์

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๑๐)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๓

❁ มอญที่เขานางบวชคิดกบฏ

อนึ่งแต่ครั้งมางลวงตีได้เมืองหงษาวะดีนั้น มอญชาวเมืองเมาะตะมะอพยพหนีเข้ามาอยู่ ณ เมืองทวายประมาณพันเศษ ทรงพระกรุณาให้รับเข้ามาไว้ ณ กรุงถึง ณ เดือนอ้ายปีมะโรงโทศก มอญไปชุมกันอยู่ ณ เขานางบวดคิดกบฏขึ้น ยกเข้าตีเอาเมืองนครนายก พระเจ้าแผ่นดินดำรัสให้พระศรีราชเดโชเป็นแม่ทัพพล ๒,๐๐๐ ยกออกไป ฝ่ายมอญหาอาวุธมิได้ เสี้ยมแต่ไม้ตะบองขว้างทัพพระยาศรีราชเดโชแตกเข้ามา จึงให้พญายมราชเป็นแม่ทัพพลทหาร ๒,๐๐๐ พระยาเพชรบูรีย์ เป็นทัพหน้าพล ๑,๐๐๐ ยกไปตีมอญใหม่แตก หนีไปทางหล่มศักดิ์ ตั้งอยู่เหล่าตะกูดแร่

ครั้น ณ ปีมะเส็งตรีศก (จ.ศ. ๑๑๒๓ พ.ศ. ๒๓๐๔) พระเจ้าอางวะให้มองหม่องราชบุตรอันผ่านเมืองพองค่านั้น ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ ข้างเจ้าเมืองลำพูนนั้นพาอพยพเข้ามาพึ่งพระราชสมภาร ณ กรุงษีอยุธยาทางด่านเมืองพิไชย

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๖ - ๔๔๗)

❁ เมืองเชียงใหม่ขอกองทัพไปช่วยต่อสู้พม่า โปรดให้พญาพิษณุโลกยกทัพขึ้นไปช่วยเชียงใหม่ เมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่า

ฝ่ายเมืองเชียงใหม่ให้มีศุภอักษรว่า จะขอเอาพระเดชเดชานุภาพพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครเป็นที่พึ่ง ขอกองทัพไปช่วยพระเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ พญาพิศณุโลกเป็นแม่ทัพ พลทหาร ๕,๐๐๐ ยกไปถึงตำบลบ้านระแหง จึงได้ข่าวว่า เมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่าแล้ว แลกองทัพนั้นค้างฤดูอยู่เมืองเชียงใหม่

ฝ่ายข้างพระเจ้าอางวะทรงพระประชวรลง ก็ถึงซึ่งพิราลัยไปสู่ปรโลก ในศักราช ๑๑๒๗ ปี เสด็จดำรงแผ่นดินอยู่ ๓ ปี จึงพระอนุชาธิราช ซึ่งทรงพระนามมองระนั้น เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชราไชสวรรยา ณ กรุงรัตณบุระอางวะ สืบสันตติสุริวงษดำรงราชประเพณีสืบไป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๗)

ครั้นถึงปีมะเมีย จัตวาศก ศักราช ๑๑๒๔ ปี[๑] ฝ่ายข้างภุกามประเทศพระเจ้ามังลอกให้เกนกองทับ ให้ติงจาแมงข่องถือพล ๕๐๐๐ เปนทับหน้า ให้มังมหานรธากับอาปะระกามนี ถือพล ๕๐๐๐ เปนทับหนูนยกไปตีเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายเจ้าเมืองลำภูญไชยกลัวกองทัพพม่า จึ่งภาครอบครัวอพยบหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ณะ กรุงเทพมหานครศรีอยุทธยาทางด่านเมืองพิไชย กรมการเมืองพิไชยบอกส่งมา สมุหนายกกราบบังคมทูล จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงขึ้นไปรับพวกครอบครัวลาวเมืองลำภูญไชยนั้นลงมายังพระนคร โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลบางลาง

ฝ่ายพญาจันท์เมืองเชียงใหม่ จึ่งให้มีศุภอักษรลงมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จะขอกองทับขึ้นไปช่วยป้องกันพม่าข้าศึก สมุหนายกกราบบังคมทูล จึ่งทรงพระกรุณาดำหรัดสั่งให้เกนกองทับหัวเมืองฝ่ายเหนือเปนคน ๕๐๐๐ โปรดให้เจ้าพญาสุรศรีเจ้าเมืองพระพิศณุโลกเปนแม่ทับ ยกไปถึงตำบลบ้านระแหง ได้ข่าวว่าเมืองเชียงใหม่เสียกับพม่าแล้ว ก็บอกลงมาให้กราบบังคมทูลให้ทราบ จึ่งโปรดให้สมุหนายกมีตราขึ้นไปให้หากองทับกลับ

ฝ่ายกองทับพม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่ ตั้งล้อมเมืองอยู่ได้สี่เดือนห้าเดือน จึ่งเข้าหักเอาเมืองได้ จับได้ตัวพญาจันท์เจ้าเมือง แล้วมังมหานระธาแม่ทับให้อาปะระกามนีอยู่รักษาเมืองเชียงใหม่กับไพร่พลภอสมควร แล้วก็เลิกทับกลับไปเมืองรัตนสิงฆะ คุมเอาตัวเจ้าเมืองเชียงใหม่ไปถวายพระเจ้ามังลอกมังระๆ ให้เลี้ยงไว้

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๐ – ๓๔๑)

กรมหมื่นเทพพิพิตรออกจากลังกามาอยู่เมืองมฤท

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิตรซึ่งให้ส่งออกไปเสีย ณ เกาะลังกาทวีปนั้น ไปเที่ยวอยู่ ณ เมืองแขกเมืองพราหมณ์ รู้กิตติศัพท์เล่าลือไปว่า กรุงศรีอยุธยาเสียแก่มางลวง แล้วจึงโดยสารกำปั่นลูกค้าเมืองเทศเข้ามา ณ เมืองมฤท พระเจ้าอยู่หัวให้รับไว้ ณ เมืองตะนาวศรี แล้วแต่งข้าหลวงออกไปกำกับ

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๕

ครั้นถึงปีวอกฉศก (จ.ศ. ๑๑๒๖ พ.ศ. ๒๓๐๗) เดือนแปดน้ำเหนือหลากมาอีก แดงเหมือนน้ำดินแดง จางอยู่ ๒ วันหายเป็นปกติไป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๗)

ฝ่ายกำปั่นข้าหลวง ณะ กรุงเทพมหานคร ซึ่งออกไปลังกาทวีบนั้น ครั้นถึงก็นำพระสงฆะแลจ้าวกรมหมื่นเทพพิพิธ ขึ้นไป ณะ เมืองสิงขันทนคร เข้าเฝ้าพระเจ้าลังกา ๆ ได้ทราบว่าเปนขัตติยราชวงษในสยามประเทศก็ต้อนรับ โปรดเลี้ยงดูอยู่เปนศุข แลเมื่อพระอุบาลี พระอริยมุนี พระสงฆ์ออกไปครั้งก่อนนั้น พระเจ้าลังกาให้อยู่ในวัดบุบผาราม ได้บวดกุลบุตรชาวสิงหฬเปนภิกษุถึง ๗๐๐ เสศ เปนสำมเณรถึง ๑๐๐๐ เสศ แลพระสงฆ์ซึ่งออกไปครั้งหลังนี้ ได้บวดชาวสิงหฬเปนภิกษุอีก ๓๐๐ เปนสำมเณรนั้นก็มาก อยู่ได้ปีเสศพระอริยมุนีซึ่งไปครั้งก่อน กับพระวิสุทธาจาริย์ พระวรญาณมุนี ก็ถวายพระพรลาพระเจ้าลังกา กลับมากับข้าหลวง แต่พระอุบาลีนั้นมิได้มา แลพระสงฆ์อันดับนั้นอยู่บ้างกลับมาบ้าง มาถึงพระนครศรีอยุทธยาแต่ในปีมะโรง โทศก เข้ามาถวายพระพรเจ้าแผ่นดิน ตามเหตุซึ่งออกไปตั้งพระพุทธสาศนาในลังกาทวีปนั้น

ฝ่ายจ้าวกรมหมื่นเทพพิพิธอยู่ในเกาะลังกา ขุนนางแลราษฎรนิยมยินดีนับถือมาก ด้วยรู้ว่าเปนพระภาคิกะราชพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา ชวนกันเข้าใจว่าทรงพระศรัทธาอุสาหออกมาชมพระพุทธสาศหนาถึง ลังกาทวีป ไม่แจ้งความว่าต้องบัพพาชนียกรรม จึ่งคิดการเปนขบถจะจับพระเจ้าลังกาถอดเสียจากเสวตรฉัตร แล้วจะยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชสมบัติ์ในเมืองสิงขันทนคร มีผู้นำระหัษเหตุนั้นไปกราบทูลพระเจ้าลังกา ๆ จึ่งสั่งให้ข้าหลวงไปจับขุนนางเหล่าร้าย กับทั้งกรมหมื่นเทพพิพิธ ๆ รู้พระองค์ก่อน จึ่งหนีจากเกาะลังกาลงโดยสารสลุบแขก มาขึ้นอาไศรยอยู่เมืองเทศ ขณะนั้นฦๅข่าวออกไปว่า กรุงเทพมหานครเสียแก่พม่าแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธได้ทราบเหตุ จึ่งลงโดยสารกำปั่นแขกลูกค้าเมืองเทศเข้ามา ณะ เมืองมฤทธิ กรมการบอกเข้ามาโกษาธิบดีกราบบังคมทูล จึ่งมีพระราชโองการสั่งให้มีตราตอบออกไปให้รับเข้ามาไว้ ณะ เมืองตนาวศรี แล้วโปรดให้แต่งข้าหลวงออกไปกำกับอยู่ด้วย

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๑)

พระเจ้ามังระขึ้นครองกรุงอังวะ หุยตองจาส่งเครื่องบรรณาการมาถวายกรุงศรีอยุธยา

ฝ่ายหุยตองจารู้ว่า กรุงอางวะผลัดแผ่นดินใหม่ ก็คบคิดกับชาวเมืองทวาย ไล่ฆ่าฟันพม่าซึ่งอยู่รักษาเมืองเสียสิ้น หุยตองจาก็ได้เป็นใหญ่ จึงแต่งเครื่องมงคลราชบรรณาการ มีดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน เป็นต้น ส่งเข้ามา ณ กรุง

ครั้น ณ เดือนแปด ปีมะเมียจัตวาศก (จ.ศ. ๑๑๒๔ พ.ศ. ๒๓๐๕) น้ำเหนือหลากมาแดงเหมือนน้ำดินแดง อยู่สามวันหายไปเป็นปกติ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๗)

ลุศักราช ๑๑๒๕ ปีมแม เบญศก[๑] ฝ่ายภุกามประเทศ พระเจ้ามังลอกนั้นชีวงคต อยู่ในราชสมบัติได้ ๓ ปีเสศ ฝ่ายเสนาบดีจึ่งประชุมเชิญมังระมหาอุปราชอนุชา ขึ้นเสวยราชสมบัติ์เปนพระเจ้าแผ่นดินในภุกามประเทศสืบพระวงษ์ต่อไป พระเจ้ามังระจึ่งสั่งเสนาบดีให้ลงมาตกแต่งกรุงรัตนบุระอังวะ แล้วเสดจ์ออกจากเมืองรัตนสิงฆะลงมาอยู่ ณ กรุงอังวะ ตามโบราณกระษัตรสืบต่อมา

ในปีนั้นตะละปั้นเปนขบถ พระเจ้ามังระให้ประหารชีวิตรเสีย แล้วให้เกนกองทับพลสกัน ๓๐๐๐๐ พร้อมด้วยช้างม้าเครื่องสรรพสาตราวุทธ์ให้อะแซหวุ่นกี้เปนนายกองทับหน้า ติงจาโบ่เปนยุกระบัด แอกกระบัดหวุ่นเปนเกียกกาย จิกสินโบ่เปนทับหลัง พระเจ้าอังวะมังระเปนโบ่ชุกแม่ทับหลวง ยกไปตีเมืองมณีบุระคือเมืองกระแซฝ่ายทิศตระวันตก ได้รบกันกับกระแซประมาณสามเดือนสี่เดือน ตีหัวเมืองรายทางฟากฝั่งชเลน้ำจืดข้างตระวันออกได้เปนหลายเมือง แต่เมืองหลวงตั้งอยู่ฝั่งฟากข้างตระวันตกนั้นยังตีไม่ได้ ภอขัดสะเบียง จึ่งให้กวาดครอบครัวอพยบกระแซหัวเมืองทั้งหลาย ซึ่งตีได้นั้นเปนอันมาก เลิกทับหลวง กลับมาเมืองอังวะ

ฝ่ายเมืองทวายครั้งเมื่อพระเจ้ามังลองยกทับมาตีได้แต่ก่อนนั้น ตั้งขุนนางพม่าไว้เปนเจ้าเมือง กรมการกับทั้งไพร่พลอยู่รักษาเมือง แลขุนนางทวายคนหนึ่งชื่อหุยตองจา ได้แจ้งข่าวว่าเมืองอังวะผลัดแผ่นดินใหม่ ก็ซ่องสุมพวกทวายชาวเมือง

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๖

เข้าด้วยเปนอันมาก ยกเข้าปล้นเอาเมืองได้ ไล่ฆ่าฟันพม่าเจ้าเมือง กรมการ แล ไพร่พลซึ่งมาอยู่รักษาเมืองนั้นตายสิ้น ก็ได้ครองเมืองทวาย จึ่งส่งหนังสือบอกแลแต่ง ดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ ให้ขุนนางทวายนำเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพมหานคร ขอขึ้นเปนข้าขอบขันธเสมาสืบต่อไปเหมือนหย่างแต่ก่อน

ลุศักราช ๑๑๒๖ ปีวอก ฉ้อศก (พ.ศ. ๒๓๐๗) ถึง ณะ เดือนแปด น้ำเหนือ หลากลงมาอีก แดงเหมือนน้ำดินแดง จาง ๆ อยู่สองวันก็หายเปนปนปรกติ

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๑ – ๓๔๒)

สมโภชพระพุทธบาท

ครั้น ณ เดือนอ้ายเสด็จขึ้นนมัสการพระฉาย แรมอยู่สามเวน แล้วเสด็จกลับ ลงมาสมโภชพระพุทธบาท เจ็ดวัน จึงดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๗)

เตรียมป้องกันพระนคร

อนึ่งดำรัสให้พระวิสูตโยธายาด ฟั่นเชือกน้ำมันทำรอกไว้ให้มาก ถ้ามีการศึกมา จะเอาไม้ตั้งขาหยั่งบนป้อมและเชิงเทิน แล้วจะเอารอกติดเอาปืนกระสุน ๓ - ๔ นิ้ว ชักขึ้นไปให้สูง แล้วจะล่ามชนวนยิง มิให้ข้าศึกเข้ามาใกล้

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๗)

พระเจ้ามังระยกทัพตีกรุงศรีอยุธยา

ครั้น ณ เดือน ๓ ปีวอกฉศก พระเจ้าอางวะดำรัสให้มังมหานรธา ๑ มัคราโป ๑ มังยิเจสู ๑ สตุกามณี ๑ แยงดะยุ ๑ ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองทวาย เมืองตนาว ศรี บอกข้อราชการเข้ามากราบบังคมทูลว่า พม่ายกมาติดเมืองทวาย แลหุยตองจา เจ้าเมืองทวายนั้นก็หนีเข้ามา ณ เมืองตะนาวศรี ครั้นพม่าตีเมืองมฤท เมืองตะนาว

แตกแล้ว หุยตองจาหนีเข้าทางเมืองชุมพร พม่าก็ยกติดตามเข้ามาเผาเมืองชุมภร เสียแล้วยกไปเมืองทวาย และหุยตองจานั้น ทรงพระกรุณาให้ส่งไปไว้ ณ เมืองชนบูรีย แต่กรมหมื่นเทพพิพิตรนั้น ให้ส่งไปเมืองจันทบูรร แล้วดำรัสให้พระพิเรนเทพเป็นแม่ทัพออกไปตั้งอยู่กาญจนบูริย์

ครั้น ณ เดือน ๗[๑] มังมหานรธาให้แยงหะยุกลับขึ้นไปแจ้งราชการ ณ กรุงอางวะ แล้วจึงปรึกษากันว่าเรามาตีเมืองทวายได้ บัดนี้หามีผู้ใดจะต้านต่อฝีมือทแกล้วทหารเราไม่ ควรเราจะยกเข้าไปชิงเอาซึ่งเศวตฉัตร ณ กรุงเทพมหานคร เป็นความชอบถวายพระเจ้าอางวะเห็นจะได้โดยสะดวก ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว ก็ดำเนินพลพยุหโยธาทัพ สรรพด้วยเครื่องสาตราวุธทั้งปวงเข้าตีเอาเมืองเพชร์บุรีย์ เมืองราชบุรีย์ เมืองกาญจนบุรีย์ ยกมาบรรจบกัน ณ บ้านลูกแก ขณะนั้นเรือลูกค้ามาคั่งอยู่เป็นอันมาก พม่าลงไล่ฆ่าฟันตายในน้ำและบก จับเป็นไปเป็นอันมาก แลพม่ายกไปตั้งค่ายอยู่ ณ ศอกระออม และดงรังหนองข้าว จึงให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองปากใต้ไปตั้งรับ ณ บำรุ ทัพเรือตั้งอยู่ ณ บางกุ้ง แล้วให้เกณฑ์เมืองพิศณุโลกมาตั้งอยู่ ณ วัดภูเขาทอง ทัพเมืองนครราชศรีมาตั้ง ณ วัดเจดีย์แดง แล้วให้พระยาธารมาคุมกองทัพนครราชศรีมาลงมารักษาเมืองทนบุรีย์

อนึ่งพญาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูลพระกรุณา ลากลับขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษาพระมหาดไทย หลวงเทพเสนา คุมกองทัพอยู่ ณ วัดภูเขาทองแทน

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๘)

ในปีวอก ฉ้อศก[๒] นั้น ฝ่ายภุกามประเทศ พระเจ้าอังวะมังระให้เกนกองทับพลสะกันลำเครื่อง ๒๑๐๐๐ สรับด้วยช้างม้าเครื่องสรรพสาตราวุทธ์ให้พร้อมไว้ คิดจะให้ยกมาตีพระนครศรีอยุทธยาอีก ภอมีหนังสือเมืองเมาะตะหมะบอกขึ้นไปว่าชาวเมืองทวายคิดขบถฆ่าเจ้าเมืองกรมการแลไพร่พลซึ่งลงไปรักษาเมืองอยู่นั้นเสียสิ้น พระเจ้าอังวะจึ่งให้จัดทับเปนสองทับ ให้มังมหานรธาเปนโป่ชุกแม่ทับใหญ่

---

[๑] อาจจะเป็นปีระกาสัปตศก จ.ศ. ๑๑๒๗ พ.ศ. ๒๓๐๘

[๒] พ.ศ. ๒๓๐๗

เมฆราโบ่เปนทับหน้า ติงจาแมง[๑] ข่องเปนยุกรบัตร เสนัดหวุ่นเปนเกียกกาย ปกันหวุ่นเปนทับหลัง ถือพล ๑๕๐๐๐ ให้ยกมาทางใต้ทับหนึ่ง ไปตีเมืองทวายได้แล้วจึ่งให้ยกเข้าไปตีกรุงเทพมหานคร อีกทับหนึ่งนั้นให้เนเมียวเสนาบดีเปนแม่ทับ ฉับกุงโบ่เปนทับหน้า แนกวนจอโบ่เปนยุกรบัตร เมี้ยนหวุ่นเปนเกียกกาย อุตมสิงหะจอจัวเจ้าเมืองปรอนเปนทับหลัง ถือพลหมื่นหนึ่ง ให้ยกมาทางเหนือทับหนึ่ง บันจบกันกับทับมังมหานรธาผู้เปนแม่ทับใหญ่ ไปตีกรุงเทพมหานครทั้งสองทับ

ครั้นถึงวันได้ศุภฤกษ์ จึ่งนายทับนายกองทั้งสองทับ ก็ทูลลาพระเจ้าอังวะแล้วยกกองทับแยกกันมา ทั้งสองทาง

ฝ่ายมังมหานรธาแม่ทับใหญ่ซึ่งมาทางใต้นั้น จึ่งให้เมฆราโบ่ ติงจาแมงข่องเสนัดหวุ่นสามนายคุมพลห้าพันยกล่วงลงมาตีเมืองทวายก่อน แต่มังมหานรธากับปกันหวุ่นถือพลหมื่นหนึ่งนั้น ยกมาตามพายหลัง นายทับทั้งสามซึ่งเปนกองหน้ายกเข้าตีเมืองทวาย แลหุยตองจาเจ้าเมืองยกพลทหารออกต่อรบสู้พม่ามิได้ ก็แตกพ่ายทิ้งเมืองเสีย ภาสมักพักพวกครอบครัวของตัวหนีลงมาเมืองตนาวศรี กรมการเมืองตนาวศรีจึ่งบอกข้อราชการเข้ามายังกรุงเทพมหานคร ในเดือนหกปีวอก ฉ้อศก[๒] ว่ากองทับพม่ายกมาตีเมืองทวาย ๆ เสียแก่พม่าแล้ว แล้วจะยกมาตีเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี โกษาธิบดีจึ่งกราบบังคมทูลตามหนังสือบอกข้อราชการศึกนั้น

ฝ่ายมังมหานรธาแม่ทับ ยกลงมาถึงเมืองทวาย จึ่งให้กองหน้ายกลงมาตีเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี แตกทั้งสองเมือง หุยตองจาเจ้าเมืองทวาย หนีลงไปทางเมืองกระเข้ามาเมืองชุมภร ทับพม่ายกตามลงไป เผาเมืองชุมภรเสีย แล้วยกไปตีเมืองปะทิว เมืองกุย เมืองปราน ทั้งสามเมือง แล้วกลับไปเมืองทวาย

---

[๑] เริ่มความใน **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๙** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๙) เลขที่ ๒๙ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒. ๑ พระสมุดพระราชพงษาวดาลตั้งแต่พม่ายกทับมาตีกรุง แล้วตีค่ายบ้านระจันแตก แม่ทับพม่าตาย จึ่งปะกันหวุ่นเปนแม่ทับขึ้นแทน เล่ม ๒๙ ฯะ๑ ๑ ข้าพระพุทธเจ้าหลวงลิขิตปรีชาเจ้ากรมจำลอง ขุนสาราบันจง ขุนจำนงสุนธร ปลัดกรมธารทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายขอเดชะ ๑

[๒] พ.ศ. ๒๓๐๗

ฝ่ายหุยตองจากับกรมหมื่นเทพพิพิธ ก็หนีเข้ามา ณะ เมืองเพชร์บูรี สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบว่า เสียหัวเมืองแก่ฆ่าศึกเปนหลายเมืองแล้ว จึ่งโปรดให้ส่งหุยตองจาไปอยู่ ณะ เมืองชลบูรี ให้ส่งกรมหมื่นเทพพิพิธไปอยู่ ณะ เมืองจันทบูร แล้วดำหรัดให้เกนกองทับสามพันให้พระพิเรนทร์เทพ เปนแม่ทับยกออกไปตั้งรับฆ่าศึกอยู่ ณะ เมืองกาญจนะบูรี

ครั้นถึง ณะ วันเดือนเจ็ด มังมหานรธาแม่ทับ ให้กองหน้าสามนาย พลห้าพันยกกองทับเข้ามา ณะ เมืองกาญจนะบูรี ตีทับพระพิเรนทร์เทพแตกพ่ายมา ทับพม่ายกตามเข้าตั้งค่ายอยู่ตำบลบ้านลูกแก ขณะนั้นเรือลูกค้ามาจอดคั่งกันอยู่ที่นั้นเปนอันมาก พม่าลงไล่ฆ่าฟันตายในน้ำแลบก แลจับเปนไปได้ก็มาก แล้วพม่ายกไปตั้งค่ายอยู่ ณะ ตอกระออม แลดงรัง หนองขาว ให้ต่อเรือรบเรือไล่อยู่ที่นั้นแล้วจัดทับ ให้ยกแยกกันไปตีเมืองราชบูรี เมืองเพชร์บูรี มิได้มีผู้ใดต่อรบ ยกครอบครัวหนีเข้าป่าไปสิ้น พม่าเที่ยวไล่ค้นจับผู้คนครอบครัวได้บ้าง แล้วยกกลับไปยังค่ายซึ่งตั้งอยู่นั้น แลรอทับต่อเรือฟังข่าวกองทับทางเหนือ อยู่จนถึงปีระกา สัพศก[๑]

พระบาทสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวจึ่งมีพระราชดำหรัด สั่งเสนาบดีให้จัดแจงเกนกองทับหัวเมือง ปากใต้ทั้งปวง แล้วให้ทัพบกยกไปตั้งค่ายรับฆ่าศึก อยู่ ณะ ตำบลบำหรุใต้เมืองราชบูรี ให้ทับเรือไปตั้งอยู่ตำบลบางกุ้ง แลให้เกนกองทับหัวเมืองฝ่ายเหนือ ตระวันตก ตระวันออก ให้เข้ามาช่วยการสงครามป้องกันพระนคร ให้ทับเมืองพิศณุโลกมาตั้งค่ายอยู่ใกล้วัดภูเขาทอง ให้กองทับเมืองนครราชสีมาตั้งค่ายอยู่ใกล้วัดเจดีย์แดง แล้วให้พญารัตนาธิเบศคุมกองทับเมืองนครราชสีมา ยกลงมารักษาเมืองธนบูรี ให้พญายมราชคุมกองทับหัวเมืองอื่น ยกลงมาตั้งรักษาเมืองนนทบูรี แลทับหัวเมืองนอกกว่านั้นให้เกนเข้าบันจบกับพลชาวพระนคร ขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินกำแพงเมืองโดยรอบ สรัพด้วยปืนใหญ่ปืนน้อยเครื่องสรรพาวุทธพร้อม แล้วให้กวาดครอบครัวพลเมืองแลเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร

ขณะนั้นเจ้าพญาพิศณุโลก ให้พญาพลเทพกราบทูลพระกรุณาถวายบังคมลากลับขึ้นไปปลงศภมานดาจะขอให้หลวงมหาดไท หลวงโกษา หลวงเทพเสนา อยู่คุมกองทับ ณะ วัดภูเขาทองแทนตัว ก็ทรงพระกรรุณาโปรดให้กลับไปเมือง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๒ – ๓๔๔)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

โปชุปผลาแม่ทัพพม่ายกมาแต่เมืองเชียงใหม่ ตั้งค่าย ณ เมืองศุกโขไทย

โปชุปผลาพม่ายกมาแต่เมืองเชียงใหม่ ตีเข้าทางด่านเมืองสวรรคโลก มาตั้งค่าย ณ เมืองศุกโขไทย พญาพิศณุโลก ยกพลทหารไปช่วยล้อมพม่า ณ เมืองศุกโขทัย

ขณะนั้นเจ้าฟ้าจิดต้องโทษติดเวรจำอยู่ในพระราชวัง หลวงโกษาคิดอ่านให้หนีออกไป ณ วัดภูเขาทองแล้วก็พาเลิกทัพไป ทรงพระกรุณาแต่งข้าหลวงไปตามเป็นหลายนายหาทันไม่ เจ้าฟ้าจิดไปถึงเมืองพิศณุโลก เข้าเก็บริบเอาทรัพย์เงินทองของพญาพิศณุโลกสิ้น ภรรยาพญาพิษณุโลกหนีลงเรือเล็กล่องลงมา ฝ่ายพญาพิสณุโลกรู้ก็เลิกทัพลงมาซุ่มอยู่หลังเมืองพิจิตร ซ่องสุมผู้คนได้มาก แล้วก็ยกขึ้นไปตั้งค่ายท้ายเมืองพิศณุโลก รบกับพรรคพวกเจ้าฟ้าจิดหลายเพลา เจ้าฟ้าจิดจึงแตกหนีออกจากเมือง ตามจับได้ใส่กรงส่งมาถึงท้ายทุ่งสากเหล็ก ฝ่ายผู้คุมรู้ว่าพม่าตั้งอยู่บ้านกูบก็พาเจ้ากลับขึ้นไป ณ เมืองพิจิตร พญาพิศณุโลกจึงให้ลงมารับเจ้าฟ้าจิตขึ้นไปถ่วงน้ำเสีย ณ เมืองพิศณุโลก

ขณะนั้นเมืองลำพูนซึ่งให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บางลาง และลาวม่องหวานนั้นพาอพยพหนีไปทางตะวันออกสิ้น[๑]

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) , หน้า ๔๔๘ – ๔๔๙)

ฝ่ายเนเมียวมหาเสนาบดีแม่ทับทางเหนือถือพล ๑๐๐๐๐ ยกมาทางเมืองเชียงใหม่จึ่งให้ฉับกุงโบ่ แนกวนจอโบ่ เมี้ยนหวุ่น ๓ นายคุมพล ๕๐๐๐ เปนกองหน้ายกล่วงมาแต่ก่อนในเดือน ๔ ปีวอก ฉ้อศก ตัวเนเมียวแลอุตมะสิงหะจอจัวกับพล ๕๐๐๐ นั้นค้างระดูฝนอยู่ ณะ เมืองเชียงใหม่ แลกองหน้านั้นยกล่วงลงมาถึงเมืองกำแพงเพชร์ไม่มีใครสู้รบ ก็ตั้งค่ายหมั้นอยู่แล้วให้ต่อเรือรบ เรือลำเลียง ตระเตรียมเสบียงอาหารอยู่ที่นั้น

จึ่งกรมการหัวเมืองเหนือบอกข้อราชการศึกลงมาอีกฉบับหนึ่งว่า พม่ายกมาทางเหนืออีกทับหนึ่ง สมุหนายกกราบบังคมทูล จึ่งมีพระราชโองการ ตรัสสั่งให้

[๑] จบสมุดไทย เลขที่ ๒๔๖ ต่อจากนี้ตรวจสอบกับฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

มีตราขึ้นไปถึงพญาพิศณุโลก ให้ยกทับไปตีทับพม่า ครั้นถึงเดือน ๗ ปีรกา สัพศก[๑] จึ่งแนกวนจอโบ่คุมพลพม่า พลลาว ๒๐๐๐ ยกทับเรือลงมาแต่เมืองกำแพงเพชร์มาตั้งค่ายอยู่ ณะ เมืองนครสวรรค์

ครั้นถึง ณะ เดือน ๑๑ จึ่งเนเมียวมหาเสนาบดีแม่ทับ ก็ยกพลพม่า พลลาว ๕๐๐๐ เศศ จากเมือง เชียงใหม่มาทางด่านเมืองสวรรคโลกตีบ้านใหญ่บ้านน้อยตามรยะทางมา จนถึงเมืองโศกโขไทย เข้าตีเมืองโศกโขไทยแตก แล้วเข้าตั้งทับอยู่ในเมือง พญาโศกโขไทย พญาสวรรคโลก ภาครอบครัวพลเมืองหนีเข้าป่า แล้วจัดพลทหารยกเข้ามาตั้งค่ายล้อมเมืองไว้

ฝ่ายเจ้าพญาพิศณุโลกก็ยกกองทับไปช่วยรบพม่า ณะ เมืองโศกโขไทย ขณะนั้นจ้าวฟ้าจีดเปนบุตร พระองค์จ้าวดำ ซึ่งตองสำเรจ์โทษครั้งจ้าวฟ้าอไภย จ้าวฟ้าปรเมศร พระมานดานั้นจ้าวฟ้าเทพเปนราชธิดา สมเดจ์พระพุทธเจ้าหลวงแผ่นดินทรงปลา เปนจ้าวพี่จ้าวฟ้านิ่ม จ้าวฟ้าสังวาร ซึ่งเปนโทษครั้งกรมพระราชวังนั้น แลจ้าวฟ้าจีดต้องโทษอยู่ในพระราชวัง หลวงโกษาเมืองพิศณุโลกช่วยคิดอ่านให้หนีออกจากโทษได้ รับไป ณะ ค่ายวัดภูเขาทอง แล้วภากันหนีไปเมืองกับทั้งบ่าวไพร่ในกองของตัว ครั้นได้ทรงทราบจึ่งดำหรัดให้ข้าหลวงเปนหลายนายรีบติดตามไปจับก็หาทันไม่ หนีไปได้ถึงเมืองพิศณุโลก ภอเจ้าพญาพิศณุโลกไม่อยู่ยกไปรบพม่า ณะ เมืองโศกโขไทย จ้าวฟ้าจีดก็เข้าเกบริบเอาทรัพยสิ่งของทองเงินของเจ้าพญาพิศณุโลกสิ้น แล้วจุดเพลิงเผาบ้านเรือนเสีย กวาดผู้คนเข้าตั้งรักษาเมืองอยู่

ขณะนั้นจึ่งเชียงภรรยาเจ้าพญาพิศณุโลก หนีลงเรือน้อยกับพักพวกบ่าวไพร่ขึ้นไป ณะ เมืองโศกโขไทย แจ้งความแก่เจ้าพญาพิศณุโลก ๆ ก็โกรธจึ่งเลิกทับลงมาชุมพล ณะ หลังเมืองพิจิตร แล้วยกไปตั้งค่าย ณะ ท้ายเมืองพิศณุโลก ได้รบกับพวกจ้าวฟ้าจีดหลายเพลา จ้าวฟ้าจีดจึ่งแตกหนีออกจากเมืองตามไปจับตัวได้ จึ่งจำจ้าวฟ้าจีดใส่กรงลงเรือส่งลงมา ณะ กรุง มาถึงท้ายทุ่งสากเหล็กผู้คุมรู้ว่าทับพม่ามาตั้งอยู่ ณะ เมืองนครสวรรค์ จึ่งคุมจ้าวกลับขึ้นไป เจ้าพญาพิศณุโลกก็ให้เอาจ้าวฟ้าจีดถ่วงน้ำเสีย

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

ในขณะนั้นลาวเมืองลำภูญไชย ซึ่งโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณะ บางลาง กับลาวเก่า อยู่ ณะ บ้านม่วงหวานนั้นภาครอบครัวอพะยบหนีไปข้างตระวันออกทั้งสิ้น

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๔ – ๓๔๕)

พ่อค้าอังกฤษช่วยรบพม่า

จุลศักราช ๑๑๒๘ ปีจออัฐศก (พ.ศ. ๒๓๐๙) เดือน ๑๐ พม่ายกทัพเรือล่วงมาตีค่ายบำรุแตก แล้วยกมาตีเมืองธนบุรีได้ ตั้งพวกพลอยู่วัดสลัก ๓ วัน จึงเลิกทัพถอยไปอยู่คอกระออม

ขณะนั้นกำปั่นอังกฤษลูกค้า บรรทุกผ้าสุรัตเข้ามาจำหน่าย ณ กรุง พระยาโกษาธิบดีให้ล่ามถามนายกำปั่นว่า ถ้าพม่าเข้ารบเอาเมืองธนบุรี นายกำปั่นจะช่วยหรือจะไปเสีย นายกำปั่นว่าจะอยู่ช่วยแต่ขอให้ถ่ายมัดผ้าขึ้นให้กำปั่นเบาก่อน ครั้นถ่ายมัดผ้าขึ้นแล้ว กำปั่นก็ถอยมาทอดอยู่ ณ บางกอกใหญ่

ครั้นเดือนยี่ พม่าค่ายคอกระออม ยกเข้ามาตีเอาเมืองธนบุรีอีก เอาปืนใหญ่ขึ้นบนป้อมวิไชเยนทร์ยิงโต้ตอบอยู่กับกำปั่นจนเพลาค่ำ กำปั่นจึงถอนสมอขึ้นไปอยู่เหนือเมืองนนทบุรี ฝ่ายทัพพระยายมราช ซึ่งตั้งอยู่เมืองนนทบุรีเลิกหนีขึ้นไปเสีย พม่าตั้งอยู่เมืองนนทบุรีแล้วแบ่งกันขึ้นมาตั้งค่ายที่วัดเขมา ตำบลตลาดแก้วทั้งสองฟาก ครั้นเพลากลางคืนนายกำปั่นจึงขอเรือกราบมาชักสลุบ[๑] ล่องลงไปไม่ให้มีปากเสียง ครั้นตรงค่ายพม่า ณ วัดเขมาแล้ว ก็จุดปืนรายแคมพร้อมกันทั้งสองข้าง ฝ่ายพม่าต้องปืนล้มตายเป็นอันมาก เจ็บลำบากแตกหนีออกจากค่าย ครั้นน้ำขึ้นเพลาเช้า สลุบถอยมาหากำปั่นซึ่งทอดอยู่ ณ ตลาดขวัญ ฝ่ายพม่ายกมาเข้าค่ายเมืองธนบุรี ครั้นเพลาค่ำฝรั่งชักใบสลุบล่องลงไป จุดปืนรายแคมยิงค่ายเมืองธนบุรี ฝ่ายพม่าหนีออกไปแอบอยู่นอกค่าย อังกฤษและไทยลงกำปั่นเข้าไปเก็บของอยู่ในค่าย พม่าจึงกลับเข้ามาไล่คนในค่ายแตก ตัดเอาศีรษะล้าต้า[๒] อังกฤษได้ เสียบไว้ที่หน้าค่าย นายกำปั่นจึงขอปืนกระสุน ๑๐ นิ้ว ๑๐ บอก กับเรือรบ ๑๐ ลำ จะลงไปตีค่ายพม่า แล้วจะ

---

[๑] เรือใบเดินทะเลชนิดหนึ่ง แบบชาวตะวันตก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕

[๒] คนถือบัญชีเรือสำเภา: พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕

ขอเรือรบ ๑๐ ลำ ครั้นเพลาบ่ายนายกำปั่นล่องลงไปถึงเมืองธนบุรีแล้วจึงทอดสมออยู่ ขณะนั้นไทยซึ่งเอาเรือน้อยลงมาเก็บผลไม้หมากพลู ณ สวน อังกฤษจับเอาขึ้นไปบนกำปั่นมากกว่า ๑๐๐ ก็ใช้ใบหนีไป ครั้นเพลาค่ำไทยหนีมาได้ ๒ คนจึงรู้เนื้อความ ฝ่ายพม่าก็ยกเข้ามาตั้งค่ายตำบลบางไทรและสีกุก

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๔๙)

ฝ่ายกองทับหน้าพม่า ข้างทางใต้ซึ่งตั้งอยู่ ณ ตอกระออมนั้น ถึง ณะ เดือนสิบ ปีระกา สัพศก[๑] เมฆราโบ่จึ่งยกทับเรือพล ๑๐๐๐ เศศ ลงมาตีค่ายทับไทซึ่งตั้งอยู่ตำบลบำหรุนั้นแตกแล้ว ก็ยกลงมาตีทับเรือพวกไทตำบลบางกุ้งแตกฉานพ่ายหนี จึ่งยกเข้ามาถึงเมืองธนบูรี พญารัตนาธิเบศก็มิได้สู้รบ หนีกลับขึ้นไปกรุง กองทับเมืองนครราชสีมาก็เลิกไปทางฟากตระวันออกกลับไปเมืองสิ้น พม่าก็ได้เมืองธนบูรีเข้าตั้งอยู่สามวันแล้วเลิกทับกลับไป ณะ ค่ายตอกระออมดั่งเก่า

ในขณะนั้นกำปั่นอังกฤษลูกค้าลำหนึ่ง บันทุกผ้าสุหรัด เข้ามาจำหน่าย ณะ กรุง โกษาธิบดีให้ล่ามว่ากับนายกำปั่นว่าถ้าพม่าจะเข้ามารบเอาเมืองธนบูรีอีก นายกำปั่นจะอยู่ช่วยหฤๅจะไปเสีย นายกำปั่นว่าจะอยู่ ช่วยรบ แต่ขอให้ถ่ายมัดผ้าขึ้นฝากไว้ให้กำปั่นเบาก่อน ครั้นถ่ายมัดผ้าขึ้นแล้วก็ถอยกำปั่นล่องลงมา ทอดอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่

ครั้น ณะ เดือนยี่ เมฆราโบ่ยกทับเรือเข้ามาเมืองธนบูรีอีก ไม่มีใครอยู่รักษาเมืองสู้รบ พม่าเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนป้อมวิไชเยน ฟากตระวันตกยิงโต้ตอบกับปืนกำปั่นจนเพลาค่ำ กำปั่นจึ่งถอนสมอลอยขึ้นไปตามน้ำไปทอดอยู่เหนือเมืองนนทบูรี แลกองทับพญายมราชซึ่งตั้งอยู่เมืองนนทนั้นก็เลิกหนีขึ้นไปเสียมิได้ตั้งอยู่ต่อรบพม่า ๆ เข้าตั้งค่ายอยู่ ณะ เมืองธนแล้ว จึ่งแบ่งทับขึ้นมาตั้งค่าย ณะ วัดเขมา ตระหลาดแก้วทั้งสองฟาก ครั้นเพลากลางคืนนายกำปั่นจึ่งขอเรือกราบลงมาชักสลุบช่วงล่องลงไปใหม่ หมีให้มีปากเสียง ครั้นตรงค่ายพม่าวัดเขมา ก็จุดปืนรายแคมพร้อมกันทั้งสองข้างยิงค่ายพม่าทั้งสองฟาก พม่าต้องปืนล้มตาย ป่วยลำบากแตกหนีออกหลังค่าย ครั้นเพลาเช้าน้ำขึ้นสลุบช่วงก็ลอยขึ้นมาหากำปั่นใหญ่ซึ่งทอดอยู่เหนือเมืองนนทบูรี

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

ฝ่ายทับพม่าก็ยกเข้าค่ายเมืองนนทบุรี ครั้นเพลาค่ำให้ชักสลุบช่วงล่องลงไป อีกจุดปืนรายแคมยิงค่าย เมืองนนท์ พม่าหนีออกไปซุ่มอยู่ข้างหลังค่าย อังกฤษแลไท ลงสำปั้นขึ้นไปเกบของในค่ายพม่า ๆ กลับกรูกันออกมาจากหลังค่ายไล่ฟันแทง ไทแลอังกฤษ แตกหนีออกจากค่ายลงสำปั้น พม่าตัดศีศะล้าต้าอังกฤษได้คนหนึ่ง เสียบประจานไว้หน้าค่าย นายกำปั้นจึ่งบอกกับล่ามว่า ปืนในกำปั่นกระสุนย่อมกว่า ปืนพม่า เสียเปรียบฆ่าศึก จะขอปืนใหญ่กระสุนสิบนิ้วสิบกระบอก แล้วจะขอเรือพล ทหารสิบลำจะลงไปรบพม่าอีก ล่ามกราบเรียนพญาพระคลัง ๆ กราบบังคมทูล จึ่ง โปรดให้เอาปืนใหญ่สิบกระบอกลงบันทึกเรือใหญ่ไปขึ้นกำปั่น แต่ทับเรือสิบลำนั้น ยังหาทันจัดแจงให้ไปไม่ ครั้นเพลาบ่ายอังกฤษล่องกำปั่นแลสลุบช่วงลงไป จนพ้น เมืองธนบุรีแล้วจึ่งทอดสมออยู่ ขณะนั้นไทในกรุงลอบลงเรือน้อยลงมาเก็บผลไม้ หมากพลู ณะ สวน อังกฤษจับขึ้นไว้บนกำปั่นมากกว่าร้อยคน แล้วก็ใช้ใบหนีออก ไปท้องชะเล ครั้นเพลาค่ำไทหนีขึ้นมาถึงพระนครได้บ้าง จึ่งรู้ว่ากำปั่นอังกฤษมิได้ อยู่รบพม่าหนีไปแล้ว ได้แต่มัดผ้าซึ่งขนขึ้นไว้สี่สิบมัด

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๕ – ๓๔๖)

ทัพพม่าทางเหนือและใต้ตั้งค่ายประชิดกรุง

ฝ่ายเนเมียวมหาเสนาบดี แม่ทับทางเหนือกับอุตมะสิงหะจอจัว แลตะเรียง ปัญีปีจุนหวุ่นเยกีหวุ่น ตั้งรบกับไทอยู่ ณะ เมืองศุโขไทย จนถึงเดือนยี่ก็เลิกกองทับ ยกลงมาบันจบกับทับหน้า ซึ่งตั้งอยู่เมืองกำแพงเพชร์นั้น

ฝ่ายมังมหานรธาแม่ทับทางใต้ ก็ยกทับใหญ่พล ๑๐๐๐๐ จากเมืองทวาย มาบันจบกับทับหน้าซึ่งตั้งอยู่ ณะ ตอกระออม แล้วแบ่งทับให้ปะกันหวุ่น แยจอ อาจิกระเรจอโป่ ติงจาโป่ บรรจบกันเสนัดหวุ่นกองหน้า ให้ยกทับเรือหนุนทับ เมฆราโป่เข้ามาเมืองนนทบุรี แลตัวมังมหานรธากับติงจาแม่งข่อง จอกกาโป่ จอกญี่โป่ งาจุหวุ่นจิดแกทวาย ยกทับบกมาทางเมืองสุพรรณบุรี เข้ามายังพระนคร ตั้งค่ายอยู่ ณะ ตำบลศรีกุก และ กองทัพเรือนั้นยกขึ้นมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ตำบลบางไทร พม่าล้วน แต่มีใจหยาบช้า มิได้ละอายแก่บาป ให้รื้พลไปรื้อเอาอิฐอุโบสถ อิฐวิหาร วัดใหญ่น้อย ทั้งปวงมาก่อกำแพงล้อมเปนค่ายทั้งสองตำบล

ฝ่ายเนเมียวมหาเสนาบดี ก็ยกทับบกทับเรือจากเมืองกำแพงเพชร์ ลงมาบันจบกับทับแนกวนจอโบ่กองหน้า ซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณะ เมืองนครสวรรค์ แล้วก็ยกลงมายังพระนคร เข้ามาตั้งค่ายใหญ่อยู่ตำบลวัดป่าฝ้าย ปากน้ำประสบ

ฝ่ายพระเจ้าอังวะจึ่งตั้งแมงกิม้าระหญ่าลงมาครองเมืองทวาย แล้วให้เกนกองทับพม่ารามัญ ให้ยกหนูนเพิ่มเติมมาอีก แล้วให้สุรินทจอข่อง มณีจอข่อง มะหาจอแทง อากาปัญี สี่นายถือพลพม่า ๑๐๐๐ เศศ ยกมาพักอยู่ ณะ เมืองเมาะตมะ แล้วเดีรทับมาทางด่านเมืองอุไทยธาณี ในเดือนยี่ ปีระกาสัพศก[๑] มาตั้งอยู่แขวงเมืองวิเศศไชยชาญ แลให้พญาเจ่ง ตละเสี่ยง ตละเกล็บ คุมพลรามัญเมืองเมาะตะมะ ๒๐๐๐ เศศยกมาทางเมืองกาญจนบูรีมาถึงค่ายตอกระออม แล้วยกทับเรือหนูนเข้ามาตั้งค่ายใหญ่อยู่ ณะ ขนอนหลวง วัดโปรดสัตว แลบันดาประชาชนหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงก็เสียแก่พม่า ที่ยกครอบครัวหนีเข้าป่าก็มาก

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๖)

บ้านระจันตั้งค่ายสู้พม่า

ขณะนั้นพระอาจารย์วัดเขานางบวชมาอยู่ ณ วัดบ้านระจัน ชาวบ้านแขวงเมืองวิเศษชัยชาญเมืองสุพรรณบุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองสรรคบุรี อพยพหนีเข้ามาพึ่งพระอาจารย์นั้นเป็นอันมาก ฝ่ายพม่าไปเกลี้ยกล่อม ชาวค่ายบ้านระจันแต่งกันลงมาฆ่าพม่าตายเสียกลางทางเป็นอันมากพม่าจึงแบ่งกันทุกค่ายยกขึ้นไปจะรบฝ่ายชาวค่ายบ้านระจันยกออกตั้งอยู่นอกค่าย พอพม่ายกมาก็ขับกันออกไล่ตะลุมบอนฟันแทงพม่าล้มตายเป็นอันมาก

ครั้นเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยยกออกไปจะตีค่ายพม่า ที่ออกไปตั้งอยู่วัดป่าฝ้ายปากน้ำประสบให้สานสีสุก[๒] แบกไป ถ้าจะทำค่ายที่ใดจะเอาสีสุกตั้งเรียงให้ชิดกันแล้วจะขุดมูลดินไปบังเป็นค่ายละคน จึงให้คนยกไปวันนั้นมากเต็มทุ่ง เสนาบดีให้หยุดแดนที่ใด ก็หยุดพร้อม ๆ กันรั้งรอไป ครั้นเห็นพม่า วัดป่าฝ้าย ขี่ม้าข้ามน้ำไปหาค่ายใหญ่

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

[๒] คือไผ่ชนิดหนึ่ง

ฟากตะวันตกเป็นหลายม้า จึงขับคนเข้าตีพม่า พม่าในค่ายจึงยิงปืนออกมาถูกคนล้มลง ๕ - ๖ คน คนทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น ครั้นเพลาเย็นก็เลิกทัพกลับมาประมาณ ๒ - ๓ วัน พม่ายกไปตีค่ายบ้านระจันทำการกวดขันขึ้นกว่าเก่า ชาวบ้านค่ายระจันให้เข้ามาขอปืนใหญ่ ๒ บอก ปรึกษากราบทูลว่า ถ้าค่ายบ้านระจันเสียแก่พม่า พม่าจะเอาปืนเข้ามารบกรุง จะให้ไปนั้นมิบังควร ครั้นรุ่งขึ้นพม่ายกไปตั้งค่าย ณ บ้านขุนโลก นายจันท์เขียว คุมพรรคพวกออกมาตีพม่า ฆ่าพม่าตายเป็นอันมาก ประมาณสัก ๕๐๐ ตัวก็ต้องปืนตายในที่รบ ฝ่ายข้างในกรุงยกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก พม่าให้ยกหาบคอนออกหลังค่ายทำทีจะหนี พวกอาทมาตชวนกันวิ่งเข้าไปใกล้ค่ายพม่า พม่าเอาม้าโอบหลัง ก็ถอยหลังมาโพสามต้น จมื่นศรีเสาวรักษ์ จมื่นเสมอใจราช ขี่ม้าลงข้ามน้ำหนีมาฟากตะวันออก แต่พวกพญาตากรบรออยู่คอยข้ามมาต่อภายหลัง อนึ่งพระยารัตนาธิเบศ์ออกไปไร่ทอง หล่อปืนใหญ่ขึ้น ณ บ้านระจัน ๒ บอก ครั้นพม่ายกไปตีอีกค่ายบ้านระจันก็แตก ไพร่พลล้มเป็นอันมาก

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๐)

ครั้นเดือนสาม ปีระกา สัพศก[๑] พวกชาวเมืองวิเศศไชยชาญ แลเมืองสิงฆบุรี เมืองสรรคบุรีเข้าเกลี้ยกล่อมพม่า ๆ เร่งเอาทรัพยทองเงินแลลูกสาว[๒] จึ่งชวนกันลวงพม่า ว่าจะให้ลูกสาวแลเงินทอง แล้วคิดจะสู้รบพม่า บอกกล่าวชักชวนกันทุก ๆ บ้าน แลนายแท่นหนึ่ง นายโชหนึ่ง นายอินหนึ่ง นายเมืองหนึ่ง ชาวบ้านศรีบัวทอง แขวงเมืองสิงฆบุรี นายดอกชาวบ้านตรับ นายทองแก้วชาวบ้านโพทะเล คนเหล่านี้มีสมัคพักพวกไปเข้าเกลี้ยกล่อมพม่า ซึ่งยกทับมาทางเมืองอุไทยธานี ครั้นพม่าตักเตือนเร่งรัด จะให้ส่งลูกสาว จึ่งนายโชคุมพักพวกเข้าฆ่าพม่าตายยี่สิบเศศแล้วภากันหนีมาหาพระอาจาริย์ธรรมโชต วัดเขานางบวด มีความรู้วิชาดี มาอยู่ ณะ วัดโพเก้าต้น บ้านระจัน แลนายทองเขมน นายทองชาวบ้านลูกแก นายทองแส ชาวบ้านพราน พันเรืองอยู่ในบ้านระจัน แขวงเมืองวิเศศไชยชาญ คนเหล่านี้เข้าเกลี้ยกล่อมพม่า ซึ่งยกมาทางเมืองกาญจนะบุรี คิดกันจะรบพม่าจึ่งภาครอบครัวหนีมาอยู่ที่บ้านระจัน แล

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

[๒] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า บุตรหญิง

นายแท่นกับผู้มีชื่อเหล่านั้นชักชวนคนชาวบ้านได้ ๔๐๐ เศศ ก็ตั้งค่ายหมั้นที่บ้านระจันสองค่าย พระอาจาริย์นั้นลงกระตุดประเจียดแลมงคลแจกให้ทุกคน แลพม่าประมาณ ๑๐๐ เศศ ตามมาจับพันเรือง มาถึงบ้านระจันก็หยุดอยู่ ณะ ฝั่งฟากน้ำข้างโน้น นายแท่นรู้จัดแจงคนให้รักษาค่ายแล้ว ก็ภาคน ๒๐๐ ข้ามน้ำไปรบกับพม่า ๆ ยิงปืนได้นัดเดียว นายแท่นกับคน ๒๐๐ ล้วนถืออาวุทธสั้น วิ่งเข้าฟันแทงพวกพม่าถึงตะลุมบอนฆ่าพม่าตายทั้งร้อยเศศ เหลือแต่พม่าตัวนายสองคน ขึ้นม้าควบหนีไปได้ จึ่งไปแจ้งความแก่นายทับนายกอง ซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณะ แขวงเมืองวิเศศไชยชาญ แล้วบอกไปถึงแม่ทับ ๆ จึ่งแต่งให้งาจุหวุ่นคุมพลพม่า ๕๐๐ ยกมาตีค่ายบ้านระจัน นายค่ายบ้านระจัน ก็ยกพลทะหารออกรบ ตีทับพม่าแตกพ่ายหนี ป่วยเจบล้มตายมาก แม่ทับจึ่งให้เยกีหวุ่นคุมพลพม่า ๗๐๐ ยกไปตีค่ายบ้านระจันก็แตกพ่ายมาอีกเปนสองครั้ง จึ่งให้ติงจาโบ่คุมพล ๙๐๐ ยกไปตีอีกก็แตกพ่ายมาเปนสามครั้ง พวกพม่าขยาดฝีมือไทค่ายบ้านระจันยิ่งนัก หยุดอยู่อีก สองสามวันแม่ทับจึ่งเกนให้สุรินทจอข่องเปนนายทับใหญ่คุมพลทหารเกนทุกค่าย เปนคน ๑๐๐๐ เศศ ม้า ๖๐ ม้า ไปตีค่ายบ้านระจัน อีกเปน ๔ ครั้ง พวกค่ายบ้านระจันจึ่งจัดกันให้นายแท่นเปนนายทับพล ๒๐๐ ให้นายทองเหมนเปนปีกขวา พันเรืองเปนปีกซ้าย คุมพลกองละ ๒๐๐ ทั้งสามกองเปนคน ๖๐๐ มีปืนคาบชุด ปืนคาบศิลาของชาวบ้านบ้าง ปืนของพม่าซึ่งแตกหนีล้มตายเกบได้บ้าง กับทั้งกระสุนดินดำของพม่า ซึ่งทิ้งเสียเกบไว้ได้บ้าง แลตัวนายทั้งสามนั้นก็นำพลทหารทั้งสามกองยกออกจากค่าย ไปถึงคลองสตือสี่ต้น จึ่งตั้งทับดากันอยู่เปนสามกอง คอยรับทับพม่าที่ต้นสตือใหญ่นั้น มีบ่อน้ำอยู่กลางทุ่ง กองทับพม่ายกมาตั้งอยู่ฟากข้างโน้น ได้ยิงปืนโต้ตอบกันทั้งสองฝ่าย พม่าเหนพวกไทน้อยก็ตั้งรบอยู่มิได้ธ้อถอย ทับไทจึ่งขนเอาไม้แลหญ้า มาถมคลองแล้วยกข้ามคลอง รุกไปรบพม่าถึงอาวุทธสั้นเข้าไล่ตลุมบอน แทงฟันพม่าตายเปนอันมาก แลสุรินทจอข่องนายทับนั้นยืนม้ากั้นร่มระย้า อยู่กลางพลเร่งให้ตีกลองรบ รบกันตั้งแต่เช้าจนตระวันเที่ยง พลทหารไทวิ่งเข้าตัดศีศะสุรินทจอข่องขาด ตกม้าตายในท่ามกลางสนามรบ แลนายแท่นซึ่งเปนนายทับนั้น วิ่งเข้าไปในกลางพลพม่า ไล่แทงพม่าตายเปนหลายคน ตัวนายแท่นถูกปืนพม่า[๑] ที่เข่าล้มลงพวกพลช่วยกันหามออกมาจากที่รบ พลทหาร

[๑] จดความในสมุดไทยหน้าต้น เริ่มหน้าปลาย

ทั้งสองฝ่ายต่างเหนื่อยอ่อนอิดโรย ก็รอรบถอยจากกันทั้งสองข้าง หยุดพักอยู่ข้างละฟากคลอง พวกชาวบ้านระจัน ก็นำเอาเสบียงอาหารมาส่งเลี้ยงดูพวกทหาร ฝ่ายพม่าก็หุงเข้าสุกบ้างยังบ้างที่ได้กินบ้างยังไม่ได้กินบ้าง พวกทหารไทกินอาหารพร้อมเสรจ์กันแล้ว ก็แต่งตัวยกข้ามคลองแล่นเข้าโจมตีทับพม่า

ฝ่ายพลพม่าสนละวลขุดหลุมฝังศภนายแลตีกลองประโคมศภ บ้างร้องไห้รักนายไม่เปนอันจะต่อรบ ก็แตกพ่ายหนีไป พลทหารไทแล่นไล่ติดตาม ฆ่าฟันพม่าตายเสียเปนอันมาก เกบได้ปืนแลเครื่องสาตราวุทธ ผ้านุ่งห่มต่างต่าง ไล่ติดตามพม่าไปจนเย็น จวนจะใกล้ค่ำจึ่งกลับมายังค่าย แลพลพม่าตายประมาณแปดร้อยเศศ ที่เหลือรอดกลับไปสามร้อยเศศ ต้องอาวุทธบาดเจ็บก็มาก ข้างทับไทตายหกสิบเศศ ป่วยเจ็บสิบสองคน ขณะนั้นชาวบ้านอื่น ๆ ภาครอบครัวเข้ามาอาไศรย อยู่ในค่ายบ้านระจันเปนอันมาก

ฝ่ายพม่ากลัวฝีมือชาวบ้านระจันยิ่งนัก แต่จัดแจงกะเกนทับปฤกษากัน อยู่นานประมาณถึง ๑๑ วัน ๑๒ วัน แม่ทับจึ่งแต่งให้แยจออากาเปนนายทับ เกนแบ่งเอาพลทหารทุก ๆ ค่ายเปนคนพันเศศ สรัพด้วยม้าแลเครื่องสรรพาวุทธ ให้ยกไปตีค่ายบ้านระจันอีกก็แตกหนีมาเปนห้าครั้ง แล้วแม่ทับจึ่งแต่งให้จิกแกปลัดเมืองทวาย เปนนายทับคุมพลพันเศศ ยกไปตีเปนหกครั้ง ก็แตกพ่ายมา จึ่งแต่งให้อากาปันหญีเปนนายทับคุมพลพันเศศ ยกไปรบอีกเปนเจ็ดครั้ง อากาปันหยียกไปตั้งค่ายอยู่ตำบลบ้านขุนโลก ฝ่ายทับไทบ้านระจันจึ่งจัดให้ขุนสันฝีมือยิงปืนแม่น เปนนายพวกทหารปืนคอยป้องกรรทหารม้าพม่า แล้วแต่งให้นายจันหนวดเขี้ยว เปนนายทับใหญ่คุมทหารพันเศศ ยกมาตีทับพม่าเข้าล้อมค่ายพม่าไว้ ฝ่ายทับพม่าตั้งค่ายยังไม่ทันแล้ว ทับไทวกเข้าโจมตีข้างหลังค่ายยิงแทงฟันพม่าตายแทบถึงพัน แลอากาปันหญีนายทับนั้นก็ตายอยู่ในค่าย ทับไทได้ม้าแลผ้านุ่งห่มเครื่องสาตราวุทธต่าง ๆ เปนอันมาก พม่าแตกหนีรอดเหลือมานั้นน้อยประมาณร้อยเศศ ตั้งแต่นั้นมาพม่ายิ่งกลัวฝีมือทับไทค่ายบ้านระจันยิ่งนัก เกนกันจะให้ไปรบอีกหมีใคร่ได้ หยุดนานประมาณถึงกึ่งเดือน

ฝ่ายในกรุงเทพมหานคร ขณะเมื่อกองทับพม่ายกเข้ามาจะใกล้ถึงกรุงนั้น สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว ดำหรัดสั่งให้ออกไปนิมนพระสงฆราชาคณะซึ่งอยู่วัดนอกเมืองนั้น ให้เข้ามาอยู่ในพระนครทังสิ้น แลสมเดจ์พระอนุชาธิราช ซึ่งทรงพระผนวดอยู่

ณะ วัดประดู่นั้น ก็เสดจ์เข้ามาอยู่ ณะ วัดราชประดิษถาน ขุนนาง แลราษฎรชวนกันไปทูลเชิญเสดจ์ให้ลาผนวดออกช่วยราชการแผ่นดินป้องกันรักษาพระนครเหมือนเมื่อครั้งศึกมังลองก็หาลาผนวดไม่ แลเพลาเสดจ์ไปเที่ยวบิณฑิบาด ชาวเมืองชวนกันเขียนหนังสือห่อใส่บาต เปนใจความทูลวิงวอนให้ลาผนวด ได้ห่อหนังสือในบาตเปนอันมากทุก ๆ วัน

ขณะนั้นในพระนครได้ทราบข่าวว่า ชาวบ้านระจันตั้งค่ายต่อรบพม่า พม่าพ่ายแพ้แตกหนีเปนหลายครั้ง ชาวบ้านระจันฆ่าพม่าเสียเปนอันมาก เหนพม่าย่อธ้อถอยกำลัง สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดิน จึ่งดำหรัดสั่งให้เสนาบดีเกนกองทับจะให้ยกออกไปรบพม่า แล้วโปรดให้ถอดจะหมื่นศรีสรรักษออกจากโทษให้คงถานาศักดิ์ดั่งเก่า จึ่งโปรดให้พญาพระคลังเปนแม่ทับ กับทั้งท้าวพญาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเปนหลายนาย แลทับหัวเมืองสมทบด้วยก็หลายเมืองเปนคนหมื่นหนึ่ง ให้ยกไปตีค่ายพม่า ซึ่งตั้งอยู่ ณะ วัดป่าฝ้ายปากน้ำประสบ แลสานกระชุกแบกไปเปนอันมากสำหรับเมื่อจะรบที่ใด จะได้เอากระชุกตั้งให้ชิดกันแล้วจะขุดมูลดิน บันจุะลงในกระชุก เปนสนามเพลาะ บังตัวพลทหารกรรปืนฆ่าศึก พญาพระคลังและนายทับนายกองทังปวง กราบถวายบังคมลาแล้วยกกองทับออกไปจากพระนคร วันนั้นรี้พลมากเตมไปทั้งท้องทุ่ง แม่ทับหยุดแคร่ที่ใด กองทับก็หยุดอยู่ที่นั่น พร้อมพร้อมกันเปนกองกอง ครั้นไปถึงที่ใกล้ค่ายพม่า ก็ตั้งทับคากันอยู่ แลทหารพม่าขี่ม้าข้ามน้ำไปหาค่ายใหญ่ฟากตระวันตก เปนหลายม้า ทับไทจึ่งขับพลทหาร เข้าตีค่ายพม่า พม่าในค่ายยิงปืนใหญ่น้อย ออกมาต้องพลทับไท ล้มลงห้าคนหกคน กองทับทั้งนั้นก็ถอยออกมาสิ้น ครั้นเพลาเย็น ก็เลิกทับกลับเข้าพระนคร อยู่สองสามวัน จึ่งมีพระราชดำหรัดให้ทับพญาพระคลัง ยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก ขณะนั้นบันดาชาวพระนครหัฐแลสมณะ ไม่เคยเหนเขารบกัน ชวนกันตามกองทับออกไป ดูรบพม่าเปนอันมาก แลกองทับยกออกไปตั้งอยู่ยังไม่ทันเข้าตีค่าย พม่าแต่งกลให้ไพร่พล ยกหาบคอนออกไปหลังค่าย ทำทีจะแตก พวกกองอาจ์สามารถชวนกันวิ่งเข้าไปใกล้ค่ายพม่า แลเนเมียวแม่ทับ ขับพลทหารทั้งม้าทั้งคน ออกไล่โอบหลังกองทับไป พุ่งหอกซัดแลยิงปืนบนหลังม้าต้องพลทับไท ตายเปนหลายคน กองทับไทมิได้ต่อรบภากันแตกพ่ายหนี ถอยลงมา ณะ โพสามต้นทั้งสิ้น และหมื่นศรีศรรักษ จหมื่นเสมอใจราช ขี่ม้าข้ามน้ำหนีมาฟากตระวันออก แต่กองพญาตากรอรบอยู่ ค่อยข้ามมาต่อ

พายหลัง ทับม้าพม่าไล่ตามพุ่งหอกซัด ต้องพลทับไทแลคนซึ่งตามออกไปดูรบศึกนั้นบาดเจบเปนอันมาก ที่ล้มตายก็กลาดเกลื่อนไป กองทับไทก็พ่ายหนีเข้าพระนคร พวกทับพม่าก็กลับไปค่าย

ฝ่ายนายทับนายกองพม่าทั้งปวงจึ่งปฤกษากัน จัดหาผู้ซึ่งจะเปนแม่ทับจะให้ยกไปตีค่ายบ้านระจันให้จงได้ ขณะนั้นรามัญคนหนึ่งเปนมอญเก่าอยู่เมืองนี้[๑] เข้าเกลี้ยกล่อมพม่า มีฝีมือรบพุ่งเข้มแขง แม่ทับพม่าตั้งให้เปนพระนายกองจึ่งเข้ารับอาษา จะขอไปตีค่ายบ้านระจัน ให้แตกให้จงได้ แม่ทับพม่าจึ่งเกนพลพม่ามอญ ให้สองพันตั้งให้พระนายกองเปนนายทับ สรัพด้วยม้าเครื่องสรรพาวุทธ ให้ยกไปตีค่ายบ้านระจันอีกเปนแปดครั้ง แลพระนายกองยกไปตีค่ายบ้านระจันครั้งนั้น มิได้ตั้งทับกลางแปลง ให้ตั้งค่ายรายไปตามทางสามค่าย แล้วให้รื้อค่ายหลังผ่อนไปตั้งข้างหน้าอีก แต่เดรค่ายไปตามทาง ทีละสามค่ายดั่งนี้ ถึงกึ่งเดือนจึ่งไปเกือบจะใกล้ค่ายบ้านระจัน พวกตัวนายค่ายบ้านระจันคุมพลทหาร ยกออกตีค่ายพระนายกองเปนหลายครั้งไม่แตก พระนายกองตั้งรับหมั้นอยู่แต่ในค่าย มิได้ออกรบนอกค่าย พวกบ้านระจันเสียไพร่พลล้มตายเปนอันมาก วันหนึ่งนายทองเหมน กินสุราเมา ขี่กระบือเผือก ยกพลเข้าตีค่ายพม่า พระนายกองขับพลพม่ามอญ ออกต่อรบนอกค่าย นายทองเหมนขับกระบือเผือก ไล่ถลำเข้าในกลางทับพม่า แต่ผู้เดียวแทงพม่ามอญตายเปนหลายคน พวกพม่าต่อรบต้านทานล้อมเข้าไว้ได้ เข้ารุมฟันแทงนายทองเหมนไม่เข้า นายทองเหมนสู้รบอยู่แต่ผู้เดียวจนสิ้นกำลัง พม่าจับตัวได้ก็ทุบตีตายในที่นั้น พวกทับบ้านระจัน ครั้นเสียนายแล้ว ก็แตกหนีกลับไปค่าย ทับพระนายกองก็ยกติดตามมาถึงบ้านขุนโลก ใกล้ค่ายบ้านระจัน จึ่งให้เกบอะศภพม่าซึ่งตาย แต่ทับก่อน ๆ นั้นเผาเสียสิ้น แล้วก็ตั้งค่ายใหญ่ ลงในที่นั้นรักษาหมั้นอยู่ ทับบ้านระจันออกตีเปนหลายครั้งไม่แตก ก็เสียใจธ้อถอยลง พระนายกองจึ่งให้ขุดอุมง เดรเข้าไปใกล้ค่ายบ้านระจัน แล้วปลูกหอรบขึ้นสูง เอาปืนใหญ่ยิงเข้าไปในค่าย ต้องไทตายเปนอันมาก แล้วตีเอาค่ายน้อยบ้านระจันได้ ยังแต่ค่ายใหญ่ แลนายแท่นซึ่งถูกปืนพม่าเข่าหักแต่ก่อนนั้น ป่วยมานานก็ถึงแก่กำม์ลงในเดือนหกปีจออัฐศก[๒] ขณะนั้นขุนสัน

---

[๑] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า อยู่ในพระนครนี้มาช้านาน

[๒] พ.ศ. ๒๓๐๙

ซึ่งมีฝีมือเข้มแข็งถือปืนอยู่เปนนิจ แลนายจันหนวดเขี้ยว ยกพลทหารออกรบกับพม่าเปนหลายครั้ง วันหนึ่งพลพม่าโอบหลังเข้าได้ ก็ฆ่าขุนสันกับนายจันหนวดเขี้ยวตายในที่รบทั้งสองนาย ยังแต่พันเรืองกับนายทองแสง เปนใหญ่อยู่ในค่ายบ้านระจัน เหนเหลือกำลังที่จะสู้รบพม่าจึ่งบอกเข้ามา ณะ กรุง ขอปืนใหญ่กระสุนดินดำ เสนาบดีปฤกษาลงเหนพร้อมกันมิได้ให้ ว่าถ้าพม่าตีค่ายบ้านระจันแตก แล้วก็จะได้ปืนใหญ่แลกระสุนดินดำไปเปนกำลังเข้ามารบพระนครเหมือนให้กำลังแก่ฆ่าศึกแต่พญารัตนาธิเบศหาลงเหนด้วยไม่ จึ่งออกไป ณะ ค่ายบ้านระจัน คิดอ่านเรี่ยไรทองชาวบ้านซึ่งอยู่ในค่าย มาหล่อปืนใหญ่สองกระบอก ก็บกพร่องร้าวรานไปหาบริบูรณไม่ เหนจะคิดการสงครามไม่สำเรจ์ ก็กลับเข้ามาพระนคร

ฝ่ายชาวบ้านระจันหาที่พึ่งมิได้ ไม่มีผู้ใดจะช่วยอุดหนุนก็เสียใจ ย่อหย่อนอ่อนฝีมือลง เหนจะสู้รบต้านธารพม่าไม่ได้ แต่ตั้งต่อรบมาแต่เดือนสี่ ปลายปีระกาสัพศก[๑] จนถึงปีจอ เดือนแปด อัฐศก[๒] ได้ห้าเดือน เหนเหลือกำลังที่จะขับเขี้ยวทำสงครามกับพม่าสืบไปอีก ต่างคนก็ภาครอบครัวหนีไปจากค่าย ที่ยังอยู่นั้นผู้คนก็เบาบางลงหาแขงแรงไม่

ครั้นถึง ณะ วันจันท์ เดือนแปด แรมสองค่ำ ปีจอ อัฐศก[๓] พม่าก็ยกเข้าตีค่ายใหญ่แตก ฆ่าคนชาวบ้านระจันเสียเปนอันมาก ที่จับเปนไปได้นั้นก็มาก ครอบครัวชายหญิง เด็กแลผู้ใหญ่ ซึ่งยังเหลือตายอยู่นั้น พม่ากวาดเอาไปสิ้น แล้วก็เลิกทับกลับไปยังค่าย ตั้งแต่รบกันมาห้าเดือนจนเสียค่ายนั้น ไทตายประมาณพันเศศ พม่าตายประมาณสามพันเศศ แลพระอาจาริย์ธรรมโชตผู้ซึ่งกระทำสายศีล มงคลประเจียดกระตุดต่าง ๆ แจกให้คนทั้งปวง แต่แรกมีคุณอยู่คงแคล้วคลาด คุ้มอันตรายอาวุทธได้ขลังอยู่ พายหลังผู้คนสำส่อนมาอยู่ในค่ายมาก ที่นับถือแท้บ้าง ไม่แท้บ้าง ก็เสื่อมตระบะเดชะลง แลตัวพระอาจาริย์นั้นลางคนว่าตายอยู่ในค่ายบ้าง ลางคนว่าสูญหายไปก็มี ความหาลงเปนแน่ไม่

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๔๖ – ๓๕๐)

---

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๘

[๒] พ.ศ. ๒๓๐๙

[๓] พ.ศ. ๒๓๐๙

สมเด็จพระสังฆราชวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และวัดสวรรค์เจดีย์สิ้นพระชนม์

ฝ่ายในกรุงเทพมหานคร ในเดือนแปดนั้น สมเดจ์พระสังฆราชวัดพระศรีรัตนะมหาธาตุนั้น อาพาธลงดับสูญ ทรงพระกรุณาให้แต่งศภใส่โกฏไว้ จึ่งโปรดให้เลื่อนพระเทพมูนี วัดกุฎีดาวซึ่งเข้ามาอยู่ ณะ วัดสวรรคเจดียนั้น ขึ้นเปนสมเดจ์พระสังฆราช อยู่ได้หกเจ็ดเดือน ก็อาพาธดับสูญลงอีก โปรดให้ใส่โกฏไว้เปนสองโกฏ ยังไม่ได้ปลงพระศภ ทั้งสองพระศภ ด้วยศึกยังติดพระนครอยู่

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๐)

กรมหมื่นเทพพิพิธหนีไปเมืองนครราชสีมา

ขณะนั้นกรมหมื่นเทพพิพิธเข้าอยู่เมืองปราจีนบุรี อพยพราษฎรเข้ามาอยู่ด้วยเป็นหลายหมื่น พม่าจึงยกทัพเรือออกไปตีเมืองปราจีนแตก กรมหมื่นเทพพิพิธพญารัตนาธิเบศร์ หนีไปอยู่เมืองนครราชสีมา

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๐)

ฝ่ายจ้าวกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งไปอยู่เมืองจันทบูรีนั้น บันดาคนชาวหัวเมืองทั้งหลายฝ่ายตระวันออก ชวนกันนับถือ ภากันมาสาพิภักดิ์ พึ่งพระบาระมีอยู่เปนอันมาก กรมหมื่นเทพพิพิธจึ่งภาคนทั้งนั้นเข้ามาอยู่ ณะ เมืองปราจินบูรี แลคนหัวเมืองปราจิน เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเซา เมืองชลบูรี เมืองบางละมุง ภฺาเลื่องกันไปว่าจ้าวจะเข้ามา[๑] รบพม่าช่วยกรุง จึ่งภากันมาเปนพวกพวกเข้าด้วยหลายพัน ทูลรับอาษาจะรบพม่า กรมหมื่นเทพพิพิธ จึ่งให้ตั้งค่ายใหญ่อยู่ ณะ เมืองปราจิน จึ่งแต่งให้หมื่นเก้าหมื่นศรีนาวาชาวเมืองปราจิน แลนายทองอยู่น้อยชาวเมืองชล คนทั้งสามคนนี้ เปนนายช่องฝีมือเข้มแขง ให้เปนนายทับหน้า คุมพลหัวเมืองต่างต่างสองพันเศศ แลคนทั้งหลายต่างต่างส่งหนังสือลับเข้ามา ถึงพวกญาติซึ่งอยู่ในกรุง คนในกรุงรู้ก็ยินดี คิดกันภาครอบครัวหนีออกจากพระนคร ไปเข้าด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธ

[๑] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เสด็จยกเข้ามา

เปนอันมาก บันดาหม่อมจ้าวบุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ ทั้งชายหญิงกับทั้งหม่อมห้าม แลข้าไทก็หนีออกไปหาจ้าวแลพญารัตนาธิเบศ ก็ภาพักพวกหนีออกไปเข้าด้วยจ้าว ช่วยกันคิดการซึ่งจะทำสงครามกับพม่า จัดแจงกันยังหมีทันพร้อม ยังหมีได้ยกเข้ามา

ฝ่ายกองทัพพม่าได้แจ้งเหตุดั่งนั้นแม่ทับจึ่งเกนให้เมฆราโบ่ กับแนกวนจอโบ่ สองนายคุมพลสามพัน ยกทับเรือออกไปตีค่ายไท ซึ่งตั้งอยู่ ณะ ปากน้ำโยทะกานั้น ได้รบกันเปนสามารถ พม่าหักเอาค่ายได้ ฆ่าหมื่นเก้า หมื่นศรีนาวาตายในที่รบ แต่นายทองอยู่น้อยนั้นหนีรอด ทับไทก็แตกฉาน พ่ายหนีกระจัดพรัดพราย พม่าได้ไชยชำณะ แล้วก็เลิกทับกลับยังค่าย ณะ กรุงเทพมหานคร

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธกับพญารัตนาธิเบศแจ้งว่า เสียค่ายปากน้ำโยทะกา แล้วก็ตกใจ มิได้คิดที่จะสู้รบกับพม่าอีก ก็ภาสมักพักพวกบริวารหนีไปทางด้านช่องเรือแตก ขึ้นไป ณะ เมืองนครราชศรีมา

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๐)

กองทัพพม่ายกเข้าล้อมกรุง

ขณะนั้นโปแมงแม่ทัพสีกุกป่วยเป็นไข้ตาย โปสุพลาแม่ทัพปากน้ำปะสบเป็นใหญ่สิทธิ์ขาดแต่ผู้เดียว ยกมาตั้งค่ายโพสามต้นแล้ว ให้มาตั้งค่ายวัดการ้อง และก่อป้อมสูง ฝ่ายข้างในกรุงจึงแต่งทัพข้ามไปตีค่ายบ้านป้อมวัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูกนายเริก ซึ่งรำดาบอยู่หน้าเรือตกน้ำลงคนหนึ่ง ก็ถอยทัพกลับมาสิ้น วันนั้นพม่าเข้าตั้งค่าย ณ วัดภูเขาทอง พระยาศรีสุริยภาศซึ่งเป็นนายป้อม สั่งให้ประจุปืนมหากาฬมฤตยูราช ๒ สัด ๒ ลูก ยิงไปนัดหนึ่งปืนก็ร้าวราน ครั้นเพลาค่ำไทยหนีมาคนหนึ่งให้การว่าปืนพระมหากาฬมฤตยูราชซึ่งยิงออกไปนั้น ถูกเรือรบพม่าล่ม ๒ ลำ คนตายหลายคน และบัดนี้พม่ายกเข้ามาตั้งค่ายที่วัดกระชาย วัดพลับพลาชัย วัดเตา วัดสุวรรณ วัดแดง

ครั้น ณ เดือน ๑๒[๑] ในกรุงจึงแต่งทัพเรือให้พระยาตาก พระยาเพ็ชรบุรี หลวงศรเสนี ออกไปตั้งอยู่วัดใหญ่ คอยสกัดตีเรือรบพม่าซึ่งขึ้นลงหากัน อนึ่งพม่าค่ายบางไทรวัดโปรดสัตว์ยกทัพเรือมากลางทุ่ง พระยาเพชรบุรียกออกตีอยู่ ณ ค่ายวัดสังกวาดก็ตายที่รบ พระยาตาก หลวงศรเสนี ถอยมาแอบดูหาช่วยหนุนไม่ แล้วไปตั้งอยู่วัดพิชัย ฝ่ายข้างในกรุงเกณฑ์กันไปตั้งค่ายที่วัดชัยวัฒนาราม จึงออกไปตั้งค่ายคลองสวนพลู

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๐ – ๔๕๑)

ในขณะนั้นมังมหานรธาโป่ซุกแม่ทับใหญ่ ซึ่งอยู่ ณะ ค่ายศรีกุกป่วยหนักถึงแก่กำม์ พม่านายทับ นายกองทั้งปวง ทุก ๆ ค่ายมาพร้อมกันกระทำฌาปนะกิจปลงศภ[๒] เสรจ์แล้วให้ก่อพระเจดีย์บันจุะอัษฐิไว้ในค่ายนั้น แล้วจึ่งประชุมปฤกษากัน ซึ่งจะตั้งโป่ซุกแม่ทับใหญ่ขึ้นแทน จะได้ว่ากล่าวบังคับบันชานายทับนายกอง ทั้งปวงสิทธ์ขาดในการสงครามสืบไป แลนายทับนายกองเหนแก่งแย่งกันไป หาลงพร้อมกันไม่ บ้างพวกก็ว่า จะเอาเนเมียวมหาเสนาบดี เปนโป่ซุกแม่ทับใหญ่ บ้างพวกก็ว่าจะเอาติงจาแมงข่อง ปลัดค่ายศรีกุก บ้างพวกก็ว่า จะเอาปะกันหวุ่นนายค่ายบางไซรพายหลังจึ่งพิภากษาพร้อมกันว่า เนเมียวมหาเสนาบดีนั้นมีสติปัญา ฝีมือเข้มแขงก็จริงแต่ทว่ามิใช่เชื้อชาติพม่าชาตรี ฝ่ายบิดาเปนพม่ามานดาเปนลาว ซึ่งจะให้เปนใหญ่กว่าเราทั้งหลายอันเปนชาติพม่านั้นไม่สมควร แลติงจาแมงข่องปลัดค่ายศรีกุกนั้นเล่าก็มิใช่ชาติพม่าแท้ฝ่ายบิดาเปนพม่ามานดาเปนรามัญ ไม่ควรจะเปนใหญ่กว่าเราทั้งปวงอันเปนสกุลพม่า เหนแต่ปะกันหวุ่นนายค่ายบางไซรนั้นเปนเชื้อพม่าแท้ ทั้งฝ่ายบิดามานดาสมควรที่จะเปนใหญ่บังคับเราท่านทั้งปวงได้ จึ่งพร้อมกันตั้งปะกันหวุ่นเปนโป่ซุก แม่ทับใหญ่บังคับสิทธขาดในการสงครามทั้งสิ้น

---

[๑] ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๑๒๘ พุทธศักราช ๒๓๐๙

[๒] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า ทำการปลงศพ

๏ ฝ่ายเนเมียวมหาเสนาบดีจึ่งว่า[๑] แก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า สมเดจ์พระเจ้ากรุงรัตนบุระอังวะโปรดให้เราเปนแม่ทับยกมาทางเหนือ ให้ตีเอาพระนครศรีอยุทธยาให้จงได้ ถึงว่ามังมหานรธาโบ่ซุกแม่ทับใหญ่หาชีวิตรไม่แล้วก็ดี ตัวเรายังมีชีวิตรอยู่คงจะทำสงครามเอาแผ่นดินเมืองไทถวายพระเจ้าอังวะ ให้สำเรจ์พระราชประสงให้จงได้ ท่านทั้งหลายผู้ใดย่อท้อต่อการสงคราม ไม่เปนใจ ในราชการศึกด้วยเรา ๆ ก็จะประหารชีวิตรผู้นั้นเสีย พม่านายทับนายกองทั้งปวงกลัวเกรงอยู่ในบังคับบันชาอาชญาสิทธ์เนเมียวแม่ทับทั้งสิ้นด้วยกัน แล เนเมียวจะกะเกนเอารี้พลเท่าใดก็ต้องให้ไปทุกทับทุกค่าย แลจะเกนให้นายทับนายกองผู้ใดยกไปทำการศึกที่ใดก็ต้องยกไปตามบังคับบันชาไม่มีใครอาจจขัดขวางเนเมียว ๆ จึ่งยกพลทหารเข้ามาตั้งค่ายใหญ่ตำบลโพสามต้น ให้รื้อเอาอิฐโบดวิหารวัดมาก่อกำแพงล้อมเปนค่ายแล้วยกมาตั้งค่าย ณะ วัดภูเขาทอง แลบ้านป้อมวัดการ้องให้ปลูกหอรบแลก่อป้อมขึ้นให้สูงเอาปืนใหญ่ปืนน้อยขึ้นยิงเข้ามาในพระนะคอร

ฝ่ายข้างในกรุงเทพฯ สมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินตำหรัดให้เสนาบดีจัดแจงแต่งกองทับเรือ โปรดให้ท้าวพญาอาสาหกเหล่าแลกองทหารทังปวง ยกทับเรือข้ามไปที่ค่ายพม่า ณะ วัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูก นายเรือคนหนึ่งซึ่งยืนรำดาบสองมืออยู่หน้าเรือตกน้ำลง ทับเรือทั้งนั้นก็ถอยกลับเข้ากรุงสิ้น อยู่มาวันหนึ่ง จึ่งพระศรีสุริยพาหะ ซึ่งเปนเจ้าหน้าที่รักษาป้อมท้ายกบ ให้ประจุปืนพระมหากาลมฤตยูราชสองสัดสองลูก ยิ่งค่ายพม่าวัดภูเขาทอง แลยิงออกไปได้นัดหนึ่งปืนก็ร้าวราญ ครั้นเพลาค่ำไทหนีเข้ามาในกรุงได้คนหนึ่ง ให้การว่าปืนใหญ่ซึ่งยิงออกไปนั้นต้องเรือรบพม่าล่มสองลำคนตายเปนหลายคน

---

[๑] เริ่มความใน **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๐** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัถเลขา เล่ม ๓๐ เลขที่ ๓๐ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒. ๏ พระสมุด พระราชพงษาวดาลตั้งแต่เนเมียวแม่ทับทางเหนือเปนแมทับใหญ่ขึ้นพม่าเข้าเมืองได้ จนถึ่งพญากำแพงเพ็ชญยกไป ณ เมืองจันทบูรีเล่ม ๓๐ ฯ๏ ๏ ข้าพระพุทธเจ้าขุนจำนงสุนธรปลัดกรมจำลอง หลวงลิขิตปรีชาเจ้ากรม ขุนจำนงสุนธรปลัดกรม ธารทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายขอเดชะ ฯ๒

ครั้นรุ่งขึ้นเนเมียวแม่ทับเกนให้นายทับนายกองทั้งปวง ยกเข้ามาตั้งค่าย ณ วัดกระชาย วัดพลับพลาไชย วัดเต่า วัดสุเรน วัดแดง ให้ปลูกห่อรบขึ้นทุก ๆ ค่าย เอาปืนใหญ่ปืนน้อยขึ้นระดมยิงเข้ามาในกรุง

ครั้นถึง ณะ เดือน ๑๒ น่าน้ำ จึ่งทรงพระกรรุณาโปรดให้พญาตากเลื่อนที่เปนพญากำแพงเพช[๑] แล้วตั้งให้เปนนายกองทับเรือ ให้พญาเพชบูรีเปนกองหน้า ให้หลวงศรเสนี[๒] เปนกองหนูน ยกทับเรือออกไปจากพระนครให้ไปพร้อมทับกันอยู่ ณะ วัดป่าแก้ว คอยตีเรือทับพม่าซึ่งจะขึ้นลงไปมาหากัน

ขะณะนั้นเรือรบกองทับพม่ากองทับรามัญยกขึ้นมาแต่ค่ายบางไทร แลค่ายขนอนหลวงวัดโปรดสัตว์ มาถึงกลางทุ่งตรงวัดสังควาด พญาเพชญบูรีกองหน้าจึ่งให้แจวเรือรบในกองของตัว ๕ ลำ เข้าตีเรือรบพม่า แลเรือพวกทับพม่ารามัญนั้นมากก็เข้าล้อมเรือกองพญาเพชบูรียได้รบกันเปนสามารถ แลพลไทกับพลพม่ารามัญฆ่าฟันกันตายลงทังสองฝ่าย กองพญากำแพงเพชญ หลวงศรเสนี จอดรอดูเสียหาเข้าช่วยอุดหนูนกันไม่ พม่าเอาม่อดินดำติดเพลิงทิ้งลงในเรือพญาเพชบูรี ดินลวกเอาไพร่พลป่วยโดดลงน้ำ พม่าได้ทีก็ฆ่าฟันแทงไทในเรือในน้ำตายเปนอันมาก จับตัวพญาเพชบูรีเรืองได้อยู่คงฟันแทงไม่เข้าจึ่งเอาไม้หลาวเสียบทางทวารหนักถึ่งแก่ความตาย แลขะณะรบกันวันนั้นข้างพม่าตาย ๔๑ คน ข้างไทตาย ๗๐ เศศ แลกองพญากำแพงเพ็ชกับหลวงศรเสนีก็ยกขึ้นตั้งอยู่ ณะ วัดพิไชยหากลับเข้ากรุงไม่ ตั้งค่ายอยู่ ณะ วัดพิไชยนั้น

---

[๑] ไม่ปรากฏเรื่องนี้ในฉบับพิมพ์ อย่างไรก็ตามเอกสารที่น่าจะเก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงเรื่องการตั้งพระยาตาก (สิน) เป็นพระยากำแพงเพชร หรือ พระยาวชิรปราการ คือ สังคีติยวงศ์ ผลงานของพระพิมลธรรม (แก้ว) ซึ่งต่อมาคือ สมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ซึ่งเรียกพระยาตากว่า พระยาวชิรปราการ (พระยากำแพงเพชร) หรือ วชิรปาการราชา ด้วยเหตุนี้เรื่องการตั้งพระยาตาก เป็นพระยากำแพงเพชร ในฉบับนี้จึงมีความสอดคล้องกับผลงานเรื่องอื่นของสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ดังนั้นความในฉบับตัวเขียนฉบับนี้ จึงน่าจะเป็นผลงานของสมเด็จพระพนรัตน์ที่ถูกต้องกว่าฉบับพิมพ์ที่คัดเอาข้อความมาจากฉบับพันจันทนุมาศ

[๒] ฉบับพิมพ์ว่า หลวงสุรเสนี ทุกแห่ง

สมเดจ์พระเจ้าอยู่หัวจึ่งตำหรัดให้ท้าวพญากองอาษา ๖ เหล่า ยกทับพล ๒๐๐๐ เสศ ออกไปตั้งค่าย ณะ วัดไชยวัฒนารามตำบลหนึ่ง ให้หลวงอไภยพิพัทธจีน นายก่ายคุมพลทหารจีน ๒๐๐๐ ยกออกไปตั้งค่ายอยู่ ณะ คลองสวนพลูตำบลหนึ่ง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๒ - ๓๕๓)

กองทัพเมืองแพร่ไม่ช่วยพม่ารบกรุง

ครั้นเดือนอ้ายโปสุพลาให้กองทัพเมืองแพร่มาตั้งโพสามต้นฟากตะวันออก กองทัพเมืองแพร่ ยกกองทัพหนีไปทางพระพุทธบาท ให้คนถือหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราชว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมมีพระคุณอยู่ จึงมิได้อยู่รบกรุงด้วยพม่า

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๑)

ขณะนั้นพญาแพร่ชื่อมังไชยคุมพลลาวมาในกองทับเนเมียวมหาเสนาบดี ตั้งค่ายอยู่ตำบลบ้านโพงาม เกลี้ยกล่อมไทในแขวงเมืองสิงฆบุรีแลได้มารบค่ายบ้านระจันด้วย แล้วยกมาตั้งอยู่ค่ายอยู่ ณะ โพสามต้น ฟากตะวันออก ครั้นถึ่ง ณะ เดือนอ้าย ปีจอ อัฐศก[๑] จึ่งยกพลเมืองแพร่คน ๓๐๐ เสศ หนีพม่ากลับไปโดยทางพระพุทธบาท พวกพม่ายกติดตามไปทัน ได้รบกันกลางทางฆ่าฟันกันตายทั้ง ๒ ฝ่าย พม่าตายลงมากก็เลิกกลับมา พญาแพร่จึ่งให้เขียนหนังสือปักไว้ในป่าแขวงพระพุทธบาทเปนใจความว่า สมเดจ์พระเจ้าทรงธรรม มีพระคุณแก่ข้าพระพุทธเจ้ามาก ข้าพระพุทธเจ้าไม่อยู่รบกรุงด้วยพม่าแล้ว จะกลับไปเมืองของตน แลพวกขุนโขลนข้าพระพุทธบาทเกบได้หนังสือนั้นจึ่งบอกส่งลงมายังพระมหานครได้ทราบเหตุนั้น ฯะ

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๓)

เกิดเพลิงไหม้ลุกลามในกรุง

ครั้นเดือนยี่ปีจออัฐศก เพลาค่ำ เกิดเพลิงขึ้น ณ ท่าทราย ไหม้ลามมาสะพานช้าง ข้ามมาติดป่ามะพร้าว ป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่าหญ้า จนวัดราชบุรณะ วัดพระมหาธาตุ เพลิงไปหยุดที่วัดฉันทันต์

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๑)

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๙

ครั้นถึง ณ วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๑๒๔ ปี[๑] เพลาดึกเที่ยงคืน เกิดเพลิงขึ้นในพระนครไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติจลามมาถึงตะพานช้าง คลองประตูเข้าเปลือก แล้วข้ามมาติจป่ามพร้าว แลป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบุณะ วัดพระศรีรัตนมหาทาตุ เพลิงไปหยุดเพียง วัดฉัดทัน คิดกุฎิวิหารแล บ้านเรือนที่เพลิงไหม้ครั้งนั้นมากกว่าหมื่นหลัง

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๓)

พระยากำแพงเพชรฝ่าวงล้อมทัพพม่า

ในเมื่อเพลากลางวัน ๆ นั้น ฝ่ายพญากำแพงเพชซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณะ วัดพิไชย จึ่งชุมนุมพักพวก พลทหารไททหารจีนประมาณ ๑๐๐๐ สรับด้วยเครื่องสรรพาวุธ กับทั้งนายทหารผู้ใหญ่คือ พระเชียงเงิน ๑ หลวงพรหมเสนา ๑ หลวงพิไชยอาษา ๑ หลวงราชเสน่หา ๑ ขุนอไภยภักดี ๑ เปน ๕ นาย กับขุนหมื่น ผู้น้อยอีกหลายคน จัดแจงกันคิดจะยกทับหนีไปทางตะวันออก แลหลวงศรเสนีนั้นหาไปด้วยไม่พา พักพวกหนีไปแห่งอื่น ภอฝนหาใหญ่ตกเปนไชยมงคลฤกษ พญากำแพงเพชญก็ยกกองทับออกจากค่ายวัดพิไชย เดีรพลไปทางหานตรา ครั้นเพลาภอพลบค่ำฝ่ายกองทับพม่ารู้ก็ยกติดตามมาทันได้ต่อรบกันเปนสามารถ ทับพม่าต้านทานมิได้ก็ถอยทับไป จึ่งเดีรทับไปทางบ้านเข้าเม่าภอถึงบ้านสัมบันทิดเพลาเที่ยงคืนวันนั้น ประมาณ ๒ ยามเสศ จึ่งแลมาเหนแสงเพลิงไหม้ในกรุง ให้หยุดทับอยู่ที่นั้น

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ จึ่งเดีรทับไปถึงบ้านโพสังหาร ฝ่ายพม่ายกกองทับติจตามไปอีก จึ่งให้หยุดทับตระเตรียมจะคอยรบกองทับพม่า ๆ ยกไปทันได้ต่อรบกันเปนสามารถ ทับพม่าแตกพ่ายไป เกบได้เครื่องสาตราวุธเปนอันมาก จึ่งเดีรทับไปหยุดแรมอยู่ ณะ บ้านพรานนก ภ่อเวลาเย็นพวกทแกล้วทหารออกไปเที่ยวลาดหาอาหาร ภอภบกองทัพพม่ากลับยกติดตามไปอีกพลประมาณ ๒๐๐๐ จึ่งกลับมาแจ้งแก่พญากำแพงเพ็ช ๆ ก็ขึ้นมากับม้าทหาร ๔ ม้า ออกรับทับพม่าก่อน จัดพลทหารทั้งปวงยกแซรงเปนปีกกาทั้ง ๒ ข้างตีกระหนาบทับพม่า แลทับม้าพม่า ๓๐ ม้า

[๑] พ.ศ. ๒๓๐๙

ซึ่งมาหน้านั้นแตกย่นถอยหลังลงไปหาทับใหญ่ก็พากันแตกพ่ายไป พวกทแกล้วทหารทั้งปวงเหนอานุภาพพญากำแพงเพชเปนมหัศจรรย์ ชวนกันสรรเสรีญว่า นายเรามีบุญมากเหนจะได้เปนกระษัตร[๑] จะก่อกู้แผ่นดินคืนขึ้นได้เปนแท้ ก็ยำเกรงอำนาทขึ้นกว่าแต่ก่อน[๒]

ครั้นรุ่งขึ้น วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ จึ่งขุนชำนานไพรสณฑ์ แลนายกองช้างเมืองณครนายก มีจิตรสวามิภักดี นำเอาช้างพลาย ๕ ช้างพัง ๑ เปน ๖ ช้าง มาให้พญากำแพงเพ็ชขอเปนข้าแล้วนำทับเดีรพลไปถึ่งบ้านกุ้ง หยุดประทับร้อนอยู่ที่นั้น แล้วสั่งให้หาขุนหมื่นพันทนายบ้านออกมาให้โอวาทสั่งสอนโดยสมควร แลขุนหมื่นพันทนายบ้านมิได้เชื่อถือบุญบารมีพญากำแพงเพ็ช คิดขัดแขงจะประทุศฐร้ายซ่องสุม พักพวกผู้คนไว้เปนอันมาก แล้วตั้งค่ายจะสู้รบ ครั้นได้ทราบเหตุจึ่งให้ทหารไปเจรจาเล้าโลมเกลี้ยกล่อมโดยยุติธรรมถึ่ง ๓ ครั้ง ก็มิได้อ่อนน้อมยอมเข้าด้วย กลับเจรรจาองอาจท้าทายเปนข้อหยาบช้า

ครั้นรุ่งขึ้น วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ พญากำแพงเพ็ชจึ่งขึ้นมา นำหน้าทหารประมาณ ๒๐ คน แล้วให้รี้พลยกตามเข้าไปยังค่าย ฝ่ายขุนหมื่นพันทนายบ้านกง ก็ภาพักพวกมากกว่า ๑๐๐๐ ออกจากค่ายมาต่อรบยิงปืนสกัดหน้าหลัง ด้วยเดชบารมีเปนมหัศจรรย์ ปืนข้าศึกหาถูกต้องรี้พลผู้ใดไม่ พญากำแพงเพชจึ่งขับพลทหารไล่รุกเข้าไปให้ปืนขึ้นหักเอาค่ายได้ ไล่ตะลุมบอนฟันแทงพวกพลชาวบ้านกง ๆ ก็ตื่นแตกแหกค่ายหนีไป ได้ช้างพลายช้างพัง ๗ ช้าง กับเงินทองแลสะเบียงอาหารเปนอันมาก

ครั้นรุ่งขึ้น ณะ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ จึ่งยกพลทหารมาหยุดประทับตำบลหนองไม้ซุ้มตามทาง แล้วเดีรทับหยุดประทับร้อนแรมไปประมาณ ๒ วัน ก็ถึงบ้านนาเริ่งแขวงเมืองนครนายกหยุดอยู่คืนหนึ่ง แล้วยกไปแต่ที่นั้นอีกวันหนึ่งจึ่งข้ามแมน้ำไปข้างตะวันออกถึ่งบ้านกบแจะ ด่านเมืองปราจิน ให้หยุดพักรี้พลหุงอาหารกินเสรจ์แล้ว จึ่งเดีรทับข้ามท้องทุ่งไปจนเพลาเย็น แลกองพระเชียงเงินนั้นล้าอยู่มามิทัน

---

[๑] ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เห็นจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน

[๒] ฉบับพิมพ์ว่า ฝ่ายทะแกล้วทหารทั้งปวง เห็นกำลังบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ดังนั้น ก็ยำเกรงยกย่องว่าเป็นจอมกษัตริย์สัมมัติวงศ์

พญากำแพงเพ็ชจึ่งขึ้นม้ากลับมากับหลวงพรหมเสนาเที่ยวตามหากองพระเชียงเงิน ก็มิได้ภบ จึ่งให้รอทับหยุดคอยถ้าอยู่ที่นั้นถึ่ง ๓ วัน

จนถึ่ง ณะ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๓ ค่ำ จึ่งให้เดีรทับเข้าในป่าหยุดประทับที่หนองน้ำหุงอาหารกินสำเรจ์แล้วต่อเพลาบ่ายกองพระเชียงเงินจึ่งยกตามมาถึ่ง พญากำแพงเพ็ชโกรธว่า พระเชียงเงิน แกล้งเชือนแชเสีย มิได้เจ็บร้อนด้วยจะคิดเอาใจออกหาก จึ่งให้ลงโทษโบยหลัง ๓๐ ทีแล้วจะให้ประหารชีวิตรเสีย นายทหารทั้งปวงขอชีวิตรไว้ ขะณะนั้นฝ่ายแม่ทับพม่ายกขึ้นมาแต่ปากน้ำเจ้าโล้ทั้งทัพบกทับเรือมาขึ้นที่ท่าข้าม ยกติดตามมาอีกเพลาเย็นได้ยินเสียงฆ้องกลองกึกก้องมา พญากำแพงเพ็ชจึ่งให้นายมีขึ้นม้าไช้สวนทางลงไปสืบประมาณ ๒๐๐ เส้น เห็นธงเทียวทั้งได้ยินเสียงพม่าพูดจากันอื้ออึงมา จึ่งกลับม้ามาแจ้งความแก่พญากำแพงเพ็ช ๆ จึ่งสั่งให้พลทหารตั้งค่ายกั้นเปนหน้ากระดารบันจุะปืนหลักบันจุะปืนนกสรับตั้งตับไว้ แลให้ขุดสนามเพลาะบังตัวต่างค่ายแลให้กองลำเลียงหาบคอนล่วงหน้าไปก่อน ตัวพญากำแพงเพ็ชกับพระเชียงเงิน ขุนชำนานไพรสณฑ์ นายบุญมี นายทองดี นายแสง นำหน้าพลทหาร ๑๐๐ ออกไปคอยรับพม่า ครั้นทับพม่ามาใกล้ประมาณ ๖ เส้น ๗ เส้น เดีรเรียบเรียงกันมาในพงแขม จึ่งให้ยิงปืนใหญ่ปืนน้อยระดมพร้อมกัน ต้องพลพม่าล้มตายเปนอันมาก พม่าหนูนเนื่องกันเข้ามาอีก จึ่งวางปืนคำรบ ๒ คำรบ ๓ พม่าก็หนีกระจัดพรัดพรายพ่ายไปไม่เปนหมวดไม่เปนกอง จึ่งขับพลทหารโห่ร้องตีฆ้องสำทับไล่ติดตามฆ่าพม่าเสียเปนอันมาก แล้วก็เดีรทับมาบ้านหัวทองหลาง สพานทอง ล่วงแด่นเมืองชลบูรีไปฝ่ายตระวันออก ฝ่ายกองทับพม่าคุมกันเข้ามิได้ ก็มิได้ยกติดตามไปอีกต่าง ๆ กลับมายังค่ายซึ่งตั้งล้อมกรุงเทพมหานคร

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๔ – ๓๕๕)

จีนคลองสวนพลูทำลายมณฑปพระพุทธบาท และพม่าเผาพระที่นั่งที่เพนียด

อนึ่งจีนค่ายคลองสวนพลู ๔๐๐ เศษ ชวนกันขึ้นไปทำลายพระพุทธบาทเลิกเอาเงินดาดพื้นทองหุ้มพระมณฑปน้อยลงสิ้น ครั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบ จึงให้ว่าแก่นายค่าย ให้สืบเอาเงินทองของพุทธบาทส่งเข้ามา

ขณะนั้นพม่ายกเข้ามาเผาพระที่นั่งพะเนียดเสีย แล้วตั้งค่ายที่พะเนียดและวัดสามพิหารและวัดมณฑป และตั้งล้อมรอบกรุง

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๑)

ฝ่ายกองทับจีนซึ่งออกมาตั้งค่ายรับพม่าอยู่ ณะ คลองสวนพลูนั้น พวกจีนคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ เสศ ชวนกันขึ้นไปทำลายมณฑปพระพุทธบาท เลีกเอาแผ่นเงินที่ดาษพื้นแลทองคำซึ่งแผ่หุ้มพระมณฑปน้อยนั้นมาสิ้นแล้วเอาเพลิงเผาพระมณฑปใหญ่เสีย พวกกรมการข้าพระบอกลงมา ณะ กรุง ครั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบจึ่งให้หลวงอไภยพิพัทธนายค่าย พิจารณาชำระสืบสาวได้เนื้อเงินหนัก ๒๐ ชั่งเสศ ได้เนื้อทองหนัก ๑๓ ตำลึง ส่งเข้ามาถวาย

๏ ฝ่ายเนเมียวแม่ทับค่ายโพสามต้น จึ่งให้พลพม่าเข้ามาจุดเพลิงเผาปราสาทที่เพนียดเสีย แล้วให้ตั้งค่ายลงที่เพนียด แลวัดพระเจดีแดง วัดสามพิหาร วัดมณฑป วัดกระโจม วัดนางชี วัดนางปลื้ม วัดสีโพ ให้ปลูกหอรบเอาปืนใหญ่ปืนน้อยขึ้นยิงเข้ามาในกรุงทุก ๆ ค่าย

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๕)

โจรผู้ร้ายชุกชุมและคนอดโซมาก

ฝ่ายข้างในกรุงนั้น เกิดโจรปล้นมิได้ขาด คนอดโซเป็นอันมาก ที่หนีออกไปหาพม่าก็เนือง ๆ แล้วพม่าทำสะพานข้ามทำนบรอเข้ามา ขุดอุโมงค์รุ้งเชิงกำแพง และตั้งป้อมศาลาดินตั้งค่ายวัดแม่นางปลื้ม ก่อป้อมสูงเอาปืนใหญ่ขึ้นยิง แล้วพม่าตั้งค่าย ณ วัดศรีโพธิ์

ข้างในกรุงจึงให้ชักปืนปราบหงสาออกไปตั้งริมท่าทราย กระสุนแรกประจุดินน้อย ต่ำไปถูกตลิ่งครั้นประจุดินมาก ขึ้นโด่งข้ามวัดศรีโพธิ์ไป

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๑ – ๔๕๒)

๏ ฝ่ายข้างในกรุงก็เกิดโจรผู้ร้ายปล้นกันอยู่เนือง ๆ มิได้ขาด แลคนที่อดอาหารซูบผอมป่วยไข้ ล้มตายนั้นก็มาก ที่หนีออกไปหาพม่านั้นก็เนือง ๆ

๏ ฝ่ายข้าราชการเจ้าหน้าที่ทั้งปวง จึ่งให้ชักเอาปืนใหญ่ขึ้นบนเชิงเทินยิงค่ายพม่าวัดการ้อง วัดนางปลื้ม แลให้ลากเอาปืนปราบหงษาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิ่งค่ายวัดสีโพยิงกระสุนแรกประจุดินน้อยต่ำไป ๆ ถูกตลิ่ง ครั้นประจะมากขึ้นกระสุนออกสูงข้ามเกินค่ายวัดสีโพไป แลพม่าก่อป้อมสูงขึ้นวัดนางปลื้ม เอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งยิงเข้าไปในกรุง ถูกผู้คนเปนอันมาก

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๕)

❁ เจรจาความเมืองกับพม่า

จึงดำรัสให้พระยากลาโหมและข้าหลวง ออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ณ ค่ายพะเนียด ว่ากรุงเทพมหานครกับกรุงอังวะ ร่วมสโมสรสามัคคีรสกันมาแต่ก่อน และบัดนี้เหตุผลเป็นประการใด จึงยกกองทัพมาย่ำยี ให้ร้อนนอกสมณพราหมณาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินดังนี้เล่า ฝ่ายพม่าว่า กรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน เคยน้อมนำบรรณาการออกแด่กรุงหงสาวดี และสืบมาบัดนี้ละบุราณราชประเพณีเสียตั้งแข็งเมืองอยู่ จึงได้ยกกองทัพมารบ ครั้นพระยากลาโหมกลับมากราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน จึงดำรัสว่าพม่าว่าเอาเปล่า ๆ

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๒)

๏ ขณะนั้นเสนาบดีปฤกษากันกราบทูลพระกรรุณาว่า จะขอให้ออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ก็โปรดให้กระทำตามปฤกษา จึ่งแต่งให้พญากระลาโหมกับขุนนางทังปวงพวกลูกขุนออกไปเจรจาความเมือง กับเนเมียวมหาเสนาบดีแม่ทับณะ ค่ายเพนียด ว่า กรุงเทพมหานครศีอยุทธยา กับกรุงรัตนบุระอังวะก็ร่วมสโมสรสามคีรสเปนพระราชสัมพันธุมิตรไม้ตรีสุวรรณปัถพีทองแผ่นเดียวกันมาแต่ก่อน มิได้เคยเปนปัจามิตแก่กัน บัดนี้มีมูลเหตุแห่งเภทาธิกรณ์เกิดร้าวรานมาเปนประการใด

พระเจ้าอังวะผู้เปนอิศราธิปไตย ในภุกาม ประเทศทิศอัศฎงค์ จึ่งส่งพยุหโยธาทับมากระทำวิหิงษาการแก่พระนครศีอยุทธยา ฝ่ายปราจินทิศประเทศ เขตรสยาม ให้ได้ความร้อนอกสมณะพราหมณาประชาราษฎรทั้งปวงดังนี้ ให้ล่ามแจ้งความแก่เนเมียวมหาเสนาบดี ๆ จึ่งตอบความตามโวหารพาลอาสัจธรรมกถาว่า แต่ก่อนพระนครศรีอยุทธยาเคยถวายสุวรรณ์หิรัญบุบผา บรรนาการแก่กรุงหงษาวะดีมาตราบเท้าถึงกรุงอังวะได้เปนใหญ่ บัดนี้กรุงไทตั้งแขงเมืองมิได้ไปอ่อนน้อมยอมออกแก่กรุงอังวะละขนบทำเนียมบุรประเพณีเสีย พระเจ้ากรุงอังวะจึ่งให้ยกกองทับ มาตีเอาเปนเมืองออกเหมื่อนยังแต่ก่อน ล่ามบอกความตามถ้อยคำพม่าแก่เสนาบดีไท ก็จดหมายเอาคำพม่ากลับเข้ากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทสมเดจ์บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งตำหรัดว่าไอ้พม่าเจรจาโกหกเอาเปล่า ๆ ความหาจริ่งไม่ ฯะ

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๕ – ๓๕๖)

ลางบอกเหตุก่อนเสียกรุง

แต่พม่าล้อมกรุงอยู่ครั้งนั้นนานถึงสองปีเศษ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยอาสาออกรบแตกยับเยินเข้ามา ที่สุดจนขุนนางจีน ขุนนางแขก ขุนนางฝรั่ง ขุนนางมอญ ขุนนางลาว แลนายโจร นายซ่องก็ชวนกันออกอาสาตีกองทัพพม่าที่ล้อมกรุงทั้งแปดทิศ ก็มิได้ชนะ พม่ากลับฆ่าฟันล้มตายแตกเข้ามาทั้งสิ้น ด้วยอายุแผ่นดินกรุงพระนครศรีอยุทธยาถึงกาลฆาต[๑] จึ่งอาเพศให้เห็นประหลาดเป็นนิมิต พระประธานวัดเจ้าพนังเชิงน้ำพระเนตรไหลลงมาจนพระนาภี ในวัง วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น พระบรมไตรยโลกย์นารถพระอุระแตก ดวงพระเนตรตกลงมาอยู่ที่ตักเป็นอัศจรรย์ พระเจดีย์วัดราชบุญณะนั้น กาบินมาเสียบตายบนปลายยอดโดยอาเพศ อนึ่งรูปพระณะเรศเจ้าโรงแสงในกระทืบพระบาทสนั่นไปทั้งสี่ทิศ อากาศก็วิปริตไปต่าง ๆ บอกเหตุบอกลางจะเสียกรุง

(พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ
บริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน, หน้า ๓๕๖)

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ถึงกาลขาด

❁ กองทัพพม่าเข้ากรุงได้ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต

ฝ่ายพม่าก็ยกมารบค่ายวัดชัยวัฒนาราม ๙ คืนก็แตก แล้วก็ยกมารบค่ายจีนคลองสวนพลู ๕ คืนจึงสำเร็จ

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุนนพศก (จ.ศ. ๑๑๒๙ พ.ศ. ๒๓๑๐) เพลาบ่าย ๔ โมง พม่ายิงปืนป้อมสูงวัดการ้อง วัดแม่นางปลื้ม ระดมเข้ามาในกรุง แล้วเอาเพลิงจุดเชื้อที่รากกำแพง ครั้นเพลาค่ำกำแพงทรุดลงหน่อยหนึ่ง พม่าก็เข้ากรุงได้ เข้าเผาพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วกวาดเอากษัตริย์ขัตติยวงศ์และท้าวพระยาเสนาบดี อพยพครอบครัวทั้งปวงพาไป แต่พระเจ้าแผ่นดินนั้นหนีออกจากพระนครแต่พระองค์เดียว ได้ความลำบาก ก็ถึงซึ่งพิราลัยไปสู่ปรโลก ชนทั้งปวงจึงเอาศพมาฝังไว้

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๒)

ฝ่ายเนเมียวแม่ทับจึ่งให้ฉับกุงโป่คุมพล ๕๐๐ ยกมาตีค่ายทับไทซึ่งตั้งอยู่ณะ วัดไชยวัฒนาราม รบกันอยู่ ๘ วัน ๙ วัน ก็หักเอาค่ายได้ ทับไทแตกพ่ายหนีกลับเข้ากรุง แล้วให้อุดตะมะสิงหจอจัวเจ้าเมืองปรอนคุมพล ๕๐๐ ยกมาตีค่ายทับจีนซึ่งตั้งอยู่ ณะ คลองสวนพลู รบกันอยู่ได้กึ่งเดือนก็หักเอาค่ายได้ แลค่ายไทซึ่งออกมาตั้งรับอยู่นอกพระนคร ก็เสียแก่พม่าในเดือน ๓ ปีจอ อัฐศก นั้นทั้งสิ้น แม่ทับจึ่งให้นายทับ นายกองค่ายวัดสามวิหาร วัดพระเจดีย์แดง วัดมณฑป เกนพลทหารยกเข้ามาทำตพานเรือกข้ามแม่น้ำที่หัวรอริมป้อมมหาไชย เอากระดานไม้ตานตั้งเปนค่ายวิหลั่นบังตพานทั้ง ๒ ข้างกรรปืนในพระนคร แล้วยกพลข้ามตพานเรือกมา ฟากข้างกำแพงเมืองให้ตั้งค่ายริมศาลาดินนอกกำแพง แล้วให้ขุดอุมงรุ้งไปตามยาวใต้รากกำแพง ให้ขนเอาฟืนมาใส่ไต้รากแล้วให้เกนพลทหาร ๔ กอง ๆ ละ ๕๐๐ ให้ทำบันใดเปนอันมาก สำหรับจะพาดกำแพงปีนปล้นเอาเมืองทั้ง ๔ ทิศ ตระเตรียมการทั้งปวงไว้ใหสรับ กำหนดวันจะเข้าปล้นเอาเมืองวันใด จะให้สัญาอานัดด้วยเสียงปืนใหญ่เปนสำคัน แล้วให้เอาบันใดขึ้นพาดกำแพงปล้นเอาเมืองให้พร้อมกันทุกด้านทุกกอง ฯะ ๏ ฯะ๏

ลุศักราช ๑๑๒๙ ปีกุญ นพศก[๑] ถึง ณะ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เปนวันเนาสงกราน วันกลาง พม่าจุดเพลิงเผาฟืนเชื้อใต้รากกำแพง ตรงหัวรอริมป้อมมหาไชย แลพม่าค่ายวัดการ้อง วัดนางปลื้ม แลค่ายอื่น ๆ ทุกค่าย จุดปืนใหญ่บนป้อมแลหอรบยิงระดมเข้ามาในกรุงพร้อมกัน ตั้งแต่เพลาบ่าย ๓ โมง จนพลบค่ำ ภอกำแพงที่จุดเชื้อฟื้นเผารากนั้นทรุดลงน้อยหนึ่ง ถึงเพลา ๒ ทุ่ม จึ่งให้จุดปืนสัญญาขึ้น พลพม่าทุกด้านทุกกองซึ่งเตรียมไว้ก็เอาบันไดพาดที่กำแพงทรุดและอื่น ๆ รอบพระนครพร้อมกัน ก็ปีนเข้ากรุงได้ในเพลานั้น แล้วจุดเพลิงขึ้นทุกตำบล เผาเย่าเรือนอาวาด แลพระราชวังทั้งปราสาทราชมณเฑียร แสงเพลิงสว่างดั่งกลางวัน แล้วเทียวไล่จับผู้คนค้นริบเอาทรัพเงินทองสิ่งของทั้งปวงต่าง ๆ แต่พระเจ้าแผ่นดินนั้น หนีออกจากเมืองลงเรือน้อยไปกับมหาดเล็ก ๒ คน ไปเร้นซ่อนอยู่ในสุมทุมไม้ใกล้บ้านจิกข้างวัดสังคะวาด มหาดเล็กนั้นก็ทิ้งเสียหนีไปอื่น อดอาหารอยู่แต่พระองค์เดียว พม่าหาจับได้ไม่ จับได้แต่พระวงษานุวงษทั้งปวง ส่งไปไว้ทุก ๆ ค่าย

(พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า ๓๕๖)

[๑] พ.ศ. ๒๓๑๐

ภาพวาดชาวตะวันตก
จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี

ภาคที่ ๒

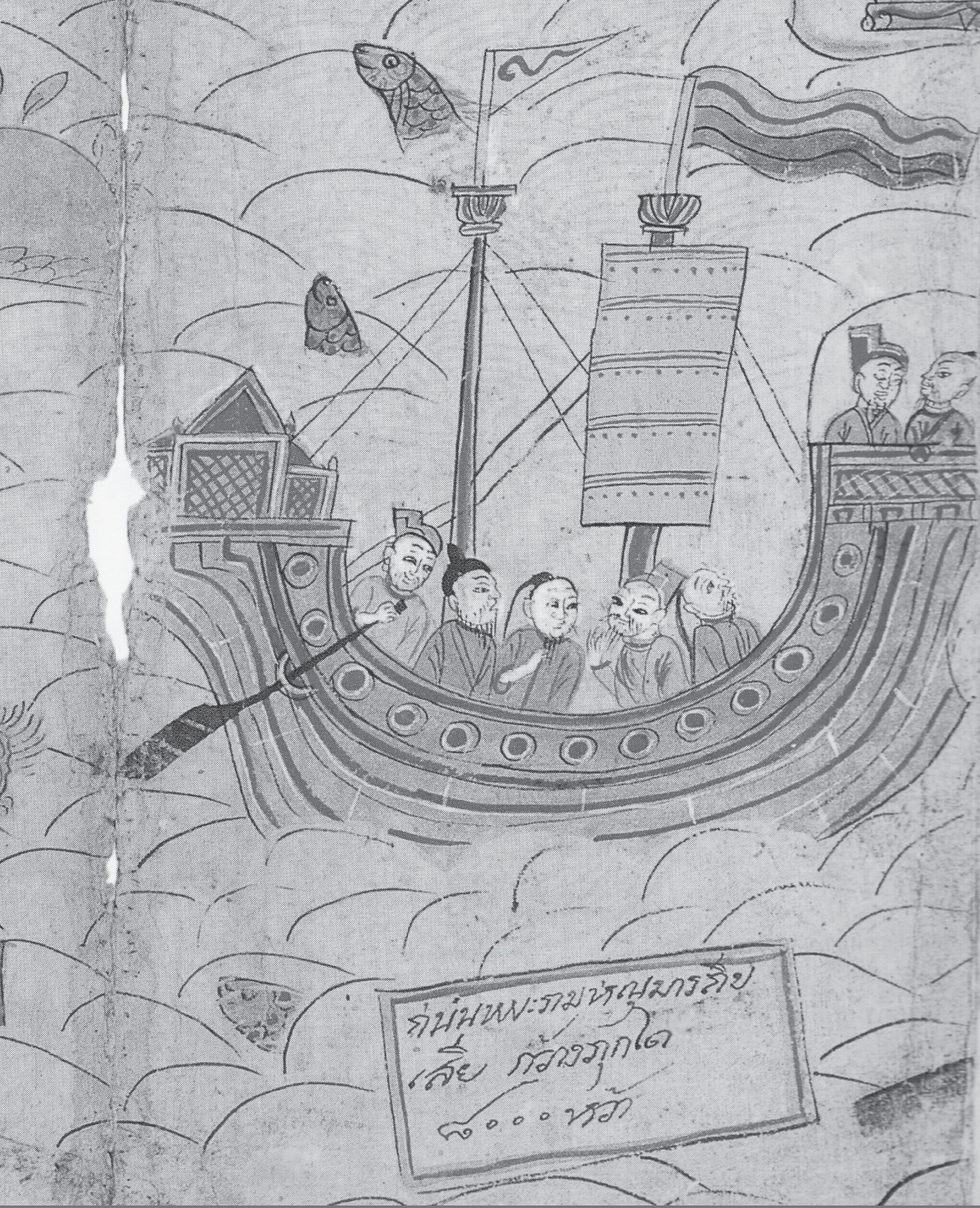
เอกสารต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องในราชวงศ์บ้านพลูหลวง

จิตรกรรม "คนไทย" โดยเซียะสุย จิตรกรประจำราชสำนักจีน
รัชกาลพระเจ้าเฉียนหลง วาดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๕
ตรงกับรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ

ชิงสือลู่
(จดหมายเหตุราชวงศ์ชิง)
ส่วนที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับไทย

คัดจาก “ความสัมพันธ์ไทย - จีน
จากเอกสารสมัยราชวงศ์หยวน หมิง ชิง”
หน้า ๑๑๙ - ๑๓๕

ภาพวาดพ่อค้าชาวจีนล่องเรือสำเภา
จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี

ชิงสือลู่ (จดหมายเหตุราชวงศ์ชิง) ส่วนที่เป็นข้อมูลเกี่ยวกับไทย

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ)

๑๖. วันปิงอู่ เดือนยี่ ปีที่สี่สิบเจ็ดแห่งรัชศกคังซี[๑] (๒๐ มีนาคม ๑๗๐๘/๒๒๕๑) กรมหลี่ปู้ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นว่า “สินค้าที่คณะราชทูตแห่งเซียนหลัวนำมานั้น ให้นำออกค้าขายได้ตามอัธยาศัยโดยยกเว้นภาษีเพื่อแสดงออกซึ่งความเอื้ออาทรต่อประเทศที่อยู่ในแดนไกล” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเชิ่งจู่ “เชิ่งจู่สือลู่” บรรพ ๒๓๒ หน้า ๑๒)

๑๗. วันชินโฉ่ว เดือนเจ็ด ปีที่สี่สิบเจ็ดแห่งรัชศกคังซี (๑๑ กันยายน ๑๗๐๘/๒๒๕๑) เซินเลี่ยไพเจ้าก่วงไพหม่าฮูลู่คุนซือโหยวถียาผูอาย[๒] ได้ส่งคุนเป้ยปาหล่าชาซินลี่ฮูหล่าชาทู ราชทูตและคณะอัญเชิญพระสุพรรณบัฏและราชบรรณาการเข้ามาถวาย พระราชทานเลี้ยงและพระราชทานสิ่งของตามธรรมเนียม

(จดหมายเหตุรัชกาลเชิ่งจู่ “เชิ่งจู่สือลู่” บรรพ ๒๓๓ หน้า ๒๐)

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ)

๑๘. วันเยิ่นอู่ เดือนสิบ ปีที่หกสิบแห่งรัชศกคังซี (๑๓ ธันวาคม ๑๗๒๑/๒๒๖๔) กรมหลี่ปู้ได้พิจารณาแล้วทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นว่า “หยังจงเหยินข้าหลวงกว่างตงถวายรายงานมาว่า ‘ในเรือของคณะราชทูตบรรณาการจากเซียนหลัว ปรากฏว่ามีบุคคลชื่อ กัวอี้ขุยกับพวกรวมหนึ่งร้อยห้าสิบหกคน บุคคลเหล่านี้เป็นชาวฝูเจี้ยน[๓] และกว่างตงทั้งสิ้น ขอโปรดเกล้าฯ ให้ตรวจสอบให้แน่ชัดและ

---

[๑] ชื่อรัชศกของจักรพรรดิเหยินตี้เชิ่งจู่ ชื่อแมนจูว่าไอ้ซินเจี๋ยหลัวเสียนแย่ (พ.ศ. ๒๒๐๔ - ๒๒๖๕)

[๒] หมายถึง สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ พ.ศ. ๒๒๔๖ - ๒๒๕๑)

[๓] ฮกเกี้ยน

สั่งให้กลับไปภูมิลำเนาเดิมนั้น' เห็นสมควรให้กัวอี้ขุยกับพวกทั้งหมดกลับเซียนหลัวไปก่อน แล้วจึงส่งสาส์นให้กษัตริย์เซียนหลัวได้ทรงทราบ เมื่อมีเรือเดินทางมาจึงให้กัวอี้ขุยกับพวกพาบุคคลในครอบครัวทั้งหมด ตลอดจนชาวจีนหากยังมีอยู่ในเซียนหลัวกลับภูมิลำเนาเดิมพร้อมกัน" ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเซิ่งจู่ "เซิ่งจู่สือลู่" บรรพ ๒๙๕ หน้า ๑๑)

๑๙.วันซินซือ เดือนสี่ ปีที่หกสิบเอ็ดแห่งรัชศกคังซี (๑๐ มิถุนายน ๑๗๒๒/๒๒๖๕) เซินเลี่ยไพเจ้าก่วงไพหม่าฮูลู่คุนซือโหยวถียาผูอาย[๑] กษัตริย์เซียนหลัวโปรดให้ราชทูตมาถวายราชบรรณาการ พระราชทานเลี้ยงและพระราชทานสิ่งของตามธรรมเนียม

(จดหมายเหตุรัชกาลเซิ่งจู่ "เซิ่งจู่สือลู่" บรรพ ๒๙๗ หน้า ๑๑)

๒๐. วันเยิ่นซี เดือนหก ปีที่หกสิบเอ็ดแห่งรัชศกคังซี (๒๑ กรกฎาคม ๑๗๒๒/๒๒๖๕) มีหมายรับสั่ง (ถึงบรรดาต้าเสียซื่อ[๒]) ว่า "ตามที่ชาวเซียนหลัวแจ้งว่าดินแดนของเขาอุดมด้วยข้าว อีกทั้งยังมีราคาถูกเงินเพียงสองสามเฉียน[๓] ก็ซื้อข้าวเปลือกได้หนึ่งตั้น[๔] เราจึงขอให้ตอบไปว่า ในเมื่อดินแดนของท่านมีข้าวมาก ก็ให้ส่งมาสักสามแสนตั้น ไปยังฝูเจี้ยน กว่างตง และหนิงปอ แล้วนำออกขาย ถ้าหากสามารถส่งมาได้จริงตามนั้น ก็จะเป็นประโยชน์แก่ท้องถิ่นอย่างมาก ข้าวสามแสนตั้นนี้เป็นข้าวที่ขนส่งในนามของทางราชการให้ยกเว้นภาษี"

(จดหมายเหตุรัชกาลเซิ่งจู่ "เซิ่งจู่สือลู่" บรรพ ๒๙๘ หน้า ๓)

---

[๑] หมายถึง สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ พ.ศ. ๒๒๕๑ - ๒๒๗๕)

[๒] ตำแหน่งทางราชการ แปลว่า มหาราชบัณฑิต เริ่มมีตำแหน่งนี้มาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถัง ตำแหน่งมหาราชบัณฑิตนี้ ทำหน้าที่ต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย ในสมัยราชวงศ์หมิงจูหยวนจางผู้เป็นปฐมจักรพรรดิได้ยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและตั้งมหาราชบัณฑิตทำหน้าที่องคมนตรีในรัชศกเซียนจง (พ.ศ. ๑๙๖๙ - ๑๙๗๘) เปลี่ยนให้มหาราชบัณฑิตทำหน้าที่หัวหน้าคณะเสนาบดีระบบนี้ใช้สืบทอดมาถึงสมัยราชวงศ์ชิง จนถึงรัชศกยงเจิ้ง (พ.ศ. ๒๒๖๖ - ๒๒๗๘) จึงได้ตั้งคณะจุนจีต้าเฉินขึ้นทำหน้าที่แทนมหาราชบัณฑิต แต่จุนจีต้าเฉินและขุนนางผู้ใหญ่บางคนยังเป็นมหาราชบัณฑิตด้วย

[๓] เงินหน่วยย่อยของจีนโบราณ

[๔] หนึ่งหาบจีน

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ)

๒๑. วันจี่ไฮ่ เดือนสิบ ปีที่สองแห่งรัชศกยงเจิ้ง[๑] (๑๔ ธันวาคม ๑๗๒๔/๒๒๖๗) เหนียนซีเหยาข้าหลวงกว่างตงกราบบังคมทูลว่า “กษัตริย์เซียนหลัวได้นำพันธุ์ข้าว ไม้ผล และสิ่งอื่น ๆ มาถวายเป็นเครื่องบรรณาการเห็นสมควรให้นำเข้าถวาย นอกจากนี้ยังได้บรรทุกข้าวมาขายที่กว่างตงด้วย อนึ่ง เรือที่มานั้นมีลูกเรือ ๙๖ คน ล้วนเป็นชาวฮั่น[๒] ได้มาขอให้มิต้องส่งตัวกลับภูมิลำเนาเดิม จึงกราบบังคมทูลเพื่อทรงทราบ” จักรพรรดิมีพระบัญชาว่า “การที่กษัตริย์เซียนหลัวมาถวายพันธุ์ข้าว ไม้ผล และสิ่งอื่น ๆ โดยไม่ย่อท้อต่อความลำบากในการเดินทางไกลและมีภยันตราย นับเป็นการแสดงออกซึ่งความอ่อนน้อมอย่างน่าสรรเสริญ สมควรกำนัลสิ่งของให้ ส่วนข้าวที่ขนส่งมานั้น ให้ขุนนางท้องถิ่นจัดให้นำออกขายโดยเร็วตามราคาในขณะนั้น ของมณฑลกว่างตง ไม่ให้หัง[๓] เพิ่มหรือกดราคาตามอำเภอใจ การซื้อถูกขายแพงมิใช่เจตนาของเราที่จะแสดงความเอื้ออาทรต่อประเทศเล็ก หลังจากนี้ไปแล้วให้หยุดการนำเข้าข้าวไว้ก่อน จนกว่าจะต้องการข้าวอีก และเมื่อมีคำสั่งอย่างไรก็ให้ปฏิบัติตามนั้น สำหรับสินค้าอับเฉา[๔] ที่มาพร้อมกับเรือนั้น ให้ยกเว้นภาษีทั้งหมด ส่วนสีควนหัวหน้าลูกเรือและลูกเรืออื่น ๆ รวมเก้าสิบหกคน แม้จะเป็นชาวกว่างตง ฝูเจี้ยน และเจียงซี[๕] แต่ได้อาศัยในเซียนหลัวมาหลายชั่วคน ต่างมีครอบครัว ยากที่จะบังคับให้กลับคืนสู่ภูมิลำเนาเดิม จึงอนุญาตให้ตามที่ขอคงให้อยู่ในเซียนหลัวต่อไป โดยไม่ต้องกลับภูมิลำเนา เป็นการผ่อนผันให้”

(จดหมายเหตุรัชกาลชื่อจง “ชื่อจงสือลู่” บรรพ ๒๕ หน้า ๒๐)

---

[๑] ชื่อรัชศกของจักรพรรดิเชี่ยนตี้ชื่อจงแห่งราชวงศ์ชิง ชื่อแมนจูว่า ไอ้ซินเจี๋ยหลัวอิ้นเจิน (พ.ศ. ๒๒๖๖ - ๒๒๗๘)

[๒] หมายถึงชาวจีน

[๓] หังหรือห้าง คือ กลุ่มพ่อค้าที่จัดขึ้นในรูปสมาคม ชาวต่างชาติจะต้องซื้อขายผ่านองค์กรนี้ โดยสมาคมต้องเสียภาษีให้รัฐ

[๔] มาจากคำจีนสำเนียงแต้จิ๋ว หมายถึง สิ่งของที่ใช้ถ่วงน้ำหนักในเรือ

[๕] ตรงกับสำเนียงแต้จิ๋วว่า กังไส

๒๒. วันจี่โฉ่ว เดือนสิบเอ็ด ปีที่สองแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๒๔ ธันวาคม ๑๗๒๔/๒๒๖๗) มีหมายรับสั่งมายังหยุ่นเสียง ซึ่งได้รับฐานันดรศักดิ์เป็น “อี้ชินหวัง” ว่า “อันการจ่ายอาหารแก่ชาวต่างประเทศที่มาเข้าเฝ้า รวมทั้งการให้สิ่งของกำนัลเมื่อพวกเขาเดินทางกลับ มีระเบียบกฎเกณฑ์กำหนดไว้ชัดแจ้งแต่ด้วยความบกพร่องในหน้าที่ของขุนนางจึงทำให้ผู้มาจากแดนไกลมิได้รับประโยชน์อย่างจริงจัง กาลต่อไปการจ่ายเสบียงอาหารให้แก่คณะทูตจากเซียนหลัวและอันหนัน เป็นต้น ที่มาเข้าเฝ้า รวมทั้งการบำเหน็จรางวัลเมื่อเดินทางกลับ ขอให้ท่านจงพิจารณาดำเนินการร่วมกับกรมหลี่ปู้ ในกรณีที่พึงเพิ่มสิ่งของกำนัลให้เป็นพิเศษ ขอให้ปรึกษาหารือตกลงกันเป็นที่แน่นอนตามความเหมาะสมแล้วกราบทูลให้ทรงทราบ”

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง “ซื่อจงสือลู่” บรรพ ๒๖ หน้า ๕ - ๖)

๒๓. วันอี่โฉ่ว เดือนสิบเอ็ด ปีที่สองแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๙ มกราคม ๑๗๒๕/๒๒๖๘) กรมหลี่ปู้ได้พิจารณาตามที่มีรับสั่งแล้วกราบบังคมทูลว่า “เนื่องจากเซียนหลัวได้ถวายพันธุ์ข้าวและไม้ผลให้นั้น จึงเห็นสมควรกำนัลแพรต่วนและแพรแสเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษแก่กษัตริย์และพระมเหสีของประเทศนั้นตามธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติในปีที่หกสิบเอ็ดรัชศกคังซีสำหรับเหวินลิ่วผู้เป็นฉวนจู่[๑] และคณะ เห็นสมควรให้สิ่งของกำนัลตามธรรมเนียมที่ให้แก่พวกท่องสื่อส่วนอั้วจี๋และพวกลูกเรือชาวพื้นเมืองคนอื่น ๆ เห็นสมควรให้ตามธรรมเนียมที่ให้แก่พวกผู้ติดตาม ทั้งนี้ขอให้มีหนังสือถึงข้าหลวงกว่างตง เพื่อจัดตามจำนวนที่กำหนด แล้วมอบให้พวกจุนจู๊นำกลับไป” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง “ซื่อจงสือลู่” บรรพ ๒๖ หน้า ๒๔)

๒๔. วันเยิ่นเฉิน เดือนยี่ ปีที่หกแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๒๑ มีนาคม ๑๗๒๘/๒๒๗๑) กรมหลี่ปู้ได้พิจารณาแล้วกราบบังคมทูลว่า “ฉางไล่ข้าหลวงฝูเจี้ยนได้ถวายความเห็นว่า ‘กษัตริย์เซียนหลัวมีพระทัยเลื่อมใสศรัทธาอย่างจริงใจ ได้ทรงให้พ่อค้าประเทศดังกล่าวนำข้าวและสินค้าไปยังเซี่ยเหมิน[๒] โดยตรง สมควรอนุญาตให้นำออกขายในเซี่ยเหมินตามความประสงค์โดยเก็บภาษีตามระเบียบและจัดให้มีผู้กำกับควบคุม

---

[๑] หรือ จุนจู๊ในสำเนียงแต้จิ๋ว คือนายเรือ หรือกัปตันเรือ

[๒] ไทยเรียกตามสำเนียงจีนแต้จิ๋วว่า เมืองเอ้หมึง

ในคราวหน้าเมื่อเรือสินค้าบรรทุกข้าวของเซียนหลัวมาถึงฝูเจี้ยน กว่างตงและเจ้อเจียง ก็ให้ถือปฏิบัติตามระเบียบนี้ทั้งสิ้น' สมควรมีพระราชานุญาต" มีพระราชวินิจฉัยว่า "เห็นด้วยตามข้อเสนอให้ยกเว้นภาษีข้าวสารและธัญญาหาร และให้ถือเป็นระเบียบปฏิบัติต่อไป"

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง "ซื่อจงสือลู่" บรรพ ๖๖ หน้า ๑๐)

๒๕. วันจี่เหม่า เดือนสิบ ปีที่หกแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๓ พฤศจิกายน ๑๗๒๘/๒๒๗๑) กรมหู่ปู้[๑] กราบบังคมทูลว่า "เกาฉีจัว ข้าหลวงมณฑลฝูเจี้ยนได้พิจารณาตามที่รับสั่งแล้วกราบทูลว่า 'การเข้าออกปากน้ำของเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ สมควรกำหนดเวลาให้แน่นอนเพื่อสะดวกต่อการตรวจตรา ต่อไปเรือที่ออกทะเลในแต่ละปีเห็นสมควรกำหนดให้แจ้งภายในเดือนสี่ ส่วนเรือที่เข้ามาเห็นสมควรแจ้งภายในเดือนเก้า... ปริมาณข้าวที่เห็นสมควรให้เรือบรรทุกนำเข้าในแต่ละลำนั้น กำหนดให้เซียนหลัวบรรทุกลำละสามร้อยตั้นสำหรับเรือขนาดใหญ่ และลำละสองร้อยตั้นสำหรับเรือขนาดกลาง...' หากมีการหลีกเลี่ยงให้เอาผิดตามกฎหมาย ในข้อหาสนับสนุนช่วยเหลือชาวต่างประเทศ...' เห็นสมควรให้โปรดเกล้าฯ ตามเสนอ" ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง "ซื่อจงสือลู่" บรรพ ๗๔ หน้า ๒ - ๓)

๒๖. วันเกิงจื่อ เดือนหก ปีที่เจ็ดแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๒๒ กรกฎาคม ๑๗๒๙/๒๒๗๒) กรมหลี่ปู้กราบทูลว่า "ข่งอี้สิน ข้าหลวงกว่างตงถวายรายงานว่าเรือบรรทุกข้าวของเซียนหลัวถูกพายุพัดลอยมาที่กว่างตง ได้กำชับหน่วยงานในสังกัดทั้งหลายให้การสงเคราะห์เป็นพิเศษ ส่วนสินค้าอับเฉา ซึ่งกู้คืนมาได้ขอพระราชานุญาตให้นำออกจำหน่ายโดยเสียภาษี" มีพระราชวินิจฉัยว่า "ในเมื่อเรือบรรทุกข้าวของเซียนหลัวถูกพายุพัดลอยมาที่กว่างตง สินค้าอับเฉาให้ยกเว้นภาษี"

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง "ซื่อจงสือลู่" บรรพ ๘๒ หน้า ๒๗)

๒๗. วันอี่ซือ เดือนเจ็ด ปีที่เจ็ดแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๒๐ สิงหาคม ๑๗๒๙/๒๒๗๒) กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลว่า "เซินเลี่ยไพกษัตริย์เซียนหลัวทรงแต่งคณะราชทูตมา

[๑] เป็นหน่วยงานบริหารราชการมหาดไทยและการคลัง

ถวายพระสุพรรณบัฏ และราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง จึงขอได้รับสั่งให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องตรวจรับตามระเบียบ” มีพระราชวินิจฉัยว่า “การที่กษัตริย์เซียนหลัวทรงแต่งคณะราชทูตมาถวายสิ่งของพื้นเมืองจากแดนไกล แสดงให้เห็นถึงความจริงใจ เราตระหนักดีว่าเซียนหลัวอยู่ห่างไกลมีมหาสมุทรขวางกั้น การนำสิ่งของพื้นเมืองมาถวายเป็นสิ่งที่ยากลำบาก จึงให้ลดลงตามความเหมาะสม เพื่อแสดงออกซึ่งความเอื้ออารีต่อประเทศที่อยู่แดนไกล เมื่อราชบรรณาการครั้งนี้ส่งมาแล้ว ย่อมไม่สมควรที่จะให้นำกลับไปประเทศของตน จึงให้รับไว้ตามธรรมเนียม สำหรับสิ่งของพื้นเมืองที่นำมาถวายเป็นประจำนั้น เช่น ซู่เซียง[๑] กำยาน จีวร และผ้าเป็นพับ ไม่มีความจำเป็นจะต้องใช้ในราชสำนักต่อไปมิต้องนำสิ่งเหล่านี้มาถวายเป็นราชบรรณาการอีก และให้ถือเป็นระเบียบปฏิบัติต่อไปกรมหลี่ปู้มีหนังสือกราบทูลให้กษัตริย์เซียนหลัวได้ทรงทราบ”

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง “ซื่อจงสื่อลู่” บรรพ ๘๓ หน้า ๓๒)

๒๘. วันเกิงจื่อ เดือนสิบเอ็ด ปีที่เจ็ดแห่งรัชศกยงเจิ้ง (๑๘ มกราคม ๑๗๓๐/๒๒๗๓) บรรดาอี้เจิ้งหวางต้าเฉิน[๒] ได้ประชุมปรึกษากันตามที่มีรับสั่งแล้ว จึงขอกราบบังคมทูลดังนี้ “หนังสือกราบบังคมทูลของฟู่ไถ้รักษาการข้าหลวงกว่างตงว่า ‘การที่เซียนหลัวได้มาถวายราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมืองพร้อมขอซื้อลวดทองแดงจิงกง[๓] นั้น’ สมควรอนุญาตให้จัดซื้อหรือจัดเป็นของกำนัลหรือไม่ ขอได้โปรดรับสั่งเพื่อถือปฏิบัติต่อไป” มีพระราชวินิจฉัยว่า “อันเซียนหลัวนั้นถูกขวางกั้นด้วยมหาสมุทรเป็นระยะทางไกล แต่ยังคงจงรักภักดีและปฏิบัติหน้าที่ด้วยดีเป็นเวลานานปี ดังนั้นรายการสิ่งของที่ประเทศนั้นต้องการขอซื้อ ให้สั่งข้าหลวงจัดซื้อและมอบให้เป็นของกำนัล เพื่อแสดงออกถึงน้ำใจในความเอื้ออาทรของเราต่อผู้อยู่แดนไกล”

(จดหมายเหตุรัชกาลซื่อจง “ซื่อจงสื่อลู่” บรรพ ๘๘ หน้า ๒๘)

---

[๑] เป็นชื่อไม้เนื้อหอม

[๒] คณะที่ปรึกษา มีหน้าที่กลั่นกรองและวินิจฉัยข้อราชการเพื่อนำเสนอบรรดาอ๋อง

[๓] คำว่า จิงกง นี้แปลไม่ได้ ไม่มีความหมายที่แน่ชัด สันนิษฐานว่าเป็นทองแดงที่ทำเป็นเส้น อาจนำมาในรูปของขดลวดทองแดง

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

๒๙. วันติงซือ เดือนห้า ปีที่หนึ่งแห่งรัชศกเฉียนหลง[๑] (๒ กรกฎาคม ๑๗๓๖/๒๒๗๙) ซานลี่ไพเจ้าก่วงไพหม่าฮูลิ่วคุนซือโหยวถียาผูอาย[๒] กษัตริย์เซียนหลัวได้แต่งหลางซานลี่วาถีราชทูต หลางเป้าหลี่วาเจิ้นอุปทูต คุนสื่อหลินปู้เจ่อหน่าเหวินเป้ยพีไม่ตี่ มาถวายพระสุพรรณบัฏ เพื่อขอบพระทัยในพระมหากรุณาธิคุณที่ได้พระราชทานแผ่นป้ายเปี่ยนเอ๋อ[๓] และเหรียญ พร้อมถวายราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง ทรงมีรับสั่งชมเชย

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๑๙ หน้า ๑๔)

๓๐. วันเยิ่นอู่ เดือนหก ปีที่หนึ่งแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๗ กรกฎาคม ๑๗๓๖/๒๒๗๙) กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลถวายความเห็นว่า “เจาพีหย่าต้าคู่ ราชทูตเซียนหลัวได้มาขอพระราชทานเสื้อคลุมแพรมังต่วน[๔] หนึ่งหรือสองชุดในนามกษัตริย์เซียนหลัว นอกจากนั้นยังต้องการจะซื้อทองแดง ๗๐๐ ถึง ๘๐๐ ชั่งจากมณฑลกว่างตงเพื่อใช้บำเพ็ญกุศลถวายวัด ได้ตรวจสอบแล้วปรากฏว่าตามธรรมเนียมการพระราชทานได้มีการพระราชทานเสื้อคลุมแพรมังต่วนและแพรมังแสอยู่แล้ว ส่วนการนำทองแดงและเหล็กออกนอกราชอาณาจักร ถือเป็นข้อห้ามมาช้านาน คำขอของประเทศนั้น จึงเห็นไม่สมควรรับไว้พิจารณา” มีพระราชวินิจฉัยว่า “อันเซียนหลัวอยู่ทางมหาสมุทรแดนไกล แต่มีความจริงใจถวายราชบรรณาการ การให้สิ่งของกำนัลนอกจากที่เป็นไปตามธรรมเนียมแล้ว ให้พระราชทานแพรมังต่วนอีกสี่พับเป็นกรณีพิเศษ ส่วนการขอซื้อทองแดง กษัตริย์ประเทศนั้นแจ้งมาว่ามุ่งจะบำเพ็ญกุศลถวายให้วัด การที่กระทรวงได้พิจารณามาแล้ว เห็นว่าต้องห้ามตามธรรมเนียมและไม่อนุญาตให้หาซื้อนั้นถูกต้องแล้ว แต่กรณีนี้มีพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานทองแดง ๘๐๐ ชั่ง ให้เป็นกรณีพิเศษ แต่มิให้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในภายหน้า”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๑ หน้า ๗ - ๘)

---

[๑] เฉียนหลง ชื่อรัชศกของจักรพรรดิฉุนตี้เกาจง หรือชื่อแมนจูว่าไอ้ซินเจี๋ยหลัวหงลี่ (พ.ศ. ๒๒๗๙ - ๒๓๓๘)

[๒] สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑)

[๓] แผ่นป้ายเชิดชูเกียรติ

[๔] ผ้าแพรเหลือบคล้ายลายงู

๓๑. วันอี่โฉ่ว เดือนหก ปีที่หนึ่งแห่งรัชศกเฉียนหลง (๓๐ กรกฎาคม ๑๗๓๖/๒๒๗๙) พระราชทานแพรกิมต่วนแก่เซินลี่ไพเจ้าก่วงไพหม่าฮูลิ่วคุนซือโหยวถียาผูอายกษัตริย์เซียนหลัว พระราชทานแพรแสต่วนแก่พระมเหสีและพระราชทานแพรต่วนพับให้แก่หลังซันลี่วาถีราชทูต หลังเป้าหลี่วาเจิ้นอุปทูตบรรณาการ คุนสื่อหลินปู้เจ่อหน่าตรีทูตบรรณาการ และเหวินเป้ยพีไม่ตี่ทูตบรรณาการชั้นที่ ๔ ตามฐานานุศักดิ์

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๑ หน้า ๑๓)

๓๒. วันซินเว่ย เดือนสิบสอง ปีที่หนึ่งแห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๒ มกราคม ๑๗๓๗/๒๒๘๐) กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลผลการพิจารณาว่า “ตามที่หยางหย่งปินข้าหลวงกว่างตงกราบบังคมทูลว่า ‘กษัตริย์เซียนหลัวทรงให้หลังซันลี่วาถีราชทูตและคณะมาถวายพระสุพรรณบัฏพร้อมราชบรรณาการ ส่วนเรือราชบรรณาการลำรองลงมานั้นได้ให้เดินทางกลับก่อนตามระเบียบ บัดนี้ เนื่องจากกษัตริย์ประเทศนั้นทรงเห็นว่าเรือราชบรรณาการลำรองล่วงเลยเวลากลับตามกำหนด จึงมีรับสั่งให้หยางสือกับพวกนำเรือหั่นก้ง[๑] เดินทางมากว่างตง พร้อมหมากและไม้ฝางซึ่งเป็นสินค้าอับเฉา โดยปกติเรือหั่นก้งที่มาแต่ละครั้งนั้น จะมีสิ่งของพื้นเมืองมาถวายเพิ่มเติมสินค้าอับเฉาจึงได้รับการยกเว้นภาษีแต่ครั้งนี้ไม่มีสิ่งของพื้นเมืองมาถวาย สินค้าเบ็ดเตล็ดจะสมควรยกเว้นภาษีหรือไม่และบรรดานายเรือและลูกเรือหั่นก้งสมควรจะเบิกจ่ายเสบียงอาหารให้หรือไม่’กรมหลี่ปู้เห็นว่า การที่กษัตริย์ประเทศนั้นทรงเห็นว่าราชทูตบรรณาการยังมิได้เดินทางกลับ และทรงห่วงใยว่าจะได้รับพระราชโองการหรือไม่ จึงให้คนนำเรือเดินทางทางทะเลมาเป็นระยะไกล แสดงว่ามีความอ่อนน้อม สินค้าทั้งหมดจึงเห็นสมควรให้ยกเว้นภาษีส่วนบรรดาจุนจู๊และลูกเรือทุกคนก็เบิกจ่ายเสบียงอาหารให้ตามธรรมเนียม” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๓๒ หน้า ๒๐)

---

[๑] หรือหามก้อง หมายถึงการแจ้งข่าวและติดตามเรื่องจะไปถวายราชบรรณาการ ดังนั้นเรือที่ไปแจ้งข่าวจึงเรียกว่าเรือหั่นก้ง

๓๓. วันเกิงเซิน เดือนเก้า ปีที่สี่แห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๘ ตุลาคม ๑๗๓๙/๒๒๘๒) หม่าเอ่อไท่ ข้าหลวงใหญ่กว่างตงกว่างซีกราบบังคมทูลว่า “เคอฮั่น พ่อค้าทางเรือจากเซียนหลัวได้มาค้าขายที่กว่างตง ถูกพายุพัดเรืออับปางที่ทะเลเมืองเซียงซัน[๑] ปรากฏว่ากัวปินกับพวกซึ่งเป็นลูกเรือรอดชีวิตมาได้ อนึ่ง กัวอี้กง พ่อค้าทางเรือจากเซียนหลัวได้มาค้าขายที่กว่างตง ก็ถูกพายุพัดเรืออับปางในทะเลเมืองเซียงซัน เหมินไพ่ตัวหนีชาวพื้นเมืองรอดชีวิตมาได้บุคคลเหล่านั้นได้เดินทางถึงกว่างตงเมื่อเดือนแปด ปีที่สาม ... ตามรายงานของขุนนางท้องถิ่นว่าเอ้อหมีต๋า ข้าหลวงใหญ่กว่างตงกว่างซีคนก่อนได้สั่งการไปยังปลัดมณฑลให้สงเคราะห์เสบียงอาหารโดยทั่วกัน และดำเนินการส่งกลับประเทศแล้ว” มีพระราชวินิจฉัยว่า “ให้แจ้งกรมนั้นเพื่อทราบ”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๑๐๑ หน้า ๑ - ๒)

๓๔. วันอู้ซี เดือนเจ็ด ปีที่ห้าแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๐ กันยายน ๑๗๔๐/๒๒๘๓) หวังม่อ รักษาการข้าหลวงกว่างตงกราบบังคมทูลว่า “ในระหว่างเดือนเจ็ด ปีที่สามแห่งรัชศกเฉียนหลง มีเรือหั่นก้งจากเซียนหลัวมาถึงทะเลเมืองเซียงซาน ถูกพายุพัดเสียหายและมีผู้บาดเจ็บ จึงได้เบิกจ่ายเงินหลวงเพื่อให้การสงเคราะห์เลี้ยงดูและส่งกลับประเทศ บัดนี้ มีพ่อค้าทางเรือชื่อ เซินย่าเพ่ยวากุย นำเรือบรรทุกสินค้ามายังกว่างตงพร้อมพระราชสาส์นจากกษัตริย์เซียนหลัวฉบับหนึ่ง จึงเปิดผนึกอ่านมีความว่า ‘ด้วยเรือหั่นก้งของประเทศเราถูกพายุพัดเสียหาย ได้รับความกรุณาสงเคราะห์เงินค่าใช้จ่ายและเสบียงอาหาร อีกทั้งยังได้คุ้มครองดูแลส่งกลับประเทศอีกด้วย บัดนี้ ได้นำเงิน ๑,๒๘๐ ตำลึง มามอบให้เพื่อเป็นการแสดงน้ำใจตอบแทนในความกรุณาพร้อมของฝากแก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อีกต่างหาก’ แต่ด้วยความตระหนักว่าการเกื้อกูลของราชสำนักที่ให้แก่ประเทศแห่งแดนไกลนั้นเป็นความกรุณาของราชสำนักอยู่แล้ว มิได้มีเจตนามุ่งหวังการตอบแทน จึงได้เรียกพ่อค้าชาวต่างประเทศนั้นมาชี้แจงว่า ไม่ต้องมอบเงินดังกล่าว และสิ่งของที่ฝากก็ปฏิเสธไม่รับด้วย” มีพระราชวินิจฉัยว่า “ทราบแล้ว ปฏิบัติได้ถูกต้องดีมาก”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๑๒๓ หน้า ๓๔)

---

[๑] ปัจจุบันคืออำเภอจงซัน เปลี่ยนชื่อเพื่อเป็นเกียรติแก่ ดร. ซุนยัดเซน (ซุนจงซัน) อยู่ในมณฑลกว่างตง

๓๕. วันเจี่ยเซิน เดือนเก้า ปีที่แปดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๑ ตุลาคม ๑๗๔๓/๒๒๘๖) มีหมายรับสั่งอีกว่า “ด้วยเราห่วงใยความทุกข์ยากของพสกนิกร และเห็นว่าธัญญาหารเป็นอาหารหลักของราษฎร จึงให้ยกเว้นการเก็บภาษีข้าวทุกด่าน ส่วนสินค้าอื่น ๆ คงให้เก็บภาษีตามธรรมเนียม สำหรับพ่อค้าจากต่างประเทศที่บรรทุกข้าวมาทางทะเล สมควรที่จะโปรดเกล้าฯ เป็นกรณีพิเศษ จึงจะสมตามเจตนาในความเกื้อการุณย์ของเราที่มีต่อประเทศในแดนไกล เมื่อเดือนเก้าปีที่แล้ว เรามีรับสั่งให้ยกเว้นภาษีสินค้าแก่พ่อค้าเซียนหลัวที่บรรทุกข้าวมายังฝูเจี้ยน ทราบว่าปีนี้ก็มีการบรรทุกข้าวมาขายยังฝูเจี้ยนอีก เมื่อการบรรทุกข้าวมาอย่างไม่ขาดสายเช่นนี้ สมควรกำหนดเป็นธรรมเนียมตามปกติ นับตั้งแต่ปีรัชศกเฉียนหลง ปีที่แปดเป็นต้นไป หากมีเรือสินค้าต่างประเทศมาค้าขายที่ฝูเจี้ยนหรือกว่างตง ถ้าบรรทุกข้าวมาตั้งแต่ ๑๐,๐๐๐ หาบ ขึ้นไป ให้ลดภาษีสินค้าในเรือนั้นห้าในสิบ หากบรรทุกข้าวมาตั้งแต่ ๕,๐๐๐ หาบ ขึ้นไป ให้ลดภาษีสินค้าในเรือนั้นลงสามในสิบ ส่วนข้าวให้ขายตามราคาในท้องตลาดอย่างยุติธรรม แต่ถ้าชาวบ้านมีข้าวมากพอ และไม่จำเป็นจะต้องซื้อหาอีกก็ให้ทางราชการรับซื้อไว้ในฉางหลวงของหมู่บ้านเป็นการเสริมหรือแจกจ่ายเป็นเสบียงให้แก่ทหารกองธงเขียวที่ตั้งอยู่ตามชายทะเล เพื่อให้พ่อค้าต่างประเทศไม่ต้องยากลำบากในการขายข้าวและได้รับประโยชน์อย่างจริงจัง ให้กรมที่เกี่ยวข้องมีหนังสือแจ้งไปยังข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงมณฑล แม่ทัพ ในท้องที่นั้น และแจ้งให้กษัตริย์ประเทศนั้นได้ทรงทราบด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๐๐ หน้า ๔ - ๕)

๓๖. วันชินซือ เดือนสิบเอ็ด ปีที่แปดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๗ ธันวาคม ๑๗๔๓/๒๒๘๖) มีหมายรับสั่งถึงบรรดาจุนจีต้าเฉิน[๑] ว่า “เนื่องจากหลายปีที่ผ่านมา พ่อค้าเซียนหลัวได้นำข้าวมายังฝูเจี้ยน เราเคยให้งดเว้นการเก็บภาษีสินค้าที่มากับเรือ แลกำชับว่าตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาให้ยกเว้นภาษีแก่พ่อค้าต่างประเทศที่บรรทุกข้าวมาขาย โดยยกเว้นภาษีตามจำนวนมากน้อยตามข้อกำหนด และให้ถือปฏิบัติเป็นปกติ เพราะถ้าต่างประเทศมีข้าวล้นเหลือและบรรทุกมาขาย จะเป็นประโยชน์ต่อปาก

[๑] คณะปรึกษาราชการแผ่นดินระดับสูงสุด ตั้งขึ้นในสมัยรัชศกยงเจิ้ง

ท้องของประชาชนในบริเวณชายฝั่ง การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นภาษีนอกจากจะเป็นประโยชน์พ่อค้าจากแดนไกลแล้ว ยังเป็นวิธีการแก้ปัญหาปากท้องของประชาชนด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๐๔ หน้า ๖)

๓๗. วันกุ่ยเหม่า เดือนเก้า ปีที่เก้าแห่งรัชศกเฉียนหลง (๓ พฤศจิกายน ๑๗๔๔/๒๒๘๗) (แม่ทัพเช่อเหลิงแห่งกว่างโจว รักษาการข้าหลวงกว่างตง) กราบบังคมทูลอีกว่า “หนังสือของซาต้าคู่ ขุนนางผู้ใหญ่เซียนหลัวแจ้งว่า ‘เนื่องด้วยแต่กาลก่อนเซียนหลัวมีความต้องการใช้เครื่องสำริด แต่หาช่างมิได้ จึงนำทองแดงเข้ามา และหาช่างทำที่กว่างตง แต่เนื่องจากมีข้อห้ามส่งออกทองแดงไปต่างประเทศ และไม่ได้รับอนุญาตให้นำกลับประเทศตน จึงขอพระราชานุญาตให้ส่งมอบคืนไป’ นั้น ระเบียบข้อห้ามส่งออกเครื่องสำริด หมายถึง การจัดซื้อทองแดงเป็นการค้าในประเทศ แล้วขนส่งออกนอกประเทศ แต่เมื่อเซียนหลัวนำเข้ามาเองเพื่อหาช่างทำ จึงแตกต่างกับการค้าของพ่อค้าทั่วไป ขอโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชานุญาตส่งมอบคืนไป” ทรงวินิจฉัยว่า “ถูกต้องแล้วแต่ก็ไม่จำเป็นต้องอนุญาตเป็นพิเศษ ขอให้แจ้งเพียงว่า ท่านได้กราบบังคมทูลและได้รับพระราชานุญาตแล้ว”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๕๕ หน้า ๓๐ - ๓๑)

๓๘. วันเกิงเฉิน เดือนสิบเอ็ด ปีที่สิบแห่งรัชศกเฉียนหลง (๕ ธันวาคม ๑๗๔๕/๒๒๘๘) กรมหลี่ปู้ได้กราบบังคมทูลตอบว่า “เช่อเหลิง ข้าหลวงใหญ่กว่างตง และกว่างซีกราบบังคมทูลว่า เซียนหลัวได้ให้เรือสินค้านำยาลูกกลอนเล่อกั๋วเซิงเซิง[๑] ห้าพันเม็ดมาถวายเป็นราชบรรณาการ แต่ว่าดินฟ้าอากาศระหว่างทางเหนือกับทางใต้แตกต่างกัน และความแห้งกับความชื้นก็แตกต่างกัน จึงให้ข้าหลวงใหญ่ดังกล่าวคืนยาลูกกลอนเหล่านั้น และให้นำกลับประเทศ ส่วนพ่อค้าชาวต่างประเทศที่นำยามาถวายนั้น ให้มอบรางวัลตามสมควร เรื่องการจัดเก็บภาษีสินค้าบนเรือที่มีราชบรรณาการฝากมาด้วยนั้น ต่างกับธรรมเนียมที่ปฏิบัติต่อเรือถวายราชบรรณาการโดยราชทูตเป็นการเฉพาะ จึงให้เก็บภาษีปากเรือ[๒] ตามธรรมเนียม” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๕๒๕ หน้า ๓๔)

---

[๑] เป็นยาบำรุงกามารมณ์

[๒] ภาษีที่คิดตามความกว้างของปากเรือ โดยแบ่งเป็นหลายขนาด ตั้งแต่ ๕ ฉื่อ จนถึง ๓๖ ฉื่อ (ปัจจุบัน ๑ ฉื่อ เท่ากับ ๐.๓๓ เมตร) จนหลังสงครามฝิ่นจึงหันมาคิดภาษีตามน้ำหนักเรือ

๓๙. วันอู้อู่ เดือนเก้า ปีที่สิบเอ็ดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๘ พฤศจิกายน ๑๗๔๖/๒๒๘๙) มีรับสั่ง “ตามที่ซินจู้ นายพลแห่งฝูโจว และผู้ควบคุมกิจการด่านศุลกากรฝูเจี้ยนว่า ‘เดือนเจ็ดปีนี้มีเรือของพ่อค้าเซียนหลัวชื่อ ฟังหย่งลี่ บรรทุกข้าวสาร ๔,๓๐๐ ตั้น กับเรือของไช่เหวินเฮ่า บรรทุกข้าว ๓,๘๐๐ ตั้น เรือแต่ละลำยังได้บรรทุกไม้ฝาง ตะกั่ว ดีบุก และสินค้าอื่น ๆ เข้ามาตามลำดับ ซึ่งข้าวที่บรรทุกมากับเรือต่างประเทศดังกล่าวแต่ละรายไม่ถึงจำนวน ๕,๐๐๐ ตั้น ดังนั้น สินค้าที่มากับเรือจึงไม่อยู่ในเกณฑ์ที่จะยกเว้นหรือลดหย่อนภาษี’ แต่เมื่อได้พิจารณาแล้วเห็นว่า ที่เรือต่างประเทศเหล่านั้นบรรทุกข้าว เดินทางไกลมาทางทะเล เป็นน้ำใจที่สมควรจะได้รับการชมเชย ข้าวที่บรรทุกมาในเรือแม้จะไม่ครบ ๕,๐๐๐ ตั้น ตามกำหนดก็ตาม ก็ให้ลดหย่อนภาษีสินค้าบนเรือนั้นสองในสิบ เพื่อแสดงออกซึ่งความเอื้ออาทรและการให้สิทธิพิเศษ ให้ที่เกี่ยวข้องทำ หนังสือแจ้งไปให้นายพลแห่งฝูโจวรับทราบด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๗๕ หน้า ๙)

๔๐. วันปิงซี เดือนสอง ปีที่สิบสองแห่งรัชศกเฉียนหลง (๕ เมษายน ๑๗๔๗/๒๒๙๐) ต้าเสียซื่อพิจารณาแล้วกราบบังคมทูลต่อว่า “เฉินต้าโซ่วข้าหลวงฝูเจี้ยนกราบบังคมทูลว่า ‘เซียนหลัวผลิตข้าวมาก และตามระเบียบที่ปฏิบัติกันมานานนั้น อนุญาตให้นำข้าวเข้ามาค้าขายกันได้ แต่การค้าข้าวได้กำไรน้อย จึงมีผู้ค้าไม่มาก บัดนี้ พวกพ่อค้าสืบทราบมาว่าไม้ที่เซียนหลัวมีราคาถูกมาก สะดวกต่อการต่อเรือ นับแต่ปีที่เก้าแห่งรัชศกเฉียนหลงเป็นต้นมา จึงมีผู้ไปซื้อข้าวแล้วต่อเรือบรรทุกกลับมา บรรเทาความขาดแคลนอย่างไม่ขาดสายสะดวกยิ่งกว่าพ่อค้าประเทศนั้นบรรทุกมาเองเสียอีก เนื่องจากไม่มีใบอนุญาตเป็นหลักฐานและการตรวจสอบย่อมไม่อาจกระทำอย่างละเอียดรัดกุม อีกทั้งยังเกรงว่าทหารรักษาด่านจะถือโอกาสหาเหตุขู่รีดไถ เป็นอุปสรรคต่อเจตนาที่เห็นแก่ส่วนรวมของบรรดาพ่อค้า’ ดังนั้น จึงเห็นควรออกใบอนุญาตให้เพื่อความสะดวกต่อการตรวจตราของเจ้าหน้าที่ตามด่านต่าง ๆ ทั้งทางบกและทางน้ำ ส่วนผู้ที่ต่อเรือแล้วบรรทุกเฉพาะสินค้าอื่นโดยมิได้บรรทุกข้าวกลับมาด้วยนั้น ให้ปรับค่าภาษีเรือเป็นสองเท่า เพื่อมิให้ถือเป็นเยี่ยงอย่าง เห็นสมควรให้เป็นไปตามที่ขอมา” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๒๘๕ หน้า ๖ - ๗)

๔๑. วันปิงเฉิน เดือนเจ็ด ปีที่สิบสี่แห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๒ สิงหาคม ๑๗๔๙/๒๒๙๒) กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลว่า “เซินมี่ไพเจ้าก่วงซื่อหม่าฮูลู่คุนซือโหยวถียาผูอาย กษัตริย์เซียนหลัวทรงแต่งราชทูตเข้ามาถวายพระสุพรรณบัฏ และราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง” ทรงรับสั่งว่า “ทราบตามที่กษัตริย์กราบบังคมทูลแล้ว การส่งทูตเดินทางไกลทางทะเลมาถวายราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง แสดงถึงความจริงใจ ทราบแล้วให้แจ้งกรมที่เกี่ยวข้องเพื่อทราบ” พระราชทานแผ่นป้ายเปลี่ยนเอ๋อลายพระหัตถ์แก่กษัตริย์เซียนหลัวมีความว่า “ผู้พิทักษ์แดนใต้อันไกลโพ้น”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๓๔๔ หน้า ๑๐)

๔๒. วันซินโฉ่ว เดือนเจ็ด ปีที่สิบสี่แห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๗ สิงหาคม ๑๗๔๙/๒๒๙๒) มีหมายรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินว่า “ให้ราชทูตเซียนหลัวกลับประเทศได้ทันที ไม่จำเป็นต้องรอให้เรากลับถึงเมืองหลวงก่อน อนึ่ง ตามที่ผู่เหิง[๑] และเฉินต้าโซ่ว[๒] ได้จัดทำหนังสือต่างประเทศทางตะวันตกและประเทศอื่น ๆ ขึ้นนั้น ด้วยชาวเซียนหลัวมาอยู่ที่นี่แล้ว จึงขอให้นำหนังสือสำหรับประเทศนั้น มอบให้หวังอันกั๋วเสนาบดี[๓] ไปไถ่ถามพวกเขาให้กระจ่างแจ้งและแก้ไขให้ถูกต้อง ให้มีหนังสือแจ้งไหลเป่า[๔] ทราบด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๓๔๔ หน้า ๑๓ - ๑๔)

๔๓. วันกุ่ยโฉ่ว เดือนเจ็ด ปีที่สิบสี่แห่งรัชศกเฉียนหลง (๘ กันยายน ๑๗๔๙/๒๒๙๒) มีหมายรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินอีกว่า “ตามที่เย่จุ้น ข้าหลวงกว่างตงกราบบังคมทูลว่า ‘กษัตริย์เซียนหลัวทรงให้ฟังหย่งลี่ ราชทูตเข้ามาอีกครั้งหนึ่งเพื่อถวายหมีดำ ลิงเผือก ไก่ชน ไก่ไท่เหอ[๕] เจ้าหน้าที่ได้ตรวจรับ และนำเข้ามาแล้ว’ นั้น ให้แจ้งไหลเป่าต้าเสียซื่อ ขอให้เชิญราชทูตมารับฟังพระราชโองการซึ่งมีความว่า “ประเทศนั้นซึ่งอยู่แดนไกล ได้ถวายราชบรรณาการด้วยความจริงใจและอ่อนน้อม

---

[๑] ดำรงตำแหน่งจุนจีต้าเฉินตั้งแต่ปีที่ ๑๐ - ๓๕ แห่งรัชศกเฉียนหลง

[๒] ดำรงตำแหน่งจุนจีต้าเฉินในปีที่ ๑๓ แห่งรัชศกเฉียนหลง ต่อมาเป็นข้าหลวงใหญ่กว่างตงกว่างซี

[๓] เจ้ากรมหนึ่งในหกกรมหลัก

[๔] ดำรงตำแหน่งจุนจีต้าเฉินตั้งแต่ปีที่ ๑๒ - ๒๙ แห่งรัชศกเฉียนหลง

[๕] ไก่แจ้

ยังได้ส่งฟังหย่งลี่ราชทูตมาถวายหมีดำ ลิงเผือก ฯลฯ ถือว่าเป็นความจริงใจซึ่งน่าสรรเสริญและข้าหลวงกราบบังคมทูลแทนให้แล้ว เราก็ได้วินิจฉัยจากที่ประทับนอกพระราชมณเฑียรแล้วว่าให้รับไว้ได้ การบำเหน็จรางวัลนอกจากเป็นไปตามธรรมเนียมแล้ว ยังได้พระราชทานผ้าต่วน (ต้าต้วน) หกพับและผ้าแพรต่วนที่ใช้ในราชการหกพับเพิ่มเป็นพิเศษ เพื่อเป็นการชมเชย อนึ่ง มีรับสั่งถึงไหลเป่าต้าเสียซื่อให้ไปแจ้งต่อมู่เหอหลินและอู่หลิงซึ่งเป็นรองเจ้ากรมหลี่ปู้ แจ้งต่อราชทูตประเทศนั้นว่า ‘เมื่อกลับไปถึงประเทศตนแล้วให้กราบบังคมทูลกษัตริย์ว่า สิ่งใดที่มีอยู่ในประเทศเช่น หมีดำ และไก่ไท่เหอนั้น ต่อไปไม่ต้องนำมาถวายเป็นราชบรรณาการอีก สัตว์ที่มีน้อยในประเทศ แต่มีมากในเซียนหลัว ในโอกาสที่ถวายราชบรรณาการหากสะดวกจะนำมาเพื่อทอดพระเนตรก็ได้ อันเป็นการแสดงออกซึ่งความเคารพนับถือของกษัตริย์ประเทศนั้น ไม่จำเป็นต้องไปเสาะหาซื้อแล้วให้ราชทูตนำมาถวายเป็นการเฉพาะ ซึ่งจะเป็นภาระแก่บรรดาประเทศที่อยู่แดนไกล’ นี่คือรับสั่งของจักรพรรดิขอให้ราชทูตนำความขึ้นกราบบังคมทูลกษัตริย์ประเทศนั้นเพื่อทรงทราบด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๓๔๕ หน้า ๑๗ - ๑๘)

๔๔. วันกุ่ยไฮ่ เดือนเก้า ปีที่สิบเจ็ดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๒ ตุลาคม ๑๗๕๒/๒๒๙๕) มีหมายรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินว่า “ตามที่ อาหลี่กุน[๑] ได้กราบบังคมทูลก่อนหน้านี้ว่า ราชทูตบรรณาการเซียนหลัวได้เดินทางมาถึงกว่างตง และได้จัดส่งเจ้าหน้าที่ไปสอบถามพร้อมจัดที่พักแรมและอาหารการกินให้ เมื่อได้รับรายงานจากเจ้าหน้าที่จะได้กราบบังคมทูลพร้อมคำกราบบังคมทูลของข้าหลวงให้ทรงทราบนั้น บัดนี้เวลาได้ล่วงเลยไปเกือบสองเดือนแล้ว เหตุใดจึงยังมิได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ จึงมีรับสั่งให้ไปสอบถาม อนึ่ง บัดนี้คณะราชทูตปอเอ๋อตูกำเอ่อย่า[๒] จากดินแดนตะวันตก ได้เดินทางมาถึงกว่างตงแล้ว และได้จัดเจ้าหน้าที่ไปรับพร้อมกับชาวตะวันตก ตามธรรมเนียมนั้นประเทศอื่น ๆ ไม่มีการจัดขุนนางจากเมืองหลวงไปรับแต่ประการใด เกรงว่าหากราชทูตดังกล่าวเข้ามาถึงพร้อมกัน เมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว จะทำให้เกิดความรู้สึกว่ามีความลำเอียง

---

[๑] ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่กว่างตง กว่างซีในปีที่ ๑๖ แห่งรัชศกเฉียนหลง ต่อจากเฉินต้าโซ่วที่ถึงแก่กรรม

[๒] คือ ประเทศโปรตุเกส

จึงเห็นควรให้มีรับสั่งถึงข้าหลวงใหญ่และข้าหลวง[๑] ให้แยกกันจัดส่งราชทูตทั้งสองประเทศไปยังเมืองหลวงตามลำดับก่อนหลัง เมื่อราชทูตดังกล่าวเดินทางถึงมณฑลและเข้าเมืองก็ไม่ต้องจัดให้พำนักอยู่ในสถานที่เดียวกัน" ต่อมามีหนังสือกราบบังคมทูลว่า "เมื่อคณะราชทูตบรรณาการเซียนหลัวเดินทางมาถึงกว่างตงแล้ว และอยู่ในระหว่างท่องสื่อตรวจสอบจำนวนและประเภทสิ่งของพื้นเมืองที่เป็นราชบรรณาการอีกทั้งรายชื่อคณะราชทูตบรรณาการ ลูกเรือ และพ่อค้าให้ชัดแจ้งเสียก่อน จึงจะทำบัญชีรายชื่อบุคคลและสิ่งของได้ เป็นเหตุให้การกราบบังคมทูลล่าช้าไปบ้าง เมื่อราชทูตบรรณาการไม่เหมาะที่จะเดินทางไปพร้อมกับคณะราชทูตปอเอ๋อตูก๋าเอ่อย่า ก็สมควรจัดเจ้าหน้าที่ดูแลให้เดินทางเข้ามายังเมืองหลวงก่อน" จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อทรงทราบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง "เกาจงสือลู่" บรรพ ๔๒๒ หน้า ๗ - ๘)

๔๕. วันปิงหยิน เดือนสิบเอ็ด ปีที่สิบเจ็ดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๔ ธันวาคม ๑๗๕๒/๒๒๙๕) มีหมายรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินความว่า "ซูชาง[๒] มีหนังสือกราบบังคมทูลตอบเรื่องเซียนหลัวแต่งราชทูตเข้ามาถวายราชบรรณาการ เรื่องนี้หลังจากที่อาหลี่กุนกราบบังคมทูลครั้งแรกแล้วเป็นเวลาเกือบสองเดือนก็ยังมิได้รายงานเข้ามาอีก ปรากฏว่าคำกราบบังคมทูลของทั้งสองคนไม่ชัดเจน ประจวบกับเวลานั้นมีราชทูตบรรณาการจากประเทศตะวันตกเข้ามา จึงมีรับสั่งให้แยกกันเดินทางคนละทางโดยมิให้พบกัน และได้สอบถามไปยังข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงดังกล่าวว่าราชบรรณาการที่เซียนหลัวนำมาถวายนั้นเป็นสิ่งใดบ้าง เมื่อไม่นานมานี้ อาหลี่กุนและซูชางได้กราบบังคมทูลมาตามลำดับ โดยอ้างว่าเนื่องจากต้องตรวจสอบให้แน่ชัดจึงจะถวายรายงานได้ เป็นเหตุให้ล่าช้า แต่เรื่องราชบรรณาการมีอะไรบ้าง ก็ยังคงมิได้ถวายรายงาน มีรับสั่งว่าเรื่องที่จัดการได้ง่ายมากเช่นนี้ก็ยังบกพร่อง ถ้าเป็นเรื่องอื่นจะตอบได้หรือ ในเมื่อขณะนี้ทูตบรรณาการได้ออกเดินทางเข้าเมืองหลวงแล้วเรื่องราชบรรณาการดังกล่าว ก็คงไม่จำเป็นต้องถามอีกแล้ว ขอให้แจ้งคำสั่งที่ตำหนิติเตียนไปด้วย"

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง "เกาจงสือลู่" บรรพ ๔๒๖ หน้า ๑๑ - ๑๒)

---

[๑] หมายถึงข้าหลวงใหญ่มณฑลกว่างตง กว่างซี และข้าหลวงมณฑลกว่างตง

[๒] ดำรงตำแหน่งข้าหลวงมณฑลกว่างตง เมื่อปีที่ ๑๔ แห่งรัชศกเฉียนหลง

๔๖. วันติงเว่ย เดือนยี่ ปีที่สิบแปดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๕ มีนาคม ๑๗๕๓/๒๒๙๖) มีหมายรับสั่งถึงจุนจีต้าเฉินว่า “กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลว่า บัดนี้ ราชทูตบรรณาการจากเซียนหลัวได้เดินทางมาถึงเมืองหลวงแล้ว ส่วนราชทูตบรรณาการจากประเทศตะวันตกนั้น นับจากวันที่ออกเดินทางจากกว่างตงก็ใกล้จะมาถึง การที่คณะราชทูตทั้งสองแห่งอยู่ที่เมืองหลวงพร้อมกัน หากจัดการเรื่องสิ่งของกำนัลผิดแผกกันก็จะดูไม่สมควร ดังนั้นจึงแจ้งรับสั่งแก่ขุนนางตำแหน่งต้าลี่ซื่อพิจารณาร่วมกับกรมนั้น ให้นำทูตบรรณาการผู้นั้นรับเสด็จชมพระบารมีข้างทาง เมื่อเราไปถึงประตูหนันหงเหมินในวันที่ยี่สิบสี่ ส่วนเรื่องสิ่งของกำนัลทั้งหลายทั้งปวงให้ดำเนินการตามความเหมาะสมพร้อมกันไปด้วย เพื่อจะได้เดินทางกลับประเทศตนโดยเร็ว จงแจ้งรับสั่งให้ไหลเป่าทราบทันทีด้วย”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๔๓๓ หน้า ๗ - ๘)

๔๗. วันซินไฮ่ เดือนสอง ปีที่สิบแปดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๙ มีนาคม ๑๗๕๓/๒๒๙๖) กรมหลี่ปู้กราบบังคมทูลว่า “ในพระสุพรรณบัฏถวายราชบรรณาการของกษัตริย์เซียนหลัว มีข้อความขอพระราชทานโสมคน วัวอิง[๑] ม้าพันธุ์ดี งาช้าง[๒] และตราชั่งอย่างละเอียด ขุนนางราชสำนักและข้าพระพุทธเจ้าจึงคืนกลับไปทันที พร้อมกับตำหนิอย่างรุนแรงต่อราชทูตนั้นว่า เมื่อกลับถึงประเทศแล้วให้กราบบังคมทูลกษัตริย์ประเทศนั้นให้ทรงทราบอย่างแจ่มแจ้งว่า ต่อไปนี้ขอให้ทรงปฏิบัติตามธรรมเนียมอย่างเคร่งครัด และเตือนให้นอบน้อมยิ่งขึ้น ส่วนสิ่งของพื้นเมืองที่นำ ขึ้นถวายและการจัดเลี้ยงรวมทั้งการให้สิ่งของกำนัลนั้น ขอพระราชวินิจฉัยเพื่อปฏิบัติต่อไป” มีรับสั่งว่า “ทราบแล้ว ของพื้นเมืองให้รับไว้ตามธรรมเนียม ส่วนสิ่งของกำนัลให้ปฏิบัติตามครั้งที่แล้ว”

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๔๓๓ หน้า ๑๒ - ๑๓)

---

[๑] ชื่อพันธุ์วัวชนิดหนึ่ง

[๒] น่าจะเป็นงาช้างแกะสลัก

๔๘. วันอี่เว่ย เดือนเก้า ปีที่ยี่สิบเอ็ดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๒๓ ตุลาคม ๑๗๕๖/๒๒๙๙) กรมหลี่ปู้พิจารณาแล้วกราบบังคมทูลตอบว่า “เฮ่อเหนียน ข้าหลวงกว่างตงมีหนังสือกราบบังคมทูลมาว่า เซินเลี่ยไพเจ้าก่วงชื่อไพหม่าฮูลู่คุนซือโหยวถียาผูอาย กษัตริย์เซียนหลัว ทรงมีความอ่อนน้อมและจริงใจ ได้แต่งราชทูตมาถวายพระสุพรรณบัฏและสิ่งของพื้นเมือง ตรวจสอบแล้วเห็นว่าถูกต้องตามธรรมเนียมการถวายบรรณาการตามกำหนด จึงเห็นสมควรให้นำราชบรรณาการขึ้นทูลเกล้าถวายได้ ส่วนสินค้าที่บรรทุกมากับเรือให้นำออกขายในกว่างตงโดยยกเว้นภาษี อนึ่ง พระราชลัญจกรดังกล่าว ได้หล่อขึ้นและพระราชทานในปีที่สิบสองรัชศกคังซี บัดนี้ ได้ส่งคืนมาเพื่อจำหน่ายออกจากสารบบ กรมหลี่ปู้จะได้หล่อพระราชลัญจกรทางราชการของราชวงศ์ชิงให้ใหม่” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๕๒๑ หน้า ๑๓)

๔๙. วันเกิงหยิน เดือนสี่ ปีที่ยี่สิบสองแห่งรัชศกเฉียนหลง (๑๕ มิถุนายน ๑๗๕๗/๒๓๐๐) เซินเลี่ยไพเจ้าก่วงชื่อไพหม่าฮูลู่คุนซือโหยวถียาผูอาย กษัตริย์เซียนหลัวแต่งราชทูตเข้ามาถวายราชบรรณาการเป็นสิ่งของพื้นเมือง พระราชทานเลี้ยงและพระราชทานสิ่งของกำนัลตามธรรมเนียม

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๕๓๗ หน้า ๓๖)

สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

๕๐. วันกุ่ยเว่ย เดือนห้า ปีที่ยี่สิบแปดแห่งรัชศกเฉียนหลง (๗ กรกฎาคม ๑๗๖๓/๒๓๐๖) กรมหู่ปู้และกรมอื่นได้ประชุมกันแล้ว เห็นควรอนุญาตตามที่หยางอิ้งจีข้าหลวงใหญ่กว่างตง กว่างซี ซึ่งมีหนังสือกราบบังคมทูลว่า “ไช่เฉิน เจียงเชิน ชาวบ้านและหวงซีเหลียนนักศึกษาอำเภอ[๑] หนันไห่ ได้บรรทุกข้าวจำนวนสองพันตั้นเศษจากกาลาป๋า[๒] เซียนหลัว ฯลฯ กลับเข้ามาที่กว่างตง เพื่อขายให้แก่ชาวบ้านเป็นการบรรเทาปัญหาปากท้อง จึงขอให้พระราชทานหมวกข้าราชการพลเรือนระดับ ๙ ซึ่งเป็นการให้กำลังใจ” ทรงเห็นชอบ

(จดหมายเหตุรัชกาลเกาจง “เกาจงสือลู่” บรรพ ๖๘๗ หน้า ๒๐)

---

[๑] มาจากภาษาจีนว่า เสี้ยน หมายถึง หน่วยการปกครองระดับที่เล็กกว่าเมืองและมณฑล

[๒] คือ กะหลาป๋า เป็นชื่อเรียกตามสำเนียงไทย หมายถึงเมืองปัตตาเวีย ปัจจุบันคือกรุงจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๕

จดหมายเหตุของคณะบาดหลวงฝรั่งเศส
ซึ่งเข้ามาตั้งครั้งแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาค ๒
คัดจาก “ประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙”

เรื่องขบถในเมืองสยาม จดหมายเมอสิเยอร์มาร์ติโน ถึงคณะบาทหลวงอาวุโสคณะการต่างประเทศฯ[๑]

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๙ (พ.ศ. ๒๒๓๒)

เรื่องเรียกนายพลเดส์ฟาร์จ[๒] ไปเมืองละโว้

เมื่อต้นเดือนพฤษภาคม ได้มีเสียงโจษกันเซ็งแซ่ว่าจะเกิดการสงครามขึ้น แลว่าข้าศึกจะมาจากทิศต่าง ๆ รอบข้าง บางทีว่าจะมาจากทิศนี้ บางทีก็ว่าจะมาจากทิศโน้น จากเมืองลาวบ้าง เมืองมอญบ้าง เมืองเขมรบ้าง แลเมืองอื่น ๆ ในเวลานั้นเจ้าพนักงานได้กะเกณฑ์ทหารเป็นอันมาก บรรดาขุนนางทุกคนต่างคนก็เรียกระดมคนของตัวเข้ามา แลยังมีเสียงลือกันว่าได้เกิดก๊กเกิดเหล่าทั่วพระราชอาณาเขต แลว่าราชบุตรบุญธรรมของพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคตซึ่งเป็นที่โปรดปรานมากนั้นก็เป็นหัวหน้าของคนเหล่าหนึ่ง ในขณะนั้นเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้มีจดหมายอ้างพระราชโองการของพระเจ้ากรุงสยามให้ขุนนางผู้ใหญ่ถือลงมาถึงนายพลเดส์ฟาร์จ ให้นายพลเดส์ฟาร์จเลือกทหารอย่างฉกรรจ์ ๑๐๐ คน แล้วให้รีบขึ้นไปยังเมืองละโว้ ฝ่ายเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเป็นคนที่จงรักภักดีต่อพระเจ้ากรุงสยามมาก จึงได้เลือกจัดทหารตามจำนวนที่ต้องการนั้นโดยทันที แล้วได้รีบยกไปตามพระราชโองการ ครั้นมาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน ซึ่งเป็นวันพฤหัสศักดิ์สิทธิ์ก่อนวันอีสเตอร์ ก็ได้เห็นราษฎรอลหม่านวุ่นวายกันมาก ยิ่งพวกราษฎรที่อยู่ตามตลาดแลในที่ประชุมชนต่างปั่นป่วนกันยิ่งกว่าพวกอื่น ต่างคนต่างวิ่งหนีดุจมีข้าศึกไล่ติดตามอยู่ เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเห็นดังนั้นก็ตกใจจึงร้องถามว่า *“อะไรกันมีคนกลัวข้าพเจ้าหรือ คนทั้งหลาย*

---

[๑] Journal de la mission. A.M.-E. vol. 859, p. 498.

[๒] Desfarges

เข้าใจว่าข้าพเจ้าจะมาทำศึกหรือ” เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจึงฝ่าคนเข้าไปจึงได้ยินพูดกันว่า พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเสียแล้ว แลเสียงที่พูดกันนี้ แม้จะเป็นความไม่จริงก็ดี แต่เป็นเสียงพูดกันอย่างเดียวดังนี้ทั่วไป จึงเกือบจะต้องเชื่อว่าเป็นความจริงเสียแล้ว เมื่อนายพลเดส์ฟาร์จได้เห็นการจลาจลแลได้ยินเสียงพูดดังนี้ จึงบอกกับขุนนางที่ถือหนังสือเมอสิเยอร์กงสต็องซ์มาส่งนั้นว่า ขอให้ไปบอกกับเจ้าเมือง แลขุนนางทั้งหลายที่อยู่ในกรุงให้ทราบว่า ที่นายพลเดส์ฟาร์จมาในคราวนี้ก็โดยมีพระราชโองการให้หาขึ้นไป แต่ครั้นมาถึงที่นี่แล้ว ก็มีความเสียใจที่สุดที่ได้ยินคนพูดกันว่าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเสียแล้ว แต่ในข้อนี้นายพลเดส์ฟาร์จก็ยังไม่แน่ใจแลหวังใจว่าจะเป็นข่าวที่ลือกันโดยไม่มีมูล แต่ถ้าหากว่าพระเจ้าแผ่นดินได้สวรรคตจริงซึ่งเป็นการธรรมดาของมนุษย์ในโลกนี้แล้ว ก็ยังมีเจ้าอีกสององค์ ซึ่งเป็นพระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สวรรคตไปแล้ว สมควรที่จะครองราชสมบัติได้ต่อไป แลนายพลเดส์ฟาร์จก็พร้อมที่จะรับคำสั่งจากเจ้า ๒ องค์นี้ต่อไป การที่นายพลเดส์ฟาร์จพูดดังนี้ก็ดูไม่เหมาะ แต่ก็พูดอย่างภาษาทหาร คือ พูดตรงจากหัวใจไม่อ้อมค้อมอย่างใดแลที่ใช้วาจาเช่นนี้ก็หาให้ผลร้ายอย่างใดไม่ พวกขุนนางที่รักษากรุงจึงได้ตอบว่าข่าวที่ลือนั้นเป็นข่าวไม่จริงเพราะพระเจ้าแผ่นดินยังมีพระชนม์อยู่ แต่คนอื่น ๆ ทั่วไปก็คงยังยืนยันว่าสวรรคตแล้ว ท่านนายพลเดส์ฟาร์จจึงลังเลใจไม่ทราบว่าจะเชื่อข้างใด

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๓)

นายพลเดส์ฟาร์จไม่ยอมไปเมืองละโว้

นายพลเดส์ฟาร์จต้องการทราบความให้แน่ จึงกลับลงเรือล่องน้ำลงไปพักอยู่ที่ด่านภาษีซึ่งอยู่ใต้ลงมาลิเยอ ๑ แล้วจึงได้จัดนายทหารให้ขึ้นไปยังเมืองละโว้ ถือหนังสือไปให้เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ นายทหารผู้นั้นได้กลับลงมาโดยเร็ว ถือหนังสือตอบมาจากเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ด้วย ในจดหมายนั้นมีใจความว่า พระเจ้ากรุงสยามยังมีพระชนม์อยู่ หาได้สวรรคตไม่ แลให้นายพลเดส์ฟาร์จรีบขึ้นไป เพราะพระเจ้ากรุงสยามจะต้องการกำลังของนายพลเดส์ฟาร์จ แต่ถึงดังนั้นนายพลเดส์ฟาร์จก็หาเชื่อเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ไม่ เพราะข่าวที่ลือว่าสวรรคตนั้นเป็นข่าวที่พูดกันเป็นเสียง

เดียวทั้งหมดยากที่จะไม่เชื่อได้ แลอีกประการหนึ่ง นายทหารที่นำจดหมายลงมาก็ได้รายงานว่า ตนได้ไปถึงเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ในเวลา ๒ ยาม พอเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้อ่านหนังสือของนายพลเดส์ฟาร์จเสร็จแล้ว ก็ได้เขียนตอบด้วยตัวเองทันที หาได้เข้าไปยังพระราชวังเพื่อกราบทูลให้พระเจ้ากรุงสยามทรงทราบในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไม่ ซึ่งเป็นเหตุกระทำให้น่าสงสัยว่าเมอสิเยอร์กงสต็องซ์คงจะเรียกทหารขึ้นไปสำหรับป้องกันตัวเมอสิเยอร์กงสต็องซ์เอง แลข้อสงสัยนี้ก็น่าจะเป็นจริง เพราะได้ทราบมาว่าในพระราชวังเกิดการแตกร้าวในระหว่างขุนนาง ทั้งเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็เกี่ยวในการที่แตกร้าวนี้ด้วย ท่านนายพลเดส์ฟาร์จ ผู้บัญชาการกองทหารของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงไม่ยอมที่จะไปเป็นผู้บังคับการทหารสำหรับรักษาตัวเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ อีกประการหนึ่ง นายพลเดส์ฟาร์จก็ได้เคยถูกเมอสิเยอร์กงสต็องซ์หลอกมาหลายครั้งแล้ว จึงเกรงว่าในครั้งนี้ซึ่งเป็นคราวที่สำคัญจะถูกเมอสิเยอร์กงสต็องซ์หลอกอีกก็จะเป็นได้ ทั้งการที่ขุนนางแตกร้าวกัน แลราษฎรพลเมืองก็เตรียมซ่อนอาวุธกันอย่างเงียบ ๆ เป็นการที่ทราบกันมานานแล้ว ท่านนายพลเดส์ฟาร์จถือว่าตัวเป็นชาวต่างประเทศไม่ต้องการที่จะมาเกี่ยวข้องด้วยในการเช่นนี้ จึงไม่ยอมขึ้นไปยังเมืองละโว้ เพื่อป้องกันมิให้ทหารต้องเข้าด้วยกับพวกเหล่าร้าย อีกประการหนึ่ง นายทหารที่นายพลเดส์ฟาร์จได้จัดให้ถือจดหมายไปส่งเมอสิเยอร์กงสต็องซ์นั้น ได้มารายงานว่าตามทางที่ไปนั้น นายทหารผู้นั้นได้พบคนถืออาวุธซ่องสุมกันหลายแห่ง แลครั้งหนึ่งนายทหารผู้นั้นอยากรับประทานน้ำ จึงได้ตัดทางลัดเข้าบ้านซึ่งเห็นอยู่ใกล้ ๆ เพื่อไปหาน้ำรับประทาน ม้าเกือบเหยียบศีรษะคนแตกเพราะคน ๆ นี้นอนคว่ำอยู่กับดิน นายทหารผู้นั้นตกใจจึงมองซ้ายแลขวาก็เห็นคนนอนคว่ำอยู่อย่างนี้เป็นอันมาก เมื่อได้เห็นดังนี้แล้วนายทหารผู้นั้นก็หายอยากน้ำทันที จึงไม่คิดการอื่นนอกจากจะเร่งให้ม้าไปเสียให้พ้นจากที่นี้ เพื่อไปเข้าทางเดิมต่อไปเท่านั้น เพราะเหตุดังที่บรรยายมานี้แลเหตุอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ท่านนายพลเดส์ฟาร์จจึงได้ตกลงใจกลับไปยังป้อมที่เมืองบางกอก

ข้าพเจ้าจะต้องกล่าวเพิ่มเติมในที่นี้ว่า นายพลเดส์ฟาร์จมีความหนักใจมากที่ตัวได้กระทำการอย่างนี้ จึงได้มาหารือต่อบรรดาท่านสังฆราชว่าจะควรทำอย่างไรดี บรรดาท่านสังฆราชจึงได้แนะนำให้กลับไปอยู่ที่ป้อมตามเดิม แลว่าตัวเป็นชาว

ต่างประเทศไม่ควรจะไปเกี่ยวข้องในการของแผ่นดิน เว้นแต่ได้เห็นประจักษ์แน่แล้วว่าจะต้องไปช่วยพระเจ้ากรุงสยามจึงควรจะไป

ต่อนั้นมา เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็กำชับเร่งให้นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นไปยังเมืองละโว้ไม่หยุดหย่อนเลย เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้มีจดหมายเร่งมาเป็นหลายครั้ง แต่ท่านนายพลเดส์ฟาร์จยังไม่เห็นมีเหตุอย่างใดที่จะทำให้เชื่อถ้อยคำของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ จึงได้ปฏิบัติตามความคิดเดิม คงอยู่ในป้อมนั้นต่อไป

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๔)

ว่าด้วยการก่อการของออกพระเพทราชา

การอันไม่แน่นอนว่าพระเจ้าแผ่นดินจะสวรรคตจริงหรือไม่นั้น ก็ยังคงไม่แน่อยู่อย่างนั้นเอง บางคนก็พูดว่าสวรรคตแล้ว บางคนก็พูดว่ายังมีพระชนม์อยู่ จนเหลือที่จะรู้ได้ว่าจะควรเชื่อข้างฝ่ายใด ในระหว่างนี้เสียงที่พูดว่าจะเกิดศึกในระหว่างก๊กเหล่าต่าง ๆ นั้นก็ยังคงมีอยู่ บรรดาผู้คนที่เตรียมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ก็เพิ่มมากขึ้นทุกที อำนาจของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็น้อยลงโดยเห็นได้แก่ตา เมอสิเยอร์กงสต็องซ์จะออกคำสั่งอย่างใดก็หามีผู้ใดทำตามคำสั่งไม่ แต่ถึงดังนี้โดยความหยิ่งของตัวหรือโดยความโง่เขลาก็ตาม แต่ก็ต้องการจะหาประโยชน์จากชาวต่างประเทศอยู่เสมอ ยิ่งเป็นคนที่ถือศาสนาคริสต์แล้ว เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็ชอบหลอกนัก เพราะไปเข้าใจเสียว่าพวกนี้ไม่รู้ในเหตุการณ์ที่กำลังเป็นอยู่ในราชสำนัก แลก็อวดอ้างอยู่เสมอว่าตัวยังมีอำนาจอยู่อย่างเดิม

มีเสียงคนพูดกันว่า พระเจ้ากรุงสยามรู้สึกพระองค์ว่าประชวรมาก จึงได้ทรงมอบราชการแผ่นดินให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ที่ได้ทำราชการมาช้านานแล้วคนหนึ่งชื่อ ออกพระเพทราชา แลทรงมอบให้บุตรของพระเพทราชาชื่อหลวงสรศักดิ์ด้วย ที่จริงตั้งแต่นี้มาก็เห็นแต่ท่านทั้ง ๒ นี้ออกว่าราชการทั้งฝ่ายหน้าแลฝ่ายใน แลใช้คนนั้นไปนี่ใช้คนนี้ไปโน่น แต่คงใช้ในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินอยู่เสมอ ในขณะนี้ก็เกิดมีเสียงเล่าลือว่า พระราชบุตรบุญธรรมของพระเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า พระปีย์ กำลังซ่องสุมผู้คนเป็นอันมาก โดยเกณฑ์มาจากพิษณุโลกซึ่งเป็นเมืองเกิดของท่าน แลเป็นเมืองที่บิดา

ของพระปีย์มีอำนาจมาก ยังมีเสียงลือกันต่อไปอีกว่าเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็เป็นพรรคพวกของพระปีย์ด้วย แต่อย่างไรก็ดี ถึงพวกเราจะคอยสืบสักปานใดก็ตาม ก็ไม่ได้ความแน่ชัดจนอย่างใดเลย ที่จริงเคยแต่ได้ยินพูดกันมาช้านานแล้วว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้ว บรรดาพระอนุชาคงจะต้องได้ครองราชสมบัติต่อไป ส่วนพระปีย์นั้นไม่ได้เคยออกจากพระราชวังเลย แต่อยู่ใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดินเสมอ แต่การที่ลือกันว่าพระปีย์กำลังซ่องสุมผู้คนนั้น พระปีย์จะออกคำสั่งเป็นการลับหรืออย่างใด ข้าพเจ้าไม่ทราบเป็นการแน่ได้

ท่านขุนนางผู้ใหญ่ออกพระเพทราชาก็ระดมคนจากทั่วทิศ แลทำอำนาจมากขึ้นทุก ๆ วัน แต่ที่ออกพระเพทราชาทำการทั้งนี้ก็โดยอ้างพระราชโองการเสมอไป แลอ้างว่าทำการเพื่อรักษาราชบัลลังก์มิให้ตกไปถึงคนอื่นที่ไม่ควรจะครองราชสมบัตินั้น

ในระหว่างที่กำลังวุ่นวายกันอยู่ ณ เมืองละโว้นั้น ฝ่ายพระอนุชาผู้น่าสงสารของพระเจ้าแผ่นดินก็ประทับอยู่ที่วังที่กรุงศรีอยุธยาอย่างเงียบ ๆ แลพูดกันว่าพระอนุชาองค์เล็ก ซึ่งเห็นพร้อมกันว่าจะได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อไปเพราะองค์ใหญ่ทรงพิการนั้น ได้ทรงแต่งงานกับเจ้าหญิงพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน คือเป็นพระภาคิไนยของพระองค์ แลทั้ง ๒ องค์นี้อยู่ด้วยกันอย่างรักใคร่กันอันสนิท เหตุการณ์เป็นอยู่ดังนี้หลายวัน ครั้นภายหลังพระอนุชาองค์เล็กได้ถูกเชิญให้ขึ้นไปยังพระราชวังเมืองละโว้ นัยว่ามีพระราชโองการให้เสด็จขึ้นไป แลพูดกันว่าการที่เชิญเสด็จขึ้นไปคราวนี้ก็เพื่อไปรับมอบราชสมบัติ เพราะออกพระเพทราชาได้ส่งผู้คนลงมารับเสด็จเป็นเกียรติยศเป็นอันมาก แลยังพูดกันต่อไปว่า ออกพระเพทราชาได้ถือน้ำพิพัฒน์สัตยายอมตัวเป็นข้าของท่านพระอนุชาแล้ว

การเรื่องนี้ได้เกิดตั้งแต่วันที่ ๑๕ เมษายน ตลอดจนถึงวันที่ ๑๕ แลที่ ๒๐ พฤษภาคม ในระหว่างนี้ข่าวเล่าลือถึงพระอาการของพระเจ้าแผ่นดินก็ยังแตกต่างกันอยู่เสมอ ในชั้นแรกก็มีคนเชื่อกันจริงว่าได้สวรรคตเสียแล้ว แต่ภายหลังผู้ที่ทราบเรื่องภายในจึงทราบแน่ว่ายังหาได้สวรรคตไม่ แต่ทรงพระประชวรพระอาการหนักมากหมดหวังที่จะหายพระประชวรได้ แลได้ทราบต่อไปว่าพระเจ้าแผ่นดินตกอยู่ใน

เงื้อมมือและอำนาจของออกพระเพทราชา[๑]

ในระหว่างนั้น คือ ตั้งแต่วันที่ ๑๕ ถึงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ออกพระเพทราชามีอำนาจสิทธิ์ขาดในพระราชวังแล้ว จึงได้สั่งให้จับตัวพระปีย์ผู้เป็นราชบุตรบุญธรรมของพระเจ้าแผ่นดินสยาม เขาเล่ากันว่า เวลานี้พระปีย์รู้ตัวว่ามีผู้ที่จะคิดทำร้าย จึงคิดป้องกันตัวโดยไม่ออกจากห้องพระประชวรเลย เพราะเชื่อว่าคงไม่มีใครอาจจะเข้าไปได้แลพระปีย์ก็อยู่ชิดกับพระเจ้าแผ่นดินทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ออกห่างจากพระองค์เลย แต่ครั้นวันหนึ่งเป็นเวลาที่กรรมจะมาถึงตัว จะมีเหตุจำเป็นอย่างใดไม่ทราบ พระปีย์ก็เดินไปทางพระทวาร พอก้าวเท้าข้ามพระทวาร พวกเจ้าพนักงานซึ่งคอยจ้องอยู่แล้วนั้นก็มาจับตัวลากออกไปพ้นพระทวาร ซึ่งเป็นแห่งที่พวกนี้ควรจะกลัวเกรงไม่ควรจะกล้าเข้าไปเลย แล้วก็พาพระปีย์ไปประหารชีวิตเสียในที่อื่น

---

[๑] สมเด็จพระนารายณ์เสด็จสวรรคตเมื่อเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) ได้ถวายพระเพลิงเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ค.ศ ๑๖๙๐ (พ.ศ. ๒๒๓๓) ในการถวายพระเพลิงนี้ เมอสิเยอร์มาร์ติโนเล่าว่าดังนี้

"เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ได้จัดการถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งได้เสด็จสวรรคตตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) การถวายพระเพลิงนี้ได้ทำการอย่างใหญ่โตงดงามมาก เจ้าพนักงานได้เตรียมการถวายพระเพลิงนี้ถึง ๑๘ เดือน พระเมรุนั้นทำเปนรูปพีระมิด คือ ฐานใหญ่ ยอดแหลม มีหลายหลัง เรียงกันเป็นแถว ใช้เสาต้นใหญ่ ๆ แลฐานก็วางคานใหญ่ นอกนั้นใช้ไม้ไผ่ทั้งสิ้น จำนวนไม้ไผ่ที่ใช้นั้นเป็นจำนวนมากจนนับไม่ถ้วน พระเมรุนั้นปิดด้วยกระดาษสีแลกระดาษทอง แต่ที่จริงก็ทาสีให้ดูเหมือนปิดทอง ถ้ามองดูก็ดูงามแก่ลูกตามาก พระเมรุใหญ่ที่อยู่กลางนั้นเขาพูดกันว่า สูงถึง ๔๓ วา ในพระเมรุองค์กลางนี้ได้กั้นเป็นห้องใหญ่ ที่กลางห้องได้กองไม้หอมสำหรับเป็นที่ถวายพระเพลิง

พวกเรามีความน้อยใจเป็นอันมากที่ได้ทราบว่า ในห้องสำหรับถวายพระเพลิงนี้ เจ้าพนักงานได้เอารูปอย่างงามๆ ที่เกี่ยวด้วยการศาสนาของเรา แลรูปพระเยซูเจ้าตรึงอยู่กับไม้กางเขนมาแขวนไว้ในที่นี้ การที่ทำเช่นนี้ก็ด้วยความเกลียดแลดูถูก เพื่อสำหรับเอามาประจานให้มหาชนทุกชาติทุกภาษาที่มาช่วยในการถวายพระเพลิงนี้ได้มาเห็นแลเยาะเย้ยต่างๆ แลยังไม่ใช่แต่เท่านี้ แต่เจ้าพนักงานมีความประสงค์จะประจานด้วย จึงได้เอารูปของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแลรูปขุนนางเจ้านายผู้ใหญ่ของฝรั่งเศสมาแขวนไว้ด้วย

ก่อนที่จะถวายพระเพลิงสัก ๓ เดือน ได้มีความหวังใจกันว่า ในวันถวายพระเพลิงนั้นจะได้มีการปล่อยนักโทษทั้งหมด แต่ครั้นถึงวันงานความหวังอันนี้ก็ดับสูญไป เพราะพวกนักโทษก็คงยังต้องจำขื่อคาแลโซ่ตรวนอยู่ตามเดิม แต่ในวันงานนั้นกลับเพิ่มเครื่องจองจำแก่นักโทษมากขึ้นกว่าเก่า คงจะเป็นด้วยเจ้าพนักงานเกรงว่าจะเกิดการวุ่นวายจลาจลขึ้น (A.M.-E. vol. 854, p. 540.)

ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมานี้ก็ตามเสียงที่บอกเล่ากันต่อ ๆ มา แต่ที่จะพูดได้ตามที่ทราบว่าเป็นความจริงนั้น ก็คือว่าออกพระเพทราชาได้มีคำสั่งให้จับพระปีย์มาพิจารณาแล้วก็ให้ประหารชีวิตพระปีย์เสีย

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๕ - ๑๘๖)

เรื่องการจับแลฆ่าฟอลคอน

ในขณะนั้นเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ก็ถูกจับแลถูกประหารชีวิตอย่างเดียวกับพระปีย์ คือออกพระเพทราชาได้จัดให้คนไปซุ่มอยู่ในพระราชวัง แล้วให้คนไปเรียกเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ โดยอ้างพระราชโองการรับสั่งให้หาเมอสิเยอร์กงสต็องซ์หมายว่ารับสั่งให้หาจริง ก็รีบเข้าไปยังพระราชวัง แต่พอก้าวเข้าไปในพระราชวังเท่านั้น เจ้าพนักงานแขนลาย (ก็คือเจ้าพนักงานหน่วยลาดตระเวนของสยาม) ก็กรูออกมาจับแล้วผูกมัดไว้แน่น แล้วได้เอาไปขังไว้ยังคุกจำไว้ ๕ ประการ อย่างแบบธรรมเนียมของเมืองนี้ แต่หาได้ประหารชีวิตโดยทันทีเหมือนอย่างพระปีย์ไม่ ออกพระเพทราชาได้เอาเมอสิเยอกงสต็องซ์จำไว้ชั่วเวลาหนึ่ง แลได้ทำการทรมานอย่างสาหัสหลายครั้ง บางคนกล่าวว่าตายด้วยทนความทรมานไม่ไหวนี้เอง จะอย่างไรก็ตาม แต่เป็นการแน่ว่าเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้รับความทรมานอย่างสาหัสแล้วจึงได้ตายภายหลัง

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๗)

เรื่องจับพวกชาวยุโรปแลผู้นับถือศาสนาคริสต์

แล้วเจ้าพนักงานได้จับนายทหารฝรั่งเศสบางคนซึ่งอยู่ที่เมืองละโว้ โดยคนเหล่านี้เป็นผู้บังคับทหารรักษาพระองค์ ทั้งเป็นผู้สอนเพลงอาวุธแลสอนท่าของทหารด้วย แล้วก็จับชาวยุโรปบางคนซึ่งเป็นคนชาติอังกฤษแลชาติอื่น ๆ ด้วย พวกนี้เป็นคนประจำตัวเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ ลงท้ายที่สุด เจ้าพนักงานก็ได้จับชาวยุโรปที่ถือศาสนาคริสต์ทั้งหมด ทั้งพวกแขกคริสต์แลพวกอื่น ๆ ที่ถือศาสนาคริสต์ที่อยู่ยังเมืองละโว้ เว้นแต่พวกฮอลันดาหาได้ถูกจับไม่ เพราะพวกนี้ต่อสู้ไม่ยอมให้จับ

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๗)

เรื่องออกพระเพทราชาเรียกให้เมอสิเยอร์ เดอ ลียอนน์ขึ้นไปหา

ในขณะนั้นออกพระเพทราชาได้ให้เขียนจดหมายใช้ถ้อยคำอย่างอ่อนหวานไปยังมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส แลมงแซนเญอร์ เดอ โรซาลี[๑] เชิญให้ท่านสังฆราชทั้ง ๒ ขึ้นไปยังเมืองละโว้โดยเร็ว มงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส ไม่ใคร่จะสบาย มงแซนเญอร์ เดอ โรซาลีจึงได้ขึ้นไปยังเมืองละโว้แต่คนเดียว เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม มงแซนเญอร์ เดอ โรซาลีได้ออกเดินทาง เมื่อไปถึงเมืองละโว้นั้น การต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วนั้นเป็นเรื่องที่เสร็จไปแล้วทั้งนั้น เว้นแต่เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ยังไม่ตายแต่จวนอยู่แล้ว พอท่านสังฆราช เดอ โรซาลีไปถึงเมืองละโว้ เจ้าพนักงานก็พาตรงเข้าไปยังออกพระเพทราชา ๆ ได้พูดด้วยเสียงดังแลเสียงอย่างโกรธถึงความประพฤติของพวกฝรั่งเศส คือเรื่องนายพลเดส์ฟาร์จไม่ยอมพากองทหารขึ้นไปยังเมืองละโว้ตามคำสั่ง แต่นายพลเดส์ฟาร์จก็พูดว่าที่มาอยู่เมืองสยามก็เพื่อประสงค์จะรับราชการของพระเจ้ากรุงสยามเท่านั้น แต่ถึงพูดดังนี้ก็ไม่มาตามคำสั่ง ออกพระเพทราชาจึงบอกให้ท่านสังฆราช เดอ โรซาลี ระวังตัวให้มาก แลให้ท่านสังฆราชพูดแลเขียนจดหมายถึงนายพลเดส์ฟาร์จ ให้นายพลเดส์ฟาร์จทำการตามพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินให้จงได้ ออกพระเพทราชาจะทำการสิ่งใดแลจะพูดว่ากระไรคงอ้างพระราชโองการอยู่เสมอ แล้วออกพระเพทราชาจึงพูดด้วยเสียงอันดังว่า *“ถ้านายพลเดส์ฟาร์จไม่ทำตามพระราชโองการแล้ว พระเจ้ากรุงสยามจะกริ้วมาก แลจะกริ้วพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แลจะได้เอาพวกบาทหลวงฝรั่งเศสมัดไว้ที่ปากกระบอกปืนด้วย”* ท่านสังฆราช เดอ โรซาลีจึงได้ตอบว่า จะสั่งอะไรกับนายพลเดส์ฟาร์จไม่ได้ ได้แต่พยายามพูดจาเกลี้ยกล่อมให้นายพลเดส์ฟาร์จทำตามคำสั่งเท่านั้น

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๗)

---

[๑] เมอสิเยอร์ เดอ ลียอนน์ ได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยมงแซนเญอร์ลาโน เมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) แลรับตำแหน่งสังฆราชเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) แต่เมอสิเยอร์ เดอ ลียอนน์ไม่ยอมรับสองหน้าที่นี้ ต่อมา ค.ศ. ๑๖๙๖ (พ.ศ. ๒๒๓๙) จึงได้รับเป็นสังฆราช เดอ โรซาลี (Mgr. de Rosalie)

ว่าด้วยออกพระเพทราชาเรียกนายพลเดส์ฟาร์จ

ออกพระเพทราชาจึงสั่งให้ท่านสังฆราชกลับลงไปยังเมืองบางกอกโดยทันที แลจัดให้ขุนนางที่เคยไปยังเมืองฝรั่งเศสแล้วควบคุมสังฆราชลงไปด้วย บางคนก็พูดว่ามีกองทหารนำหน้าแลตามหลังไปด้วย แต่ทหารเหล่านี้ไปอย่างลับ ๆ เพื่อคอยจับพวกฝรั่งเศสในเวลาที่นายพลเดส์ฟาร์จจะไม่ยอมทำตามที่ออกพระเพทราชาต้องการ เมื่อนายพลเดส์ฟาร์จได้ทราบความแล้ว ก็มีความหนักใจมากไม่ทราบว่าจะทำประการใด จึงได้เรียกนายทหารผู้ใหญ่มาประชุม ลงท้ายที่สุดนายพลเดส์ฟาร์จก็ตกลงใจว่า จะขึ้นไปยังเมืองละโว้กับบุตรชายคนหนึ่ง (บุตรคนเล็กได้ถูกจับที่เมืองละโว้แล้ว) แลจะไปพร้อมด้วยท่านสังฆราช เดอ โรซาลีกับขุนนางที่ลงมาตามนั้นด้วย

เมื่อนายพลเดส์ฟาร์จพร้อมด้วยมงแซนเญอร์ เดอ โรซาลี แลขุนนางได้ขึ้นไปถึงเมืองละโว้ เจ้าพนักงานก็พาเข้าไปยังพระราชวังตรงเข้าไปหาพระเพทราชา ๆ พูดเสียงโกรธมาก ถามนายพลเดส์ฟาร์จว่า เหตุใดจึงไม่นำกองทหารมาแต่มาผู้เดียวเช่นนี้ แลพูดต่อไปว่าถ้านายพลเดส์ฟาร์จไม่ทำด้วยความเต็มใจ ออกพระเพทราชาจะใช้กำลังบังคับให้ทำให้จงได้ แลอย่าให้นายพลเดส์ฟาร์จทะนงตัวนัก แลอย่าเข้าใจว่าป้อมนั้นจะคุ้มครองได้ เพราะถึงว่านายพลเดส์ฟาร์จจะมีป้อมชนิดนั้นสัก ๑๐ ป้อม ก็จะเอานายพลเดส์ฟาร์จออกจากป้อมให้จงได้ แล้วออกพระเพทราชาได้ให้เจ้าพนักงานอ่านข้อหากล่าวโทษนายพลเดส์ฟาร์จ แลทหารฝรั่งเศสหลายข้อ แต่ออกพระเพทราชาก็หาได้ให้นายพลเดส์ฟาร์จมีเวลาแก้ข้อหาเหล่านั้นไม่ ซึ่งเป็นการจะแก้ได้โดยง่าย นายพลเดส์ฟาร์จเป็นแต่ตอบว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสผู้เป็นเจ้าเหนือหัวได้จัดให้กองทหารมาโดยมีน้ำพระทัยอันดีแลโดยรักใคร่พระเจ้ากรุงสยาม แต่เมื่อกองทหารเหล่านี้ไม่เป็นที่ไว้ใจของเจ้าพนักงานแล้ว นายพลเดส์ฟาร์จอยากจะทำให้คนทั้งพระราชอาณาจักรแลทั้งโลกเห็นในพระทัยอันเที่ยงตรงของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแลในความซื่อสัตย์สุจริตของนายพลเดส์ฟาร์จ เพราะฉะนั้นขอให้จัดหาเรือมาไว้จะเช่าหรือจะซื้อก็ตาม แล้วนายพลเดส์ฟาร์จก็จะลงเรือโดยทันทีพร้อมด้วยพลทหารแลข้าวของสมบัติของตัว การที่นายพลเดส์ฟาร์จพูดเช่นนี้ ออกพระเพทราชาก็หายอมไม่ มีแต่จะเกี่ยวเข็ญให้นายพลเดส์ฟาร์จคุมกองทหารขึ้นไปให้จงได้ แลจะบังคับให้นายพลเดส์ฟาร์จมีหนังสือถึงรองผู้บังคับการ สั่งให้คุมทหารขึ้นมาทันที แลพูดต่อ

ไปว่าถ้านายพลเดส์ฟาร์จไม่กระทำตามก็จะจับตัวใส่คุกเสีย นายพลเดส์ฟาร์จจึงตอบว่าถึงจะมีจดหมายสั่งให้รองผู้บังคับการคุมทหารขึ้นมา รองผู้บังคับการก็คงจะไม่ทำตามคำสั่ง เพราะในการเช่นนี้จะสั่งอะไรกันไม่ได้ เพราะตัวอยู่นอกป้อมเสียแล้ว ทั้งเมื่อเวลาจะลงเรือมาเมืองละโว้นั้น นายพลเดส์ฟาร์จได้พูดไว้กับขุนนางที่ลงไปเรียกว่านายพลเดส์ฟาร์จจะสั่งการแก่ทหารไม่ได้เสียแล้ว เพราะฉะนั้นการที่จะให้กองทหารขึ้นมานั้นมีทางอยู่อย่างเดียวซึ่งเป็นทางดีที่สุด ก็คือต้องให้นายพลเดส์ฟาร์จลงไปเรียกเองเท่านั้น แลถ้าไม่เชื่อแล้วนายพลเดส์ฟาร์จยอมให้บุตรสองคนไว้เป็นประกัน เมื่อได้โต้เถียงกันอยู่ช้านานก็เป็นอันตกลงตามความเห็นนายพลเดส์ฟาร์จ

นายพลเดส์ฟาร์จได้กลับลงไปยังบางกอก พร้อมด้วยผู้คนดุจเมื่อขึ้นมาเมืองละโว้ คือ มีมงแซนเญอร์ เดอ โรซาลี (ยังมีเมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ[๑] อีกคนหนึ่งด้วย) ขุนนางสยาม ๒ คน กับเรือใหญ่คุมไปด้วย ๕ ลำ

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๘)

ว่าด้วยมงแซนเญอร์ลาโนถูกเรียกไปเมืองละโว้

ฝ่ายมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสถึงแม้ว่ายังป่วยอยู่ก็จริง แต่ก็ถูกเรียกให้ขึ้นไปยังเมืองละโว้อีก แลให้ไปพร้อมกับพวกบาทหลวงที่เข้าใจภาษาสยาม การเรียกคราวนี้ดูเป็นการด่วนมาก เพราะฉะนั้นมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสจึงได้ออกเรือเมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พร้อมด้วยเมอสิเยอร์แฟร์เรอซ์[๒] แลเมอสิเยอร์ เลอ เชอวาลิเยร์[๓] ในระหว่างกลางทางนั้นได้พบนายพลเดส์ฟาร์จกับคนทั้งหลายดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งจะล่องลงมาเมืองบางกอก

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๙)

---

๑ de la Vigne
๒ Ferreux
๓ Le Chevalier

เรื่องนายพลเดส์ฟาร์จมาถึงเมืองบางกอก

ครั้นนายพลเดส์ฟาร์จได้กลับมาถึงป้อมที่เมืองบางกอกแล้ว บรรดานายทหารทุกคนก็คัดค้านว่าไม่ควรจะกลับขึ้นไปยังเมืองละโว้อีก แลอ้างเหตุว่าการที่จะให้นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นไปพร้อมกับทหารตัวดี ๆ นั้น ก็ไม่มีประสงค์อย่างอื่นนอกจากจะคิดการร้าย นายทหารทั้งหมดได้แสดงตัวว่าเต็มใจที่จะรักษาป้อมไว้ แลยอมตายด้วยถืออาวุธอยู่ในมือ ดีกว่าที่จะให้เขาฆ่าตายอย่างทหารเลวทั่วไป เมื่อนายพลเดส์ฟาร์จได้ฟังดังนั้น ก็ยอมสละบุตรสองคนที่ได้ให้ไว้เป็นประกันที่เมืองละโว้ ดีกว่าที่จะพาพลทหารไปให้เขาฆ่าฟัน เมื่อได้ทำความตกลงในใจเช่นนี้แล้ว จึงได้เรียกทหารมารวมกอง เพราะทหารเหล่านี้ได้แยกกันรักษาป้อม ๒ แห่ง แล้วจึงนำทหารออกจากป้อมที่อยู่ฝั่งข้างเมืองบางกอก ไปรวมอยู่ในป้อมฝั่งโน้นแล้วได้จัดการปิดป้อมไม่ให้คนเข้า แลแสดงตัวว่าจะไม่ยอมขึ้นไปยังเมืองละโว้ แลถ้าออกพระเพทราชาไม่ให้เรือตามที่ขอไว้ นายพลเดส์ฟาร์จกับพลทหารก็จะต่อสู้อย่างแข็งแรง ข้าพเจ้าจะต้องกล่าวด้วยว่าเมื่อเวลาจะยกกองทหารออกจากป้อมฝั่งข้างเมืองบางกอกนั้น นายพลเดส์ฟาร์จได้สั่งให้ขนเครื่องศัสตราวุธแลกระสุนดินดำไปด้วย ส่วนปืนใหญ่นั้นได้จัดการทำลายแล้วทิ้งน้ำ ยังมีปืนใหญ่กระบอกหนึ่งใช้กระสุนหนักถึง ๑๑๒ ปอนด์ ปืนกระบอกนี้นายพลเดส์ฟาร์จได้ให้เจาะแลทำลายเสียด้วย

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๙)

การต่อสู้กันครั้งแรก[๑]

ฝ่ายพวกสยามซึ่งอยู่ในแถบเหล่านี้เป็นอันมากนั้น พอเห็นพวกฝรั่งเศสยกออกจากป้อมแล้ว ก็นำปืนเข้าไปตั้งในป้อม ไม่ช้าพวกฝรั่งเศสก็ยิงปืนออกไปหลายนัด พวกสยามก็ยิงตอบ เป็นอันเริ่มต้นที่ได้รบกัน ข่าวที่เกิดยิงกันที่เมืองบางกอกนั้นก็ได้ทราบไปถึงพระราชวัง ณ เมืองละโว้ กระทำให้เป็นการแตกตื่นกันทั่วไป ในครู่เดียวก็ได้จัดการเกณฑ์ทหาร ไม่เลือกว่าชาติใดที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาก็ถูกเกณฑ์ทั้งสิ้น พวกที่มีมากนั้นคือ พวกแขกมัวร์ แขกมลายู พวกจีน มอญ แลสยาม แลยังมีพวกโปรตุเกสที่เป็นคริสเตียนก็เข้าเป็นทหารมาก มีคนพูดกันว่าเรือรบ ๒ ลำ ซึ่งนายเรือ

---

[๑] A.M.-E. vol. 862, p. 237.

แลลูกเรือเป็นชาวอังกฤษ พึ่งกลับมาจากเมืองเขมรในราชการของพระเจ้าแผ่นดิน ควรจะกลับออกไปแล้ว แต่ก็หาได้ไปไม่ ฝ่ายพวกฮอลันดาซึ่งเป็นศัตรูของเราแต่ไม่ใช่ศัตรูโดยเปิดเผย ก็ได้ฉวยโอกาสนี้สำหรับกัดเราโดยเป็นธุระหาทั้งอาวุธแลคนส่งให้แก่สยามมากที่สุดที่จะจัดหาได้ ในเวลานั้นก็ไม่ได้เห็นอย่างอื่นนอกจากการขนอาวุธแลเห็นคนถืออาวุธวิ่งไปข้างโน้นข้างนี้ เสียงอึกทึกครึกโครมทั่วไป ถ้าจะฟังจากเสียงที่เอะอะกันแลเสียงที่พูดกันแล้ว ดูเหมือนพวกฝรั่งเศสในเมืองบางกอกจะต้องละเอียดเป็นผงในทันทีนั้นเอง คนโดยมากก็ใช้คำหมิ่นประมาทพวกฝรั่งเศส แลพูดด้วยว่าในไม่ช้าก็จะจับพวกฝรั่งเศสมัดมือมัดเท้าให้หมด ถึงจะมีเสียงเช่นนี้สักปานใดก็หาได้ทำให้พวกฝรั่งเศสในป้อมหวาดหวั่นอย่างใดไม่ แต่สิ่งที่ทำให้พวกฝรั่งเศสลำบากใจแลกลัวนี้ ก็ที่เห็นว่าป้อมนั้นหาได้แน่นหนาเท่าไรไม่ เพราะมีช่องเปิดอยู่ถึงสามสี่แห่ง ทั้งกระสุนดินดำแลเสบียงอาหารก็มีน้อย แลคนที่จะรักษาหน้าที่ก็ไม่เพียงพอ เพราะในเวลานั้นมีทหารอยู่ไม่เกิน ๒๐๐ ถึง ๒๕๐ กว่าคน ทั้ง ๆ ที่ตอนออกจากเมืองฝรั่งเศสมีจำนวนถึง ๖๐๐ คน แต่ในระหว่างเดินทางได้ตายเสียกว่า ๑๐๐ คน แลตั้งแต่มาอยู่ในเมืองสยามก็ได้ตายเสียอีก ๑๐๐ คน ได้แบ่งให้ไปประจำอยู่ที่เมืองมะริดเสีย ๑๕๐ คน แลอีก ๖๐ คนนั้น ได้ลงเรือหลวงไปลาดตระเวนตามชายทะเลตั้งแต่เดือนมีนาคม แลในเวลานี้ก็ยังหากลับมาไม่

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๘๙ - ๑๙๐)

เรื่องออกพระเพทราชาจัดให้มงแซนเญอร์ลาโนลงไปบางกอก

พอออกพระเพทราชาได้ทราบข่าวถึงเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองบางกอก จึงได้ให้เจ้าพนักงานคุมมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสลงไปเมืองบางกอก เพื่อให้ไปพูดจาว่ากล่าวกับนายพลเดส์ฟาร์จ เพราะออกพระเพทราชาเข้าใจว่ามงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสคงจะพูดจาให้นายพลเดส์ฟาร์จเชื่อถ้อยฟังคำได้ดีกว่ามงแซนเญอร์ เดอ โรซาลี แต่ไม่ทราบว่าจะเป็นคำสั่งของผู้ใด พอจวนจะมาถึงเมืองบางกอกพวกเจ้าพนักงานที่ออกพระเพทราชาให้คุมมานั้น ได้ปล้นมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสกลางทาง จับเอาบ่าวไพร่ผู้คนของท่านสังฆราชทุบตีแลจำไว้ครบ ๕ ประการ

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๙๐)

เรื่องออกพระเพทราชาเริ่ยกให้เมอสิเยอร์ เดอ ลิยอนน์ขึ้นไปหา จดหมายเมอสิเยอร์ เดอ ลิยอนน์ ถึงคณะบาทหลวงอาวุโส คณะการต่างประเทศฯ[๑]

เมื่อประมาณวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ออกพระเพทราชาได้จับตัวพระปีย์ไว้ในพระราชวังเสร็จแล้ว เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้มีจดหมายมาถึงมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส แลข้าพเจ้า อ้างพระราชโองการให้ข้าพเจ้าหรือมงแซนเญอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส คนใดคนหนึ่งขึ้นไปยังเมืองละโว้ เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสไม่ใคร่จะอยากไป ข้าพเจ้าจึงได้ไปแต่คนเดียว เมื่อไปถึงก็ได้เห็นเมืองละโว้เท่ากับเป็นที่คุมขังเต็มไปด้วยพวกถือศาสนาคริสต์ พวกนายทหารฝรั่งเศสซึ่งอยู่ที่เมืองละโว้ในเวลาที่เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ถูกจับนั้น ก็ถูกเจ้าพนักงานควบคุมอย่างกวดขัน ต่อข้าพเจ้าหรือท่านสังฆราช เดอ เมเตลโลโปลิสไปถึงเมื่อใดจึงจะปล่อยพวกนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปถึงเมืองละโว้แล้ว เจ้าพนักงานจึงได้ปล่อยให้นายทหารฝรั่งเศสมาหาข้าพเจ้า อีกสักครู่หนึ่งพวกบาทหลวงเยซูอิต ๙ หรือ ๑๐ รูป ก็ตามหาข้าพเจ้า พวกบาทหลวงเหล่านี้ได้ชี้แจงแก่ข้าพเจ้าว่า ในเวลาที่ข้าพเจ้าจะพบกับออกพระเพทราชานั้น ขอให้ข้าพเจ้าร้องถึงการที่เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ถูกจับ แลให้ข้าพเจ้าพูดยกเหตุว่าเป็นการแผ่นดินด้วย แลพวกบาทหลวงเหล่านี้ก็กล่าวต่อไปว่า ถ้าข้าพเจ้าขู่ออกพระเพทราชาว่าพวกฝรั่งเศสในเมืองบางกอกจะขัดเคืองมากแล้ว ออกพระเพทราชาก็คงไม่กล้าฆ่าเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ ข้าพเจ้าต้องสารภาพว่า การที่บาทหลวงเยซูอิตเหล่านี้หลงเชื่อถือเมอสิเยอร์กงสต็องซ์โดยหลับตาเช่นนี้ เป็นการกระทำให้ข้าพเจ้านึกชมเชยพวกนี้เป็นอันมาก

ข้าพเจ้าจึงได้ตอบพวกบาทหลวงเยซูอิตว่า ถึงแม้ว่าความเห็นของข้าพเจ้าในข้อที่เชื่อกันว่า เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้ทำการช่วยศาสนาแลช่วยแผ่นดิน จะตรงกันข้ามกับความเห็นของบาทหลวงเหล่านี้ก็จริงอยู่ แต่ข้าพเจ้าจะขอเอาพระเป็นเจ้าเป็นพยานว่า ข้าพเจ้าอยากอย่างที่สุดที่จะช่วยให้เมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้รอดจากทุกข์แลภัย ซึ่งได้รับอยู่ในเวลาเดี๋ยวนี้ ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าเวทนาสงสารเป็นอันมาก แต่การที่ข้าพเจ้าจะคิดจัดการเอง หรือจัดการโดยคำแนะนำของบาทหลวงเหล่านี้ที่จะ

[๑] A.M.-E. vol. 853, p. 161.

เอาเรื่องของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์มาเป็นเรื่องของพวกฝรั่งเศสทั่วไปนั้น เป็นการที่ข้าพเจ้าจะทำไปไม่ได้ แลยิ่งเป็นเวลาที่กำลังวุ่นวายกันอยู่เช่นนี้เป็นอันทำไม่ได้เป็นอันขาด แต่ข้าพเจ้าจะรอฟังดูก่อนว่าออกพระเพทราชาจะพูดว่าอย่างไรบ้าง ถ้ามีโอกาสจึงจะช่วยเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ได้

ครั้นข้าพเจ้ารับประทานอาหารแล้วจึงได้ไปพบออกพระเพทราชา เวลานั้นบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ได้ล้อมออกพระเพทราชาโดยรอบ บางคนก็หมอบอยู่ แต่ทุกคนได้แสดงกิริยาให้เห็นว่ายอมยกให้ออกพระเพทราชาเป็นเจ้าเหนือหัว ออกพระเพทราชาจึงได้บอกข้าพเจ้าว่า พระเจ้ากรุงสยามทรงหวังพระทัยว่า นายพลเดส์ฟาร์จคงจะขึ้นมายังเมืองละโว้ แลตำแหน่งหน้าที่ของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์จะโปรดให้บุตรของนายพลเดส์ฟาร์จรับแทน แต่บุตรนายพลเดส์ฟาร์จเวลานี้ยังอายุน้อยนัก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องให้นายพลเดส์ฟาร์จฝึกหัดบุตรไปก่อนจนกว่าจะชำนาญชำชอง แล้วออกพระเพทราชาจึงถามข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าคิดว่านายพลเดส์ฟาร์จจะขึ้นมาหรือไม่ เพราะพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์จะให้มา แลได้รับสั่งถามถึงหลายครั้งแล้ว แลออกพระเพทราชาได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ในครั้งแรกนายพลเดส์ฟาร์จไปเข้าใจเสียว่าพระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จสวรรคตเสียแล้ว นายพลเดส์ฟาร์จจึงได้กลับลงไปเมืองบางกอก (แล้วได้มาที่โรงเรียนสามเณร) ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงสยามมีรับสั่งให้นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นไปยังเมืองละโว้ให้จงได้ แต่นายพลเดส์ฟาร์จก็บอกป่วย พระเจ้ากรุงสยามจึงได้รับสั่งให้แพทย์ลงไปรักษา แต่แพทย์ได้มารายงานว่านายพลเดส์ฟาร์จหาป่วยอย่างใดไม่ ถ้าต่อไปนายพลเดส์ฟาร์จยังขัดขืนดื้อดึงไม่ยอมขึ้นมายังเมืองละโว้แล้ว ก็จะเป็นการกระทำให้พระเจ้ากรุงสยามทรงสงสัยในตัวนายพลเดส์ฟาร์จ ซึ่งอาจจะทำให้ถึงแตกร้าวกันได้ แล้วออกพระเพทราชาจึงบอกว่า ในวันพรุ่งนี้จะได้จัดให้ขุนนางที่ได้เคยเป็นราชทูตแลอุปทูตไปฝรั่งเศสแล้วนั้นไปพร้อมกับข้าพเจ้า เพื่อไปเชิญให้นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นมาเมืองละโว้ แต่ในระหว่างที่นายพลเดส์ฟาร์จยังไม่มานั้น ออกพระเพทราชาจะต้องเอาตัวบุตรที่สองของนายพลเดส์ฟาร์จไว้ก่อน

ในเรื่องนี้ออกพระเพทราชาจะคิดการอย่างใดหรือจะประสงค์อย่างใดนั้นไม่จำเป็นจะต้องกล่าวถึง แต่ใคร ๆ ก็คงจะเห็นได้โดยง่ายว่า การที่ออกพระเพทราชาใช้ให้ข้าพเจ้าลงไปเมืองบางกอกดังนี้ เป็นการที่ข้าพเจ้าจะขัดขืนไม่ได้เป็นแน่ เพราะไม่ได้ให้ข้าพเจ้าทำอะไร นอกจากไปพร้อมกับราชทูต ๒ คน แล้วให้ราชทูตสองคนเกลี้ยกล่อมให้นายพลเดส์ฟาร์จขึ้นไปยังเมืองละโว้เท่านั้น แลข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าคงจะไม่มีชาวฝรั่งเศสซึ่งอยู่ที่เมืองละโว้จนคนเดียว ที่จะไม่ยินดีไปกับราชทูตเช่นนี้

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๑)

จดหมายเหตุของเมอสิเยอร์ เดอ ลิ่ยอนน์ ว่าด้วยเรื่องมาดามกงสต็องซ์ ฟอลคอน[๑]

วันที่ ๑๗ มกราคม ค.ศ. ๑๖๙๒ (พ.ศ. ๒๒๓๕)

เมื่อภรรยากงสต็องซ์ ฟอลคอน ได้หนีลงมาถึงเมืองบางกอกแล้ว พอพวกสยามได้ทราบเรื่องก็ได้มาขอให้เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จส่งตัวคืน เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจึงมาถามข้าพเจ้ากับเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสว่าควรจะทำประการใดดี

ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นมาดามกงสต็องซ์หนีมาถึงเมืองบางกอกนั้น ก็ได้นึกอยู่แล้วว่า เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จคงจะมาหารือเป็นแน่ จึงได้ตรึกตรองในเรื่องนี้โดยละเอียด คงมีความเห็นในใจว่า เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จไม่ควรจะส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยาม

ฝ่ายเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสถูกเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเร่งให้ออกความเห็น ก็ไม่ได้พูดว่ากระไร นอกจากพูดว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ลำบากมาก

เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจึงมาถามความเห็นข้าพเจ้า ๆ จึงได้ตอบว่าจะต้องตรึกตรองดูก่อน แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าในเรื่องชนิดนี้ควรเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจะเรียกนายทหารผู้ใหญ่มาประชุมเพื่อขอความเห็นของนายทหารบ้าง การที่ข้าพเจ้าได้แนะนำไปเช่นนี้ก็โดยเชื่อว่าเป็นหนทางที่ดีอย่างหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าจะต้องสารภาพว่าข้าพเจ้าเชื่อใจด้วยว่าพวกนายทหารคงจะออกความเห็นไม่ยอมให้ส่งตัวด้วย

---

[๑] A.M.-E. vol. 854, p. 667.

ครั้นเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จได้เร่งให้ข้าพเจ้ากับเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส ออกความเห็นให้ในวันนั้นเอง เพราะเหตุว่าพวกสยามเร่งนักนั้น เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสจึงเห็นว่า ควรจะเชื่อถ้อยคำของพวกขุนนางสยามที่มาบอกเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่จะยอมทำสัญญารับรองว่า จะไม่ทำร้ายต่อมาดามกงสต็องซ์อย่างใด แลจะไม่กีดขวางในการศาสนาของมาดามกงสต็องซ์ ทั้งจะไม่ให้มาดามกงสต็องซ์เสื่อมเสียเกียรติยศอย่างใดด้วย จะได้ทรงยอมให้มาดามกงสต็องซ์อยู่ได้ตามความพอใจ จะอยู่ในหมู่บ้านของพวกโปรตุเกสหรือจะอยู่ในหมู่บ้านอื่นที่อยู่ใกล้กับพวกบาทหลวงก็ได้ แลถ้ามาดามกงสต็องซ์จะต้องการให้ปลูกบ้านให้อยู่จะได้ทรงสร้างบ้านให้อยู่แลจะได้อยู่ในความปกครองของท่านสังฆราชต่อไป เมื่อได้ทำสัญญาดังนี้แล้ว ให้เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ไปยังกรุงศรีอยุธยา แลห้ามมิให้เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จรับตัวมาดามกงสต็องซ์ไว้อีก นี่แลเป็นความเห็นของเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส ซึ่งเห็นว่าในครั้งนี้ควรจะไว้ใจในถ้อยคำของพระเจ้าแผ่นดินสยามได้

ครั้นเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จมาถามความเห็นข้าพเจ้า ๆ จึงได้ตอบว่าเป็นที่เสียใจมากที่ข้าพเจ้าจะต้องออกความเห็นไม่ตรงกับความเห็นของเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสผู้เป็นหัวหน้าของข้าพเจ้า แต่เมื่อเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจะต้องการความเห็นของข้าพเจ้าโดยเฉพาะแล้ว ข้าพเจ้าก็เห็นว่าเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จไม่ควรจะเชื่อฟังถ้อยคำอย่างใด ๆ ที่จะต้องส่งตัวมาดามกงสต็องซ์คืนให้แก่สยาม เมื่อได้ทำใจตกลงเช่นนั้นแล้ว ก็ควรจะป้องกันความลำบากต่อไปโดยประกาศอย่างเปิดเผยว่าพวกฝรั่งเศสได้ตั้งใจอย่างแน่วแน่แล้วที่จะไม่คืนตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยาม ใคร ๆ จะพูดว่าอย่างไรก็ไม่ฟัง เพราะฉะนั้นอย่าให้พวกสยามมาพูดในเรื่องนี้อีกต่อไปเลย

พอข้าพเจ้าได้ออกความเห็นเช่นนี้ เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จก็ลุกขึ้นโดยโกรธข้าพเจ้ามากแลแสดงกิริยาไม่พอใจอย่างยิ่ง แล้วจึงพูดว่า *“เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว การจะเป็นไปอย่างไรก็แล้วแต่การเถิด”* เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จ จึงขอให้เมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ ช่วยเขียนจดหมายตอบในนามของเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จให้มีข้อความตรงกับที่ข้าพเจ้าได้แนะนำไว้

เมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ จึงได้ไปร่างจดหมายตอบ ใช้ถ้อยคำอย่างข้าพเจ้าพูดทุกอย่าง มิได้เพิ่มหรือลดหย่อนอย่างใดเลย เมื่อได้ร่างเสร็จแล้วก็เอามาให้เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จดูว่าจะพอใจหรือไม่ ถ้าพอใจแล้วจะได้แปลเป็นภาษาสยามต่อไป เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จได้ตรวจดูเห็นว่าเป็นสำนวนที่แรงนัก จึงขอให้เมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ เอาร่างไปให้เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสตรวจ แลขอให้แก้ให้อ่อนลงสักหน่อย เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสจึงสั่งให้เมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ ไปบอกกับเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จว่า เมื่อได้ตรึกตรองต่อหน้าพระเป็นเจ้าแล้ว ได้เห็นว่าเป็นการจำเป็นที่จะต้องส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยามตามข้อความที่สยามได้มาตกลงไว้ มิฉะนั้นจะเป็นการบาปหนาอย่างที่สุด ครั้นเมอสิเยอร์ เดอ ลา วีญ ได้นำความไปบอกเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จ ตามที่เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสสั่งแล้ว จึงได้มาหาข้าพเจ้าแล้วเล่าให้ข้าพเจ้าฟังตามเรื่องที่เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสได้พูดไว้ ข้าพเจ้าจึงได้มาตรึกตรองอีกครั้งหนึ่ง ก็เห็นว่าเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเองก็มีความประสงค์จะส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยาม เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสผู้เป็นหัวหน้าทางฝ่ายศาสนา แลเป็นหัวหน้าข้าพเจ้าโดยตรง ก็เห็นว่าจำเป็นจะต้องส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ มิฉะนั้นจะเป็นบาปหนาอย่างที่สุด ส่วนบาทหลวงริโชต์[๑] ผู้รู้การศาสนาดียิ่งกว่าบาทหลวงเยซูอิตทั้งหลาย ก็มีความเห็นพ้องด้วยว่าควรจะส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ เพราะฉะนั้นความเห็นของข้าพเจ้าตรงกันข้าม แต่จะขัดขืนไปก็ดูไม่ควร ข้าพเจ้าจึงได้ไปหาเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จบอกว่า ขอให้เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจัดการตามแต่จะเห็นควร ส่วนตัวข้าพเจ้าไม่จำเป็นจะต้องออกความเห็นอย่างใด แต่เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จได้ขอให้ข้าพเจ้ากับเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสเขียนความเห็นเป็นลายลักษณ์อักษร ข้าพเจ้าจึงได้เขียนหนังสือบอกอย่างเดียวกับที่ได้พูดไว้ด้วยปาก เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจึงได้ตกลงทำตามความเห็นของเมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส แลความเห็นของตัวเองซึ่งตรงกันเป็นอันตกลงทำสัญญากับพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อทำเสร็จแล้วก็ได้ส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ให้สยามรับไป

[๑] Richaut

ครั้นต่อมาภายหลัง เมื่อพวกเราได้ไปถึงเมืองปอนดิเชรีแล้ว เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจะต้องเขียนรายงานส่งไปยังเมืองฝรั่งเศส ได้มาตรวจความเห็นของข้าพเจ้าที่ข้าพเจ้าได้เขียนให้ไว้ หามีข้อความที่ให้ส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ไม่ เพราะข้าพเจ้าไม่ได้มีความเห็นดังนั้น เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จจึงได้เอาแต่ความเห็นฉบับของเมอสิเยอร์เดอ เมเตลโลโปลิสส่งไปยังฝรั่งเศส ส่วนฉบับของข้าพเจ้าก็ได้คืนต้นฉบับมาให้ข้าพเจ้า ซึ่งข้าพเจ้ายังเก็บไว้อยู่จนทุกวันนี้ ในการเรื่องจะส่งตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยามนั้น ข้าพเจ้ามีเกี่ยวด้วยเพียงเท่านี้เอง

ถ้าข้าพเจ้ามีเวลาพอ ข้าพเจ้าจะชี้เหตุผลให้ฟังโดยละเอียดว่าในการเรื่องนี้จะควรแลไม่ควรอย่างไร แต่เวลาไม่พอ แลถึงข้าพเจ้าจะไม่ชี้เหตุผลให้ฟัง ท่านก็ควรจะทราบได้จากทางอื่นเหมือนกัน ในที่นี้ข้าพเจ้าจะขอเพียงแต่ให้ท่านพิเคราะห์ดูข้อความในความเห็นที่เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิสได้ให้ไว้แก่เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จ ในการที่แนะนำให้ส่งตัวมาดามกงสต็องซ์นั้น มีคำกล่าวว่าความเห็นอันนี้มิได้เกี่ยวทางโลกอย่างใด ซึ่งเป็นหน้าที่ของเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จอยู่แล้ว แต่ได้ออกความเห็นเช่นนี้โดยเดินทางศาสนาเท่านั้น ข้าพเจ้าขอให้ท่านพิเคราะห์ในข้อนี้ เพราะเหตุว่า ในส่วนตัวข้าพเจ้าเองเห็นว่าการที่เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จคืนตัวมาดามกงสต็องซ์ให้แก่สยามนั้นเป็นการไม่ควร แต่ถ้าจะคิดถึงเหตุการณ์ที่เกี่ยวด้วยฝ่ายบ้านเมืองก็ดูพอจะเห็นได้ว่าควรอยู่บ้าง แต่ถ้าจะเอาการศาสนามาพูดเป็นการที่ข้าพเจ้าสงสัยอยู่สักหน่อย เพราะฉะนั้นในการเรื่องนี้ถ้าผู้ใดเห็นในทางศาสนาว่าเป็นการบาป ก็ต้องตกหนักอยู่กับเมอสิเยอร์เดอ เมเตลโลโปลิส แต่ถ้าจะดูทางโลกเห็นว่าเป็นการผิดแล้ว ก็ต้องหนักอยู่

แก่เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จผู้เดียว หาเกี่ยวแก่เมอสิเยอร์ เดอ เมเตลโลโปลิส ซึ่งได้พูดแล้วว่าจะไม่ออกความเห็นในสิ่งที่เกี่ยวด้วยการบ้านเมืองไม่ [๑]

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๒๐๐ - ๒๐๒)

---

[๑] ใน **บันทึกของเมอสิเยอร์โอมงต์** กล่าวเรื่องมาดามกงสต็องซ์ ซึ่งเมอสิเยอร์โอมงต์ได้เห็นที่กรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๑๙ - ๑๗๒๔ (พ.ศ. ๒๒๖๒ - ๒๒๖๗) มีความว่าดังนี้

"มาดามกงสต็องซ์ ภรรยาหม้ายของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ผู้มีชื่อเสียง แลตัวเองก็เป็นที่กล่าวขวัญถึงเมื่อครั้งเมอสิเยอร์ เดอ โชมงต์เป็นราชทูต ได้มาหาข้าพเจ้า ผู้หญิงคนนี้อายุในราว ๖๕ หรือ ๖๖ ปี ได้เข้าไปอยู่ในพระราชวังของพระเจ้ากรุงสยามตั้งแต่เมอสิเยอร์กงสต็องซ์สามีได้ถึงแก่กรรม ท่านผู้ที่แย่งชิงราชสมบัติไปได้นั้น ได้เอามาดามกงสต็องซ์ไปอยู่ในชั้นเดียวกับพวกทาส แต่ในเมืองนี้ผู้ที่เป็นทาสหาได้เป็นคนต่ำช้าเสียชื่อเสียงอย่างใดไม่ แต่สยามกลับเห็นเป็นชั้นผู้มีเกียรติยศ เพราะมีอำนาจที่จะทำความอยุติธรรมได้หลายพันอย่าง แต่สำหรับบุคคลที่เป็นคริสต์อันดี เช่น มาดามกงสต็องซ์นั้น ก็ต้องถือว่าเป็นทาสอย่างแท้จริง มาดามกงสต็องซ์จะไปวัดคริสต์ก็ได้ตามชอบใจ บางทีก็ไปนอนยังบ้านซึ่งเป็นบ้านอย่างงดงามในหมู่บ้านของพวกโปรตุเกส ซึ่งเป็นที่พำนักของหลาน ส่วนในพระราชวังนั่นมีพนักงานผู้หญิงที่ทำราชการอยู่ในวังได้อยู่ในความบังคับบัญชาของมาดามกงสต็องซ์กว่า ๒,๐๐๐ คน แลมาดามกงสต็องซ์เป็นผู้ดูแลเครื่องเงินเครื่องทองของหลวง ทั้งเป็นหัวหน้าเก็บพระภูษาแลฉลองพระองค์ แลเป็นผู้เก็บผลไม้ของเสวยด้วย เมื่อมาดามกงสต็องซ์ได้รับหน้าที่เช่นนี้ก็เป็นช่องทางที่จะหาผลประโยชน์ได้เป็นอันมาก แต่มาดามกงสต็องซ์เป็นคนซื่อ ไม่ยอมหากำไรในสิ่งที่คนเคยรับหน้าที่นี้มาแต่เดิม ๆ ได้เคยหา ทุก ๆ ปี มาดามกงสต็องซ์ได้คืนเงินเข้าท้องพระคลังปีละมาก ๆ ซึ่งเป็นเหตุทำให้พระเจ้ากรุงสยามรับสั่งว่า การที่จะหาคนซื่อตรงเช่นนี้นอกจากผู้ที่ถือศาสนาคริสต์เห็นจะหาไม่ได้ ซึ่งเป็นการเท่ากับให้เกียรติยศแก่ศาสนาคริสต์

*ข้าพเจ้าได้สังเกตว่ามาดามกงสต็องซ์คนนี้ เป็นคนที่ใจคอดีแลอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของศาสนาคริสต์ แลเป็นคนรู้นิสัยใจคอแบบธรรมเนียมแลความคดโกงของคนสยามทุกอย่าง เพราะฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าตกอยู่ในที่ลำบากคราวใด ก็ได้เคยให้มาดามกงสต็องซ์ช่วยเสมอ เพราะเห็นว่าคำแนะนำของเขาล้วนแต่ดีทั้งนั้น เวลานั้นมารดาของมาดามกงสต็องซ์ซึ่งอาศัยอยู่ใกล้กับโบสถ์ของเรามีอายุเกินกว่า ๘๐ ปี เดินไม่ได้แล้ว เมื่อข้าพเจ้ามาถึงได้สักปี ๑ มารดามาดามกงสต็องซ์ก็ถึงแก่กรรม (**Memoires de M. Aumont**, p. 211.)*

จดหมายเมอสิเยอร์แฟร์เรอซ์ถึงเมอสิเยอร์ เดอ ลา วิญ[๑]

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๙๒ (พ.ศ ๒๒๓๕)

การที่มาดามกงสต็องซ์หนีมาในครั้งนี้ก็ได้หนีโดยหาทราบไม่ว่า ความเป็นไปของการที่เมืองบางกอกเป็นอย่างไร ทั้งเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จซึ่งได้ทราบเรื่องอยู่บ้างก็ได้แนะนำว่ายังไม่ควรจะหนีมา เพราะเวลายังไม่เหมาะ ถ้าถึงเวลาแล้วเมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จก็จะไม่ลืมมาดามกงสต็องซ์ เพราะฉะนั้นการที่หนีมาคราวนี้ได้ทำให้เสียชื่อของฝรั่งเศส ทั้งจะทำให้ทหารฝรั่งเศสแลชาวคริสต์ทั้งพระราชอาณาจักรล้มตายกันทั้งหมด เพราะเหตุว่าเรือก็ไม่มีสำหรับที่จะออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขตได้ จึงจำเป็นต้องทำสงครามแลล้มตายในที่นั้นเอง คนมีอยู่เพียง ๑๕๐ หรือ ๒๐๐ คน ซึ่งล้วนแล้วแต่ได้รับความเหน็ดเหนื่อยมาถึง ๕ เดือนแล้วทั้งนั้น จะมาสู้อะไรกับคนทั้งแผ่นดินยังไม่ใช่แต่เพียงจำนวนคนน้อย แต่ดินปืนก็ไม่มี ดินปืนที่มีอยู่ก็ไม่พอยิงปืนใหญ่ได้ถึง ๒๐๐ นัด เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ พวกฝรั่งเศสจึงได้เริ่มท้าพวกสยามแลพวกสยามก็เริ่มท้าพวกฝรั่งเศสเช่นกัน ลงท้ายที่สุดไมตรีอันดีซึ่งพึ่งเริ่มต้นขึ้นก็เป็นอันหายสูญไปในคราวนี้เอง

เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเห็นเป็นแน่แล้วว่า พวกทหารแลชาวคริสต์ในพระราชอาณาจักรคงจะต้องล้มตายหมด จึงคิดอ่านพูดจาเกลี่ยไกล่ เพราะได้ทดลองทุกอย่างแล้วที่จะไม่ส่งตัวมาดามกงสต็องซ์คืนให้แก่สยาม แต่ไม่เป็นการสำเร็จ จึงได้ทำสัญญาซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อมาดามกงสต็องซ์เท่าที่จะทำได้ คือว่ามาดามกงสต็องซ์จะไปอยู่ที่ไหนได้ตามความพอใจ โดยใคร ๆ จะกีดกันไม่ได้ ตลอดถึงการที่เกี่ยวด้วยศาสนา ถ้ามาดามกงสต็องซ์จะต้องการมีสามีอีกก็ได้ แลจะเอาใครเป็นสามีก็ได้ตามพอใจ ทั้งครอบครัวของมาดามกงสต็องซ์ก็ไม่ต้องอยู่ในบังคับบัญชาของผู้ใด ท่านสังฆราชได้ให้บาทหลวงของเราคนหนึ่งพาตัวมาดามกงสต็องซ์ไปส่ง แต่บาทหลวงผู้นี้ได้รับความลำบากถูกกรากกรำแสนสาหัสได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว

แต่ถึงแม้ว่าจะได้ทำสัญญาแล้วก็จริง การทั้งหลายก็น่าจะลงรอยเดิมให้เรียบร้อยได้ แต่ความไม่ไว้ใจซึ่งกันแลกันในระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ก็ยังคงเป็น

---

[๑] A.M.-E. vol. 863, p. 322.

อยู่อย่างนั้นเอง เพราะพวกสยามกลัวว่าฝรั่งเศสจะทำการไม่ดีเช่นนี้อีก ฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่ไว้ใจ กลัวสยามจะไม่ทำตามที่ได้สัญญาไว้ ฝ่ายผู้บังคับทหารจะออกไปหาน้ำรับประทานก็ไม่ได้ เพราะเกิดเหตุยุ่งขึ้นเช่นนี้จึงเร่งให้ออกเรือโดยรีบด่วน จนถึงกับต้องทิ้งสุราไว้ในเรือ ๔ หรือ ๕ ลำซึ่งจะมาจากกรุงศรีอยุธยา แลทิ้งพวกฝรั่งเศสที่ยังตกค้างอยู่ในกรุงก็อีกหลายคน

ครั้นเรือได้มาถึงสันดอน ความที่ต่างคนต่างไม่ไว้ใจกันจึงกระทำให้สยามยึดเรือไว้บางลำ ซึ่งบรรทุกปืนใหญ่เสื้อผ้าพลทหารแลของอื่น ๆ อีกหลายอย่าง แลไม่ยอมคืนทหารกับของเหล่านี้ให้จนกว่าฝรั่งเศสจะได้คืนขุนนางสยาม ๒ คน ซึ่งฝรั่งเศสยึดไว้เป็นประกัน แลนายพลเดส์ฟาร์จได้ทำหนังสือสัญญาไว้ว่า จะคืนให้ในเวลาที่เรือมาถึงด่านภาษี แต่นายพลเดส์ฟาร์จได้พาขุนนางสยามไปจนถึงสันดอน ซึ่งเป็นการผิดสัญญา ฝ่ายพวกฝรั่งเศสก็กลัวว่าถ้าคืนขุนนางสยามให้แล้ว พวกสยามก็คงจะยังยึดเรือแลสิ่งของต่าง ๆ ไว้นั้นเอง ฝ่ายผู้บังคับการทหารซึ่งขาดน้ำ แลมีคนที่มาจากบางกอกแต่ ๒๐๐ คน ก็เร่งให้ออกเรือโดยเร็ว ครั้นได้เสียเวลาเขียนจดหมายโต้ตอบกันได้ประมาณ ๔ หรือ ๕ วัน ท่านนายพลเดส์ฟาร์จจึงอนุญาตให้ผู้บังคับการทหารออกเรือได้ตามชอบใจ

ถ้าแม้ว่ามาดามกงสต็องซ์ไม่ได้หนีมาเช่นนี้ เชื่อแน่ว่าการที่เกิดขึ้นดังนี้คงจะไม่เกิดเป็นแน่ เพราะฉะนั้นขอให้พระผู้เป็นเจ้าได้ยกโทษให้แก่มาดามกงสต็องซ์ ซึ่งเป็นต้นเหตุทำให้เกิดเหตุภัยขึ้นเช่นนี้ แลขอให้ยกโทษให้แก่ผู้ที่แนะนำแลผู้ที่พามาดามกงสต็องซ์ด้วย มาบัดนี้มาดามกงสต็องซ์กลับมาหาความว่าท่านสังฆราชเป็นต้นเหตุที่ทำให้ส่งตัวมาดามกงสต็องซ์คืนให้แก่สยาม เมอสิเยอร์เดส์ฟาร์จเป็นผู้ส่งตัว เพราะฉะนั้นคนทั้ง ๒ นี้เป็นต้นเหตุ ทำให้มาดามกงสต็องซ์ต้องถูกจำตรวนอยู่ในพระราชวังกว่า ๒ ปี เพราะเมื่อเวลาพวกเราถูกขังอยู่ในคุก มาดามกงสต็องซ์ก็ถูกขังอยู่ในพระราชวัง ญาติบางคนของมาดามกงสต็องซ์ก็ถูกขังอยู่ในคุก แลบางคนพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานให้แก่ขุนนางบางคน แต่บรรดาญาติพี่น้องของมาดามกงสต็องซ์หาได้โทษพวกเราไม่ แต่โทษตัวของตัวเองที่ได้หนีไป แลโทษพวกบาทหลวงเยซูอิตฝรั่งเศสว่าเป็นผู้แนะนำให้หนี

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๒๐๒ - ๒๐๔)

เคราะห์กรรมของครอบครัวกงสต็องซ์ ฟอลคอน[๑]

ทุกคนในครอบครัวของเมอสิเยอร์กงสต็องซ์ถูกจับกุมด้วย แลมาดามภรรยาของเขาถูกทรมานอย่างหนักเพื่อให้เธอบอกทรัพย์สมบัติทั้งหมดของสามีออกมา แลยิ่งกว่านั้น เธอยังทุกข์ทรมานในเวลาต่อมา พร้อมด้วยญาติพี่น้องทั้งหมดที่ถูกตัดสินให้เป็นทาสตลอดกาลของกษัตริย์พระองค์ใหม่ตามจารีตของบ้านเมือง ที่ทุกคนในครอบครัวต้องรับโทษในความผิดที่หัวหน้าครอบครัวกระทำ โบสถ์เล็กๆ ที่สวยงามซึ่งเมอสิเยอร์กงสต็องซ์มีอยู่ในเมืองนี้เป็นหนึ่งในบรรดาสิ่งแรก ๆ ที่พวกนอกรีตอยากจะได้ พวกนี้ได้ปล้นสะดมหมดสิ้นทุกอย่าง เครื่องประดับตกแต่งพวกขุนนางเอาไปแบ่งกัน บรรดารูปภาพ ไม้กางเขน ภาพเขียน แลสิ่งกราบไหว้บูชาอื่น ๆ ถูกทิ้งให้พวกอันธพาลดูหมิ่นแลเย้ยหยัน พวกนี้ไม่เห็นคุณค่าแลเอาไปขายอย่างถูก ๆ ตามตลาด

(ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙, หน้า ๒๕๓)

---

[๑] ในเอกสารอีกฉบับหนึ่ง เราพบข้อความเกี่ยวกับมาดามกงสต็องซ์ดังนี้

ข้าพเจ้าขอจบบทนี้ด้วยเรื่องของมาดามกงสต็องซ์ ซึ่งในความตกต่ำของเธอได้แสดงคุณความดีให้ปรากฏอย่างแน่วแน่หลายประการ หลังจากถูกซักถามด้วยคำถามที่หลากหลายเพื่อให้รู้ถึงทรัพย์สมบัติของสามี แลทุกข์ทรมานกับความไร้ความเคารพยำเกรงของพวกแขนลายที่เฝ้าดูเธอ ที่ทำให้คุณความดีของเธอมิได้โดดเด่นชัดเจนน้อยลงไปเลยแล้ว เธอยังต้องทุกข์ทรมานกับการต่อสู้แสนสาหัสที่ราชโอรสของกษัตริย์พระองค์ใหม่ประสงค์ในตัวเธอ เขาชักชวนเธอ อ้อนวอน ข่มขู่ต่าง ๆ นานา แต่ไม่ได้รับผลอันใดเลย เขาส่งคนไปฉุดเธอมา ๒ หรือ ๓ คืนด้วยซ้ำ เธอสามารถรอดพ้นจากความรุนแรงของเขามาได้ก็โดยการร้องตะโกนเสียงดังลั่นตำหนักของเขาโดยไม่ยอมหยุด แลบาทหลวงเยซูอิตได้ยืนยันกับเราว่าเธอได้ถามพวกเขาว่า เธอสามารถดื่มยาบางอย่างเพื่อให้กลายเป็นคนไม่สมประกอบได้หรือไม่ เพื่อจะได้รอดพ้นจากการตามรังควานของเจ้าชายองค์ใหม่นี้ (A.M.-E., vol. 880, p. 232)

วันที่ ๒๙ ข้าพเจ้าได้ไปเยี่ยมมาดามกงสต็องซ์ ที่ท้ายที่สุด หลังจากถูกคุมขังหรือถูกกักตัวอยู่ในพระราชวังจนถึงตอนนี้ ก่อนหน้านี้สองสามวัน เธอมีอิสระที่จะไปพักอาศัยอยู่ในหมู่บ้านโปรตุเกส ด้วยความจำเป็นต้องทำผลไม้กวนจำนวนหนึ่งสำหรับพระราชวัง (Notes de M. Martineau, 8 janvier 1691. A.M.-E. vol. 856, p. 21).

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๗

เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส
ตอนแผ่นดินพระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ ภาคที่ ๔
คัดจาก “ประชุมพงศาวดารเล่ม ๒๒
(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๖ (ต่อ) ๓๗ และ ๓๘)”

จดหมายมองเซนเยอร์เดอซีเซ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ

วันที่ ๓๐ เดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๐๓ (พ.ศ. ๒๒๔๖)

เมื่อปีกลายนี้ ข้าพเจ้าได้มีจดหมายถึงท่านฝากมาหลายทาง ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่าอย่างไร ๆ ท่านก็คงจะได้รับจดหมายของข้าพเจ้าบ้างบางฉบับ เพราะฉะนั้นในที่นี้ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวซ้ำถึงการที่ข้าพเจ้าได้มาถึงเมืองนี้ เพราะข้าพเจ้าได้เล่าให้ท่านฟังแล้วว่าเจ้าพระยาพระคลังได้รับรองข้าพเจ้าอย่างดี และพระเจ้าแผ่นดินกับเจ้าองค์ใหญ่ผู้เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ก็ได้โปรดในของที่ข้าพเจ้าได้ถวายนั้น

ในจดหมายฉบับหลัง ๆ ที่ข้าพเจ้าได้มีมายังท่านนั้น ข้าพเจ้าได้บอกให้ท่านทราบแล้วว่างานทั้งปวงซึ่งได้ตั้งต้นอย่างดี ไม่ได้เป็นผลสำเร็จดังที่ได้คาดไว้ พระเจ้ากรุงสยามกับพระมหาอุปราชมีพระราชประสงค์จะพระราชทานของให้เป็นที่พอใจของข้าพเจ้าอย่างหนึ่ง แต่ก็ติดอยู่เพียงพระราชประสงค์เท่านั้น เพราะของก็ยังหาได้พระราชทานไม่ การที่เปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ไม่ทราบว่าจะเป็นด้วยเหตุใด บางคนเห็นว่าการที่พระเจ้ากรุงสยามและพระมหาอุปราชทำเช่นนี้ เพื่อจะแสดงการที่ไม่พอพระทัย ในเรื่องที่ฝรั่งเศสไม่ได้รับพระราชสาสน์ ซึ่งได้ให้บาทหลวงตาชาร์ดเชิญไปนั้น ให้สมพระเกียรติยศดังได้ทรงคาดไว้ เพราะได้ทรงมุ่งหมายไว้ว่า ฝรั่งเศสจะแต่งราชทูตเชิญพระราชสาสน์ตอบของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และคงจะส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายเหมือนเมื่อครั้งฝรั่งเศส แต่งราชทูตมาสองคราวในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เช่นนั้น แต่พระเจ้ากรุงสยามไม่พอพระทัยยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้นก็ที่ได้ทรงทราบว่าบาทหลวงตาชาร์ดได้ไปยังเมืองสุหรัด แล้วเลยไปเมืองปอนดิเชรี โดยมิได้ตรงมากราบทูลถึงเหตุผลที่ตนได้เชิญพระราชสาสน์ไป ได้มีคนมาบอกกับข้าพเจ้าว่า พวกฮอลันดาได้กราบทูลยุแหย่ให้พระเจ้ากรุงสยามมีพระทัยลำเอียงไปทางอื่น โดยได้พยายามกราบทูลว่า การที่ติดต่อกับฝรั่งเศสนักเป็นการไม่สมควร ในเวลาที่คนมาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังนั้น ข้าพเจ้าก็ได้เห็นสมจริงอยู่บ้าง และในเรื่องนี้ดูเหมือนข้าพเจ้าได้เล่าให้ท่านฟังในจดหมายฉบับก่อน ๆ แล้ว ครั้นมาภายหลังได้ทราบความแน่นอนถึงเรื่องเหตุการณ์ที่ได้เกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส

กับพวกฮอลันดาในเรื่องการค้าขาย จนถึงกับจะเกิดแตกร้าวกันขึ้น ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าการที่หาว่าพวกฮอลันดากราบทูลยุแหย่พระเจ้ากรุงสยามนั้นคงเป็นการไม่จริง แต่ถึงจะอย่างไรก็ตาม การทั้งปวงก็คงอยู่ตามเดิมนั้นเอง และในระหว่างที่การยังค้างอยู่นั้น ก็พอดีพระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จสวรรคต[๑] พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ได้บังคับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้นับถือพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ครั้นประชวรลงพระอาการก็มีคล้ายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ของพระเยซู และมีอาการทั้งเจ็บทั้งปวด จึงได้ทรงรู้สึกว่า พระองค์เป็นแต่เพียงมนุษย์ธรรมดาเท่านั้นเอง พอพระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จสวรรคต พระมหาอุปราชได้ขึ้นครองราชสมบัติ[๒] และเพื่อจะได้ครองราชสมบัติให้เป็นสุขโดยไม่มีใครมารบกวนนั้น พระมหาอุปราชจึงได้ประหารพระญาติของราชวงศ์เก่าจนหมดสิ้น การที่ทำเช่นนี้ก็เดินตามแบบอย่างของเมืองอันเป็นมิจฉาทิฐินั้นเอง

ได้มีคนมาแนะนำให้ข้าพเจ้าหาของไปถวายพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่นี้ เพื่อป้องกันมิให้มาทำอันตรายแก่โรงเรียนนี้ ข้าพเจ้าจึงได้นำน้ำอบอย่างหอมไปถวายสองสามขวด พระเจ้าแผ่นดินทรงรับของถวายโดยแสดงความดีพระทัยอย่างยิ่ง แล้วได้พระราชทานเสื้อแพรมาให้ข้าพเจ้า ๑ เสื้อ ในลายพระหัตถ์ที่ส่งมาพร้อมกับเสื้อตามแบบธรรมเนียมของเมืองไทยนั้น ได้มีข้อความยกย่องสรรเสริญข้าพเจ้าเป็นอันมาก และมีใจความว่า ทรงหวังพระทัยว่า เรือฝรั่งเศสคงจะได้มาทำการค้าขายในพระราชอาณาเขต และถ้าพวกฝรั่งเศสมาจริงแล้ว ก็จะได้ทรงเป็นพระราชธุระให้ฝรั่งเศสได้เปรียบยิ่งกว่าชาติอื่น ในข้อนี้มีพระราชประสงค์จะให้ข้าพเจ้ามีหนังสือบอกไปยังประเทศฝรั่งเศสและบอกให้พ่อค้าฝรั่งเศสในอินเดียทราบ และมีพระราชประสงค์จะให้ข้าพเจ้ารับรองว่า พอพวกพ่อค้าฝรั่งเศสได้รับจดหมายของข้าพเจ้าแล้ว เรือฝรั่งเศสจะได้มายังเมืองไทยโดยทันที ในเรื่องนี้จนถึงกับรับสั่งใช้ขุนนางบางคนให้มาคาดคั้นให้ข้าพเจ้าสัญญาให้จงได้ แต่ข้าพเจ้าได้ให้กราบทูลเสมอว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยการค้าขายอย่างใด แต่เพื่อจะไม่ให้ขัดพระทัย ข้าพเจ้าก็จะได้มีหนังสือไปยังประเทศฝรั่งเศส บอกให้ชาว

---

[๑] หมายถึง สมเด็จพระเพทราชา

[๒] หมายถึง ขุนหลวงสรศักดิ์

ฝรั่งเศสทราบว่า พระองค์ทรงพระเมตตาแก่ประเทศของเรามาก ทั้งจะมีจดหมายไปบอกให้ท่านผู้อำนวยการค้าขายฝ่ายอินเดียให้ทราบด้วย แต่ที่จะให้ข้าพเจ้ารับรองว่าการคงจะเป็นไปตามพระราชประสงค์นั้น ข้าพเจ้ารับรองไม่ได้ เพราะในการชนิดนี้ข้าพเจ้าไม่มีหน้าที่จะบังคับได้

ข้าพเจ้าได้รับรองว่าหนังสือที่ข้าพเจ้าจะมีไปอย่างว่านี้ จะได้มีไปในราวเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคม แต่ในเวลาที่จะมีไปนั้น ก็จะต้องแน่ใจเสียก่อนว่าพระเจ้าแผ่นดินยังคงทรงพระราชดำริอย่างเดิมมิได้เปลี่ยนแปลงอย่างใด และการบ้านเมืองจะต้องเรียบร้อยเป็นปรกติพอที่จะให้พระเจ้ากรุงสยามได้มีเวลาดำริถึงการภายนอกได้ เมื่อเวลามีโอกาสที่จะฝากหนังสือไปทางเมืองจีนได้ ข้าพเจ้าก็หาได้ฝากไปไม่ และก็ปิดความเสียด้วยซ้ำ เพราะเหตุว่า ต้องการเวลาเพื่อจะได้คอยดูให้แน่เสียก่อนว่า การจะดำเนินไปอย่างไรต่อไป การที่ข้าพเจ้าได้เล่าให้ท่านฟังทั้งนี้ก็ประสงค์อย่างเดียวแต่จะให้ท่านทราบว่า ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้มีจดหมายมาฉบับก่อน ๆ ได้มีเหตุการณ์ดำเนินมาอย่างไรเท่านั้น เมื่อท่านได้ทราบข้อความตามนี้แล้ว ท่านจะจัดการอย่างไรต่อไปก็แล้วแต่ท่านจะเห็นควร และเมื่อท่านจะเห็นควรนำความกราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสให้ทรงทราบหรือไม่นั้น ก็แล้วแต่ท่านจะเห็นควรทั้งสิ้น

ข้าพเจ้าจะต้องรับสารภาพว่า เมื่อข้าพเจ้าได้เห็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ดำริการที่จะให้ฝรั่งเศสกับไทยทำการค้าขายติดต่อกันอีก และจะเอาคณะบาทหลวงเป็นสายสำหรับให้การนี้ได้สำเร็จไปนั้น เป็นการที่ทำให้ข้าพเจ้าไม่พอใจอย่างยิ่ง เพราะข้าพเจ้าได้เห็นแล้วว่า การที่ฝรั่งเศสกับไทยได้มีไมตรีติดต่อกันนั้นได้ทำให้เป็นผลร้ายเกิดขึ้นเพียงไร การที่ได้เป็นมาแล้วในเวลาที่เกิดจลาจลครั้งพระราชบิดาของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ ก็เป็นสิ่งที่ทำให้ชาวฝรั่งเศสไม่พอใจอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรไว้ใจในพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ ซึ่งปฏิบัติการแต่ตามความพอพระทัยและทั้งพระทัยก็กลับกลอกไม่แน่นอนด้วย ยิ่งข้าพเจ้ารู้จักพระองค์มากขึ้นก็ยิ่งทำให้ข้าพเจ้าเห็นว่าการต่าง ๆ ที่มีคนเล่าถึงพระอัธยาศัยนั้นเป็นความจริงทั้งนั้น ถ้าแม้ว่าจะกลับพระทัยในเวลาอันรวดเร็วเช่นนี้ได้ก็จะเป็นการประหลาดอย่างยิ่ง บางทีถ้าได้เป็นการปอลิติกอย่างดีก็อาจจะทำให้เปลี่ยน

พระนิสัยได้บ้างกระมัง แต่ปอลิติกในเมืองชนิดนี้ไม่แรงพอที่จะคุ้มครองเมืองซึ่งมีกษัตริย์อันมีนิสัยเต็มไปด้วยโทสะโมหะ และยิ่งมีอำนาจเด็ดขาดที่จะทำตามโทสะได้ทุกอย่างแล้ว ก็เป็นอันไม่ได้อยู่เอง การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบีบคั้นพระอนุชาซึ่งเป็นรัชทายาท ผู้ที่สมควรจะครองราชย์สมบัติโดยแท้อย่างแสนสาหัส และทรงบีบคั้นขุนนางข้าราชการที่เข้ากับพระอนุชาจนลงท้ายได้ฆ่าเสียหมดทุกคน ถึงพวกข้าราชการผู้ใหญ่และพระสงฆ์จะกราบทูลทัดทานเท่าไรก็ไม่ฟังนั้น ทั้งการที่ทรงลงพระอาญาอย่างร้ายกาจแก่พระราชบุตรทั้ง ๒ ของพระองค์ ซึ่งพระองค์ไม่ไว้พระทัยและทรงลงพระอาญาเฆี่ยนตีอยู่เสมอนั้น ก็ทำให้เห็นได้ชัดว่า คงมีบุคคลบางจำพวกที่จะไม่ยอมทนไปได้นานสักเท่าไร และจำเป็นที่พระองค์จะต้องกลับใจเสียโดยเร็ว การทั้งปวงเหล่านี้ ทำให้ข้าพเจ้าหนักใจเป็นอันมาก เพราะข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้มิได้รักชอบพวกเราเลย ข้าพเจ้าจึงเกรงว่าถ้าไม่มีเรือพ่อค้าฝรั่งเศสมาตามพระราชประสงค์แล้ว ก็น่ากลัวจะทรงถือว่าเป็นการที่ฝรั่งเศสดูถูก และคงจะทรงแก้แค้นกับพวกเราในโรงเรียนเป็นแน่

การที่เจ้าพระกรุงสยามมีพระราชประสงค์จะให้พ่อค้าฝรั่งเศสมาทำการค้าขายและมาตั้งห้างในพระราชอาณาเขตนั้น ก็ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ๑ พระราชอาณาเขตสยามร่วงโรยลงไปมาก ด้วยเหตุว่าไม่มีชาวยุโรปมาเลย และพ่อค้าทางอินเดียก็มาน้อยที่สุด ๒ เพราะได้ทราบข่าวว่า เจ้าอันสืบสายโลหิตของพระราชวงศ์ฝรั่งเศสองค์หนึ่ง ได้ขึ้นครองแผ่นดินสเปน และประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสเปนได้เป็นไมตรีกันอย่างสนิทแล้ว ๓ เพราะอังกฤษได้ไปตั้งตัวอยู่ที่ เกาะปูโลคอนดอ ซึ่งเป็นเกาะอยู่ในระหว่างเมืองเขมรและเมืองญวน และการที่อังกฤษไปตั้งอยู่ที่เกาะปูโลคอนดอเช่นนี้ กระทำให้อังกฤษเป็นใหญ่ในทะเลจีน ญี่ปุ่น และไทย ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยามก็ทรงเชื่อว่าพวกอังกฤษคงจะไม่ลืมในการที่พวกอังกฤษถูกฆ่าตายในเมืองมะริด และในการที่ฆ่าพวกอังกฤษครั้งนั้น พระราชบิดาของพระองค์ก็เป็นต้นเหตุด้วย เพราะฉะนั้นการที่อังกฤษมาตั้งอยู่แถบชายพระนครเช่นนี้ จึงกระทำให้พระองค์ร้อนพระทัยยิ่งนัก ๔ เพราะพระเจ้ากรุงสยามทรงเกรงพวกฮอลันดา เพราะพวกฮอลันดาไม่พอใจในพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้อย่างยิ่ง และมีเรื่องที่ควรขัดใจพวกฮอลันดาอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นจึงทรงเกรงว่าพวกฮอลันดาจะคิดการร้ายอย่างหนึ่ง

อย่างใด การต่าง ๆ เหล่านี้จึงกระทำให้ทรงเห็นว่า ถ้าฝรั่งเศสได้อุดหนุนแล้วก็คงจะเป็นการช่วยให้เบาพระทัยลงเป็นอันมาก จึงทรงพยายามที่จะทำไมตรีกับฝรั่งเศส ดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างบนนี้แล้ว

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒, หน้า ๑๙ - ๒๗)

จดหมายมองเซนเยอร์เดอซีเซ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ

วันที่ ๖ เดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๗๐๓ (พ.ศ. ๒๒๔๖)

การทางเมืองไทยได้มีเรื่องขึ้นอีกแล้ว และถึงข้าพเจ้าจะตั้งใจว่าจะไม่เกี่ยวข้องด้วยสักเท่าใดก็ไม่ไหวเพราะเป็นการจำเป็นจำใจที่ข้าพเจ้าต้องเกี่ยวด้วยจนได้ จริงอยู่การที่ข้าพเจ้าต้องเกี่ยวด้วยการเมืองไทยคราวนี้ก็เป็นแต่เพียงเป็นล่ามของคนที่ใช้ข้าพเจ้าเท่านั้น คือว่า เขาให้พูดอย่างไรก็พูดตามเขาโดยไม่ต้องเพิ่มเติมอะไรในส่วนของข้าพเจ้าเลย หนังสือที่ข้าพเจ้าได้มีไปยังมองซิเออร์ปองชาตแรงนั้นก็เป็นใจความตามที่ไทยบอกให้เขียนทั้งนั้น หนังสือฉบับนี้ข้าพเจ้าได้ส่งมายังท่านโดยยังไม่ปิดผนึก เพราะข้าพเจ้าจะต้องการให้ท่านอ่านและให้ท่านพิเคราะห์ดูว่าจะควรส่งให้มองซิเออร์ปองชาตแรงหรือไม่ ข้าพเจ้าได้บอกให้บาทหลวงอิตาเลียนผู้นำจดหมายฉบับนั้น ให้เข้าใจในเรื่องนี้โดยตลอดแล้ว เมื่อท่านเห็นว่าจะไม่ควรส่งหนังสือให้มองซิเออร์ปองชาตแรง บาทหลวงอิตาเลียนจะได้ไม่ตกใจ

พระเจ้าแผ่นดินได้สวรรคตเมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ปีนี้เอง พระมหาอุปราชได้ขึ้นครองราชสมบัติแทน เพราะท่านพระองค์นี้สมควรจะครองราชสมบัติได้ดีกว่าพระอนุชาซึ่งมีพระชนม์เพียง ๑๔ หรือ ๑๕ ปีเท่านั้น แต่ที่จริงราชสมบัติควรจะได้แก่พระอนุชา เพราะท่านพระองค์นี้ได้ประสูติจากพระองค์หญิงซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์เก่า ครั้นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็หาได้ฆ่าพระอนุชาไม่ แต่กลับแสดงความรักใคร่โปรดปรานและทรงสัญญาว่าถ้าพระอนุชาสมควรจะครองราชสมบัติได้เมื่อใดก็จะทรงเวนราชสมบัติให้ ข้าพเจ้าได้เห็นบรรดาผู้ที่เป็นหัวหน้าของชนชาวประเทศอื่น ๆ ได้ถวายพรในการที่ได้เสด็จ

เถลิงถวัลยราชสมบัติ ข้าพเจ้าจึงได้ถวายพรตามอย่างเขาบ้าง พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงรับพรและได้มีพระราชดำรัสตอบด้วย ในพระราชดำรัสที่ตอบมานั้น ได้ทรงยกย่องสรรเสริญประเทศฝรั่งเศสโดยยืดยาวมาก และได้รับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่าถ้าข้าพเจ้าจะทำการให้เป็นที่พอพระทัยแล้วก็ไม่มีการอย่างใดที่จะพอพระทัยยิ่งกว่าที่ข้าพเจ้าจะจัดการให้พระราชไมตรีซึ่งเคยมีในระหว่างประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสมาแต่เดิมได้กลับมีขึ้นอีก ถ้าได้ทรงเห็นพ่อค้าฝรั่งเศสมายังเมืองไทยนี้แล้วก็จะทรงยินดีเป็นอย่างยิ่งและจะได้ทรงปกครอง ทั้งจะทรงอนุญาตให้พ่อค้าเหล่านี้ได้ตั้งห้างในที่ต่าง ๆ ได้ตามความพอใจ และจะได้พระราชทานสิทธิให้เท่ากับพวกฮอลันดา จึงมีรับสั่งให้ข้าพเจ้ามีจดหมายบอกข้อความตามที่รับสั่งนี้ไปยังประเทศฝรั่งเศสและประเทศอินเดีย เพราะทรงมั่นพระทัยว่าพอพวกฝรั่งเศสได้รับหนังสือของข้าพเจ้าแล้ว ในไม่ช้าก็คงจะมีเรือพ่อค้ามาจากประเทศฝรั่งเศสและประเทศอินเดีย เพื่อมาทำการค้าขายในพระราชอาณาเขต การที่มั่นพระทัยเพียงเท่านี้ยังหาพอไม่ ยังจะกลบให้ข้าพเจ้าเป็นผู้รับประกันเสียอีกว่าพวกพ่อค้าคงจะมาเมืองไทยโดยทันที ข้าพเจ้าจึงกราบทูลว่า ข้าพเจ้าจะได้นำข้อพระราชดำริบอกไปยังประเทศฝรั่งเศสและอินเดีย โดยหาโอกาสที่จะส่งหนังสือไปอย่างรวดเร็วที่สุดที่จะส่งไปได้ แต่ขออย่าให้ข้าพเจ้ารับผิดชอบในการเรื่องนี้เลย เพราะการจะสำเร็จหรือไม่เป็นการที่ข้าพเจ้าจะบังคับไม่ได้เลย ทั้งในเวลานี้การบ้านเมืองก็ยังไม่ปรกติ ข้าพเจ้าจึงสงสัยว่าการเรื่องนี้คงจะไม่สำเร็จเป็นแน่ แต่ถึงแม้ว่าข้าพเจ้าได้กราบทูลเช่นนี้ก็จริงแต่ก็ยังไม่พอพระทัย จึงได้มีรับสั่งให้ข้าราชการบางคนมาพูดคาดคั้นข้าพเจ้าในเรื่องนี้อีก เพราะฉะนั้นเพื่อจะให้ทรงเห็นว่าข้าพเจ้ามิได้เพิกเฉยในสิ่งที่ตั้งพระทัยนักหนาเช่นนี้ และเพื่อจะไม่ให้เสียวาจาที่ข้าพเจ้าได้กราบทูลไว้นั้น ข้าพเจ้าจึงหาโอกาสฝากจดหมายไปกับบาทหลวงอิตาเลียนชื่อ นิโกลาซ์ซีมา ซึ่งเป็นบาทหลวงคณะแซงโอกุศแตงประจำอยู่ ณ เมืองจีน ในเวลานี้จะกลับไปยังประเทศอิตาลีและเดินทางผ่านฝรั่งเศสด้วย

ข้าพเจ้าจึงได้กราบทูลว่า ถ้าเป็นการชอบด้วยพระราชดำริแล้ว ข้าพเจ้าจะได้มีจดหมายฝากบาทหลวงคนนี้ไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อบอกให้ทราบถึงพระราชดำริที่จะทรงพระกรุณาแก่ราชบริษัทฝรั่งเศส ถ้าหากว่าได้เดินทางโดยรีบด่วน แล้ว

บาทหลวงคนนี้คงจะถึงเมืองมะริดโดยเร็ว เพื่อหาเรือที่จะออกจากเมืองมะริดในต้นมรสุม และกะให้ไปถึงเมืองปอนดิเชรีหรือเมืองเบงกอล ก่อนที่เรือของบริษัทจะกลับไปยังทวีปยุโรป ตามที่ข้าพเจ้ากราบทูลดังนี้ พระเจ้ากรุงสยามทรงเห็นชอบด้วย จึงได้รับสั่งให้เจ้าพนักงานจัดการให้บาทหลวงอิตาเลียนได้ออกเดินทางโดยเร็ว

ตามเรื่องที่ทรงพระราชดำริเช่นนี้ ไม่ใช่เป็นเรื่องใหม่หรือเรื่องสำคัญอย่างใดเลย และถ้าชาวฝรั่งเศสนิยมยินดีในเรื่องนี้ก็จะเป็นการที่ข้าพเจ้าเข้าใจผิดไปมาก เพราะในเรื่องนี้ไม่ได้กล่าวถึงอะไรนอกจากเรื่องบริษัทเรือพ่อค้าและห้าง ซึ่งล้วนแต่ต้องอยู่ในความเอื้อเฟื้อและความกรุณาของไทยทั้งสิ้น ถ้าจะพูดสั้น ๆ แล้วการเรื่องนี้ก็คงลงรูปเดิมซึ่งบริษัทได้เคยจัดทำมาก่อนการจลาจลนั้นแล้ว แต่ในครั้งนี้มีแปลกอยู่ข้อเดียวที่ว่าจะให้ฝรั่งเศสได้รับสิทธิเท่ากับพวกฮอลันดาเท่านั้น อนึ่ง การที่พระเจ้าแผ่นดินสยามชักชวนให้พ่อค้ามาทำการค้าขายนั้น ก็ไม่ได้ชักชวนแต่เฉพาะประเทศฝรั่งเศสแห่งเดียว แต่ได้ทรงชักชวนพวกอังกฤษ พวกเดนมาร์ก และชาวยุโรปทั้งหลายซึ่งมีความปรารถนาจะมาตั้งค้าขายในพระราชอาณาเขต โดยฐานะอย่างเดียวกันทั้งนั้น ถ้าการที่ทรงพระราชดำริเช่นนี้เป็นที่พอใจของฝรั่งเศสแล้ว ถ้าเช่นนั้นนิสัยของฝรั่งเศสคงจะได้เปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ถ้านิสัยฝรั่งเศสไม่ได้เปลี่ยนแปลงแล้วการที่ทรงพระราชดำริเช่นนี้ก็คงจะไม่เป็นที่พอใจของพวกฝรั่งเศสเป็นแน่ เพราะข้าพเจ้ารู้สึกว่าฝรั่งเศสต้องการอย่างอื่นนอกจากการตั้งห้าง แต่จะอย่างไรก็ตามข้าพเจ้าก็ต้องเขียนจดหมายตามความต้องการของไทย

ในส่วนความคิดและความเห็นของข้าพเจ้าโดยเฉพาะนั้น ข้าพเจ้าได้เล่าให้ท่านฟังโดยยืดยาวในจดหมายที่ข้าพเจ้าฝากไปทางเมืองจีนแล้ว ตามที่ข้าพเจ้าได้เล่าถึงความเดือดร้อนของเมืองนี้ ถึงความไม่แน่นอนของรัฐบาลปัจจุบันนี้ ถึงพระนิสัยของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ อันจะเชื่อพระวาจาไม่ได้นั้นเป็นสิ่งที่จริงทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ต้องร้อนพระทัยด้วย ยังต้องทำศึกสงครามอยู่ก็จริง แต่ถึงดังนั้นก็ยังคงโหดร้ายและทรงกริ้วกราดอยู่เสมอเท่ากับไม่มีเรื่องอะไรมากวนพระทัยเลย และการที่ได้มีศึกในคราวนี้ก็โดยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช

ไม่ยอมอ่อนน้อมโดยถือว่าไม่ใช่พระเจ้าแผ่นดิน ทั้งเจ้าเมืองสงขลากับปัตตานีก็สมทบเข้าด้วยกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้โปรดนักในการที่จะไปแย่งชิงเด็กทั้งหญิงและชายเพื่อเอาไปเป็นทาสสำหรับไว้ใช้ในวัง เมื่อสองสามวันมานี้ได้มีพวกญวนและไทยเข้ารีตซึ่งตั้งบ้านเรือนใกล้กับโรงเรียนได้ตื่นตกใจวิ่งมาขอให้เราช่วย เพราะเจ้าพนักงานได้มาจดชื่อเด็กลูกของคนเหล่านี้ จึงเกรงว่าเด็กพวกนี้จะถูกจับเข้าไปในวัง พวกนี้คิดจะบอกเจ้าพนักงานว่าตัวเขาและลูกเป็นทาสขายตัวอยู่กับพวกบาทหลวง เพราะฉะนั้น พอรุ่งขึ้นพวกนี้ก็ได้ไปทำหนังสือยอมตัวเป็นทาสของบาทหลวงตามที่คิดไว้ แล้วได้พาลูกมาขอให้เรารับไว้ ซึ่งเป็นการที่เราจะไม่ยอมไม่ได้ เพราะถ้าจะคิดถึงส่วนประโยชน์ของเด็กเหล่านี้แล้ว ถ้ามาอยู่กับเราอาจที่จะหันให้นับถือศาสนาคริสเตียนได้ แต่ถ้าขืนปล่อยตามลำพังแล้ว เด็กพวกนี้คงจะประพฤติตามเยี่ยงอย่างของผู้ใหญ่ ส่วนเด็กผู้หญิงซึ่งจะต้องระวังมากกว่าเด็กผู้ชายนั้น เราได้เอาไปเที่ยวฝากไว้กับผู้หญิงแก่ ๆ ที่เข้ารีตและผู้หญิงเหล่านี้ได้จัดการซ่อนเด็กผู้หญิงไว้อย่างดีที่สุดที่จะซ่อนได้

แต่ถึงเราได้จัดการป้องกันเด็กเหล่านี้ไว้ก็จริง แต่เราจะอวดอ้างไม่ได้ว่าเด็กเหล่านี้จะพ้นอันตรายแล้ว ถ้าไทยยกพวกมาจับเด็กเหล่านี้แล้วเราก็จะเดือดร้อนมาก การที่ข้าพเจ้าเล่ามาให้ท่านฟังดังนี้ ก็อดกลั้นความสงสารพวกญวนเหล่านี้ไม่ได้ เพราะพวกญวนเหล่านี้ได้หนีมาจากเมืองญวน เพราะทนการงานและทนความเดือดร้อนไม่ได้ ครั้นหนีมาหาที่เย็นก็กลับได้ความเดือดร้อนยิ่งกว่าเก่า ซึ่งตัวหนีมาคิดว่าพ้นแล้วเสียอีก เพราะฉะนั้นพวกญวนโดยมากจึงคิดอพยพไปอยู่ที่อื่นซึ่งจะขาดทางศาสนา และเขาพูดกันว่าพวกญวนจะอพยพไปอยู่ที่เกาะปูโลคอนดอ ซึ่งเป็นเกาะที่พวกอังกฤษไปยึดไว้เมื่อเร็ว ๆ นี้ และอังกฤษกำลังสร้างป้อมที่เกาะนี้ ซึ่งเป็นการทำให้อังกฤษเป็นใหญ่ฝ่ายเมืองจีนได้

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒, หน้า ๓๔ - ๔๑)

จดหมายมองเซนเยอร์เดอซีเซ ถึงมองซิเออร์เฮแบต์ เจ้าเมืองปอนดิเชรี ค.ศ. ๑๗๑๔ (พ.ศ. ๒๒๕๗)

ในจดหมายฉบับนี้ ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวความให้ซ้ำกับจดหมายที่ข้าพเจ้าได้มีมายังท่านซึ่งฝากมาทางเมืองมะริด เมื่อ ๘ เดือนล่วงมาแล้ว[๑] และที่ข้าพเจ้าได้กำชับให้ฝากไปกับเรือลำแรกที่จะไปยังฝั่ง เรือเดินเข้าออกมีอยู่เสมอเกือบทุกฤดู ข้าพเจ้าจึงหวังใจว่าท่านคงจะได้รับหนังสือของข้าพเจ้า และท่านคงจะทราบถึงการต่าง ๆ ที่ได้มีขึ้นในเมืองไทย ตามความดำริของท่านที่ได้บอกมาให้ข้าพเจ้าทราบนั้นแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านคงจะมีความพอใจในรายงานของข้าพเจ้าที่ได้ชี้แจงถึงการต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าได้จัดไปเพื่อให้ถูกใจท่าน และคงจะพอใจในการที่ข้าพเจ้าได้จัดเป็นการสำเร็จไปนั้นด้วย

ตั้งแต่นั้นมาการต่าง ๆ ก็คงอยู่รูปเดิม ดังข้าพเจ้าได้ชี้แจงให้ท่านทราบแล้ว ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายเราหาได้จัดการอย่างไรต่อไปอีกไม่ ตามที่ข้าพเจ้าได้บอกท่านไปว่า พระเจ้ากรุงสยามได้มีรับสั่งให้เตรียมบ้านที่เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสได้เคยพัก และให้ซ่อมแซมบ้านของพ่อค้าฝรั่งเศส เพื่อจัดให้เป็นที่พักของเจ้าพนักงานบริษัท เพราะไทยเชื่อว่าท่านคงจะพาคนของบริษัทมาด้วยนั้น การทั้งสองอย่างที่รับสั่งให้ทำนี้หาได้ใคร่ทำกันไม่ เมื่อได้รับสั่งในเรื่องนี้เป็นเวลาที่พึงเสวยราชย์ และเป็นเวลาที่เหมาะ พวกขุนนางซึ่งได้รับกระแสรับสั่งให้จัดเรื่องนี้ก็ได้ลงมือทำบ้างในชั้นต้น แต่ภายหลังก็ไม่ได้กระตือรือร้นอย่างใด การที่ช้าไปเช่นนี้ก็จะเป็นได้ด้วยเหตุหลายประการ คือจะเป็นด้วยพระทัยของพระเจ้าแผ่นดินช้าไป เพราะได้มีคนกราบทูลว่า การที่จะเป็นไมตรี และติดต่อกับฝรั่งเศสอีกดังความต้องการของฝรั่งเศสนั้น คงจะได้รับความบีบคั้นของฝรั่งเศสซึ่งจะไม่เป็นประโยชน์แก่ประเทศสยามเลย อย่าง ๑ หรือจะเป็นด้วยความรังเกียจของข้าราชการไทยที่มีหน้าที่ทำการนี้ เพราะการที่จะซ่อมแซมบ้านตามรับสั่งนั้น ข้าราชการเหล่านี้ต้องออกทุนทรัพย์ของตัวเองซึ่งเป็นเงินไม่น้อยอย่าง ๑ หรือจะเป็นด้วยฮอลันดาคิดอ่านยุแหย่ เพราะพวกฮอลันดาหาหนทางทุกอย่างที่จะขัดขวางในความคิดของท่านอีกอย่าง ๑ ก็จะเป็นได้ ในเวลานี้พวกฮอลันดาก็ได้ประจบประแจงเอา

[๑] สำเนาจดหมายที่อ้างนี้หามีไม่

เจ้าพระยาพระคลังเป็นพวกของตัวแล้ว เจ้าพระยาพระคลังคนนี้ ในส่วนตัวเองก็เป็นคนดีอยู่ แต่ก็เชื่อฟังคำของจีนผู้หนึ่งทุกอย่าง ถ้าจีนผู้นี้จะพูดอย่างไรหรือจะให้ทำอย่างไร เจ้าพระยาพระคลังก็ทำตามใจจีนคนนี้ทั้งสิ้น ฝ่ายฮอลันดาเห็นว่าจีนผู้นี้จะเป็นสายได้ดี สำหรับพูดจาเกลี้ยกล่อมเจ้าพระยาพระคลังได้จึงได้เอาจีนคนนี้ไปเลี้ยงและตั้งให้เป็นพ่อค้าของบริษัทฮอลันดา และนอกจากทำการของบริษัทแล้ว พวกฮอลันดายังอนุญาตให้จีนผู้นี้ทำการค้าขายในส่วนตัวได้อีก ซึ่งทำให้จีนคนนี้ได้รับประโยชน์ถึงสองทาง เพราะฉะนั้น จีนผู้นี้จึงเข้ากับพวกฮอลันดานัก ถ้าการที่ไทยช้าไปนั้นจะเป็นด้วยเหตุหนึ่งเหตุใดดังที่ข้าพเจ้ากล่าวมานี้แล้ว ข้าพเจ้าจะได้บอกให้ท่านทราบภายหลัง ในเวลาที่เรือลำเล็ก ๑ ซึ่งมาจากเมืองมัทราสจะได้ออกจากเมืองนี้ ในเวลานี้ถ้าข้าพเจ้าจะบอกให้ท่านทราบว่า ในเรื่องนี้ข้าพเจ้ามีความเห็นอย่างไรนั้นก็พอจะบอกได้ แต่ความเห็นนี้เป็นความเห็นส่วนตัวของข้าพเจ้าเอง และจะรับรองว่าเป็นความเห็นที่ถูกทีเดียวก็ยังไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงควรจะรอให้ได้ความชัดเจนขึ้น และคิดอ่านสืบสวนให้ได้ความสว่างแจ่มแจ้งเสียก่อนจะดีกว่า

ถึงแม้ว่าการที่พวกฮอลันดาจะพูดจายุแหย่และได้ผลอย่างไร เป็นการที่ข้าพเจ้ายังแคลงใจอยู่ก็จริงนั้น แต่ในข้อที่พวกฮอลันดาคิดจะขัดขวางท่านนั้นเป็นการที่ข้าพเจ้าไม่มีความสงสัยเลย เพราะพวกฮอลันดาได้พยายามอยู่เสมอเป็นนิตย์ที่จะขัดขวางในความคิดของท่านทุกอย่าง และความคิดของท่านจะมีอย่างไร พวกฮอลันดาก็รู้ถึงอยู่เสมอ เวลานี้พวกฮอลันดายึดเจ้าพระยาพระคลังไว้เป็นหลัก และเจ้าพระยาพระคลังกับพวกฮอลันดาชอบกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจนถึงกับกินและเล่นอยู่ด้วยกันเป็นนิตย์ การที่กินกับเล่นด้วยกันนี้ได้ทำกันอย่างเปิดเผยจนถึงกับคนทั่วไปมีความประหลาดใจว่าเหตุใดจึงได้สนิทกันถึงเพียงนี้ การที่พวกฮอลันดากับเจ้าพระยาพระคลังประชุมสำหรับกินและเล่นกันนั้น ก็มักจะไปประชุมที่บ้านจีนผู้นั้นซึ่งได้รับตำแหน่งหน้าที่เป็นพ่อค้าของห้างฮอลันดา จีนผู้นี้ได้คิดถึงบุญคุณของเจ้าเมืองบาตาเวียมาก จนถึงกับพยายามกีดกันไม่ให้พ่อค้าต่างประเทศเข้ามาในเมืองนี้ เพื่อพวกฮอลันดาจะได้ทำการค้าขายได้แต่ฝ่ายเดียว เมื่อเร็ว ๆ นี้เองมีพ่อค้าอังกฤษคน ๑ มาจากเมืองเบงกอล ได้มาหารือจีนผู้นี้ถึง

เรื่องการค้าขาย จีนผู้นี้จึงได้แนะนำกับพ่อค้าอังกฤษอย่างเป็นกันเอง ว่าถ้าอังกฤษจะเชื่อฟังถ้อยคำจีนผู้นี้แล้ว ก็ไม่ควรจะเข้ามาค้าขายในเมืองนี้ เพราะเป็นเมืองที่ยากจนกันดาร จะค้าขายสิ่งใดหากำไรยาก ฝ่ายพ่อค้าอังกฤษก็หาเชื่อไม่ กลับแสดงความประหลาดใจที่จีนผู้นี้พูดดังนี้ เพราะฉะนั้น จีนผู้นี้จึงพยายามจะให้พ่อค้าอังกฤษฉิบหายให้จงได้ และจวนจะสำเร็จไป หากว่ามีข้าราชการไทยได้อุดหนุนพ่อค้าอังกฤษและได้แนะนำต่าง ๆ จนในที่สุดได้หาโอกาสให้พ่อค้าอังกฤษคนนี้ได้ถวายเรื่องราวพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงรับเรื่องราวแล้วก็ได้มีกระแสรับสั่งอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษได้ทำการค้าขายตามชอบใจ และถึงดังนั้นเจ้าพระยาพระคลังและจีนผู้นี้ได้ทำให้พ่อค้าอังกฤษได้รับความลำบากและเดือดร้อนเป็นอันมาก จนถึงกับพ่อค้าอังกฤษคนนี้คิดจะกลับจากเมืองไทยอยู่แล้ว

เจ้าพระยาพระคลังคนนี้เป็นคนที่พระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตโปรดปรานมาก และพระเจ้ากรุงสยามองค์ปัจจุบันก็เดินตามรอยพระราชบิดาก็โปรดปรานมากเหมือนกัน แต่การที่เจ้าพระยาพระคลังทำตามใจจีนผู้เป็นพ่อค้าของบริษัทฮอลันดาทุกประการนั้น จึงเป็นการกระทำให้ความคิดของท่านเป็นที่ติดขัดไปหมด ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ยังมีพระชนมายุน้อย โปรดแต่ในการเล่นให้เพลินพระทัย จึงมอบราชการงานเมืองโดยมากให้เจ้าพระยาพระคลังจัดทำไป ส่วนเจ้าพระยาพระคลังรู้พระทัยของพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ดำเนินการทุกอย่างให้เป็นที่ต้องพระราชหฤทัย เพราะฉะนั้นผู้ที่เจ้าพระยาพระคลังไม่ชอบนั้นจึงตกอยู่ในฐานะลำบากมาก แล้วเจ้าพระยาพระคลังได้คิดอุบายหาผู้หญิงจีนเข้าไปไว้ในพระราชวัง เพื่อให้คอยรับใช้พระมเหสีและเจ้านายผู้หญิง ส่วนราชการฝ่ายหน้านั้นตำแหน่งใดที่เป็นตำแหน่งสำคัญ ๆ เจ้าพระยาพระคลังก็ตั้งให้พวกจีนเข้ารับตำแหน่งนั้น ๆ และตำแหน่งหน้าที่ที่เกี่ยวด้วยการค้าขาย เจ้าพระยาพระคลังก็ตั้งให้พวกจีนเป็นหัวหน้า เพราะฉะนั้น ในเวลานี้การค้าขายในเมืองไทยจึงตกอยู่ในมือพวกจีนทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าพวกไทย มอญ แขก มลายู แขกมัวร์ ไม่พอใจอย่างยิ่งในการที่ไทยลำเอียงเข้าข้างจีนเช่นนี้ ก็ไม่กล้าพูดจาห้ามปรามคัดค้านอย่างใด เพราะทราบอยู่ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงฟังเสียงพวกจีน โดยเจ้าพระเจ้าพระคลังเป็นสาย

ท่านได้ขอให้ข้าพเจ้าเล่าความจริงถึงการในเมืองไทยให้ท่านทราบ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้เล่าความต่าง ๆ เหล่านี้โดยละเอียดเพื่อให้ตรงกับความต้องการของท่าน เพราะฉะนั้นเมื่อท่านได้ทราบแล้ว ท่านจะคิดจัดการอย่างไรก็แล้วแต่ท่านจะเห็นควรตามสติปัญญาของท่านเถิด

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒, หน้า ๔๗ - ๕๓)

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙

เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส
ซึ่งเข้ามาตั้งคริ้งกรุงศรีอยุธยา
ตอนแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ภาคที่ ๕
คัดจาก “ประชุมพงศาวดารเล่ม ๒๒
(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๖ ต่อ ๓๗ และ ๓๙)”

จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ต่อจากตอนที่ ๔

ความลำบากของการปอลิติก เรื่องห้ามไม่ให้มีการแห่ จดหมายมองซิเออร์ เลอแบร์ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ

วันที่ ๒๗ เดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๓๓ (พ.ศ. ๒๒๗๖)

ในวันที่พระเจ้ากรุงสยามซึ่งเสด็จสวรรคตแล้ว[๑] ได้ออกประกาศพระราชโองการขัดขวางในการศาสนาของเรานั้น ในวันที่ออกประกาศนั้นเอง ได้ทรงพระประชวรเป็นคล้ายพระยอดขึ้นที่พระโอษฐ์ ได้ทรงพระประชวรอยู่เกือบปีหนึ่งจึงได้เสด็จสวรรคตเมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ปีนี้ (พ.ศ. ๒๒๗๖) การที่ทรงพระประชวรอยู่นานเช่นนี้ ได้ทำให้สมเด็จพระอนุชาซึ่งในเมืองนี้เรียกกันว่าพระมหาอุปราช[๒] และพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคต ได้มีเวลาเตรียมการที่จะชิงราชสมบัติกัน ฝ่ายพระมหาอุปราชซึ่งตามวุฒิจะปกครองบ้านเมืองได้ดีกว่า แต่พวกราษฎรพลเมืองเกลียดเพราะทรงดุร้ายนักนั้น เรียกคนมาระดมเกือบไม่ได้ ๔,๐๐๐ คน ส่วนข้างพระโอรสที่คิดจะชิงราชสมบัตินั้น ได้ไปยึดพระราชวังไว้แล้ว ทั้งขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่ตลอดจนเจ้าพระยาพระคลังก็เข้าด้วยพระราชโอรสซึ่งได้รวมคนไว้ถึง ๒ หมื่น หรือ ๓ หมื่นคน

ถ้าพวกของเจ้าพระยาพระคลังได้คิดการสำเร็จ พวกเราก็คงจะไม่มีเหลือเลยเป็นแน่ เพราะเจ้าพระยาพระคลังได้เอาคนไปซุ่มไว้ในป่ารอบบ้านพวกเรา ๒๐๐ คน และ ได้สั่งไว้ว่าพอได้ข่าวว่าพวกของพระมหาอุปราชพ่ายแพ้แล้ว ก็ให้คน ๒๐๐ ที่ซุ่มไว้นั้นเข้าไปเผาบ้านและฆ่าพวกเราให้หมด แต่พระเป็นเจ้าหายอมให้เป็น เช่นนั้นไม่

---

[๑] คือ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

[๒] คือ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

กลับใช้พระมหาอุปราชดุจเป็นเครื่องมือของพระเป็นเจ้าสำหรับลงโทษเจ้าพระยาพระคลัง โดยพระเป็นเจ้าได้ให้ชัยชนะแก่พระมหาอุปราช และภายหลังพระเป็นเจ้าจึงจะลงโทษพระมหาอุปราชเพราะท่านองค์นี้ก็ได้หมิ่นประมาทและด่าพระเป็นเจ้าเท่ากับพระเชษฐาเหมือนกัน เวลานี้มีเสียงเล่าลือกันว่าทรงพระประชวรพระโรคคล้ายกับพระเชษฐาอยู่แล้ว คือเป็นพระยอดขึ้นที่พระศอ และรู้พระองค์ว่าจะต้องสวรรคตด้วยพระโรคนี้ในเร็ววันนี้แล้ว

เมื่อพระมหาอุปราชได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พวกเราก็ต้องนำของไปถวายพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ และเอาของไปให้เจ้าพระยาพระคลังคนใหม่ด้วย เจ้าพระยาพระคลังคนนี้ก็เกลียดพวกเราเท่ากับพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นนายเหมือนกัน ซึ่งเป็นการที่แลเห็นได้ง่าย เพราะเมื่อเวลาพวกเราเอาของไปถวายนั้น เราก็ได้ถวายเรื่องราวด้วยฉบับหนึ่ง ขอให้ทรงงดประกาศพระราชโองการที่เป็นการขัดขวางต่อศาสนาของเรา เจ้าพระยาพระคลังได้กราบทูลแนะนำให้ทรงนิ่งเสีย อย่าได้ทรงตอบเรื่องราวของพวกเราเลย เท่านี้ยังไม่พอใจ เจ้าพระยาพระคลังกลับให้ย้ายศิลาจารึกไปตั้งไว้ในที่เปิดเผยยิ่งกว่าเดิมอีก และได้ให้สลักลวดลายเพิ่มเติมขึ้น เพื่อให้ปรากฏชัดเจนกว่าเดิม ราษฎรพลเมืองจะได้มีความนบนอบมากขึ้น

ในการที่ไทยกำลังรังแกเราอยู่ดังนี้ ซึ่งเป็นการให้ร้ายต่อศาสนาของเราและให้ร้ายต่อประเทศฝรั่งเศสนั้น พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระวิตกอยู่ว่า การที่ทรงทำเช่นนี้จะทำให้เป็นการบาดหมางกับฝรั่งเศส จึงได้รับสั่งให้เจ้าพนักงานมาถามพวกเราเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ว่าเหตุใดเราจึงไม่ได้มีการแห่เหมือนแต่เก่าก่อน และการที่เราไม่ทำการแห่เช่นนี้ เราประสงค์จะทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเกลียดพระองค์หรืออย่างไร เราจึงได้ตอบไปว่าศาสนาคริสเตียนไม่ได้ตั้งอยู่ได้เพราะทำพิธีภายนอกอย่างใด และเราก็ไม่ได้ประสงค์จะทำให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเกลียดพระองค์ เพราะเราก็ยังคงทำการแห่อยู่เสมอแต่ได้แห่เพียงในโบสถ์เท่านั้น เจ้าพนักงานผู้รับสั่งให้มาถามเรานั้น ไม่ยอมจดคำตอบข้อแรก เพราะกลัวพระเจ้าแผ่นดินจะกริ้ว จดไปแต่คำตอบตอนปลายเท่านั้น เราได้เห็นแล้วว่า การทำเช่นนี้ ก็เป็นแต่อุบายของไทยเท่านั้น และ

การที่เราได้ตอบไปเช่นนี้ก็จะยึดไว้เป็นพยานเท่านั้น เพราะเหตุว่าถ้าประเทศฝรั่งเศสจะขัดเคืองในการที่ไทยได้ห้ามไม่ให้สอนศาสนาแล้ว พระเจ้ากรุงสยามก็จะปฏิเสธว่าเป็นการไม่จริงและคงจะเอาคำตอบของเราให้ดูเป็นพยานว่าพวกเราก็คงได้ทำการในหน้าที่ของศาสนาอยู่เสมอ ไทยเห็นจะเข้าใจว่าหน้าที่ของการศาสนาเป็นแต่เพียงมีการแห่ก็พอแล้ว แต่การสอนศาสนาให้แก่เด็กที่เป็นการสำคัญนั้น ไทยก็ห้ามเด็ดขาดเสียด้วย ถ้าขืนสอนไปก็ต้องรับโทษถึงตาย

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒, หน้า ๑๒๙ - ๑๓๓)

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙

เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสฯ
ตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ, ครั้งกรุงธนบุรี
และกรุงรัตนโกสินทร์ ภาคที่ ๖
คัดจาก “ประชุมพงศาวดารเล่ม ๒๓
(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) - ๔๐)”

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องเหตุการณ์ปราสาทราชวังแห่งกรุงศรีอยุธยากำลังถูกเพลิงเผาทำลาย ในหอราชกรมานุสร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

จดหมายมองเซนเยอร์บริโกต์ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ

วันที่ ๒๓ เดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๗๕๙ (พ.ศ. ๒๓๐๒)

พระมหาอุปราชของกรุงศรีอยุธยาต้องถูกสำเร็จโทษในระหว่างที่พระราชบิดายังมีพระชนม์อยู่ โดยพระอนุชาต่างมารดาได้กล่าวโทษ แต่ข้อหานั้นจะจริงหรือเท็จประการใดหาทราบไม่ เมื่อพระราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราช[๑] ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ในไม่ช้าเท่าไรนักพระราชบิดา[๒] ก็ได้สวรรคตเหมือนกัน พระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จสวรรคตเมื่อปลายเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๗๕๘ (พ.ศ. ๒๓๐๑) แต่ที่สวรรคตนั้นเป็นด้วยทรงพระชราหาใช่พระโรคเบียดเบียนไม่ พระราชโอรสองค์ที่ ๓[๓] ซึ่งพระราชบิดาได้ตั้งพระทัยไว้ว่าจะทรงมอบราชสมบัติให้นั้นได้เสด็จขึ้น ผ่านพิภพอได้ขึ้นครองราชสมบัติก็ได้มีรับสั่งให้สำเร็จโทษพระอนุชาต่างมารดาเสีย ๓ พระองค์[๔] ซึ่งเวลานั้นต้องติดคุกอยู่โดยต้องหาว่าจะคิดกบฏ ครั้นภายหลังพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ไม่ถูกกันกับพระเชษฐา[๕] ซึ่งมีผู้พูดกันว่าเป็นพระโรคเรื้อนนั้น จึงได้เวรราชสมบัติถวายแก่พระเชษฐาเมื่อวันที่ ๑ เดือนมิถุนายนแล้วได้เสด็จกลับไปประทับยังวัดซึ่งเป็นวัดที่พระองค์เคยประทับอยู่ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์แล้วจึงได้เลยผนวชในวัดนั้นเอง

การที่เราหวังว่าจะได้พึ่งพระมหาอุปราชนั้นเป็นการหมดหวังในครั้งนี้เอง

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๒ - ๓)

---

[๑] คือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์
[๒] คือ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
[๓] คือ เจ้าฟ้าอุทุมพร
[๔] คือ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพภักดี
[๕] คือ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

จดหมายมองเซนเยอร์บรีโกต์ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ

วันที่ ๑๒ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๖๐ (พ.ศ. ๒๓๐๓)

เมื่อ ๒ ปีที่ล่วงมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ได้ละทิ้งราชสมบัติเพื่อเสด็จไปทรงผนวช พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ได้ครองราชสมบัติอยู่เดือนเดียวเท่านั้น เมื่อพระราชบิดาได้เสด็จสวรรคตเมื่อปลายเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๗๕๘ (พ.ศ. ๒๓๐๑) พระองค์เจ้าต่างมารดา ๓ พระองค์ได้ถูกสำเร็จโทษในคุก เพราะเจ้าเหล่านี้คิดจะชิงราชสมบัติพระเชษฐาของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงผนวชนั้นได้ขึ้นครองราชสมบัติมาได้ ๒๐ เดือนแล้ว เมื่อปีกลายนี้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ได้ให้ลงพระราชอาญาแก่ข้าราชการผู้ใหญ่เกือบทุกคน เพราะข้าราชการเหล่านี้คบคิดกันจะเชิญพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงผนวชให้กลับมาครองราชสมบัติอีก ข้าราชการที่ไม่ต้องรับพระราชอาญาก็มีแต่เจ้าพระยาพระคลังคนเดียวเท่านั้น และที่รอดตัวมาได้ก็เพราะได้เอาของมาถวายมากต่อมาก นอกจากการในหน้าที่ประจำแล้ว เจ้าพระยาพระคลังได้รับหน้าที่รักษาพระราชลัญจกรด้วย ยังมีพระองค์เจ้าต่างมารดาอีกองค์หนึ่งทรงผนวชอยู่[๑] ได้คบคิดกับข้าราชการในเรื่องที่จะถวายราชสมบัติแก่เจ้าพระ จึงต้องถูกเนรเทศไปเมืองลังกา แต่เรือที่พาเจ้าองค์นี้ไปเมืองลังกานั้นได้ถูกซัดไปเข้าฝั่งสุมาตรา เจ้าองค์นี้ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่ที่เกาะสุมาตราได้สักหน่อยแล้วก็ได้เลยเสด็จไปเกาะมะละกา มีคนเป็นอันมากอยากจะให้เจ้าองค์นี้ได้ราชสมบัติและบางทีพวกฮอลันดาก็จะช่วยให้ได้สมประสงค์ก็จะเป็นได้

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๓ - ๕)

จดหมายมองเซนเยอร์บรีโกต์ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศพม่ายกทัพมา

ด้วยมองซิเออร์อันดรีเออกับมองซิเออร์อาลารี มิชชันนารีฝรั่งเศส ได้เล่าถึงการที่พม่ามาตีเมืองมะริด และได้จับมิชชันนารีทั้ง ๒ ไปยังเมืองมอญแล้ว เพราะฉะนั้นจดหมายฉบับนี้เท่ากับเป็นจดหมายเหตุต่อจากจดหมายเหตุของมิชชันนารีทั้ง ๒ นั้น

[๑] คือกรมหมื่นเทพพิพิธ

เมื่อก่อนมองซิเออร์อันดรีเออกับมองซิเออร์อาลารี จะออกจากเมืองทวายนั้น เจ้าเมืองทวายได้ส่งกองทัพให้เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา กองทัพพม่าได้เดินทางข้ามป่าข้ามเขาเป็นอันมาก จนถึงเดือนมีนาคมจึงได้ปล้นเมืองราชบุรี และกาญจนบุรี ซึ่งเป็นเมืองอยู่ทางทิศใต้กรุงศรีอยุธยา ทัพพม่าและทัพไทยได้ต่อสู้กันอย่างสามารถ จนทัพไทยแตกหนีไปแล้ว พวกพม่าจึงปล้นและเผาเมืองทั่วทุกหนทุกแห่ง แม่ทัพพม่าจึงได้ยกทำไปสร้างเมืองขึ้นเมือง ๑ เรียกว่า เมืองมิชอง (Michong) อยู่ตรงกับแม่น้ำ ๒ แม่น้ำมาต่อกัน แต่ในระหว่างที่พม่าปล้นและเผาเมืองราชบุรีและกาญจนบุรีนั้น ข้างฝ่ายกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ได้เตรียมการอย่างใด เพราะได้ทราบว่าพม่าได้ยกออกจากเมืองตะนาวศรี และมะริดแล้ว ครั้นวันที่ ๗ เมษายน ไทยจึงได้ลงมือเตรียมการสู้ตลอดจนถึงเดือนมิถุนายน ในระหว่างนั้นได้มีพวกราษฎรซึ่งเป็นชาวบ้านนอก เข้ามาอาศัยในกรุงวันละมาก ๆ เพราะเหตุว่าพวกพม่าคอยไล่จับรุกเข้ามาทุกที ฝ่ายสังฆราชฝรั่งเศสเห็นว่าจะไม่พ้นอันตรายแล้ว จึงได้ให้บาทหลวงฝรั่งเศส ๒ คนชื่อ มองซิเออร์แคแฮว และมองซิเออร์ อาโตคม นักเรียน ๓๐ คน หนีไปอยู่เมืองจันทบุรี เพราะเมืองจันทบุรีนี้เป็นหนทางเหมาะสำหรับจะหนีต่อไปที่อื่นได้ง่ายและในที่สุดบาทหลวงทั้ง ๒ นี้ก็ได้หนีออกจากเมืองจันทบุรีเข้าไปอยู่ในเมืองเขมร บาทหลวงทั้ง ๒ ได้คุมนักเรียนออกจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อปลายเดือนมิถุนายน และที่คุมไปได้นั้นก็นับว่าเคราะห์ดีถ้าช้าไปอีกหน่อยเดียวก็จะออกกรุงศรีอยุธยาไม่ได้เลย เพราะทางราชการได้สั่งไปตามด่านต่าง ๆ ให้คอยกักคนไว้อย่าให้ใครเข้าออกได้เป็นอันขาด เพราะฉะนั้นเรือ ๒ ลำซึ่งบรรทุกสมุดต่าง ๆ ที่สังฆราชจะส่งออกไปที่ท่าเรือนั้น จึงได้ถูกจับที่ด่านภาษี และต้องกลับขึ้นมาที่กรุงอีก พอมาถึงกรุง เรือนั้นก็จมลงพอดี ฝ่ายพม่าข้าศึกก็ยกทัพมาทีละน้อย หวังจะให้ขาดเสบียงในกรุง เพราะพวกพม่าได้ทำลายทุ่งนาบ้านเรือนโดยรอบกรุง ถ้าไทยจะคิดตัดเสบียงพวกข้าศึกแล้วก็จะทำได้ง่ายที่สุด แต่ก็ไม่เห็นไทยคิดจัดการอย่างใดเลย

ในระหว่างนี้มีนักพรตจีนเข้ามายังกรุงศรีอยุธยารูป ๑ กับจีน ๔ คน ชาวตังเกี๋ย ๔ คน เพื่อมาเล่าเรียนในโรงเรียนของเรา ท่านสังฆราชจำต้องรับไว้ เพราะจะส่งกลับออกไปไม่ได้ และเวลานั้นครูก็ไม่มี ท่านสังฆราชจึงได้สอนนักเรียน ๘ คนนี้ด้วยตัวเอง เมื่องนักพรตจีนคนนี้ได้มากรุงศรีอยุธยาได้สักสองสามวัน พวกพม่าข้าศึกได้มาเอาไฟเผาสวนที่บางกอก และทำลายป้อมทั้งเผาสวนและปล้นบ้านเรือน

ไม่ละเว้นเลยตลอดตั้งแต่ท่าเรือจอดจนถึงชานพระนคร โรงเรียนใหม่หลัง ๑ ซึ่งเราได้สร้างขึ้น กับไม้สำหรับสร้างโรงเรียนอีกหลัง ๑ ก็ถูกพม่าเผาเสียหมดสิ้น

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๔๖ - ๔๘)

❁ ชาวอังกฤษ ชื่อ ปอเน

ฝ่ายข้าศึกก็ได้กลับถอยไปอยู่ที่เมืองที่ได้สร้างขึ้นใหม่ เพราะแม่ทัพพักอยู่ ณ ที่นั้น และไฟที่พวกพม่าได้จุดไว้ยังไม่ทันดับก็มีนายเรือพาอังกฤษคน ๑ ชื่อ ปอเน ได้นำเรือใหญ่ลำ ๑ เล็กลำ ๑ บรรทุกสินค้าเข้ามายังกรุง นายเรือคนนี้ได้นำสัตว์ไลออนตัว ๑ ม้าอาหรับม้า ๑ เข้ามาถวายพระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นเจ้าพนักงานจึงยกเว้นไม่เก็บภาษีจากนายเรือคนนี้ แต่สินค้าที่นายเรือพาเข้ามาขายไม่ใคร่ได้ ถ้าจะขายก็ต้องขาดทุน แต่ถึงดังนั้นพระเจ้ากรุงสยามก็รับสั่งขอให้นายเรืออังกฤษคนนี้อยู่ช่วยรักษาพระนครต่อไป ฝ่ายชาวอังกฤษคนนี้เห็นการอ่อนแอของไทยก็มีความรังเกียจไม่อยากจะช่วยและยิ่งเห็นว่าพวกฮอลันดาได้รีบหนีออกจากเมือง นายเรืออังกฤษก็ยิ่งรังเกียจมากขึ้น ตั้งแต่ต้นปีมาแล้วพวกฮอลันดาได้พยายามต่อเรือขึ้นลำ ๑ ครั้นต่อเรือเสร็จเมื่อเดือนตุลาคมจึงเตรียมการที่จะหนี ณ วันที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน เวลากลางคืนพวกฮอลันดาจึงลอบลงเรือและได้แล่นเรือฝ่าด่านภาษีหนีออกจากกรุงศรีอยุธยาไปได้ นายเรืออังกฤษจึงได้ขออนุญาตไปอยู่ที่ห้างฮอลันดาและไทยก็ได้อนุญาตให้ไปอยู่ตามขอ แต่ค่าโสหุ้ยของนายเรืออังกฤษคนนี้ต้องจ่ายมากที่สุด เพราะในระหว่างที่พม่าล้อมอยู่เช่นนี้เสบียงอาหารแพงเป็นอันมาก

แต่ส่วนที่บ้านบาทหลวงเสบียงอาหารอุดม เพราะพวกบาทหลวงได้เตรียมเสบียงไว้ให้พอเลี้ยงนักเรียนและพวกเข้ารีต พวกบาทหลวงอยากจะได้เด็กของพวกที่ไม่ได้เข้ารีตให้เอามาเข้ารีตเสีย จึงได้ทำทานแก่คนที่ไม่ได้เข้ารีต เพราะฉะนั้นในกรุงศรีอยุธยาและตำบลใกล้เคียง บาทหลวงจึงได้ให้น้ำมนต์รับเด็กเข้ารีตปีละ ๑ ถึงหมื่นคนเศษ แต่ในเวลานั้นมิชชันนารีที่ยังเหลืออยู่ในกรุงมีแต่สังฆราชคน ๑ มองซิเออร์ คอร์ คน ๑ กับบาทหลวงชาติจีนคน ๑ เท่านั้น

ฝ่ายรัฐบาลไทยก็ได้จัดกองทัพให้ออกไปต่อสู้กับข้าศึกหลายกอง แต่กองทัพเหล่านี้พอไปเห็นทัพพม่าก็แตกกลับมาเท่านั้น ครั้งนั้นมีเจ้าไทยองค์ ๑ ซึ่งได้ถูก

เนรเทศไปอยู่เกาะลังกา ได้กลับเข้ามายังเมืองไทยเกลี้ยกล่อมผู้คนรวบรวมไว้ทางทิศตะวันออกและทิศเหนือของกรุง เจ้าองค์นั้นจึงได้ให้นำความกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามขอรับอาสาต่อสู้กับพวกพม่า ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยามทรงเห็นว่าการที่เจ้าองค์นี้มาอาสาดังนี้เป็นการองอาจก็กริ้ว จึงได้ทรงจัดกองทัพให้ไปจับเจ้าองค์นี้ ทัพกรุงและทัพของเจ้าได้ต่อสู้กันหลายครั้ง บางทีก็ชนะบางทีก็แพ้ทัพของเจ้า และในเวลานั้นก็เกิดเสียงลือกันขึ้นด้วย ว่ากองทัพพม่าเต็มไปด้วยคนไทยซึ่งได้รับความเดือดร้อนเอาใจออกห่างจากไทยไปเข้ากับพม่า

เรือลำใหญ่ของมิสเตอร์ปอเนได้ทอดสมออยู่ที่ลำน้ำใต้กรุงศรีอยุธยาตรงกับบางกอก ครั้นเมื่อวันที่ ๒๔ เดือนธันวาคม อยู่ดี ๆ ไม่ทันรู้ตัวพวกพม่าข้าศึกก็มาตีเรือพวกเรือได้ต่อสู้อย่างสามารถ แต่ถึงจะอย่างไรก็สู้พม่าไม่ได้ เพราะพม่าได้ไปยึดป้อมไว้ได้ และได้เอาปืนใหญ่ ๆ ไปตั้งบนป้อมเพื่อจะยิงเรืออังกฤษ เจ้าพนักงานเรือเห็นเช่นนั้น จึงได้จัดการลากเรือขึ้นไปตามลำแม่น้ำ และเมื่อไปถึงที่แห่ง ๑ พวกอังกฤษก็เตรียมจะป้องกันมิให้พม่าตั้งป้อมได้ โดยอังกฤษใช้วิธียิงกราดลงไปทั้ง ๒ ฝั่ง เรือลำเล็กนั้นจอดอยู่หน้า และมิสเตอร์ปอเนซึ่งแต่ก่อนทำอิดออดก็เป็นอันตกลงจะอยู่ช่วยไทยรักษากรุง แต่ขอให้ไทยส่งปืนใหญ่กับกระสุนดินดำให้มาก ๆ กับขอปืนเล็กกับกระสุนด้วย ไทยก็ยอมจัดปืนให้แต่ไม่ครบตามจำนวนที่อังกฤษต้องการ แต่ไทยได้สัญญาว่าการที่จะให้ส่งปืนและกระสุนดินดำนั้น อังกฤษจะต้องขนเอาสินค้าขึ้นไปเก็บในพระคลังหลวง มิสเตอร์ปอเนไม่เต็มใจ แต่ก็ขัดไม่ได้ จึงได้ให้ขนสินค้าขึ้นฝากไว้ที่พระคลังหลวง ๓๘ หีบ ของที่ยังเหลืออยู่นั้นมิสเตอร์ปอเนได้ขนลงไปรวบรวมไว้ในเรือ และตัวมิสเตอร์ปอเนก็ได้ลงไปอยู่ในเรือ ได้สู้รบกับพม่ากว่าเดือน ๑ จึงได้มีจดหมายถวายพระเจ้ากรุงสยามขอปืนใหญ่และลูกกระสุนดินดำเพิ่มขึ้นอีก ฝ่ายไทยได้ทราบว่าข้าศึกจะยกเข้ามาตีกรุงอีกด้าน ๑ ไม่เกี่ยวกับทางด้านที่เรือจอดอยู่ ทั้งไม่ใคร่จะไว้ใจอังกฤษนัก จึงไม่ยอมให้ปืนตามที่อังกฤษขอมา มิสเตอร์ปอเนก็โกรธมาก แล้วได้ส่งหนังสือคล้าย ๆ กับเป็นประกาศไปยังเสนาบดี จึงได้ศถอนสมอเรือล่องเรือไปตามลำน้ำ และในตอนล่องเรือนั้นได้ให้ขึ้นไปรับของจากเรือสำเภาจีนรวม ๖ ลำ แต่ลำ ๑ เป็นเรือของพระเจ้ากรุงสยาม นอกนั้นเป็นเรือซึ่งมาจากประเทศจีนเพื่อมาค้าขายในประเทศสยาม จึงได้มาจอดรออยู่ที่อ่าวสยาม

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๔๙ - ๕๒)

พม่าล้อมกรุงฯ

พวกพม่าได้ยกทัพมีพลมากมายก่ายกองกระจายอยู่เต็มบ้านเต็มเมือง ดุจน้ำไหลอย่างไหลเชี่ยว เมื่อปี ค.ศ. ๑๗๖๖ (พ.ศ. ๒๓๐๙) พม่าได้สร้างป้อมล้อมกรุงไว้ ๓ แห่ง แต่ถึงดังนั้นเสบียงอาหารในกรุงก็ยังบริบูรณ์ จะมีคนตายด้วยอดอาหารก็เพียงคนขอทานเท่านั้น เพราะฉะนั้นเมื่อวันที่ ๑๔ เดือนกันยายน ข้าศึกจึงได้ยกมาตั้งติดประชิดกรุงห่างจากกำแพงเมืองเพียงระยะทางปืนใหญ่เท่านั้น และก็ตั้งมั่นคอยอยู่เพื่อจับผู้คนเสบียงพาหนะซึ่งจะผ่านไปมา

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๕๓)

ความประพฤติของพวกเข้ารีต

พวกเข้ารีตโดยมากมีหน้าที่รักษาเชิงเทินซึ่งเป็นการหาประโยชน์มิได้ เพราะการศึกคราวนี้ได้รบกันนอกกำแพงเมือง ภายหลังพระเจ้ากรุงสยามได้พระราชทานปืนใหญ่ให้แก่วัดเข้ารีต ๓ วัด ซึ่งอยู่นอกกำแพงพระนคร รวมเป็นปืน ๓๐ กระบอก พร้อมทั้งกระสุนดินดำและได้พระราชทานปืนไปให้พวกจีนซึ่งมีอยู่ ๖๐๐๐ คน เพราะพวกจีนได้ขออนุญาตเอาห้างพวกฮอลันดากับวัดซึ่งอยู่บนเนินสูงสำหรับตั้งเป็นค่าย ยังไม่ใช่แต่เท่านั้น ไทยยังให้เงินแก่พวกจีน ๒ หมื่นแฟรง และให้เงินแก่พวกเข้ารีต ๕,๐๐๐ แฟรง เพื่อขอให้พวกจีนและพวกเข้ารีตคอยป้องกันและสู้รบกับข้าศึกจนกว่าจะเลิกสงคราม แต่นั้นแหละพวกเข้ารีตก็มีเพียง ๘๐ คนเท่านั้น ใน ๘๐ คนนี้ก็ต้องแยกกันอยู่ตามวัดถึง ๓ แห่ง ซึ่งล้วนแต่อยู่ห่าง ๆ กันสุดทางปืนทั้งนั้น และคนเหล่านี้ก็มิได้เคยรับความฝึกหัดในวิธีทำสงครามเลย เพราะฉะนั้นพวกเข้ารีตจะทำอะไรได้ แต่ถึงดังนั้นพวกเข้ารีตก็ถือปืนเล็กคนละกระบอกและคอยยิงปืนใหญ่ด้วย พวกเข้ารีตได้สู้รบกับพวกพม่าอย่างวิธีกองโจร ครั้งเมื่อวันที่ ๑๓ เดือนพฤศจิกายน พวกข้าศึกได้ยกพลมาเป็นอันมาก และได้มายึดวัดใหญ่ ๆ ใกล้กับวัดเข้ารีตไว้ ๒ วัด การที่ไทยทำวัดไว้มาก ๆ รอบพระนครดังนี้เป็นการที่คิดการผิดโดยแท้ แต่ส่วนวัดเข้ารีตและค่ายพวกเข้ารีตนั้นได้เอาเสาและไม้กระดานล้อมไว้อย่างแน่นหนา

แต่ถึงดังนั้น ข้าศึกยังไม่ทันได้เหยียบเข้ามาถึงค่ายเข้ารีตเลย พวกไทยและจีนก็ตื่นตกใจเสียแล้ว แต่ข้อที่น่าประหลาดอยู่นั้นก็คือ กระสุนปืนได้ตกลงมาในค่ายพวกเข้ารีตเป็นอันมาก แต่ก็หาได้ถูกผู้ใดไม่ และในค่ายนั้นก็เต็มไปด้วยผู้คน เพราะไม่ได้มีแต่เฉพาะพวกเข้ารีตพวกเดียว พวกที่ไม่ได้เข้ารีตก็ได้มาอาศัยอยู่ในค่ายเป็นอันมาก เพราะพวกนี้อยากมาอยู่ในค่ายพวกเข้ารีตมากกว่าอยู่ในพระนคร

เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนพฤศจิกายน พวกข้าศึกได้ไปยึดวัดใหญ่ ๑ วัด ซึ่งอยู่ตรงกับโรงเรียนสามเณร พวกเข้ารีตได้ต่อสู้อย่างสามารถ แต่ทานกำลังพม่าไม่ไหว พวกข้าศึกจึงได้เอาปืนยิงเข้าวัดเข้ารีตซึ่งเรียกว่าวัดเซนต์โยเซฟจนทะลุปรุไปหมด ฝ่ายพวกเข้ารีตก็ได้เอาปืนยิงวัดไทยที่พวกข้าศึกตั้งมั่นอยู่ และได้จับช้างของข้าศึกมาได้ ๑ เชือก แต่เมื่อวันที่ ๗ เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๐๙) พวกเข้ารีตได้เสียทีแก่ข้าศึก คือพวกที่อยู่ยามได้พากันหลับหมด พวกข้าศึกจึงได้กรูเข้ามาเอาไฟเผารั้วของท่านสังฆราช บรรดาพวกเข้ารีตทั้งชายและหญิงก็ได้พากันหนีไปอาศัยในวัดเซนต์โยเซฟ และอาศัยในเขตบ้านของบาทหลวง แต่มีคนเข้ารีตคน ๑ มีความชะล่าใจคิดจะกลับไปยังบ้านของตัว จึงถูกพวกข้าศึกจับได้และข้าศึกก็ได้ฆ่าเสียโดยไม่มีเมตตาจิตเลย ฝ่ายพวกที่รักษาค่ายสังฆราชได้ต่อสู้ข้าศึกอย่างสามารถและได้เอาปืนระดมยิงข้าศึก จนข้าศึกได้ล่าถอยไปตีพวกจีนในค่ายฮอลันดาต่อไป

ฝ่ายพวกเข้ารีตในค่ายโปรตุเกสได้ไปสมทบกับพวกจีน ครั้นพวกพม่าเห็นว่า พวกจีนในค่ายฮอลันดาต่อสู้อย่างสามารถนัก จึงได้เลยยกไปตีที่วัดซึ่งมีจีนเข้าไปอาศัยอยู่ ๒,๐๐๐ คน แล้วพวกพม่าก็ตัดทางมิให้พวกจีนในวัดนี้และพวกจีนในค่ายฮอลันดาไปมาถึงกันได้ โดยประสงค์จะล้อมไว้ เมื่อจีนคนใดออกจากวัดไปเพื่อหาอาหารรับประทาน พวกพม่าก็จับฆ่าเสียทุกคน แล้วพวกข้าศึกได้เข้าไปตีพวกจีนแตกหนีออกจากวัด จึงได้ยกกองไปตีวัดอีกวัด ๑ ซึ่งอยู่ใกล้กับค่ายโปรตุเกส ระยะห่างเพียงหนทางปืนเล็กเท่านั้น ในขณะนั้นมีสามเณรคณะเยซวิตชาติโปรตุเกสคนหนึ่งมีความกลัวและหิวด้วย จึงได้หนีไปหาสังฆราชเพื่อไปหาอาหารรับประทาน พวกบาทหลวงได้รับไว้และได้ให้อาหารรับประทาน ซึ่งทำให้สามเณรคนนี้สบายขึ้นมาก

ภายหลังพม่าได้ตีป้อมซึ่งอยู่นอกพระนครจากไทยได้ และได้เอาไฟไปเผาห้างฮอลันดา พม่าล้อมกรุงรวมอยู่ ๘ วัน ครั้นวันที่ ๒๑ เดือนมีนาคม พม่าได้ยกไปตีค่ายโปรตุเกส บาทหลวงคณะดอมีนีแกงคน ๑ กับบาทหลวงคณะเยซวิตคน ๑ ซึ่งอยู่ในค่ายนั้นก็ยอมให้ข้าศึกจับโดยดี ข้าศึกได้งดรอไม่เผาวัดอยู่ ๒ วัน เพื่อเป็นการล่อให้สังฆราชกับพวกเข้ารีตไปเข้าหาข้าศึก แต่ที่จริงท่านสังฆราชจะทำอย่างไรได้ ทหารก็ไม่มี ป้อมก็ไม่มี ข้าศึกก็มีคนถึง ๕,๐๐๐ และได้มาล้อมโรงเรียนอยู่แล้ว

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๕๓ - ๕๗)

มองเซนเยอร์บริโกต์ ยอมให้พม่าจับการปล้นของ

แต่ข้างพวกพม่าก็ไม่อยากจะให้ผู้คนล้มตายโดยใช่เหตุ แม่ทัพพม่าจึงให้บาทหลวงโปรตุเกสมีจดหมายถึงสังฆราชบอกว่า ถ้าสังฆราชยอมให้ข้าศึกจับไปโดยดีแล้ว ข้าศึกจะไม่ทำอันตรายวัดหรือโรงเรียนหรือเข้าของทรัพย์สมบัติของบาทหลวงเลย ท่านสังฆราชจึงได้จัดให้คนเข้ารีตคน ๑ ออกไปเจรจากับข้าศึก แม่ทัพพม่าจึงได้ยึดตัวคนเข้ารีตคนนี้ไว้ เพราะต้องการให้สังฆราชไปด้วยตัวเอง แม่ทัพได้ต้อนรับท่านสังฆราชอย่างดี และยังคงยืนคำว่าจะไม่ทำอันตรายต่อวัดและโรงเรียน แต่การที่สัญญาเช่นนี้ก็พูดกันด้วยปากหาได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรไว้ไม่ แล้วแม่ทัพพม่าจึงได้บอกว่า ในเวลากลางคืนแม่ทัพจะได้เอาไฟไปเผาค่ายพวกเข้ารีตให้หมด เพราะฉะนั้นให้พวกเข้ารีตไปอาศัยอยู่ในโบสถ์หรือที่โรงเรียน ส่วนตัวสังฆราชนั้นแม่ทัพพม่าบังคับให้เข้าไปอยู่ในวัดไทยแห่ง ๑ เมื่อการเป็นดังนี้ก็จำต้องยอมจะทำอะไรไม่ได้ ครั้นเมื่อวันที่ ๒๓ เดือนมีนาคม เมื่อรับประทานอาหารค่ำแล้ว พวกพม่าได้เอาไฟไปเผาค่ายวัดเข้ารีตอย่างว่า แต่ไฟได้ลุกลามไปไหม้เอาวัดเข้ารีตด้วย และวัดนั้นทั้งเครื่องประดับและของต่าง ๆ ได้ไหม้ไฟไปสิ้น

แล้วแม่ทัพพม่าจึงได้เข้าไปปล้นเก็บของในโรงเรียนหมด ซึ่งเป็นการที่ผิดจากคำที่ได้สัญญาไว้ พม่าจึงได้จับพวกบาทหลวงพวกนักเรียนและพวกเข้ารีตไปยังค่ายและได้เก็บข้าวของทรัพย์สมบัติของพวกนี้ทั้งหมด มีเจ้าองค์ ๑ ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์

ของพระเจ้าอังวะองค์เก่าเป็นหัวหน้าอยู่ในตำบลนี้ เคยเป็นผู้ส่งข้าวสารและเนื้อโคมาให้บาทหลวงและพวกเข้ารีต ครั้นมาบัดนี้เจ้าองค์นี้ก็ได้ให้คนของตัวควบคุมพวกบาทหลวงและพวกเข้ารีต เพื่อระวังไม่ให้พวกนี้หนีได้ ฝ่ายพวกพม่าก็สงสัยว่าท่านสังฆราชคงจะซ่อนข้าวของเงินทองไว้เป็นแน่ แต่ถึงพม่าจะถามเท่าไร ๆ ท่านสังฆราชก็หาบอกไม่ เพราะฉะนั้นพวกพม่าจึงเนรเทศให้ท่านสังฆราชไปอยู่ที่อื่น คือที่หอคอยสูงใกล้กับตัวแม่ทัพ ไม่ช้าเท่าไรนัก บาทหลวงคณะเยซุวิตก็ตามไปอยู่กับท่านสังฆราชด้วย เมื่อคืนวันที่ ๗-๘ เดือนเมษายน พม่าข้าศึกได้ตีกรุงแตกและเอาไฟเผากรุงเสียด้วย เมื่อกรุงแตกแล้ว มองซิเออร์คอร์ มิชชันนารีฝรั่งเศสซึ่งได้อาศัยอยู่ที่เต็นต์พร้อมกับพวกเข้ารีตนั้น จึงได้ไปเยี่ยมท่านสังฆราชได้

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๕๗ - ๕๙)

บางกอก

วันที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๖๙ (พ.ศ. ๒๓๑๒)

พวกพม่าได้ยกทัพมาตั้งอยู่ข้างบ้านมหาพราหมณ์ และได้ยกจากค่ายมหาพราหมณ์ออกโจมตีไทยอยู่เสมอ ๆ แต่พม่าทำการได้ตามชอบใจเพราะไม่มีใครออกมาต่อสู้เลย แต่เพื่อจะกันมิให้ราษฎรพลเมืองว่าได้ พวกไทยจึงได้ยกออกต่อสู้ข้าศึกเป็นครั้งเป็นคราว แต่การต่อสู้นี้ก็ทำกันโดยอย่างเสียไม่ได้ เพราะเมื่อไทยออกต่อสู้พม่าคราวใด ก็สำหรับส่งอาวุธให้แก่ข้าศึกเท่านั้น ไทยกับพม่าไม่ได้รบกันประชันหน้าจนครั้งเดียว ฝ่ายพวกพม่าเห็นว่าไทยไม่สู้จึงจัดการล้อมพระนครไว้ และเอาวัดต่าง ๆ ซึ่งอยู่รอบพระนครเป็นที่ตั้งมั่น ส่วนพวกจีนนั้นก็ได้เตรียมการต่อสู้อยู่ในห้างฮอลันดา พวกพม่าจึงได้ไปตีค่ายพวกจีน ๑๘ วัน ๑๘ คืน พวกจีนไม่แพ้ด้วยได้ต่อสู้อย่างสามารถที่สุด จนภายหลังหัวหน้าพวกจีนชื่อ เฮียนสือ (Hien Su) ถูกกระสุนปืนที่ศรีษะ พวกพม่าจึงตีพวกจีนแตกหนีไปและได้เอาไฟเผาห้างฮอลันดาจนหมด เหลือแต่กำแพงเท่านั้น มีเสียงลือกันว่าการที่จีนแพ้พม่าโดยหัวหน้าถูกยิงนั้น เป็นด้วยเกิดไส้ศึกในค่ายจีน แต่ข้อนี้จะจริงเท็จประการใด ข้าพเจ้าหาทราบไม่

ที่วัดแซงโดมีนีก ก็ถูกเพลิงไหม้เหมือนกัน แต่วัดเซนต์ปอลได้รอดไป หาถูกเพลิงไหม้ไม่ แต่ข้าวของในวัดนั้นหมดไม่มีเหลือ ด้วยพวกจีนและไทยได้เข้าไปลักของจนที่สุดไม้เครื่องบนหลังคาก็เก็บเอาไปด้วย

วัดและโรงเรียนสามเณรของเราถูกไฟไหม้เหมือนกัน แต่ไหม้คนละคราว พวกเข้ารีตวัดเซนต์ปอลได้ถูกจับเป็นเชลยหมด ข้าศึกได้จับข้าพเจ้าและมองเซนเยอร์ตาบรากากับพวกเข้ารีตไปไว้ยังวัดท่าใหม่ (Vat Thamai) พม่าได้เที่ยวเอาไฟเผาบ้านเรือนทุบต่อยข้าวของและฆ่าฟันผู้คนทั่วไปหมด เมื่อพม่าจับโรงเรียนสามเณรได้สัก ๘ วันก็ตีกรุงแตก พม่าได้เข้าไปในพระนคร ได้ทราบมาเป็นการแน่ว่าพระศรีสุราย (Phra Si Surai) น้องภรรยาของพระเจ้าแผ่นดิน ได้สมรู้ร่วมคิดกับข้าศึกด้วย แต่การที่คิดการเช่นนี้จะประสงค์อะไรก็ตาม แต่ก็หาได้สำเร็จตามความปรารถนาไม่เพราะต้องถูกจำตรวนพร้อมด้วยเจ้าพระยาพระคลังและขุนนางอื่น ๆ ด้วย ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยามซึ่งเป็นพระโรคเรื้อนนั้นก็หนีข้าศึกไป และไปสวรรคตที่โพธิ์สามต้น เมื่อพม่าได้ยกกลับไปแล้วเมื่อพม่าเข้ากรุงได้แล้วนั้น พม่าได้เอาไฟเผาบ้านเรือนทำลายข้าวของต่าง ๆ อยู่ ๑๕ วัน และได้ฆ่าผู้ฟันคนไม่เลือกว่าคนมีเงินหรือไม่มีเงินก็ฆ่าฟันเสียสิ้น แต่พวกพม่าพยายามฆ่าพวกพระสงฆ์มากกว่า และได้ฆ่าเสียนับจำนวนไม่ถ้วน ข้าพเจ้าเองได้เห็นพม่าฆ่าพระสงฆ์ในตอนเช้าเวลาเดียวเท่านั้นกว่า ๒๐ องค์

เมื่อพม่าได้เผาบ้านเรือนในพระนครตลอดจนพระราชวังและวัดวาอารามหมดสิ้นแล้ว พวกพม่าจึงเตรียมการที่จะยกกลับไป พวกพม่าได้ยกทัพออกจากกรุงเมื่อวันที่ ๑๕ เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐)

บาทหลวงแบนาดีโนได้ตกน้ำตายที่บางกอก บาทหลวงเยซวิตได้ตายที่บางช้าง บาทหลวงอีซีดอร์ได้หนีไปที่เมืองคันเคา ซาอานาซิโอกับภรรยาถูกพม่าเก็บทรัพย์สมบัติจนหมดตัว ลงปลายที่สุดก็อดอาหารตาย ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นได้หนีไปยังบางกอกพร้อมด้วยพวกเข้ารีต ๓๐๐ คน แล้วได้ลงเรือจีนไปยังเมืองคันเคาต่อไป

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๕๙ - ๖๒)

บัญชีและจำนวนของที่ได้ฝังไว้ในบริเวณบ้านบาทหลวง ที่กรุงศรีอยุธยา ก่อนพม่าเข้ามา และซึ่งภายหลังหาไม่พบ มองซิเออร์คอร์ เป็นผู้จด ค.ศ. ๑๗๗๔ (พ.ศ. ๒๓๑๗)

๑. ฝังไว้ในห้องเก็บน้ำมันซึ่งอยู่ใกล้กับห้องของโกลดีโอ

ไม้ยศของสังฆราชกับของต่าง ๆ ของคณะบาทหลวง แต่จะเป็นของอะไรบ้าง สังฆราชหาได้บอกข้าพเจ้าไม่

สมุดจดเรื่องต่าง ๆ เล่ม ๑ น้ำมันที่เสกแล้วหีบ ๑ กับของอื่น ๆ อีก

หีบเก็บเงินใบใหญ่ทาสีขาวหีบ ๑ มีเงินในนั้น ๖ หรือ ๗ ชั่ง เป็นเงินของโรซาตาซา

เงิน ๑๐ ตำลึง หรือ ๑ ชั่งเท่าไรแน่ ข้าพเจ้าไม่ทราบ เป็นเงินของมาแตงเล็ก

เงิน ๑๐ ตำลึง ของไครอต ภรรยาตาฉิม

เงิน ๑ หรือ ๒ ชั่ง ใส่ไว้ในหีบดำเป็นเงินของ โบ

๒. ฝังไว้ที่ประตูสวนใกล้กับห้องนักเรียน คือ เสื้อผ้าของนางอันโตนีอา กับหลุยลาเลอมัน

๓. ฝังไว้ที่ข้างโบสถ์ใกล้กับหอระฆัง ซึ่งนักเรียนเคยไว้โอ่งน้ำ เงิน ๑ ชั่ง ของนางอันโตนีอา

๔. ฝังไว้ในห้องน้ำมัน ซึ่งกล่าวมาแล้ว และในที่เดียวกันกับเงินของพวกเข้ารีต มีเครื่องแต่งตัวเป็นของรูปพรรณ ของยังคานและบุตรหญิงชื่อ บิบีนาอา

ที่บันไดเล็กบ้านบาทหลวงห่าง ๘ หรือ ๑๐ ก้าว ไปข้างด้านที่บูชา ได้เอาเครื่องเงินของคณะบาทหลวงฝังไว้ลึก ๕ หรือ ๖ ฟิต และมีเงินเหรียญประมาณ ๖๐ เหรียญซึ่งมองเซนเยอร์เดอตาบรากาได้ฝังไว้ด้วย

(ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓, หน้า ๖๒ - ๖๓)

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องเหตุการณ์คราวเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐
ภายในอาคารภาพปริทัศน์ อนุสรณ์สถานแห่งชาติ จังหวัดปทุมธานี

คำให้การชาวกรุงเก่า

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องสภาพชีวิตยามสงครามในเหตุการณ์คราวเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ ในหอพระราชพงศานุสร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

คำให้การชาวกรุงเก่า

เรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

เมื่อพระเจ้าปราสาททองเสด็จสวรรคตแล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงยกพระสุรินทรกุมารขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระนามว่า พระนารายณ์ เพราะที่แลเห็นเป็น ๔ กร เมื่อขึ้นไปดับเพลิงนั้นเป็นเหตุ พระนารายณ์มีพระมเหสี ๒ องค์ พระมเหสีฝ่ายขวาพระนามว่า พระกระษัตรีย์ พระมเหสีฝ่ายซ้ายพระนามว่า พระพันปีพระกระษัตรีย์มีพระราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระสุดาเทวี พระนารายณ์ทรงพระกรุณาแก่พระราชภาคิไนยองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระศรีสิงห์ เป็นโอรสของพระไชยทิศ ซึ่งเป็นพระเชษฐา จึงตั้งไว้ในที่เป็นพระโอรสบุญธรรมของพระองค์ และพระนารายณ์ให้ซ่อมพระราชวังใหม่ ปูพื้นด้วยแผ่นศิลา ฝาผนังพระที่นั่งทั้งปวงให้ลงรักปิดทองประดับกระจกงดงาม ให้ขุดสระทั้งทิศเหนือทิศใต้พระราชวัง ให้ซ่อมเขื่อนคูประตูหอรบให้บริบูรณ์แน่นหนาทุกแห่งทุกตำบล

เมื่อพระนารายณ์ครองสมบัติได้ ๑๐ พรรษา แล้วเสด็จไปสร้างเมืองเก่า คือ เมืองลพบุรี สร้างพระราชวังและพระที่นั่งทั้งปวงเสร็จแล้ว พระนารายณ์ก็เสด็จไปประทับที่เมืองลพบุรี พระราชทานพระนามพระที่นั่งที่เมืองลพบุรีนั้นว่า ดุสิตมหาปราสาท แล้วให้สร้างพระที่นั่งซ้ายขวาดุสิตมหาปราสาทอีก ๒ องค์ พระราชทานนามพระที่นั่งองค์ขวาว่า สุทธาสวรรค์ องค์ซ้ายว่า จันทรพิศาล ให้ตั้งเศวตฉัตรและเครื่องสูงไว้ครบทุกประการ แล้วให้สร้างอ่างแก้วน้ำพุไว้ในทิศเหนือและทิศใต้พระที่นั่งเหล่านั้น

เมื่อพระนารายณ์เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองลพบุรีนั้น ได้ช้างเผือกช้างหนึ่ง พระราชทานนามว่า บรมรัตนากาศคิรี พระนารายณ์นี้มีบุญญาธิการมาก วันหนึ่งมีผู้จับช้างเถื่อนซึ่งยังมิได้ฝึกหัดมาถวาย พระนารายณ์จึงตรัสว่า เราจะขึ้นขี่ขับช้างเถื่อน

นี้มิให้ไปพ้นที่ ๔ ศอกได้ดังนี้แล้ว เสด็จขึ้นทรงช้างเถื่อนในที่ประชุมข้าราชการทั้งปวง ช้างเถื่อนก็มิได้ทำพยศไปพ้นจากที่ตามรับสั่ง คราวหนึ่งจึงรับสั่งให้นำช้างเถื่อนซึ่งกำลังติดมันมาทรงอีก ช้างนั้นก็มิได้ทำพยศ อยู่ในบังคับบัญชาของพระองค์ทุกอย่าง

ต่อมามีทูตฝรั่งเข้ามาเฝ้า พระนารายณ์จึงรับสั่งให้เอาพรมมาปูที่หน้าพระลาน แล้วเสด็จขึ้นทรงช้างที่กำลังติดมันให้ทูตฝรั่งดู ทรงไสช้างนั้นหมุนไปหมุนมา บังคับมิให้ช้างนั้นล่วงเลยไปจากพรมได้ ทูตฝรั่งเห็นดังนั้นก็มองดูหน้ากัน แล้วสั่นศีรษะพากันสรรเสริญว่า สืบไปเบื้องหน้าจะไม่มีใครที่ชำนาญช้างชำนาญม้ายิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้อีกแล้วดังนี้

ครั้นต่อมา พระศรีสิงห์ซึ่งพระนารายณ์ทรงเลี้ยงไว้เป็นราชโอรสคิดขบถ วันหนึ่งจึงซ่อนอาวุธเข้าไปถึงข้างที่พระบรรทม เงื้ออาวุธขึ้นจะฟัน พระนารายณ์ก็จับอาวุธได้มิได้เป็นอันตราย แต่พระนารายณ์มิได้ให้ลงโทษ เพราะทรงเห็นว่าพระศรีสิงห์ยังเยาว์มีพระชนมพรรษา ๑๕ ปีเท่านั้น ทั้งเป็นพระราชภาคิไนยอันสนิท เมื่อพระเชษฐายังมีพระชนม์อยู่นั้น ได้ทรงฝากฝังไว้ว่า หนักหน่อยเบาหน่อยก็ขอให้ทรงพระกรุณาตามสมควร ดังนี้ พระนารายณ์จึงให้ปล่อยตัวไป ต่อมาพระศรีสิงห์คิดขบถอีก คือวันหนึ่งพระนารายณ์จะเสด็จออกพระที่นั่งตำหนักดิน พระศรีสิงห์จึงถือพระแสงของพระมหินทร์ ไปคอยจะทำร้ายอยู่ทางประตูวังข้างทิศใต้ เผอิญพระนารายณ์ไม่เสด็จออกทางนั้น เสด็จออกเสียทางประตูข้างทิศเหนือ ข้าราชการเห็นพระศรีสิงห์ทำกิริยาพิรุธ ถืออาวุธแฝงอยู่ข้างบานประตู ก็พากันจับไปถวายพระนารายณ์ ๆ ก็ทรงพระพิโรธ ว่าพระศรีสิงห์คิดร้ายต่อพระองค์ ๒ ครั้งแล้ว จะเลี้ยงไว้ไม่ได้ จึงรับสั่งให้เพชฌฆาตเอาตัวพระศรีสิงห์ไปสำเร็จโทษเสียตามประเพณี ประเพณีที่จะสำเร็จโทษเจ้านายในครั้งนั้น เอาถุงแดงสวมตั้งแต่พระเศียรลงไปตลอดปลายพระบาท แล้วเอาเชือกรัดให้แน่น เอาท่อนจันทน์ทุบให้สิ้นพระชนม์ แล้วเอาใส่หลุมฝัง ให้เจ้าหน้าที่รักษาอยู่ ๗ วัน ดังนี้

เพชฌฆาตก็เอาตัวพระศรีสิงห์ไปสำเร็จโทษตามรับสั่ง แต่ทำโดยความเลินเล่อ พระศรีสิงห์มิได้สิ้นพระชนม์ เมื่อเจ้าหน้าที่รักษาอยู่ ๗ วัน เห็นว่าพ้นกำหนดแล้วก็พากันกลับ พวกมหาดเล็กของพระศรีสิงห์ไปขุดศพเห็นยังไม่สิ้นพระชนม์

ก็นำพระศรีสิงห์ไปรักษาอยู่ที่ตำบลบ้านขาว ครั้นพระศรีสิงห์หายเป็นปรกติแล้ว ก็ตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นกำลังได้เป็นอันมาก เพราะคนเหล่านั้นเชื่อว่าพระศรีสิงห์เป็นผู้มีบุญแต่ถูกทุบแล้วฝังไว้ ๗ วันยังไม่สิ้นพระชนม์ คราวนั้นทิพโยธาอำมาตย์ หลวงจ่าแสนธิบดี ราชาบาลออก มะวันนันทะจอถิน (ออกมะวันนันทะจอถินนี้แปลไม่ได้ความ) พากันลอบเอาช้างพิษณุหงส์ ซึ่งเป็นช้างทรงของพระนารายณ์ ไปเข้าเป็นสมัครพรรคพวกพระศรีสิงห์ พระศรีสิงห์ก็ยกเข้ามาทางประตูพรหมจักรด้านทิศตะวันออกเข้าไปถึงพระราชวังชั้นใน พระนารายณ์ไม่ทันรู้พระองค์ก็ตกพระทัย จึงรีบเสด็จหนีออกจากพระราชวัง พระศรีสิงห์ก็ให้ทำพิธีราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติอยู่ได้วัน ๑ กับคืน ๑

เมื่อพระนารายณ์หนีออกไปได้แล้ว ก็ให้รวบรวมได้ไพร่พลเป็นอันมาก ยกเข้ามาจับพระศรีสิงห์ได้ จึงให้เอาตัวไปสำเร็จโทษเสียอย่างครั้งก่อน พวกเพชฌฆาตเอาพระศรีสิงห์ไปแล้ว เอาถุงแดงสวมผูกให้มั่นคง เอาท่อนจันทน์ทุบจนละเอียดละเอียดแล้วจึงเอาลงหลุมฝัง ส่วนทิพโยธาอำมาตย์ หลวงจ่าแสนธิบดี ราชาบาลออกมะวันนันทะจอถิน กับพรรคพวกอีกเป็นอันมากนั้น พระนารายณ์ก็รับสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย ในขณะนั้นพระพรหมซึ่งเป็นอาจารย์ของพระนารายณ์ จึงเข้าไปถวายพระพรขอพระราชทานโทษคนเหล่านั้น พระนารายณ์ก็พระราชทานให้แต่ให้ส่งไปเป็นพวกเกี่ยวหญ้าช้างหญ้าม้าที่เมืองสุพรรณบุรี เมืองสุพรรณบุรีจึงเป็นส่วยหญ้าช้างหญ้าม้ามาแต่คราวนั้น

ตั้งแต่เกิดเหตุเรื่องพระศรีสิงห์ขึ้น พระนารายณ์ก็ทรงพระปริวิตกด้วยหาพระราชโอรสจะสืบพระวงศ์มิได้ จึงรับสั่งให้พระอัครมเหสีตั้งสัตยาธิฐานขอพระโอรส แต่นางนักสนมทั้งปวงนั้นมิได้รับสั่งให้ขอ ด้วยไม่ไว้วางพระทัยกลัวจะเป็นขบถอย่างพระศรีสิงห์ ที่สุดนางนักสนมคนใดมีครรภ์ขึ้นก็ให้รีดเสียเพื่อมิให้เกิดโอรสธิดาได้

อยู่มาวันหนึ่งพระนารายณ์ทรงพระสุบินนิมิตว่า เทวดามาบอกว่า นางนักสนมของพระองค์ซึ่งมีนามว่า นางกุสาวดีมีครรภ์ โอรสที่เกิดกับนางกุสาวดีนั้นมีบุญมาก ดังนี้ ครั้นเวลารุ่งเช้า พระนารายณ์ก็มิได้แพร่งพรายให้พระอัครมเหสีและข้าราชการทั้งปวงทราบพระสุบิน เป็นแต่รับสั่งให้มหาดเล็กไปนิมนต์พระอาจารย์พรหมเข้ามายังพระราชวัง แล้วทรงเล่าให้ฟังจนตลอด พระอาจารย์พรหมจึงถวาย

พระพรว่า นิมิตของพระองค์นี้เป็นมหามงคลวิเศษนัก พระองค์จะได้พระราชโอรสผู้มีบุญพระองค์หนึ่ง ซึ่งเกิดแต่นางกุสาวดี พระนารายณ์จึงตรัสว่า ไฉนพระผู้เป็นเจ้าจึงทำนายดังนี้ โยมได้ตั้งสัตย์ไว้แล้วว่า จะไม่เลี้ยงโอรสที่เกิดแต่นางนักสนม เพราะกลัวว่าจะเป็นขบถอย่างพระศรีสิงห์ พระอาจารย์พรหมจึงถวายพระพรว่า ซึ่งพระองค์จะทรงตั้งพระทัยอย่างนั้นไม่ควร ผู้ที่จะคิดขบถแล้ว ถึงจะเกิดแต่พระอัครมเหสีก็คิด ผู้ที่จะไม่คิดขบถแล้ว ถึงจะเกิดกับผู้ใดก็ไม่คิด เพราะฉะนั้นพระองค์อย่าทรงประพฤติเหมือนอย่างแต่ก่อนเลย จะเป็นเวรกรรมติดตามไปในภายหน้า จงทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้ทั่วถึงเถิด จะได้สืบราชตระกูลต่อไป ถ้าพระองค์ไม่ชุบเลี้ยงแล้ว นานไปเมืองลพบุรีก็จะเป็นของผู้อื่นเสีย เมื่อพระอาจารย์พรหมถวายพระพรดังนั้น พระนารายณ์จึงตรัสว่า ที่พระคุณว่านี้ก็ชอบแล้ว แต่โยมได้ปฏิญาณเสียแล้วก็จำจะต้องรักษาวาจาให้มั่นคง ได้แต่จะต้องคิดผ่อนผันด้วยอุบายอย่างอื่น พระพรหมก็ถวายพระพรลากลับไปยังพระอาราม

พระนารายณ์จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์เข้าไปเฝ้าแล้วตรัสว่า บัดนี้นางกุสาวดีสนมของเรามีครรภ์ขึ้น เราได้ตั้งสัตย์ไว้แล้วว่าจะไม่เลี้ยงลูกสนม เจ้าจงเอานางนี้ไปเลี้ยงเป็นภรรยา ถ้าลูกในครรภ์นั้นเป็นชายเจ้าจงว่าลูกของเจ้า ต่อเป็นหญิงจึงส่งมาให้เรา แล้วพระนารายณ์ก็ทรงมอบนางกุสาวดีให้แก่เจ้าพระยาสุรสีห์ ๆ ก็พาไปเลี้ยงไว้ ครั้นถ้วนกำหนดแล้วนางกุสาวดีก็คลอดโอรสเป็นชาย เจ้าพระยาสุรสีห์ก็นำความกราบบังคมทูลพระนารายณ์ พระนารายณ์จึงพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคแก่กุมารนั้นเป็นอันมาก

ครั้นกุมารนั้นอายุได้ ๗ ขวบ เจ้าพระยาสุรสีห์พาเข้าเฝ้าพระนารายณ์ ๆ ทอดพระเนตรเห็นพระโอรสมีรูปโฉมงดงาม มีลักษณะกล้าหาญก็ทรงพระเมตตาเป็นอันมาก จึงพระราชทานนามว่า เจ้าพระยาสีห์สูจักร (คือศรีสรศักดิ์) พระราชทานเครื่องยศอย่างทำนองเจ้า สูงกว่าข้าราชการอื่น ๆ ให้มีตำแหน่งเฝ้าใกล้ชิดพระองค์ได้เป็นนิตย์

เมื่อเจ้าพระยาสีห์สูจักรมีอายุเจริญรุ่นหนุ่มแล้ว ได้รักใคร่กันกับบุตรสาวเจ้าพระยาราชวังสัน คอยหาโอกาสที่จะร่วมรักลักพาอยู่เสมอ เจ้าพระยาราชวังสัน

ก็ทราบว่าเจ้าพระยาสีห์สูจักรรักใคร่บุตรสาวของตนคอยหาโอกาสที่จะร่วมรักลักพาอยู่วันหนึ่ง เจ้าพระยาราชวังสันพบกับเจ้าพระยาสีห์สูจักรในพระราชวังจึงพูดว่า สิ่งใดที่ท่านคิดเกี่ยวข้องเรา ๆ ทราบแล้ว ถ้าท่านอาจจะคิดโดยลับ ๆ ไม่ให้เราและใคร ๆ รู้ได้ เรายอมอนุญาตให้ เจ้าพระยาสีห์สูจักรจึงตอบว่า ท่านพูดกับเราดังนี้ยังจะจริงหรือ เจ้าพระยาราชวังสันก็ตอบว่าจริง เจ้าพระยาสีห์สูจักรจึงว่า ถ้ากระนั้นเราจะพยายามให้สำเร็จความปรารถนาในคืนวันนี้ พูดกันแล้วต่างคนก็หลีกไป ในวันนั้นเจ้าพระยาราชวังสันจึงสั่งให้ข้าทาสของตนรักษาโดยกวดขัน และให้มีมหรสพการรื่นเริงเป็นเพื่อนรักษาด้วย ครั้นดึกประมาณ ๒ ยามเศษ เจ้าพระยาสีห์สูจักรจึงเอาทรายมาเสกเป่าแล้วสาดเข้าไปในพวกที่รักษา พวกที่รักษาถูกทรายสะกดของเจ้าพระยาสีห์สูจักรก็เคลิ้มหลับไปสิ้น เจ้าพระยาสีห์สูจักรจึงลอบเข้าไปหาบุตรสาวเจ้าพระยาราชวังสัน ได้ร่วมรักเป็นสามีภรรยากันในคืนวันนั้น แล้วจึงขอแหวนของนางนั้นสอดนิ้วมาวงหนึ่ง ครั้นถึงเวลาเข้าเฝ้าจึงใส่แหวนที่นางให้มานั้นไปด้วย ครั้นพบกับเจ้าพระยาราชวังสันจึงถอดแหวนออกอวด แล้วแกล้งพูดว่า แหวนวงนี้ราคาสักเท่าไร เจ้าพระยาราชวังสันเห็นแหวนก็จำได้ เข้าใจว่าเจ้าพระยาสีห์สูจักรได้ไปหาบุตรสาวของตนได้เสียกันแล้ว ก็มิได้ตอบประการใด เป็นแต่พูดว่า ท่านนี้ดีจริง ดังนี้ เจ้าพระยาสีห์สูจักรก็แจ้งความตามจริง แล้วขอโทษที่ตนได้ล่วงเกินเพราะที่พูดท้าทายกันไว้ เจ้าพระยาราชวังสันเห็นว่า เจ้าพระยาสีห์สูจักรเป็นคนเชี่ยวชาญในเวทมนตร์ และมีลักษณะกล้าแข็ง เห็นว่าจะมีบุญต่อไปข้างหน้า ก็เลยยกธิดาของตนให้

วันหนึ่งเจ้าพระยาสีห์สูจักรเข้าไปเฝ้าพบเจ้าพระยาวิชเยนทรซึ่งเป็นคนชาติฝรั่งเศสเข้ามาสวามิภักดิ์รับราชการอยู่และพระนารายณ์โปรดปรานมาก พอเจ้าพระยาวิชเยนทรก้มลงกราบถวายบังคม เจ้าพระยาสีห์สูจักรก็แกล้งเหยียดเท้าไปถูกศีรษะเจ้าพระยาวิชเยนทร พระนารายณ์ทอดพระเนตรเห็นจึงมีรับสั่งว่าอ้ายคนนี้มันเป็นเด็กไม่รู้เดียงสา อย่าถือโทษแก่มันเลย เจ้าพระยาวิชเยนทรก็ทูลให้อภัย มิได้กล่าวโทษประการใด

เจ้าพระยาสีห์สูจักรนี้ชำนาญในการขี่ช้างขี่ม้ายิ่งกว่าผู้อื่น ช้างม้าที่ใคร ๆ ฝึกหัดทรมานไม่ได้ เจ้าพระยาสีห์สูจักรฝึกหัดทรมานได้ทั้งสิ้น

วันหนึ่ง พระนารายณ์เสด็จประพาสป่าด้วยข้าราชการทั้งปวง เจ้าพระยาสีห์สูจักรขี่ม้าพยศนำหน้า พอไปถึงพระปรางค์ (วัดมหาธาตุ) ก็เกิดลมพายุใหญ่ ม้าเจ้าพระยาสีห์สูจักรตกใจ กระโดดข้ามกำแพงแก้วสูงประมาณ ๖ ศอกไป พระนารายณ์ทอดพระเนตรเห็นดังนี้ ก็ทรงพระปริวิตกกลัวจะเป็นอันตราย จึงรับสั่งให้อำมาตย์คนหนึ่งไปดู อำมาตย์ผู้นั้นไปดู เห็นเจ้าพระยาสีห์สูจักรมิได้เป็นอันตราย ก็กลับมากราบทูลแก่พระนารายณ์ ๆ จึงรับสั่งให้ไปบอกให้มาขึ้นช้างกับพระองค์ เจ้าพระยาสีห์สูจักรก็ให้กราบทูลว่า จะฝึกหัดม้าตัวนี้ให้เรียบร้อย แล้วขี่ขับข้ามกำแพงกลับไปจงได้ดังนี้ แล้วเจ้าพระยาสีห์สูจักรก็ควบขับให้ม้านั้นโดดข้ามกำแพงออกไปอย่างเดิม มิได้เป็นอันตราย ครั้นพระนารายณ์เสด็จประพาสป่าแล้วก็เสด็จกลับยังพระนคร

ต่อมาพระนารายณ์ทรงพระดำริว่า กุมมามัง เจ้าเมืองเชียงใหม่มีราชบุตรองค์หนึ่ง ชื่อว่าโภริสังสา ๆ เป็นคนกล้าหาญในการทำสงคราม ชำนาญในการขี่ช้างขี่ม้าเป็นต้น ประชาชนสรรเสริญว่าเป็นคนมีบุญมาก กับได้ทรงทราบว่า พระเจ้าเชียงใหม่มีพระพุทธรูปวิเศษ ๓ พระองค์ ตามตำนานพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้นกล่าวไว้ดังนี้ คือ

เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปแล้ว พระมหาอุปคุตเถรเจ้าได้มาที่เมืองเชียงใหม่ ดำริจักใคร่สร้างพระพุทธรูปพระองค์หนึ่ง จึงตั้งพิธีบวงสรวงเชื้อเชิญเทวดาและพระยานาคทั้งปวงมา แล้วขอให้เทวดาและนาคที่มีอายุยืนทันพระพุทธองค์ นฤมิตพระรูปสมเด็จพระผู้มีพระภาค ครั้นเทวดาและนาคนฤมิตให้ดูแล้ว พระผู้เป็นเจ้าก็เอานวโลหะทั้งปวงมาหล่อเป็นพระพุทธรูป เทวดาและนาคก็ช่วยกันทำให้มีพระรูปละม้ายเหมือนพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่

อีกพระองค์หนึ่ง ตามตำนานกล่าวว่า พระเจ้าเชียงใหม่ให้หล่อขึ้น แล้วเอาแก้วมณีมีอานุภาพมากฝังเป็นพระเนตร ถวายพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์ ด้วยอำนาจแก้วมณีวิเศษที่ฝังเป็นพระเนตรนั้น พระพุทธสิหิงค์จึงทำปาฏิหาริย์เหาะเหินเดินอากาศได้

อีกพระองค์หนึ่ง ตามตำนานกล่าวว่า พระเจ้าเชียงใหม่ให้แกะเป็นพระนาคปรกด้วยไม้จันทน์แดงทั้งแท่ง

พระนารายณ์ ได้ทรงทราบเกียรติยศของโภริสังสา และพระพุทธปฏิมากร ทั้ง ๓ พระองค์ดังกล่าวมานี้ ก็มีพระราชประสงค์จะใคร่ทำสงครามและจะใคร่ได้พระพุทธปฏิมากรมาไว้สักการบูชา จึงให้จัดทัพบกทัพเรือ ขบวนทัพบกนั้นดังนี้คือให้ราชภัฏกับหลวงเดชคุมพลทหารเดินเท้า ๒๐,๐๐๐ ให้พระศรีศรพาดกับพระพิพัฒน์คุมพลทหารโล่ ๒๐,๐๐๐ ให้จันทราชากับหลวงสิทธิคุมพลทหารธนูหน้าไม้ ๒๐,๐๐๐ ให้หลวงจักรกับหลวงฤทธิ์คุมพลทหารราบ ๒๐,๐๐๐ รวมจำนวนพล ๘๐,๐๐๐ ให้พระยาโกษาเป็นแม่ทัพใหญ่

แล้วให้จัดกองทัพช้างมีจำนวนพล ๓,๐๐๐ ให้ขุนพิพัฒน์คุมพลกองหนึ่ง ขุนนรินทร์กองหนึ่ง พระมนตรีกองหนึ่ง ราชามาตย์กองหนึ่ง ราชาบาลกองหนึ่ง พระพิเรนทรเทพกองหนึ่ง พระอินทรเทพกองหนึ่ง ขุนสัสดีกองหนึ่ง ราชมนูกองหนึ่ง ทิพเสนากองหนึ่ง มหามนตรีกองหนึ่ง ราชวรินทร์กองหนึ่ง อินทรเดชกองหนึ่ง ขบวนช้างเหล่านี้แบ่งเป็นช้างที่สำหรับทำยุทธหัตถี ๑๐๐ ช้าง สวมเกราะตลอดกายช้างตัวหนึ่ง ๆ มีหอกผูกผ้าแดง ๒ เล่ม มีปืนใหญ่หันปลายออกข้างขวา ๑ บอก ข้างซ้าย ๑ บอก มีนายทหารและพลทหารสวมเกราะโพกผ้าถืออาวุธประจำทั่วทุกตัวคน ขึ้นขี่ทั้งคอและกลาง และท้ายช้าง ให้พระยาราชภัฏเป็นแม่ทัพใหญ่ แล้วให้จัดช้างทรงมีนามว่า พระบรมรัตนากาศ มีข้างบริวาร ๑,๓๐๐ ช้าง

แล้วให้จัดพลม้ามีจำนวน ๘๐,๐๐๐ แยกเป็น ๘ กอง ให้ราชสงกรานต์ถือพลกองหนึ่ง สุธรรมากองหนึ่ง พระยามหาเสนากองหนึ่ง พระยาพิไชยกองหนึ่ง พระพิพัฒน์กองหนึ่ง หมื่นพรหมกองหนึ่ง หมื่นวาสุเทพกองหนึ่ง ม้าตัวหนึ่ง ๆ มีพลทหารถือทวน ๒ เล่ม ง้าว ๑ เล่ม มีดคร่ำเงิน ๒ เล่ม ให้พระยาอภัยราชาเป็นแม่ทัพใหญ่

แล้วให้จัดขบวนทัพเรือดังนี้คือ เรือพระที่นั่ง ๒ ลำ ชื่อครุฑพาหะลำหนึ่ง สุวรรณหงส์ลำหนึ่ง เรือครุฑพาหะนั้น มีรูปครุฑปักเศวตฉัตร ๔ คัน มีเครื่องสูงบริบูรณ์ ให้ราชามาตย์หนึ่ง ราชาบาลหนึ่ง ทิพเสนาหนึ่ง วิสูตรโยธามาตย์หนึ่ง แต่งตัวถือพระแสงประดับพลอยเป็นองครักษ์

เรือสุวรรณหงส์นั้น เขียนลายรดน้ำเป็นรูปหงส์ ปักธงแดงมีรูปหนุมานให้วิเสฐนาวากับวิทินาปัจจะเป็นนายท้ายซ้ายขวา ให้ราชเสน่หากับราชาสนิทเต้นรำ

ประจำเรือ เรือพระที่นั่งเหล่านี้ เจ้าพนักงานจัดฝีพายเรียบร้อยมิได้ลักลั่น ที่จะพักจะพายก็พร้อม ๆ กันมิได้ขัดจังหวะ พระมหาเทพตำรวจหน้าถือพระแสงประดับพลอย คุมพวกตำรวจประจำเรือราชทิพ สำหรับนำหน้าเรือพระที่นั่ง มหามนตรีตำรวจขวาถือพระแสงประดับพลอยคุมพวกตำรวจประจำเรือ อลงกฎนาวาแซงขวาเรือพระที่นั่งราชสุรินทรตำรวจซ้ายถือพระแสงประดับพลอย คุมพวกตำรวจประจำเรือไชยรัตน์แซงซ้าย เรือพระที่นั่งอภัยสุรินทร์ ตำรวจหลังถือพระแสงประดับพลอย คุมพวกตำรวจประจำเรือสูกกาญจนพิมาน สำหรับตามเรือพระที่นั่ง

❁ รายชื่อเรือที่ตามเสด็จนั้นดังนี้ คือ

เรือสุรสีห์พิมานฝ่ายขวา เรือพิมานไชยราชฝ่ายซ้าย เรือบัลลังก์รัตนฝ่ายขวา เรือไชยสวัสดิ์ฝ่ายซ้าย เรือไชยรัตนพิมานฝ่ายขวา เรือนาคไชยฝ่ายซ้าย เรือนาควาสุกรีฝ่ายขวา เรือสีหนาทฝ่ายซ้าย เรือสีหาสนนาวาฝ่ายขวา เรือมงคลมหรรณพฝ่ายซ้าย เรือมังกรบรรพตฝ่ายขวา เรือนรสีห์วิสุทธ์ฝ่ายซ้าย เรือเสือสินธุฝ่ายขวาเรือนรสิงห์ฝ่ายซ้าย เรือโตมหรณพฝ่ายขวา เรือโตสรสินธุฝ่ายซ้าย เรือสุวรรณหงส์ฝ่ายขวา เรือกาญจนรัตน์ฝ่ายซ้าย เรือนพเชตฝ่ายขวา เรือสารพิมานฝ่ายซ้าย เรือเอกไชยฝ่ายขวาเรือเหล่านี้มีศีรษะและท้ายเป็นรูปราชสีห์ รูปนรสิงห์ รูปช้าง รูปม้า รูปนาคเป็นต้น ล้วนลงรักปิดทองประดับกระจกงดงาม มีเศวตฉัตร ๙ ชั้น บ้าง ๗ ชั้นบ้าง พร้อมด้วยเครื่องสูงทั้งปวง

❁ แล้วให้จัดเรือรบสำหรับนำทัพหลวง ดังนี้

ให้โยธาสุรศาสตร์กับโยธาสุรสีห์องครักษ์ถือพระแสงทอง คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดเขียวขลิบทอง พร้อมด้วยศัสตราวุธ ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

ให้โยธานรยุทธ์กับโยธานรนยังองครักษ์ถือพระแสงทอง คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดเหลืองขลิบเงิน พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

ให้โยธาสังหังองครักษ์ถือพระแสงประดับพลอย คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดสีม่วงขลิบเงิน พร้อมด้วยเครื่องอาวุธ ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

แล้วให้จัดเรือรบสำหรับตามทัพหลวง ดังนี้

ให้ศรีโยธารักษ์กับสิทธิโยธาหังองครักษ์ถือพระแสงทอง คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดแดงขลิบทอง พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

ให้สุรสีห์กับกรีธาธุชองครักษ์ถือพระแสงทองคุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดดำขลิบเงิน ถือธนู ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

ให้สุตเทศวิกายไชยกรรมกับทารสรต้องครักษ์ถือพระแสงทอง คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดสีน้ำเงินขลิบเงิน ถือง้าว ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

ให้สิทธิกับฤทธิองครักษ์ถือพระแสงทอง คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดสีไข่กาขลิบเงิน ถือทวน ๒,๐๐๐ คน กองหนึ่ง

นายทัพนายกองซึ่งประจำเรือรบนำเสด็จและตามเสด็จเหล่านี้แต่งตัวเต็มยศทั้งสิ้น เรือรบลำหนึ่ง ๆ ปักธงสีต่างๆ อย่างสีเสื้อพลทหารลำละ ๓ คัน ๆ มีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอกชนิดเล็ก ๒ บอกทุกลำ

ให้อรรคนิไสยแต่งตัวถือพระแสงประดับพลอย ประจำกองเรือรบล่วงหน้า คุมพลทหารสวมเสื้อสักหลาดสีจัมปา ถือโล่ ๒,๐๐๐ คน ในเรือนั้นปักธงสีจัมปา ๓ คัน มีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอก ชนิดเล็ก ๒ บอก

ให้สิทธิและเดชแต่งตัวเป็นแม่ทัพ คุมเรือรบปักธงแพรเหลืองลำละ ๓ คัน ๆ ๑,๐๐๐ ลำ มีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอก ชนิดเล็ก ๒ บอกทุก ๆ ลำ บรรจุทหารถือหอกใบข้าวคร่ำเงินและทอง เป็นทัพหลัง

ให้พระยาชนังถือพระแสงสัมริดเป็นแม่ทัพ คุมเรือราชสีห์ ปักธงสีตากุ้ง ๓ คัน มีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอก ชนิดเล็ก ๒ บอก บรรจุทหารถือเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก

ให้พระยาธิเบศร์จักรพรรดิแต่งตัวถือพระแสงโมราเป็นแม่ทัพใหญ่ทัพหลัง คุมเรือคชสีห์ปักธงสีตากุ้ง ๓ คัน มีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอก ชนิดเล็ก ๒ บอก บรรจุทหารถือเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก

ให้เจ้าพระยาพระคลังกับเจ้าพระยากลาโหมแต่งตัวถือพระแสงโมรา คุมเรือไชยเพ็ชร์กับเรือมีรูปลายรดน้ำ ปักธงแดงสีมันกุ้ง ๗ คัน

และบรรดาข้าราชการทุกกรมทุกกระทรวงที่ตามเสด็จนั้น ล้วนแต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ เมื่อจัดกระบวนดังกล่าวมานี้สำเร็จแล้ว ให้จัดเรือบรรทุกกระสุนดินดำ เรือบรรทุกเครื่องศัสตราวุธและเสบียงอาหาร ที่สุดจนกระทั้งเรือสำหรับบรรทุกศพพร้อมทุกประการ เมื่อพระนารายณ์ให้จัดทัพเรือเสร็จแล้ว ครั้นได้มหาพิชัยฤกษ์ก็ให้ลั่นฆ้องชัยสามลา เคลื่อนพยุหยาตราพร้อมทั้งทัพบกทัพเรือ มีจำนวนพลถึง ๒๕๐,๐๐๐ เต็มไปในทางน้ำและทางบก เสด็จยกออกจากกรุงศรีอยุธยา

เมื่อพระนารายณ์ยกพลออกจากกรุงศรีอยุธยานั้น เสด็จประทับแรมตามระยะทางโดยลำดับเมืองและตำบลดังนี้ คือ

๑. เมืองวิเศษไชยชาญ ๒. เมืองลพบุรี ๓. เมืองนครสวรรค์ ๔. เมืองพิษณุโลก ๕. เมืองพิจิตร ๖. เมืองสรรคบุรี ๗. เมืองสุโขทัย ๘. เมืองสวรรคโลก ๙. เมืองพิชัย ๑๐. เมืองพิจิตรพากา ๑๑. เมืองสิงคบุรี ๑๒. เมืองอินทบุรี ๑๓. เมืองพรหมบุรี ๑๔. เมืองชัยนาท ๑๕. เมืองมโนรมย์ ๑๖. เมืองทุ่งยั้ง ๑๗. เมืองวังโพ ๑๘. เมืองลับแล ๑๙. เมืองนครสง ๒๐. เมืองนครไทย ๒๑. เมืองตุกลงบุรี ๒๒. เมืองแปบ ๒๓. เมืองเถ ๒๔. เมืองสระกำ ๒๕. เมืองพาด ๒๖. เมืองวัดบุตร ๒๗. เมืองเชียงเงิน ๒๘. เมืองเชียงทอง ๒๙. เมืองระแหง ๓๐. เมืองอุทัยธานี ๓๑. เมืองเถิน ๓๒. เมืองสครเต็ม ๓๓. เมืองแพร่ ๓๔. เมืองระแวก รวม ๒๕ ราตรี ลุถึงตำบลบ้านวังฉัน แขวงเมืองเชียงใหม่ จึงรับสั่งให้ตั้งค่ายหลวงลงที่ตำบลบ้านวังฉันแล้วให้ทำพิธีตัดไม้ข่มนามเสร็จแล้ว ครั้นได้มหาพิชัยฤกษ์ จึงให้เจ้าพระยาราชวังสันเป็นแม่ทัพ ให้พระยาสีหราชเดโชกับเจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นปีกซ้ายปีกขวา แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปตีเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ทราบว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพมาดังนั้น ก็จัดขบวนทัพใหญ่ยกออกมาตั้งรับนอกพระนคร ครั้น ๒ ทัพปะทะกันแล้วได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ พลปืนต่อปืนก็เข้ารบกัน พลช้างต่อช้าง พลม้าต่อม้า พลทวนต่อทวน พลดาบต่อดาบก็เข้ารบกัน ควันปืนกลุ้มตลบไปทั้งอากาศ ไม่เห็นแสงตะวัน ผู้คนทั้งสองฝ่ายล้มตายลงเป็นอันมาก

ขณะนั้นพระยาสีหราชเดโชก็ขี่ม้ารำทวนออกหน้าทัพ แล้วร้องประกาศไปว่า เราชื่อพระยาสีหราชเดโช ใครมีฝีมือดีจงออกมารบกับเรา พวกลาวก็พากันนิ่งอยู่สิ้น

มิได้มีใครขันสู้ พระยาสีหราชเดโชเห็นลาวนิ่งอยู่ ไม่ออกมาสู้รบดังนั้น จึงถือดาบขึ้นหลังม้า กลั้นใจหายตัวควบไปควบมาให้ลาวแลเห็นแต่ดาบ กับได้ยินแต่เสียง มิได้เห็นตัว พวกลาวเห็นดังนั้นก็สะดุ้งตกใจกลัว พากันแตกหนีไม่เป็นขบวน พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้รวบรวมผู้คนที่แตกกระจัดกระจายได้แล้ว ก็ล่าทัพกลับเข้าพระนคร ให้ปิดประตูลงเขื่อนแน่นหนา ขับพลขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินเป็นสามารถ ให้ตั่วทราย หลอมตะกั่วเคี่ยวชันน้ำมันยาง สำหรับเทสาดเมื่อข้าศึกเข้าตีปล้นกำแพง ฝ่ายนายทัพนายกองข้างกรุงศรีอยุธยาเห็นลาวแตกกระจัดกระจายไปดังนั้น ก็ขับพลเข้าล้อมเมืองไว้ทั้ง ๔ ด้าน

ตกเวลากลางคืน พวกลาวพากันตีฆ้องขานยาม เสียงฆ้องได้ยินไปถึงพระกรรณพระนารายณ์ ๆ จึงตรัสถามเจ้าพระยาโกษาธิบดีว่า เสียงฆ้องที่ไหน เจ้าพระยาโกษาธิบดีจึงกราบทูลว่า เสียงฆ้องขานยามในเมืองเชียงใหม่ พระนารายณ์จึงตรัสว่า เหตุใดพวกเจ้าจึงตั้งค่ายใกล้ชิดกับเมืองเชียงใหม่ดังนี้เล่า เจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูลว่า ระยะทางตั้งแต่เมืองเชียงใหม่มาถึงค่ายหลวงนี้ห่างกันถึงโยชน์หนึ่ง พระนารายณ์จึงรับสั่งให้ไปวัดชันสูตรดูก็ห่างโยชน์หนึ่ง จริงดังเจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูล จึงรับสั่งว่า ทางไกลกันถึงโยชน์หนึ่งเหตุใดจึงได้ยินเสียงฆ้องยามดังนี้เล่า เจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูลว่า ซึ่งได้ยินเสียงฆ้องขานยามดังนี้ เป็นนิมิตดีที่พระองค์จะตีได้เมืองเชียงใหม่ และฆ้องนั้นจะมาสู่โพธิสมภารของพระองค์ ได้ทรงฟังก็ทรงยินดีเป็นอันมาก จึงรับสั่งว่าใครจะอาสาไปเอาฆ้องนั้นได้บ้าง ในขณะนั้นพวกที่ทำผิดล่วงพระราชกำหนดกฎหมายต้องโทษจำขังอยู่ ๒๐ คน จึงรับอาสาทำทัณฑ์บนถวาย ว่าจะไปเอาฆ้องมาถวายให้ได้ ถ้าไม่ได้ให้ประหารชีวิตเสีย พระนารายณ์ก็โปรดให้นักโทษทั้ง ๒๐ คนนั้นพ้นโทษ นักโทษทั้ง ๒๐ คนนั้นก็เตรียมเครื่องศัสตราวุธครบมือแล้วพากันไปถึงกำแพงเมืองเชียงใหม่เสกเวทมนตร์สะกดพวกรักษาหน้าที่เชิงเทิน แล้วลอบเข้าไปลักเอาฆ้องใหญ่นั้นได้ นำมาถวายพระนารายณ์ ๆ ก็ให้ปูนบำเหน็จรางวัลแก่นักโทษทั้ง ๒๐ คนเป็นอันมาก แล้วรับสั่งให้ลงรักปิดทองฆ้องนั้นเป็นอันดี

อยู่มา ๒ - ๓ วัน พระนารายณ์ไม่เห็นกองทัพเชียงใหม่ยกออกมารบ จึงรับสั่งปรึกษากับข้าราชการทั้งปวงว่า บัดนี้พวกเชียงใหม่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ มิได้ยกทัพออกมารบให้เห็นแพ้และชนะ และไม่นำเครื่องบรรณาการมาถวายตามธรรมเนียม ท่านทั้งปวงจะคิดประการใด ข้าราชการทั้งปวงจึงกราบทูลว่า ควรจะมีพระราช

สาส์นเข้าไปถึงพระเจ้าเชียงใหม่ ให้ออกมารบกันตามธรรมเนียม มิฉะนั้น ให้ออกมาอ่อนน้อมเสียโดยดี พระนารายณ์ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงให้อาลักษณ์จารึกพระราชสาส์นมีใจความว่า

พระราชโองการ มานพระบัณฑูร สุรสิงหนาท ราโชวาทอมรฤทธิ มโหฬารา ดิเรก อเนกบุญญาธิบดินทร หริหรินทรธาดา อดุลยคุณาธิบดี ตรีโลกเชษฐ์ ธิเบศวร ดิลก ศรีประทุมสุริยวงศ์ องค์เอกาทศรถ จักรพรรดิราชา ชยันตมหาสมมติวงศ์ พระเจ้ากรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานี บุรีรมยราช ประสาสน์สุนทรธรรมแถลง มาถึงพระเจ้าเชียงใหม่ ด้วยเรายกพยุหโยธามาครั้งนี้ มิได้มีจิตยินดีที่จะชิงเอาราชสมบัติ บ้านเมือง แก้ว แหวน เงิน ทอง ผู้คน ช้าง ม้า ของท่านโดยโลภเจตนา เรามีจิตศรัทธาเลื่อมใสจะใคร่เชิญพระพุทธปฏิมากร พระพุทธสิหิงค์กับพระพุทธปฏิมากรซึ่งแกะด้วยไม้จันทน์แดงทั้ง ๒ พระองค์ ขอให้พระเจ้าเชียงใหม่ส่งพระปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์นั้นออกไป เมืองเชียงใหม่กับกรุงศรีอยุธยาก็จะได้เป็นทองแผ่นเดียวกัน มิฉะนั้น ให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกพลโยธาหาญออกไปทำยุทธนาการตามราชประเพณี โดยวิธียุทธสงครามช้างม้าหรือขบวนยุทธ์อย่างไรก็ตามที ครั้นให้จารึกพระราชสาส์นแล้ว ก็ให้ทูตนำไปถวายพระเจ้าเชียงใหม่ ๆ จึงให้อาลักษณ์จารึกพระราชสาส์นตอบ มีใจความว่า มหามหิศรราชภูมิบาล สุรสุรินทร ปรมินทราทิตย ขัตติยมหาศาล ผู้ผ่านพิภพเชียงใหม่ถึงพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ด้วยพระอัยกาเราได้ผ่านพิภพศรีสัตนาคนหุต พระบิดาเราก็ได้ผ่านพิภพจันทบุรี ตัวเรานี้ก็ได้ผ่านพิภพเชียงใหม่ พระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์นี้ไซร้ ได้ด้วยบุญบารมีของเรา ๆ ก็มีจิตเลื่อมใส ทำสักการบูชาอยู่เป็นนิตย์ ซึ่งพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกพยุหโยธามาทำสงคราม ให้ได้ความเดือดร้อนแก่สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร เพื่อจะใคร่ได้พระปฏิมากรนั้น เราไม่ยอมให้แล้ว เรายอมถวายชีวิตแก่พระปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์ เมื่อจารึกเสร็จแล้ว ให้ทูตนำไปถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระนารายณ์ทรงทราบราชสาส์นของพระเจ้าเชียงใหม่ดังนั้น จึงทรงจารึกพระราชสาส์นด้วยพระองค์เองมีใจความว่า กิจของสมณชีพราหมณ์ ก็คือพยายามตั้งหน้ารักษาศีลเจริญภาวนา กิจของพระมหากษัตริย์ก็มีการทำสงครามเป็นราชประเพณี

ซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่จะมานั่งงอมืองอเท้าอยู่ฉะนี้ ดูกิริยาเหมือนสตรีมีชาติอันขลาด ถ้าไม่ยอมให้พระปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์แล้ว จงรักษาพระนครไว้ให้มั่นคง เราจะเข้าปล้นหักเอาให้ได้ ทรงจารึกแล้ว ให้ทูตเชียงใหม่นำไปถวายเจ้านายของตน พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้ตอบประการใด เป็นแต่ให้รักษาพระนครมั่นไว้

พระยาสีหราชเดโชจึงทูลรับอาสาว่า จะตีเมืองเชียงใหม่ให้ได้ แล้วพระยาสีหราชเดโชจึงขึ้นม้าถือทวนนำหน้าทหารทั้งปวงเข้าไปใกล้กำแพงเมืองเชียงใหม่ แล้วร้องด้วยเสียงอันดังว่า กูชื่อพระยาสีหราชเดโช เป็นทหารเสือของพระนารายณ์ ใครมีฝีมือดีจงออกมารบกับกู แล้วพระยาสีหราชเดโชก็ขับพลเข้าประชิดกำแพง พวกพลทหารลาวที่รักษาหน้าที่เชิงเทิน ก็พุ่งศัสตราวุธแหลนหลาวระดมปืนลงมาดังห่าฝน เทสาดตะกั่ว ทราย ชันน้ำมันยางอันคั่วเคี่ยวไว้ลงมาเป็นอันมาก พลทหารไทยก็มิได้ย่อท้อถอยหลัง พากันเข้าขุดทำลายกำแพงเมืองเป็นสามารถ พระยาสีหราชเดโชก็ถือดาบปีนกำแพงเมืองเข้าไปได้ ไล่ฆ่าฟันพวกรักษาหน้าที่เชิงเทินแตกกระจัดกระจาย พลทหารก็ทำลายกำแพงเข้าเมืองได้ ไล่ฆ่าฟันทหารลาวล้มตายเป็นอันมาก พระโพธิสารเจ้าเมืองเชียงใหม่ถูกอาวุธพิราลัยในที่รบ พวกทหารไทยจับได้นางทิพลีลามเหสีพระเจ้าเชียงใหม่ กับเจ้าวงศ์โอรสพระเจ้าเชียงใหม่ และพอริสังสาอำมาตย์ และขุนนางข้าราชการทั้งปวงได้เป็นอันมาก เก็บริบแก้วแหวนเงินทองได้เป็นอันมาก แล้วนำมาถวายพระนารายณ์ ครั้นพระนารายณ์มีชัยชนะได้เมืองเชียงใหม่แล้ว จึงให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กับพระแก่นจันทน์แดงมาประดิษฐานที่พลับพลา ให้มีการมหรสพสมโภชเป็นอันมาก แล้วตรัสถามพระยาแสนหลวง อำมาตย์ของพระเจ้าเชียงใหม่ว่า เราได้ทราบข่าวว่า พระพุทธสิหิงค์นี้มีอานุภาพเหาะเหินเดินอากาศได้จริงหรือ พระยาแสนหลวงกราบทูลว่า แต่เดิมเมื่อพระพุทธสิหิงค์ยังประดิษฐานอยู่ที่เมืองปาตลีบุตรนั้น เหาะเหินเดินอากาศได้จริง แต่มีคนทุจริตมาควักเอาแก้วมณีที่ฝังเป็นพระเนตรไปเสีย แต่นั้นมา พระพุทธสิหิงค์ก็เหาะเหินเดินอากาศไม่ได้ ต่อมาพระสรรคบุรีเชิญไปจากเมืองปาตลีบุตรไปประดิษฐานที่เมืองสรรคบุรี ต่อนั้นไปประดิษฐานอยู่ที่เมืองล้านช้างต่อไปนั้นไปประดิษฐานอยู่ที่เมืองจันทบุรี แล้วมาประดิษฐานอยู่ที่เมืองเชียงใหม่นี้

เมื่อพระนารายณ์จะเสด็จกลับจากเมืองเชียงใหม่ จึงตั้งเจ้าวงศ์ซึ่งเป็นโอรสพระเจ้าโพธิสารเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ พระมเหสีและขุนนางข้าราชการทั้งปวงนั้นก็ให้คงอยู่เมืองเชียงใหม่ตามเดิม แล้วให้เชิญพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์ ลงประดิษฐาน ณ เรือเอกไชย เสด็จยกทัพกลับยังพระนครศรีอยุธยา เมื่อเรือเอกไชยมาถึงพระฉนวนน้ำแล้ว ทรงประกาศให้ขุนนางข้าราชการและราษฎรทั้งปวงเล่นมหรสพสักการบูชา หนทางที่จะเชิญพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์ขึ้นนั้น ก็ให้โปรยทรายปักราชวัติ ผูกต้นมะพร้าว ต้นกล้วย ต้นอ้อย เป็นต้น แล้วเชิญพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๒ พระองค์ ขึ้นประดิษฐานบนพระยานมาศกั้นพระกลดขลิบทอง ๔ คัน เศวตฉัตร ๔ คัน เชิญไปประดิษฐานไว้ที่หอพระในพระราชวัง แล้วให้ทำการสมโภชเป็นอันมาก ในขณะนั้นพระพุทธสิหิงค์ก็ทำปาฏิหาริย์ต่าง ๆ และฆ้องชัยซึ่งได้มาแต่เมืองเชียงใหม่นั้น พระนารายณ์ก็ให้นำไปไว้สำหรับตีขานยามในพระราชวัง พวกเมืองเชียงใหม่ซึ่งลงมากับขบวนทัพหลวงนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้กลับคืนไปยังเมืองเชียงใหม่ทั้งสิ้นแต่นั้นมา เจ้าเมืองเชียงใหม่ก็นำเครื่องบรรณาการมาถวายเป็นนิตย์มิได้ขาด

และพระนารายณ์นี้ ได้ทรงศึกษาวิทยาคมในสำนักพระอาจารย์พรหม ๆ นี้มีอายุมากเป็นผู้เฒ่า ใบหูทั้ง ๒ ข้างยานถึงบ่า เป็นผู้ชำนาญในทางเวทมนตร์ มีอานุภาพเหาะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น พระนารายณ์จึงมีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์มาก วันหนึ่ง เสด็จทรงเรือพระที่นั่งเอกไชยในเวลาน้ำขึ้น รับสั่งว่าให้น้ำลด แล้วทรงเอาพระแสงฟันลง น้ำก็ลดลงตามพระราชประสงค์ ครั้นน้ำลดลงแล้ว จึงรับสั่งให้น้ำขึ้นแล้วทรงพระแสงฟันลงอีก น้ำก็ขึ้นตามพระราชประสงค์ พระนารายณ์มีพระราชประสงค์อย่างไรก็เป็นไปตามทั้งสิ้น พระเกียรติยศของพระนารายณ์นั้นแผ่ไปทั่วทุกทิศ มีชาวต่างประเทศ เมืองแขกอรวง เมืองโครส่าน ฝรั่งเมืองฝรั่งเศส นำเครื่องบรรณาการ ดอกไม้เงินทองมาถวายขอเป็นพระราชไมตรี เมื่อพระนารายณ์เสวยราชย์พระชนม์ได้ ๑๕ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๕ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๔๐ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต พระนารายณ์สมภพวันอังคาร

เรื่องพระราเมศวร

เมื่อพระนารายณ์เสด็จสวรรคตแล้ว ข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรสที่จะสืบพระวงศ์ ปรึกษากันว่าควรจะยกราชสมบัติถวายแก่ใคร พวกที่รู้ประวัติเจ้าพระยาศรีสรศักดิ์จึงพูดขึ้นว่า พระราชโอรสของพระนารายณ์มีอยู่ คือเจ้าพระยาศรีสรศักดิ์บุตรนางกุสาวดี ที่พระราชทานไปแก่เจ้าพระยาสุรสีห์ ด้วยพระนารายณ์ได้ตั้งสัตย์ไว้ว่า จะไม่เลี้ยงโอรสที่เกิดแต่นางนักสนม ครั้นนางกุสาวดีมีครรภ์ขึ้น จึงแกล้งยักย้ายถ่ายเทไปเสีย เพราะฉะนั้น ควรจะยกสมบัติให้แก่เจ้าพระยาศรีสรศักดิ์ เมื่อปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันดังนี้แล้ว จึงเชิญเจ้าพระยาศรีสรศักดิ์ขึ้นครองราชสมบัติ แต่เจ้าพระยาศรีสรศักดิ์ไม่รับ ว่าบิดาของเรายังมีอยู่ ท่านทั้งปวงจงเชิญบิดาของเราขึ้นครองราชสมบัติเถิด ขุนนางข้าราชการทั้งปวงก็เชิญเจ้าพระยาสุรสีห์ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าพระยาสุรสีห์มีพระนามเป็น ๒ อย่าง ๆ หนึ่งว่า สมเด็จพระธาดาธิบดี พระนามหนึ่งว่า พระราเมศวร ๆ ทรงตั้งนางอุปละเทวีเป็นพระมเหสีฝ่ายขวา ทรงตั้งพระสุดาเทวีราชธิดาพระนารายณ์เป็นมเหสีฝ่ายซ้าย พระสุดาเทวีมีพระราชโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า พระขวัญ ในเวลาที่พระขวัญประสูติจากครรภ์พระมารดานั้น มีเหตุเป็นนิมิตต่าง ๆ เป็นต้นว่า แผ่นดินไหว ประชาชนพากันเลื่องลือว่าผู้มีบุญมาเกิด

และพระราเมศวรนั้น ไม่ใคร่พอพระทัยในทางยศศักดิ์ แม้จะเสด็จประพาสที่ใด ๆ ก็ไม่มีขบวนแห่แหน ให้แต่องครักษ์ตามเสด็จเล็กน้อยเท่านั้น พอพระทัยที่จะบำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขอย่างเดียว จึงทรงตั้งเจ้าพระยาศรีสรศักดิ์เป็นพระมหาอุปราช ดูแลกิจการบ้านเมืองต่างพระองค์ ในเวลานั้นพระมหาอุปราชถืออาญาสิทธิ์สำเร็จราชการบ้านเมืองต่างพระองค์พระราเมศวรทั้งสิ้น พระราเมศวรให้สร้างวัดขึ้น ๔ วัด คือ วัดบุรบาริมวัดหนึ่ง วัดรัตนาปราสาทวัดหนึ่ง วัดบรมราสัตย์วัดหนึ่ง วัดชังคะยีวัดหนึ่ง แล้วให้ปฏิสังขรณ์วัดสุมังคลารามวัดหนึ่ง เมื่อพระราเมศวรเสวยราชย์ พระชนม์ได้ ๕๕ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๖๙ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต พระราเมศวรสมภพวันศุกร์

เรื่องพระสุริเยนทราธิบดี

ข้าราชการทั้งปวงจึงเชิญพระมหาอุปราชขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖ จุลศักราช ๑๐๖๓ ในวันเมื่อทำการราชาภิเษกนั้น เกิดมหัศจรรย์มีแสงสว่างทั่วไปทั้งพระราชวัง ข้าราชการทั้งปวงถือเอานิมิตนั้นเป็นเหตุถวายพระนามว่า พระเจ้าสุ [ริ] เยนทราธิบดี ภายหลังปรากฏพระนามอีกอย่างหนึ่งว่า นรามรินทร์ พระเจ้าสุริเยนทราธิบดี มีพระมเหสีทรงพระนามว่า พระพันปีหลวง

ครั้นต่อมา พระขวัญ ราชโอรสพระราเมศวรมีพระชนม์ได้ ๑๔ ปี คิดร้ายต่อพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี ตั้งซ่องสุมผู้คนไว้เป็นอันมาก กิตติศัพท์ทราบไปถึงพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี ๆ จึงรับสั่งให้เชิญพระขวัญเข้ามาเฝ้าในพระราชวัง แล้วรับสั่งถามว่าเจ้าตั้งซ่องสุมผู้คนจะคิดร้ายต่อเราจริงหรือ พระขวัญรับว่า การที่ตั้งซ่องสุมผู้คนนั้นจริง แต่ไม่ได้ประสงค์จะทำร้ายต่อพระองค์ ประสงค์จะป้องกันบ้านเมือง พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีทรงพระราชดำริเห็นอาการพิรุธ จึงทรงปรึกษากับข้าราชการทั้งปวง ๆ จึงยกบทพระอัยการขึ้นพิพากษาว่า ผู้ที่ตั้งซ่องสุมผู้คนจะคิดประทุษร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดินนั้น ชอบให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีก็รับสั่งให้เอาตัวพระขวัญไปสำเร็จโทษเสียตามประเพณี

พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีมีพระราชโอรสด้วยพระมเหสีใหญ่ ๓ องค์ องค์ที่ ๑ พระนามว่า สุรินทรกุมาร องค์ที่ ๒ พระนามว่า วรราชกุมาร องค์ที่ ๓ พระนามว่า อนุชากุมาร ๆ นี้ กล้าหาญดุร้ายมาก วันหนึ่งรับสั่งให้พวกมหาดเล็กเด็ก ๆ ด้วยกันว่ายข้ามแม่น้ำ พวกมหาดเล็กเกรงอาญาก็พากันว่ายไป ที่มีกำลังน้อยจมตายบ้างก็มี กิตติศัพท์ทราบถึงพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี ๆ ทรงพระพิโรธ รับสั่งให้เอาอนุชากุมารไปสำเร็จโทษเสียดังเด็กที่จมน้ำตายนั้น

และพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี มีราชบุตรอันเกิดด้วยพระสนมอีก ๓ พระองค์ นามว่า เจ้ากุมารอินทร์องค์หนึ่ง เจ้ากิ่งองค์หนึ่ง เจ้าติ่งองค์หนึ่ง

ครั้นต่อมา พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีให้สร้างมณฑปพระพุทธบาทมียอดสูง ๒๕ ศอก หุ้มทองแดง ลงรักปิดทอง แล้วให้สร้างวัดขึ้นที่ตำบลโพธิช้างล้ม ๒ วัด พระราชทานนามว่า พระอารามบรมกษัตริย์วัดหนึ่ง ทุพิยารามวัดหนึ่ง ปฏิสังขรณ์

พระเจดีย์องค์หนึ่งลงรักปิดทองให้งดงาม พระราชทานนามว่า สุขวัญโพธิเพชรเจดีย์ แล้วให้เอาโลหะทั้ง ๕ มาสร้างพระปฏิมากรองค์หนึ่งสูง ๑๖ ศอก พระราชทานนามว่า สยัตภูทุตกามาลี

ในปีนั้น เจ้าเมืองกาญจนบุรีจับได้ช้างเผือกพังช้างหนึ่ง ช้างเผือกพลายช้างหนึ่ง นำมาถวาย จึงพระราชทานนามช้างเผือกพังว่า อินทไอยรา พระราชทานนามช้างเผือกพลายว่า บรมจักรบุปผาทันต์

พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีนี้มีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์ ชำนาญในทางเวทมนตร์กายสิทธิ์มาก เวลากลางคืนก็ทรงกำบังพระกายเสด็จประพาสฟังกิจสุขทุกข์ของราษฎร และทรงตรวจตราโจรผู้ร้ายมิได้ขาด ทรงชุบเลี้ยงคนที่มีเวทมนตร์ ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิดพระองค์ รับสั่งใช้ให้กำบังกายออกตรวจโจรผู้ร้ายในราตรี ถ้าทรงทราบใครมีเวทมนตร์ดีแล้ว ให้มหาดเล็กลอบไปทำร้ายในเวลาหลับ ผู้ใดไม่เป็นอันตรายก็ให้พามาเลี้ยงไว้เป็นข้าราชการ ผู้ใดที่โอ่อวดทดลองไม่ได้จริง ก็ให้ลงพระราชอาญา พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีนี้ทรงปืนแม่นหาผู้เสมอยาก นกกาบินร้องมาในเวลากลางคืนก็ยิงถูก เต่าปลามัจฉาชาติในน้ำแต่พอแลเห็นเงาก็ยิงถูก และทรงชำนาญในทางโหราศาสตร์ รู้คำนวณฤกษ์ยามชะตาบ้านเมือง ได้ทรงพยากรณ์กาลอนาคตเป็นพระราชนิพนธ์ไว้ดังนี้ว่า น้ำในแม่น้ำและคลองทั้งปวงจะแดงเป็นโลหิต เมฆและท้องฟ้าจะแดงเป็นแสงไฟ แผ่นดินจะไหวโดยมาก ยักษ์และผีป่าจะเข้าเมือง เสื้อเมืองทรงเมืองจะหลีกเลี่ยง ฤดูหนาวจะเป็นฤดูร้อน โรคภัยจะเบียดเบียนสัตว์และมนุษย์ทั้งปวง โอชาว่ายาและผลไม้จะถอยรส เทพยดาที่รักษาพระศาสนาจะรักษาแต่คนพาล พวกที่อยู่ในศีลในธรรมจะถอยยศ มิตรจะกลับเป็นศัตรู เมียจะคิดทรยศต่อผัว คนต่ำตระกูลจะทำคนตระกูลสูงให้เสื่อมถอย ศิษย์จะสู้ครู พวกพาลจะมีอำนาจ พวกปราชญ์จะตกต่ำ น้ำเต้าจะจม กระเบื้องจะลอย ผู้ดีจะเดินตรอก ขี้ครอกจะเดินถนน มนุษย์จะมีอายุสั้นพลันตาย จะเกิดข้าวยากหมากแพง ฝูงมนุษย์จะอดอยาก ผีและเปรตจะปนอยู่กับคน สมณชีพราหมณ์จะร้อนใจ จะเกิดโจรผู้ร้ายแย่งชิงกันชุกชุม ที่ลุ่มจะกลับเป็นดอน ที่ดอนจะกลับลุ่ม พระพุทธศาสนาจะเศร้าหมอง คนที่สนุกเฮฮาจะได้ครองสมบัติ คนต่างชาติต่างภาษาจะเข้ามาเป็นเจ้านายดังนี้

อยู่มามีบัณฑิตคนหนึ่ง ชื่ออ้ายธรรมเถียร พึ่งสึกออกจากพระ สำแดงตัวเป็นผู้วิเศษ โกหกว่าตัวเป็นเจ้าพระขวัญ ซึ่งพระสุริเยนทราธิบดีให้เอาตัวไปสำเร็จโทษเสีย ว่ายังไม่สิ้นพระชนม์เทวดาพาไปเลี้ยงไว้ อ้ายธรรมเถียรแสร้งแต่งตัวทำท่าทางเหมือนพระขวัญ ล่อลวงให้คนเชื่อถือเป็นอันมาก ครั้นมีผู้นับถือมากขึ้น ก็ตั้งเกลี้ยกล่อมได้สมัครพรรคพวกประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ ตระเตรียมเครื่องศัสตราวุธจะยกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อมาถึงเมืองนครราชสีมา หลวงเทพราชา ผู้ว่าราชการเมืองก็เข้าเป็นสมัครพรรคพวกกับอ้ายธรรมเถียร จึงเอาช้างทรงพระบรมรัตนากาศมาให้อ้ายธรรมเถียร ๆ ก็ตั้งหลวงเทพราชาให้เป็นอำมาตย์ของตน แล้วก็ขึ้นขี่ช้างกั้นเศวตฉัตรคุมพรรคพวกประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ยกเข้ามาทางบ้านเนินกระทุ่ม เกลี้ยกล่อมผู้คนตลอดมา

กิตติศัพท์ที่อ้ายธรรมเถียรยกทัพเข้ามานั้น ทราบไปถึงกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีจึงรับสั่งห้ามมิให้ราษฎรทั้งปวงเอิกเกริกวุ่นวายให้สงบอยู่ ครั้นอ้ายธรรมเถียรยกเข้ามาถึงคลองคูพระนครก็ขึ้นขี่ช้างข้ามมาทางสะพานคูนั้น พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีก็ให้ออกสู้รบ ทรงพระแสงปืนไปประทับอยู่ที่ป้อมมหาไชยบนเชิงเทินกำแพง พออ้ายธรรมเถียรมาถึงกลางสะพาน ก็ทรงยิงด้วยพระแสงปืนถูกอกอ้ายธรรมเถียร ๆ ตกจากหลังช้างตายอยู่ที่สะพานนั้น แล้วพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีก็ให้จับพวกที่เป็นหัวหน้า แลหลวงเทพราชาไปประหารชีวิตเสีย นอกจากนั้นมิได้เอาโทษ ให้ปล่อยไปทั้งสิ้น

พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีนี้ ทรงพระปัญญาเฉลียวฉลาด ดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงบำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข มิได้มีพระทัยยินดีที่จะทำศึกสงคราม ให้ได้ความลำบากแก่ไพร่บ้านพลเมือง มีแต่ทรงพระอุตสาหะบำเพ็ญพระราชกุศล จนพระเกียรติยศเกียรติคุณ ปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง

พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยามีบุญญาภิสมภารและพระเดชานุภาพมาก จึงจัดเครื่องราชบรรณาการและพระราชธิดา ซึ่งมีพระชนมพรรษาได้ ๑๕ ปี ให้ราชทูตถวายพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี ๆ ก็ให้จัดเครื่องราชบรรณาการ และทรงแสดงความยินดีตอบแทนตามราชประเพณี แล้วโปรดให้

พระราชธิดาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย ให้สร้างตำหนักให้อยู่ใหม่ ชนทั้งหลายจึงพากันเรียกพระมเหสีฝ่ายซ้ายว่า เจ้าตำหนักใหม่ บรรดาข้าราชการซึ่งตามเสด็จพระมเหสีฝ่ายซ้ายมานั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบ้านมะม่วงหวาน

ในรัชกาลนั้น มีชายคนหนึ่งชื่อว่า ศรีปราชญ์ ฉลาดในทางโหราศาสตร์และพระไตรปิฎก ชำนาญในทางแต่งกาพย์ โคลง บทกลอนทั้งปวง ด้วยพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีพอพระทัยในทางโหราศาสตร์ นิติศาสตร์ พระไตรปิฎก กาพย์ โคลง บทกลอน ทรงทราบว่าศรีปราชญ์เป็นคนฉลาดในทางนั้น ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงไว้ ศรีปราชญ์แต่ง กาพย์ โคลง บทกลอนต่าง ๆ ถวาย พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีโปรดพระราชทานรางวัลเนือง ๆ

อยู่มา ศรีปราชญ์ลอบมีเพลงยาวเข้าไปถึงนางสนมในพระราชวัง พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีจับได้ ก็ทรงพระพิโรธ แต่มิได้ให้ลงพระราชอาญาอย่างร้ายแรง เป็นแต่ให้เนรเทศไปอยู่เสียที่เมืองนครศรีธรรมราช ด้วยทรงเห็นว่า ศรีปราชญ์เป็นพหูสูตฉลาดในบทกลอนและมิได้คิดประทุษร้ายอย่างร้ายแรงอะไร

เมื่อศรีปราชญ์ออกไปอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็ยังประพฤติเช่นนั้นอีก ด้วยนิสัยใจคอชอบทางเจ้าชู้ คราวหนึ่งแต่งเพลงยาวลอบไปให้ภรรยาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจับได้ก็โกรธสั่งให้คนจับศรีปราชญ์ไปฆ่าเสีย พวกที่ชอบพอกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็พากันห้าม ว่าท่านอย่าให้ฆ่าศรีปราชญ์เสียเลยจะเกิดเหตุใหญ่ แต่เมื่อศรีปราชญ์ยังอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาลอบให้เพลงยาวแก่นางสนมพระเจ้าแผ่นดิน ๆ จับได้ยังไม่ให้ประหารชีวิต ด้วยทรงพระอาลัยว่าเป็นคนฉลาดในการแต่งหนังสือ เพียงแต่ให้เนรเทศมาชั่วคราว ถ้าท่านฆ่าศรีปราชญ์เสีย เห็นว่าจะมีความผิดเป็นแน่ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็ไม่ฟัง ให้เอาตัวศรีปราชญ์ไปฆ่าเสีย เวลาที่จะลงดาบศรีปราชญ์จึงประกาศแก่เทพยดา แล้วแช่งว่าดาบที่ฆ่าเรานี้ ภายหลังจงกลับฆ่าคนที่ใช้ให้ฆ่าเราเถิด เมื่อสิ้นคำแช่งก็พอดีลงดาบ ศรีปราชญ์ก็ตายอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น

ฝ่ายพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีนั้น ถ้าทอดพระเนตรเห็นบทกลอนของศรีปราชญ์ก็ดี ทรงแต่งบทกลอนขัดข้องก็ดี ก็ทรงระลึกถึงศรีปราชญ์เนือง ๆ อยู่มาวันหนึ่ง คลายพระพิโรธแล้ว จึงรับสั่งให้ข้าราชการไปตามตัวศรีปราชญ์เข้ามา ข้าราชการผู้รับ ๆ สั่งจึงออกไปเมืองนครศรีธรรมราช แจ้งความแก่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชว่า บัดนี้มีรับสั่งให้หาศรีปราชญ์ซึ่งเนรเทศออกมาอยู่เมืองนี้ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจึงแจ้งเหตุที่ได้ให้ฆ่าศรีปราชญ์ให้ข้าราชการผู้รับ ๆ สั่งฟังทุกประการ ข้าราชการผู้รับ ๆ สั่งจึงทำใบบอกเข้ามากราบทูลพระเจ้าสุริเยนทราธิบดี ๆ ทรงพระพิโรธเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช จึงให้มีท้องตราออกไป ให้เอาตัวเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชประหารชีวิตเสียด้วยดาบที่ฆ่าศรีปราชญ์นั้น

เมื่อพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีเสวยราชย์นั้น พระชนม์ได้ ๔๙ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๗ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๕๖ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๙ ปี พระเจ้าสุริเยนทราธิบดีสมภพวันจันทร์

เรื่องพระเจ้าภูมินทราชา

เมื่อพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีสวรรคตแล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงเชิญพระสุรินทรกุมาร ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระนามว่า พระเจ้าภูมินทราชา ภายหลังปรากฏพระนามอีกอย่างหนึ่งว่า พระเจ้าบรรยงก์รัตนนาศน์ พระเจ้าภูมินทราชามีพระอัครมเหสีทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าทองสุก ๆ มีพระราชโอรส ๔ องค์ มีพระนามว่าเจ้าฟ้านรินทร์องค์หนึ่ง เจ้าฟ้าอภัยองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าปรเมศองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าทับองค์หนึ่ง มีพระราชธิดา ๒ องค์ มีพระนามว่าเจ้าฟ้าเทพองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าปทุมมาองค์หนึ่ง เจ้าเสฐมเหสีรองมีพระราชโอรสองค์หนึ่ง มีพระนามว่า เจ้าฟ้าพจน มีพระราชธิดา ๓ องค์ มีพระนามว่าเจ้าฟ้าปุกองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าหงส์องค์หนึ่ง เจ้าฟ้าพินองค์หนึ่ง รวมพระราชโอรสธิดาทั้งสองพระมเหสีเป็น ๑๐ องค์ด้วยกัน

พระเจ้าภูมินทราชา ทรงตั้งพระวรราชกุมารเป็นพระมหาอุปราช ตั้งโอรสผู้ใหญ่ของพระมหาอุปราชเป็นผู้ช่วย และพระเจ้าภูมินทราชาให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง พระราชทานนามว่า วัดมเหยงคณ์ ให้สร้างพระนอนไว้ในวัด (ป่าโมกข์นั้น) องค์หนึ่ง ยาว ๖๐ ศอก

ครั้นจุลศักราช ๑๐๗๖ ปี พวกญวนใหญ่ยกทัพเข้ามาตีกรุงกัมพูชา นักเทศเจ้ากรุงกัมพูชาสู้ญวนไม่ได้ ก็พาครอบครัวกับบริวารรวมทั้งสิ้น ๕๐๐ คน และช้างเผือกช้างหนึ่ง เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารถวายช้างเผือกแก่พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระเจ้าภูมินทราชาก็ให้รับช้างเผือกไว้ พระราชทานนามว่า บรมรัตนากาศเกลาศศิริวงศ์ แล้วรับสั่งให้ยกกองทัพใหญ่ไปตีกรุงกัมพูชา พวกญวนก็พากันแตกพ่ายหนีไปสิ้น พระเจ้าภูมินทราชาจึงรับสั่งให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาออกไปปกครองบ้านเมืองตามเดิม พวกญวนรู้ว่าทหารไทยกลับแล้ว และพระเจ้ากรุงกัมพูชาออกมาอยู่อย่างเดิม ก็ยกทัพมาตีกรุงกัมพูชาอีก พระเจ้ากรุงกัมพูชาก็หนีเข้ามากรุงศรีอยุธยาอีก แต่เป็นอย่างนี้หลายครั้ง ในครั้งหลังพระเจ้าภูมินทราชาให้ทหารยกเข้าไปตีกรุงกัมพูชาคืนได้ แล้วรับสั่งให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาออกไปอีก พระเจ้ากรุงกัมพูชาก็ทรงพระกันแสงกราบทูลว่า ข้าพระองค์ได้อาศัยพระบารมีปกเกล้าฯ มาหลายครั้งแล้วก็รักษาบ้านเมืองไว้ไม่ได้ ข้าพระองค์ไม่ไปแล้ว ขอรับราชการในกรุงศรีอยุธยาไปจนกว่าชีวิตจะหาไม่ ขอพระองค์ได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงข้าพระองค์ไว้ในกรุงศรีอยุธยาเถิด พระเจ้าภูมินทราชาก็โปรดให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาอยู่ในพระนครศรีอยุธยาตามประสงค์

ครั้นต่อมาพระเจ้าภูมินทราชาทรงพระประชวรมีพระอาการหนัก เจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศจึงปรึกษากันว่า พระบิดาเราทรงพระประชวรมีพระอาการหนัก เห็นจะทรงพระชนม์อยู่ไม่นาน ถ้าพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ราชสมบัติจะตกอยู่กับพระมหาอุปราช ควรเราซึ่งเป็นราชโอรสจะซ่องสุมผู้คนไว้ให้มาก เวลาพระบิดาสวรรคตแล้ว จะได้ต่อสู้รักษาราชสมบัติไว้ มิให้ตกไปเป็นของพระมหาอุปราช และถึงในเวลานี้ ก็ควรจะเกียดกันอย่าให้พระมหาอุปราชเข้าเฝ้าเยี่ยมเยือนทราบพระอาการได้ เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนี้ ก็ตั้งซ่องสุมผู้คน ช้าง ม้า เป็นกำลังไว้

เป็นอันมาก และอ้างรับสั่งห้ามมิให้ใครเข้าเฝ้าเยี่ยมเยือนพระอาการของพระเจ้าภูมินทราชาได้ ถึงพระมหาอุปราชก็ให้เข้าเฝ้าเยี่ยมเยือนพระอาการได้แต่เป็นบางคราว พระเจ้าภูมินทราชาทรงพระประชวรหนักลง ก็เสด็จสวรรคต เมื่อพระเจ้าภูมินทราชาได้เสวยราชย์พระชนม์ได้ ๓๐ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๔ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๕๔ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต เมื่อจุลศักราช ๑๐๙๓ ปี

เรื่องพระมหาธรรมราชา

เจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศก็ปิดความมิให้แพร่งพรายให้ใครรู้ว่าพระราชบิดาเสด็จสวรรคต ให้ตระเตรียมศัสตราวุธและผู้คนตั้งมั่นอยู่ในพระราชวัง

ฝ่ายพระมหาอุปราชทรงสังเกตได้ระแคะระคายว่า เจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศเกียดกันจะเอาราชสมบัติ เห็นว่าจะเกิดเป็นข้าศึกกันเป็นแน่แล้ว จึงเกลี้ยกล่อมพระเจ้ากรุงกัมพูชาและคนอื่น ๆ ได้เป็นอันมากตั้งมั่นอยู่ ยังมิได้ทำการรบพุ่งประการใด เพราะไม่ทรงทราบว่าพระเชษฐาธิราชสวรรคต ครั้นจะลงมือรบพุ่งในเวลานั้นกลัวจะเป็นคิดขบถต่อพระเชษฐาธิราช ฝ่ายเจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศก็ให้เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงเอาพระมหาอุปราช ๆ ให้สืบว่า พระเชษฐาธิราชมีพระอาการเป็นประการใด ก็ยังไม่ได้ความ จึงให้ตั้งสงบไว้ มิได้ทำการสู้รบโต้ตอบ เป็นแต่ให้ปูนบำเหน็จรางวัลให้ผู้คนที่ถูกเจ็บป่วย เพื่อจะรักษาน้ำใจไว้ เมื่อข้าราชการทั้งหลายทราบว่า จะเกิดสงครามในเมืองเป็นแน่ ก็พากันไปเข้ากับพระมหาอุปราชเป็นอันมาก เพราะเห็นว่ามีพระทัยโอบอ้อมอารี ในขณะนั้นมีผู้เขียนหนังสือลับบอกข่าวที่พระเจ้าภูมินทราชาเสด็จสวรรคตแล้ว ผูกติดกับช้างต้นพระเกษยเดช ปล่อยไปจากพระราชวัง เพื่อจะให้พระมหาอุปราชทรงทราบความจริง ด้วยอำนาจบุญญาภินิหารของพระมหาอุปราช ช้างนั้นก็ข้ามน้ำตรงไปยังสำนักพระมหาอุปราช เหมือนดังมีคนขี่ขับไป พวกข้าราชการในพระมหาอุปราชเห็นดังนั้นก็พากันจับ เห็นหนังสือผูกติดกับช้างดังนั้น ก็นำไปถวายพระมหาอุปราช ในเวลานั้นม้าทรงของพระมหาอุปราชตัวหนึ่ง หลุดพลัดออกจากโรง เที่ยวเตะถีบขบกัดหญิงชายเป็นอลหม่าน พวกชาวเมืองกลัวม้าเป็นกำลัง พากันโจษอื้ออึงไปว่า พระมหาอุปราชให้ทหารหายตัวขึ้นขี่ม้า

เที่ยวปราบปรามข้าศึก กิตติศัพท์ทราบไปถึงเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ และไพร่พล ของเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศ ต่างก็พากันย่อท้อตกใจกลัวเป็นอันมาก

ในขณะนั้น มหามนตรีจางวางและพระยาธรรมาเสนาบดีกรมวัง กับนาย สุจินดามหาดเล็กเชิญพระแสง ๓ คน จึงเขียนหนังสือลับมีใจความว่า พระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้วแต่เวลาปฐมยาม เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศคิดการลับจะทำร้าย พระองค์ บรรดาข้าราชการพากันเบื่อหน่ายเอาใจออกหาก และย่อท้อเกรงพระบารมีพระองค์เป็นอันมาก ขอให้พระองค์ยกกองทัพเข้ามาเถิด ข้าพระองค์ทั้ง ๓ จะคอยรับเสด็จ ครั้นเขียนแล้ว ก็ส่งให้คนสนิทลอบออกไปถวายพระมหาอุปราช ๆ ได้ทราบความดังนั้นก็ทรงยินดี เวลาย่ำรุ่งก็ตระเตรียมไพร่พลเป็นอันมาก ยกเข้ามายังพระราชวัง เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศทราบว่า พระมหาอุปราชยกเข้ามาแล้ว ก็เอาพระแสงชื่อพระยากำแจกที่กำจัดภัย เป็นของตั้งแต่ครั้งพระยาแกรกกับพระธำมรงค์ค่าควรเมืองและแก้วแหวนเงินทอง ภูษาอาภรณ์ของดี ๆ มีราคา ทั้งเสบียงอาหารเป็นอันมาก ให้คนขนลงบรรทุกเรือ พาข้าราชการที่สนิทชิดใช้หนีไปยังตำบลบ้านตาลาน

ในขณะนั้น ข้าราชการทั้งปวงจึงยกพระมหาอุปราชขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถวายพระนามว่า พระมหาธรรมราชา เมื่อพระมหาธรรมราชาได้เสวยราชย์แล้ว ทรงทราบว่า เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ เอาพระธำมรงค์กับพระแสงสำหรับพระนครและพาข้าราชการไปมาก จึงให้อำมาตย์คุมพลทหารออกเที่ยวตามจับ เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศทราบว่า พระมหาธรรมราชาให้คนออกเที่ยวตามจับ จึงเก็บเอาสิ่งของแต่พอกำลัง แล้วให้ล่มเรือเสีย พระธำมรงค์กับพระแสงก็จมอยู่ในน้ำกับเรือนั้น แล้วก็พากันหนีซุกซ่อนกระจัดกระจายไป เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ ได้นายบุญคงมหาดเล็กตามไปด้วยคนหนึ่ง เที่ยวหนีซุกซ่อนอยู่ในป่า ครั้นหลายวันเข้า เสบียงอาหารก็หมดลง นายบุญคงเป็นคนกตัญญูสัตย์ซื่อต่อเจ้านายของตน ก็อุตสาหะเที่ยวแสวงหาอาหารมาถวาย พวกอำมาตย์ของพระมหาธรรมราชาที่เที่ยวติดตามไป พบนายบุญคงในกลางป่า สงสัยจึงจับมาเฆี่ยนถาม นายบุญคงได้ความเจ็บปวดเป็นสาหัสทนไม่ได้ก็รับเป็นสัตย์ พวกอำมาตย์จึงให้นำไปจับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ ได้ทั้ง ๒ พระองค์นำมาถวายพระมหาธรรมราชา ๆ จึงรับสั่งให้เอาเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศไปสำเร็จ

โทษเสีย พวกพ้องของเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ ซึ่งหนีซุกซ่อนไปในทิศต่าง ๆ ที่ตามจับได้ ก็ให้ประหารชีวิตเสียสิ้น แต่นายบุญคงนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เลี้ยงไว้ด้วยรับสั่งว่า เป็นคนซื่อสัตย์กตัญญูต่อเจ้านาย

พระมหาธรรมราชานี้มีพระมเหสี ๓ องค์ พระมเหสีใหญ่มีพระนามว่า กรมหลวงอภัยนุชิต พระมเหสีองค์ที่ ๒ พระนามว่า กรมหลวงพิจิตรมนตรี พระมเหสีที่ ๓ พระนามว่า อินทสุชา [วดี] เทวี กรมหลวงอภัยนุชิตมีพระราชโอรสธิดา ๗ พระองค์ คือ ๑ เจ้าฟ้าชายนราธิเบศร์ ๒ เจ้าฟ้าหญิงบรม ๓ เจ้าฟ้าหญิงธิดา ๔ เจ้าฟ้าหญิงรัศมี ๕ เจ้าฟ้าหญิงสุริยวงศ์ ๖ เจ้าฟ้าหญิงอินทรประชาวดี ๗ เจ้าฟ้าหญิงสุริยา กรมหลวงพิจิตรมนตรีมีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระนามว่าเจ้าฟ้าเอกทัศพระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าอุทุมพรพระองค์หนึ่งมีพระราชธิดา ๖ พระองค์ พระนามว่า เจ้าฟ้าศรีประชา พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุริยบุรพาพระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสัตรีพระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าอินทวดี พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าจันทร์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้านุ่มพระองค์หนึ่ง อินทสุชาวดี [เทวี] มีพระราชโอรสองค์หนึ่ง พระนามว่าเจ้าฟ้าอัมพร มีพระราชธิดา ๒ พระองค์ พระนามว่าเจ้าฟ้ากุณฑลองค์หนึ่ง เจ้าฟ้ามงกุฎองค์หนึ่ง พระมหาธรรมราชามีพระราชโอรสธิดาเกิดแต่นางนักสนมอีกเป็นอันมาก รวมทั้งสิ้น ๑๐๘ องค์

ครั้นต่อมาพระมหาธรรมราชาทรงตั้งเจ้าฟ้านราธิเบศรเป็นพระมหาอุปราช พระราชทานเจ้าฟ้านุ่มเป็นพระมเหสี แต่เจ้าฟ้านุ่มไม่มีพระโอรสธิดา

แต่ก่อนเมื่อยังไม่ได้เป็นพระมหาอุปราชนั้น เจ้าฟ้านราธิเบศรมีเจ้าหญิงมิตร์ เจ้าฟ้าชื่น เจ้าชายฉัตร์ เกิดแต่หม่อมเหญก มีเจ้าชายสีสังเกิดแต่หม่อมจัน มีเจ้าหญิงดาราเกิดแต่หม่อมเจ้าหญิงสร้อย มีเจ้าชายมิ่งเกิดแต่หม่อมต่วน มีเจ้าหญิงชี เจ้าหญิงชาติ เกิดแต่หม่อมสุ่น รวม ๘ องค์

ในปีนั้น เจ้านักกายฟ้าเจ้าเขมร นำช้างเผือกพังมาถวายพระมหาธรรมราชาช้างหนึ่ง พระมหาธรรมราชาพระราชทานนามว่า วิไชยหัสดี เจ้าฟ้านักพระอุไทยพระเจ้ากรุงกัมพูชา ให้นำช้างเผือกพลายมาถวายช้างหนึ่ง พระราชทานนามว่า พระบรมราชไทยศวร ช้างเผือกตัวนี้มีข้างเบื้องซ้ายขาวมากกว่าข้างเบื้องขวา พระยานครศรีธรรมราชจับได้ช้างเผือกช้างหนึ่งมาถวาย พระราชทานนามว่า

บรมคชลักษณสุประดิษฐ เจ้าเมืองเพชรบุรีจับได้ช้างเผือกช้างหนึ่งมาถวาย พระราชทานนามว่า บรมนาเคนทร กรมการจับช้างเผือกเข้าเพนียดเมืองนครชัยศรีได้ ๔ ช้าง มาถวาย พระราชทานนามว่าบรมคชช้างหนึ่ง บรมพิไชยช้างหนึ่ง บรมจักรช้างหนึ่ง จอมพลสำเนียงช้างหนึ่ง แล้วให้มีการมหรสพสมโภชเป็นอันมาก

คราวนั้น สมิงทอรามัญซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นขบถ คุมสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก เที่ยวตีบ้านเล็กเมืองน้อยตามชายพระราชอาณาเขต ข้าราชการซึ่งรักษาหน้าที่ก็คุมพลทหารออกไปรบ จับสมิงทอและพรรคพวกสมิงทอฆ่าเสีย แต่นั้นมากรุงศรีอยุธยาก็ปราศจากเสี้ยนหนาม มีความสุขความเจริญ ข้าวปลาอาหารก็บริบูรณ์ ด้วยพระมหาธรรมราชาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นเนืองนิตย์

ครั้นจุลศักราช ๑๐๙๕ พระมหาอุปราชทิวงคต พระมหาธรรมราชาจึงทรงตั้งเจ้าฟ้าอุทุมพรเป็นพระมหาอุปราช พระราชทานเจ้าฟ้าท้าวต่อย ธิดาของพระมหาอุปราชที่ทิวงคตให้เป็นพระมเหสี

คราวนั้น กษัตริย์ซึ่งเป็นพระเจ้ากรุงลังกาให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงศรีอยุธยา ข้าราชการจึงกราบทูลพระมหาธรรมราชาให้ทรงทราบ พระมหาธรรมราชาจึงรับสั่งให้เกณฑ์พลเมืองตกแต่งถนนหนทางให้เรียบร้อยสะอาด ให้พวกพ่อค้าออกตลาดตามฟากถนนและให้แต่งช้างบุปผาทนต์ประดับเครื่องคชาภรณ์ พร้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า ทุกหมวด ทุกกอง ซึ่งแต่งตัวเต็มยศสรรพด้วยเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ ยืนประจำตามระยะทางซ้ายขวาบ่าติด ๆ กัน ให้ปลูกปะรำเป็นระยะทั้งสองฟากถนน มีมหรสพเต้นรำประจำอยู่ตามปะรำ ทั้งมีเครื่องดนตรี พิณพาทย์ ระนาด ฆ้อง ตลอดระยะทาง ราชบัลลังก์ที่จะเสด็จออกรับแขกเมืองนั้นก็ให้ตกแต่งให้งดงาม ตั้งเศวตฉัตรรายรอบด้วยเครื่องอภิรมย์ตามขัตติยยศให้พระราชวงศานุวงศ์ เจ้าประเทศราช และข้าราชการทั้งปวงแต่งตัวเต็มยศเข้าเฝ้าอยู่ตามฐานานุศักดิ์ พระมหาธรรมราชาจึงรับสั่งให้เบิกทูตลังกาเข้ามาในพระนครตามระยะทางที่ตกแต่งไว้ เมื่อทูตลังกาไปถึงขบวนใด ๆ เช่นขบวนจตุรงคเสนา ขบวนเหล่านั้นก็ทำความเคารพตามธรรมเนียม ไปถึงพวกดนตรี ๆ ก็

ประโคมขับร้อง ไปถึงข้าราชการเจ้ากระทรวงเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ก็ทำปฏิสันถารต้อนรับแสดงความปราศรัยต่อกัน จนกระทั่งถึงที่ประทับพระที่นั่งมหาปราสาทข้างหน้า ทูตลังกาจึงถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ ในพระราชสาส์นนั้นมีใจความว่า ข้าพระองค์ผู้เป็นพระอนุชาผ่านพิภพสิงหลทวีป ขอโอนเศียรเกล้าถวายบังคมมายังพระเชษฐาธิราช พระเจ้ามหาธรรมราชาผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ด้วยข้าพระองค์ได้ทราบพระเกียรติยศเกียรติคุณของพระเชษฐาธิราชว่า ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนัตยาธิคุณ แผ่เผื่อเกื้อหนุนแก่สมณชีพราหมณาจารย์ถ้วนหน้า บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นศาสนูปถัมภก โปรดให้หมู่สงฆ์เล่าเรียนพระไตรปิฎกเป็นนิจกาล และคัดลอกจดจารแบบแผนพระไตรปิฎกไว้ พระคุณเหล่านี้เป็นเครื่องจูงใจข้าพระองค์ซึ่งอยู่ห่างต่างประเทศ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายบังคมชมพระบารมี อนึ่ง ข้าพระองค์ก็มีจิตยินดีเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่ในลังกาทวีปมีแบบแผนพระปริยัติธรรมขาดบกพร่องเคลื่อนคลาด ทั้งภิกษุสงฆ์ที่เฉลียวฉลาดอาจจะรอบรู้ในพระไตรปิฎกก็ไม่มี โดยเหตุนี้ ข้าพระองค์ขอพระบารมีพระเชษฐาธิราชเจ้า โปรดพระราชทานซึ่งภิกษุสงฆ์ที่รอบรู้พระปริยัติศาสนา เพื่อได้สั่งสอนชาวลังกาที่เลื่อมใส เป็นอายุพระพุทธศาสนาสืบไปสิ้นกาลนานเทอญ

เมื่อพระมหาธรรมราชาทรงทราบพระราชสาส์นแล้ว จึงมีพระราชปฏิสันถารถามถึงพระเจ้ากรุงลังกา และพระมเหสี พระราชโอรส เสนามาตย์ข้าราชการ ข้าวปลาอาหาร บ้านเมืองชนบทว่าเรียบร้อยเป็นสุขสำราญอยู่หรืออย่างไร ราชทูตก็กราบทูลว่า เจริญสุขอยู่ทุกประการ ครั้นสมควรเวลาแล้วเสด็จขึ้น ราชทูตก็ออกไปพักอยู่ที่สถานทูต

พระมหาธรรมราชาจึงให้ข้าราชการผู้ใหญ่เข้ามาเฝ้าพร้อมแล้วรับสั่งว่า บัดนี้พระเจ้ากรุงลังกามีราชสาส์นเข้ามาขอพระภิกษุที่ชำนาญในพระไตรปิฎก ท่านทั้งปวงจงเลือกคัดพระภิกษุที่ชำนาญในพระไตรปิฎกกับพระปฏิมากรเป็นธรรมบรรณาการส่งไปถวายพระเจ้ากรุงลังกา ข้าราชการรับพระราชโองการแล้ว ก็เลือกคัดได้พระราชาคณะ ๒ รูป คือ พระอุบาลีหนึ่ง พระอริยมุนีหนึ่ง กับพระสงฆ์อีก ๕๐ รูป และพระปฏิมากร พระยืนห้ามสมุทร กับพระปฏิมากรอื่นอีก ๑๐ องค์ และพระไตรปิฎก

กับเครื่องบรรณาการอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ครั้นจัดเสร็จแล้วจึงกราบทูลพระมหาธรรมราชา ๆ จึงทรงตั้งให้ข้าราชการที่เฉลียวฉลาด ๓ คน คือ พระสุนทรหนึ่ง พระสุธรรมไมตรีหนึ่ง กุมมรไทยหนึ่ง เป็นราชทูต อุปทูต ตรีทูต กำกับไปกับอำมาตย์ราชทูตเมืองลังกา ครั้นสำเภาแล่นออกไปในมหาสมุทร ก็บังเกิดเป็นแสงแดง โตประมาณเท่าผลหมากตรงศีรษะเรือ พวกกัปตันและต้นหนเห็นแล้ว ก็สะดุ้งตกใจด้วยเคยสังเกตว่า อากาศชนิดนี้ เคยเกิดลมอันร้ายแรง จึงสั่งให้พวกในสำเภากินข้าวปลาอาหารซึ่งจะอิ่มทนได้หลาย ๆ วัน และให้นุ่งห่มผ้าน้ำมันเตรียมพร้อมทุกตัวคน ขณะนั้น พระอุบาลีกับพระอริยมุนี และพระสงฆ์ทั้งปวงจึงให้เชิญพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทรมาประดิษฐานที่ศีรษะเรือสำเภา แล้วพากันนั่งเรียงแถวทั้งซ้ายขวาพระปฏิมากร เจริญพระพุทธมนต์เป็นปรกติอยู่ ไม่ช้าก็เกิดลมสลาตันกล้าขึ้น ๆ ทุกที กระทั่งเป็นสีแดงไปทั่วอากาศ พัดตรงมาที่เรือ พวกมนุษย์ในเรือก็พากันร้องไห้รักตัวเป็นอันมาก ด้วยอำนาจพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทร และอำนาจพระพุทธมนต์และศีลาธิคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าเหล่านั้น พอลมสลาตันพัดมาถึงเรือ ก็หลีกเป็นช่องเลยไป ลูกคลื่นใหญ่ ๆ มาใกล้เรือก็หายไป พวกกัปตันและต้นหนเห็นอัศจรรย์ดังนั้น ก็พากันยินดี จึงให้จดวันคืนที่เกิดลมสลาตันไว้ และพากันสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยเป็นอันมาก แล้วพากันทำสักการบูชา ครั้นสำเภาไปถึงกรุงลังกาแล้ว ราชทูตลังกาก็พากันเข้าไปกราบทูลพระเจ้ากรุงลังกาว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระพุทธปฏิมากรและพระไตรปิฎก กับพระสงฆ์มาอีกหลายรูป แล้วกราบทูลความที่เกิดคลื่นลมร้ายแรงขึ้น และพระสงฆ์ได้พากันตั้งพิธีเจริญพระพุทธมนต์ และคลื่นลมหายไป ถวายพระเจ้ากรุงลังกาทุกประการ พระเจ้ากรุงลังกาทรงยินดีเป็นอันมาก รับสั่งให้ลาดปูพรมเจียม และคาดผ้าขาวตั้งแต่พระราชวัง กระทั่งถึงท่าเรือ ให้ประดับประดาวิจิตรงดงาม แล้วให้แห่แหนพระพุทธปฏิมากร และพระไตรปิฎก กับพระสงฆ์ทั้งปวงเข้าไปในพระราชวัง แล้วนิมนต์ให้พระสงฆ์ทั้งปวงนั่งบนอาสน์ ทรงทำปฏิสันถารถามถึงสุขทุกข์ ไพร่บ้านพลเมืองข้างกรุงศรีอยุธยาตามพระราชประเพณี แสดงความยินดีต่อพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้มีพระทัยเอื้อเฟื้อเป็นอันมาก แล้วให้สร้างปราสาทเชิญพระปฏิมากรและพระไตรปิฎกประดิษฐานไว้ ฝ่ายพระสงฆ์ทั้งปวงนั้นพระเจ้ากรุงลังกาก็ให้สร้างอารามถวาย และทรงอุปถัมภ์ค้ำชูมิให้

เดือดร้อน ชาวบ้านชาวเมืองทั้งปวงก็พากันเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ให้บุตรและทาสบวชเป็นภิกษุสามเณรรวม ๕๐๐ เศษ ฝ่ายพระอุบาลี พระอริยมุนี ก็ตั้งใจสั่งสอนภิกษุสามเณรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมมิได้ขาด ครั้นนานมาเห็นว่าพระปริยัติธรรมแพร่หลายมีศิษย์ที่เชี่ยวชาญมากแล้ว จึงเข้าไปถวายพระพรกับพระเจ้ากรุงลังกาว่าจะขอถวายพระพรลากลับพระนครศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงลังกาก็ให้ทำการสมโภช แล้วจัดไทยธรรมถวายเป็นอันมาก ให้พวกสำเภารับมาส่งยังกรุงศรีอยุธยา ครั้นพระอุบาลีกับพระอริยมุนีมาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระมหาธรรมราชา ทูลความตั้งแต่ไปสำเภาถูกลมสลาตัน ตลอดกระทั่งได้สั่งสอนให้ภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรม แล้วทูลลาพระเจ้ากรุงลังกากลับ ถวายพระมหาธรรมราชาทุกประการ พระมหาธรรมราชาก็ทรงยินดีเป็นอันมาก

ต่อมาพระมหาธรรมราชาให้จัดเครื่องราชบรรณาการ คือ พานพระศรี พระเต้า พระสุวรรณภิงคาร พระสุพรรณศรี พระสุพรรณราชกับผ้าแพรพรรณต่าง ๆ แล้วให้จารึกพระราชสาส์นลงในพระสุพรรณบัฏให้พระทราเป็นราชทูต เชิญพระราชสาส์นเจริญทางพระราชไมตรีและคุมเครื่องราชบรรณาการไปยังเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะก็ให้ข้าราชการจัดขบวนรับทูตกรุงศรีอยุธยาโดยแข็งแรง พระทราจึงเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น กับเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้าอังวะ ๆ ทรงทราบพระราชสาส์นเจริญพระราชไมตรี ก็ทรงยินดี จึงให้ทูตกรุงศรีอยุธยาไปพักอยู่ที่สถานทูต และให้เลี้ยงดูเป็นอันมาก รุ่งขึ้นวันใหม่พระเจ้าอังวะจึงให้อาลักษณ์จารึกพระราชสาส์นและจัดเครื่องราชบรรณาการ คือ อำพันทองก้อน พานพระศรีขนาดน้อย พานพระศรีขนาดใหญ่ พระเต้า พระสุวรรณภิงคาร พระสุพรรณศรี พระสุพรรณราช ก้อนดินสอแก้วน้ำมันดิน ผ้าแพรพรรณต่าง ๆ แล้วให้ราชทูตพม่าพาทูตไทยมาส่งยังกรุงศรีอยุธยา แต่นั้นมา เมืองอังวะกับกรุงศรีอยุธยาก็เป็นไมตรีต่อกัน

และพระมหาธรรมราชานั้น มีพระราชศรัทธามาก ให้สร้างพระอารามใหญ่ถึง ๗ พระอาราม คือ วัดคูหาสระหนึ่ง วัดกุฎีดาวหนึ่ง วัดวรเสลาหนึ่ง วัดราชบุรณะหนึ่ง วัดวรโพธิ์หนึ่ง วัดพระปรางค์หนึ่ง วัดปราไทยหนึ่ง สร้างพระนอนใหญ่ขึ้นองค์หนึ่ง พระราชทานนามว่า พระนอนจักรศรี เสร็จแล้วบริจาคพระราชทรัพย์ บำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการฉลองเป็นอันมาก และทรงพระกรุณาโปรดห้ามมิให้ใครฆ่าสัตว์

ในบริเวณพระนครศรีอยุธยา ข้างทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ข้างละโยชน์ ๆ ในกาลนั้น มีบ่อทองเกิดขึ้นที่บางตะพานมีผู้ร่อนทองเข้ามาถวายบางตะพานจึงเป็นส่วยทองแต่นั้นมา

และพระมหาธรรมราชานั้น ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบริจาค แก้ว แหวน เงิน ทอง พระราชทานแก่ยาจกวณิพกเป็นอันมาก และให้ทำฉลากมีนามพระมเหสี พระราชโอรส พระราชธิดา พระสนม ช้าง ม้า รถ เครื่องทรง แล้วทรงแจกจ่าย ใครได้ฉลากอย่างไรให้นำมาขึ้นพระราชทานค่าไถ่ถอนตามสมควรมากและน้อย

พระมหาธรรมราชาพระราชทานพระราชทรัพย์ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ชำรุดทรุดโทรมปีละร้อย พระราชทานผ้าไตรเพื่อกฐินกิจปีละร้อยไตร และพระราชทานพระราชทรัพย์สำหรับมีมหรสพสมโภช พระพุทธรูป ๔ พระองค์ คือ พระพุทธรูปสุรินทร์องค์หนึ่ง พระพุทธรูปที่เมืองนครศรีธรรมราชองค์หนึ่ง พระพุทธรูปที่เมืองพิษณุโลกองค์หนึ่ง พระพุทธรูปสำหรับกรุงศรีอยุธยาองค์หนึ่ง องค์ละ ๕๐ ทุก ๆ ปีมิได้ขาด พระราชทานทรัพย์ปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทอีกปีละร้อย และให้นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ฉันเช้าทุก ๆ วันมิได้ขาด เวลามีสุริยุปราคา จันทรุปราคา ก็พระราชทานเสื้อ ผ้า เงินเฟื้อง เงินสลึง ข้าวปลาอาหาร แก่พวกยาจก วณิพก คนเจ็บไข้ และทารก เป็นต้น ถึงเวลาเข้าพรรษาก็ทรงสมาทานอุโบสถศีลเดือนละ ๘ ครั้ง บรรดาพระราชวงศานุวงศ์และมหาดเล็กทั้งปวงนั้น เมื่ออายุครบอุปสมบท ก็ทรงเป็นพระธุระในการจัดให้อุปสมบท ถ้ายังมิได้อุปสมบทแล้วก็ยังไม่ให้รับราชการ

ต่อมา พระมหาธรรมราชาทรงพระดำริว่า พระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตนั้น มีวัดวาอารามที่พระมหากษัตริย์แต่ก่อนให้สร้างขึ้นชำรุดทรุดโทรมมาก จึงให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งสิ้น และมณฑปพระพุทธบาทนั้น ให้ลงรักปิดทอง ข้างในมณฑปให้แผ่เงินปูเต็มตลอดพื้นฝาผนังให้ประดับกระจกงดงาม บนเพดานและขื่อนั้น ก็ให้ลงรักปิดทองฉลุเป็นกระหนกช่อห้อย แขวนโคมแก้ว โคมระย้าสีต่าง ๆ ที่รอยพระพุทธบาทนั้น ให้บุทองคำเป็นลายบัวหงายประดับรอบ แล้วให้เอาทองคำมาจำลองเป็นรอยพระพุทธบาท ประดับพลอยทับทิมสวมครอบลงข้างบนพระพุทธบาท ประตูสำหรับเข้าออกนั้น ให้ประดับด้วยมุกเป็นลวดลายกันสาดรอบ มณฑปนั้นให้

มุงกระเบื้องแล้วด้วยดีบุกทั้งสิ้น ตามลวดลายมณฑปนั้น ให้ลงรักปิดทองเป็นพื้น ระเบียงรอบมณฑปและพื้นระเบียงให้ประดับปูลาดด้วยอิฐดีบุกทั้งสิ้น แล้วให้ก่อพระเจดีย์ศิลาอ่อน สูงประมาณ ๒ ศอก ห่างกันประมาณคืบหนึ่งหรือกำมาหนึ่งรอบกำแพงแก้ว แล้วให้ก่อกำแพงแก้วแล้วด้วยอิฐดีบุกรอบลานพระพุทธบาท มีด้านกว้างและด้านยาวพ้นออกไปจากมณฑปด้านละ ๒๐ วา แล้วลงรักปิดทองทำเป็นกอบัว ใบบัว ดอกบัวบุทองแดงประดับลงรักปิดทองพาดตามกำแพงรอบ แล้วขุดอุโมงค์ในกำแพงแก้วกว้างยาว ๑๕ วา ๑ ศอกเท่ากันแล้วก่อด้วยอิฐ สร้างพระพุทธรูปประดับมุกไว้องค์หนึ่งและก่อตึกภัณฑาคารสำหรับเก็บสิ่งของที่คนนำมาบูชาพระพุทธบาท จัดให้มีเจ้าพนักงานรักษา เกณฑ์ให้ราษฎรตำบลบ้านขุนโขลนเป็นส่วยขี้ผึ้งน้ำมัน สำหรับจุดบูชาพระพุทธบาท และให้สร้างบันไดที่จะขึ้นลงทางทิศใต้ทางหนึ่ง ทิศตะวันตกทางหนึ่ง ที่เชิงเขาพระพุทธบาทนั้น ให้สร้างอารามขึ้นอารามหนึ่ง ให้พระครูมหามงคลเทพมุนีหนึ่ง พระครูรองพระวินัยหนึ่ง อยู่ประจำรักษาพระอารามและตั้งให้เจ้าพนักงานรักษาพระอารามส่งของขบฉัน ดูแลซ่อมแซมมิให้ชำรุดทรุดโทรมได้ เวลาเดือน ๔ พระมหาธรรมราชาเสด็จไปนมัสการกับด้วยพระราชวงศ์และเสนาข้าราชการเป็นอันมากทุก ๆ ปี ประทับอยู่ที่พระพุทธบาท ๗ ราตรี ให้มีมหรสพสมโภชและทรงบริจาค เสื้อ ผ้า เงินบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง ข้าวปลาอาหารพระราชทานแก่ยาจกวณิพกถ้วนทั้ง ๗ วันแล้วจึงเสด็จกลับดังนี้มิได้ขาด

ต่อแต่พระพุทธบาทไปทางลำแม่น้ำทิศเหนือมีภูเขาอยู่แห่งหนึ่งชื่อเขาปถวี เขาปถวีนั้นมีเพิงผาชะโงกเงื้อมออกไปเหมือนงูแผ่แม่เบี้ยในเงื้อมเขานั้น มีพระฉายหันพระพักตร์ไปข้างทิศบุรพาปรากฏอยู่ สีผ้าทรงพระฉายนั้นยังสดใสอยู่มิได้เศร้าหมอง ที่พระฉายนั้นไม่มีมณฑปที่จะกันแดดและฝน เพราะว่าฝนตกไม่ถูก น้ำฝนไหลอ้อมไปทางอื่น พระมหากษัตริย์แต่โบราณได้สร้างพระมณฑปขึ้นหลายครั้งก็หาคงอยู่ไม่ มีคำเล่ากันว่า พระอินทร์และเทวดามาทำลายเสีย สร้างได้แต่ศาลาสำหรับคนขึ้นนมัสการพักอาศัย กับบันไดสำหรับขึ้นลงเท่านั้น เมื่อถึงฤดูเดือน ๔ พระมหากษัตริย์แต่ก่อน ๆ ย่อมพาราชบริพารเสด็จขึ้นไปนมัสการ มีการสมโภชและบำเพ็ญพระราชกุศลเสมอ ๆ เป็นประเพณี พระมหาธรรมราชานี้ ก็ได้เสด็จไปนมัสการอยู่เสมอ ๆ เหมือนกัน

ครั้งหนึ่งฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผล ทั้งผลไม้และผักปลาก็กันดาร พระมหาธรรมราชาจึงรับสั่งให้นิมนต์พระอาจารย์อรัญวาสีอริยวงศ์มหคุหา (คือสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ) กับพระอาจารย์คามวาสีพระพิมลธรรม มาแล้วจึงรับสั่งว่าบัดนี้เกิดภัยคือฝนแล้ง ราษฎรพากันอดอยาก ท่านอาจารย์ทั้งสองจะคิดประการใดจึงจะให้ฝนตกได้ พระอาจารย์ทั้งสองก็รับอาสาว่า ถึงวันนั้นคืนนั้นจะทำให้ฝนตกให้ได้ แล้วพระอาจารย์ทั้งสองนั้นก็ไม่กลับไปยังพระอารามอาศัยอยู่ในพระราชวัง ตั้งบริกรรมทางอาโปกสิณ และเจริญพระพุทธมนต์ขอฝน ด้วยอำนาจสมาธิและพระพุทธมนต์ของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสองนั้น พอถึงกำหนดวันสัญญา ก็เกิดมหาเมฆตั้งขึ้นทั้ง ๘ ทิศ ฝนตกลงเป็นอันมาก แต่นั้นมา ถ้าเกิดความไข้เจ็บขึ้นชุกชุมในบ้านเมืองแล้ว พระเจ้ามหาธรรมราชาก็ให้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์เข้ามาเจริญพระพุทธมนต์ มีสัตปริตรและภาณวารเป็นต้น ในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง และให้ยิงปืนอาฏานาฏหามงคล ๑๐ นัดบ้าง ๑๕ นัดบ้าง ครั้นรุ่งเช้าก็ให้เลี้ยงดูพระภิกษุสงฆ์ด้วยอาหารอันประณีต

พระเจ้ามหาธรรมราชานี้ทรงเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัยยิ่งนัก โปรดให้นิมนต์พระภิกษุมารับพระราชทานบิณฑบาตในพระราชวังวันละร้อยรูปเป็นนิตย์ ทรงบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้เป็นสุขด้วยพระกรุณาดุจดังว่าบิดาอันกรุณาต่อบุตร พระเจ้ามหาธรรมราชานี้มิได้ทำศึกกับประเทศใดเลย มีแต่ให้ทำไมตรีกับนานาประเทศอย่างเดียว บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากศึกสงครามและโจรผู้ร้าย จนบ้านเรือนของราษฎรทั้งหลายไม่ต้องล้อมรั้วลงสลักลิ่มและกลอน

พระเจ้ามหาธรรมราชาพระองค์นี้มีบุญญาธิการมาก บริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา พระเกียรติคุณ ข้อนี้ทำให้นานาประเทศยำเกรงพระบารมี นำเครื่องบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวายถึง ๕๐ เมือง และมีเมืองซึ่งมาเป็นพระราชไมตรีอีก ๕๐ เมือง ตลอดถึงพระเจ้ากรุงจีนซึ่งดำรงพระอิสริยยศเป็นกษัตริย์ใหญ่พระองค์หนึ่ง ยังให้ราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อพระเจ้ามหาธรรมราชาได้เสวยราชย์พระชนม์ได้ ๕๑ พรรษา ครั้นพระชนม์ได้ ๗๘ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต เมื่อพระเจ้ามหาธรรมราชาจวนเสด็จสวรรคตนั้น เกิดนิมิตหลายประการเป็นต้นว่า อุกกาบาต

ตกลงในท่ามกลางพระนคร และเกิดมีดาวหางอากาศแดงเป็นแสงไฟ สำแดงเหตุใหญ่หลายประการ เป็นนิมิตสำหรับผู้มีบุญจะสิ้นอายุ พระเจ้ามหาธรรมราชาสมภพวันเสาร์

เมื่อพระเจ้ามหาธรรมราชาสวรรคตแล้ว พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวงยังไม่ถวายพระเพลิง เชิญพระโกศซึ่งทรงพระบรมศพขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งมหาปราสาท ซึ่งประดับประดาเป็นอันดี แล้วออกประกาศให้ชนทั่วพระราชอาณาจักรโกนผมไว้ทุกข์ แล้วเชิญพระมหาอุปราช คือ พระอุทุมพร จะให้ครองราชสมบัติ พระมหาอุปราชยังไม่รับด้วยทรงเห็นว่า เจ้าฟ้าเอกทัศผู้เป็นพระเชษฐาธิราชยังมีอยู่ จึงเสด็จไปทรงวิงวอนเจ้าฟ้าเอกทัศจะให้ครองราชสมบัติ เจ้าฟ้าเอกทัศไม่รับ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศไม่รับแล้ว พระมหาอุปราชจึงรับครองราชสมบัติ บรรดาพระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งปวง ก็ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อพระอุทุมพรราชาทั้งสิ้น เว้นแต่เจ้าแขก เจ้ามังคุด เจ้าพัน ๓ องค์พี่น้องซึ่งต่างมารดากับพระอุทุมพรราชา เจ้าทั้ง ๓ องค์นี้ไม่ยอมถือน้ำ พากันไปตั้งซ่องสุมผู้คนเพื่อจะมาแย่งชิงเอาราชสมบัติ พระราชาคณะรูปหนึ่งรู้เหตุอันนั้น จึงปรึกษากับพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วให้เชิญเจ้าแขก เจ้ามังคุด เจ้าพันเข้ามา แล้วถวายพระพรว่า เมื่อพระเจ้ามหาธรรมราชายังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงมอบหมายให้พระอุทุมพรราชาเป็นรัชทายาท บัดนี้อาณาประชาราษฎรก็ได้ยกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินสมพระราชประสงค์แล้ว ควรที่บพิตรทั้ง ๓ พระองค์จะประพฤติตามพระราชประสงค์ของพระราชบิดา ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมณพราหมณาจารย์จะได้มีความร่มเย็น ทั้งจะเป็นพระเกียรติยศ สรรเสริญ ถึงนานาประเทศว่าผลัดเปลี่ยนแผ่นดินก็ไม่มีเหตุ เรียบร้อยเป็นปกติดี ถ้าหาไม่จะเกิดข้อครหานินทาทั่วไป ว่าพระบิดาสวรรคตไม่ทันไร ชะรอยพระองค์จะทรงจัดการไว้ไม่เรียบร้อย บ้านเมืองจึงไม่ปรกติ เป็นข้อเสื่อมเสียถึงสมเด็จพระชนกาธิราชและถึงพระราชโอรสทั้งปวง ว่าล่วงละเมิด ไม่เคารพต่อพระราชบิดา เหตุนี้บพิตรทั้ง ๓ พระองค์ควรจะทำตามพระราชประสงค์ของพระชนกาธิราช เมื่อพระราชาคณะถวายพระพรดังนี้ เจ้าทั้ง ๓ องค์ก็เห็นชอบด้วย จึงได้ยอมถือน้ำทำสัตย์สาบานถวายพระเจ้าอุทุมพรราชา

ครั้นต่อมา เจ้าแขก เจ้ามังคุด เจ้าพันคิดขบถ ตั้งซ่องสุมผู้คนอีก ข้าราชการนำความกราบทูลพระเจ้าอุทุมพรราชา ๆ จึงรับสั่งว่า พวกนี้ไว้ใจไม่ได้เสียแล้ว รับสั่งให้ข้าราชการไปหาตัวเข้ามา เจ้าแขก เจ้ามังคุด เจ้าพันทราบว่า พระเจ้าอุทุมพรราชารับสั่งให้หา ก็ให้สมัครพรรคพวกเตรียมเครื่องศัสตราวุธเข้ามายังพระราชวัง ครั้นถึงประตูพวกรักษาประตูก็ห้ามมิให้คนเหล่านั้นเข้ามา แล้วจับเจ้าแขกเจ้ามังคุดเจ้าพัน ไปถวายพระเจ้าอุทุมพรราชา ๆ จึงรับสั่งให้เอาเจ้าทั้ง ๓ องค์ไปสำเร็จโทษเสีย

ครั้นต่อมา พระเจ้าอุทุมพรราชาจึงให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง พระราชทานนามว่า วัดอุทุมพาราม เสร็จแล้วให้นิมนต์พระธรรมเจดีย์มาเป็นเจ้าอาวาส แล้วทรงบริจาคพระราชทรัพย์ซ่อมมณฑปพระพุทธบาทที่ทรุดโทรม ลงรักปิดทองขึ้นใหม่ฉลองเสร็จแล้ว เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ครั้นเสด็จกลับพระนคร ก็สละราชสมบัติออกทรงผนวช พระเจ้าอุทุมพรราชาอยู่ในราชสมบัติได้ ๓ เดือน เมื่อออกทรงผนวชนั้น วันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๒ จุลศักราช ๑๑๐๒ ปี

เรื่องพระเจ้าเอกทัศ

ข้าราชการทั้งปวง จึงเชิญเจ้าฟ้าเอกทัศขึ้นครองราชสมบัติ ก่อนที่เจ้าฟ้าเอกทัศจะขึ้นครองราชสมบัตินั้น เกิดนิมิตอัศจรรย์ ลมพายุพัดต้นมะเดื่อซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งพระราชวังหัก ยอดมะเดื่อที่หักนั้น หันมาทางพระราชมนเทียร ข้าราชการทั้งปวงเห็นอัศจรรย์ดังนั้น ก็นำความขึ้นกราบบังคมทูล เจ้าฟ้าเอกทัศจึงรับสั่งว่า นิมิตซึ่งเกิดขึ้นนี้เป็นมงคล พวกเจ้าทั้งหลายจงนำไม้มะเดื่อนั้นมาทำเป็นแท่นเถิด ข้าราชการทั้งปวงก็ไปตั้งพิธีบวงสรวง มีมหรสพสมโภช แล้วตัดไม้มะเดื่อนั้นมาทำเป็นพระแท่น เมื่อสำเร็จแล้ว จึงจัดการราชาภิเษกให้เจ้าฟ้าเอกทัศทรงเครื่องสำหรับกษัตริย์ เสร็จแล้วเชิญขึ้นประทับเหนือพระแท่นไม้มะเดื่อ ครั้นได้ฤกษ์แล้วปโรหิตอาจารย์ก็โอมอ่านคาถาชัยมงคล พวกพราหมณ์ก็เป่าสังข์ทักษิณาวัฏ ชาวประโคมก็ประโคมเครื่องดุริยางค์ดนตรี พระอาลักษณ์จึงเชิญพระสุพรรณบัฏประดับพลอยรอบ ๓ ชั้น ซึ่งจารึกพระนามอ่านถวาย มีใจความว่า อาเปกขศรีสุรเดชบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศิริขัง ปัจจังมหาจักรวรรดิ สรทยาธิบดี ศิริสัจ ติรัสหังสจักรวาฬา

ธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดี ทะหะริมายะนะทะปธานาธิบดีศิริวิบุลย์คุณอรรคเนตถจิต รุจี ตรีภูวนาถ ตรังคติพรหมเทวา เทพภูมินทราธิราช รัตนากาศสมมติวงศ์ องค์เอกาทศรถ วิสูตรโสตบรมติโลกนาถ อาทิวิไชยสมทรทโรมันท อนันตคุณวิบุลย์ สุนทรธรรมมิกราชเดโชชาติ โลกนาถวริสสาธิราชชาติพิเชษฐ์ เดชทศพลญาณ สมันตมหันตพิชิตมาร วสุริยาธิบดีขัตติยวงศ์ องค์รามาธิบดีตรีภูวนาถ ธิปัจจโลกเชษฐ์ วิสุทธิมกุฎรัตนโลกเมาฬี ศรีประทุมาสุริยวงศ์ องค์ปัจจุพุทธางกูร ดังนี้ เสร็จแล้วเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ในพานทองประดับพลอย ๓ ชั้น เสร็จแล้วก็ทูลเกล้าฯ ถวายตามพระราชประเพณี ครั้นแล้วเอานามกรุงทวาราวดี ซึ่งจารึกลงในพระสุวรรณบัฏอ่านถวาย มีใจความว่า กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกบวรรัตนราชธานีบุรีรมย์ แล้วพระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งปวงก็ถวายตัวใหม่ทั้งสิ้น เจ้าฟ้าเอกทัศให้หล่อพระพุทธรูปเท่าพระองค์ แล้วทรงออกพระราชบัญญัติการใช้เครื่องชั่ง เครื่องตวง เครื่องวัดต่าง ๆ ทั้งเงินบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง ให้เที่ยงตรงตามราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้ยกเลิกภาษีอากรต่าง ๆ ในภายใน ๓ ปี และโปรดให้ปล่อยนักโทษในเรือนจำ ครั้นพระพุทธรูปเท่าพระองค์สำเร็จแล้วก็ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ทำการฉลอง แล้วให้เชิญไปไว้กับพระศรีสรรเพชญ์ในพระวิหารในพระราชวัง แล้วทรงบริจาคพระราชทรัพย์สร้างพระอาราม ๒ พระอาราม พระราชทานนามว่าวัดละมุดหนึ่ง วัดครุฑาวาสหนึ่ง เมื่อถึงเวลาเดือน ๔ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาย่อมเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาททุก ๆ ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาพระองค์นี้ทรงพระศรัทธาอุตสาหะ บำเพ็ญพระราชกุศลบริจาคพระราชทรัพย์เครื่องประดับประดาอาภรณ์ทั้งปวง พระราชทานแก่ยาจกวณิพกเป็นอันมาก ครั้นต่อมาทรงพระราชดำริเห็นว่าพระศพพระราชบิดานั้นประดิษฐานอยู่นานแล้ว จึงรับสั่งให้จัดการทำเมรุใหญ่ที่วัดพระปรางค์[๑] ทิศตะวันออกเฉียงใต้พระนคร เสร็จแล้วเชิญพระศพไปถวายพระเพลิงพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และราษฎรทั้งปวง

[๑] เห็นจะหมายความว่า ที่ท้องสนามหลวงที่เคยทำพระเมรุ อันอยู่ไม่ห่างวัดพระราม

ในปีนั้นราชมนซึ่งเป็นเชื้อแขก จับได้ช้างเผือกบริบูรณ์ด้วยลักษณะเล็บครบ ๒๐ นำมาถวาย พร้อมด้วยเครื่องบรรณาการอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้จัดการสมโภชช้างเผือก แล้วพระราชทานนามว่า พระบรมฉัททันต์มหันตภูมกุฎคช แล้วให้นำไปไว้ในโรงภายในพระนคร

ในปีนั้น ปูนีชาติฝรั่งอังกฤษนำนกกระจอกเทศสูง ๓ ศอกคืบตัวหนึ่ง สิงโตสูง ๓ ศอกตัวหนึ่ง กับม้าเทศ ๓ ม้ามาถวาย พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้เจ้าพนักงานเลี้ยงไว้ในพระราชวัง

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๑ พระยาเกียรติ์ พระยาพระราม ชาติมอญกับครอบครัวประมาณ ๓๐๐ เศษ อพยพจากเมืองเมาะตะมะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงรับไว้ แล้วโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเขาน้ำพุห่างจากพระนครทาง ๓ วัน

คราวนั้น มีสำเภาพวกแขกพรังคี เดินเรือผิดทางเข้าจอดที่ท่าเมืองมะริด ซึ่งเวลานั้นยังเป็นอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา และในสำเภานั้นมีพวกพม่าโดยสารมาด้วย พวกกรมการเมืองมะริดจับไว้แล้วมีใบบอกเข้ามากราบทูลพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ๆ รับสั่งว่า พวกสำเภาเดินเรือผิดสัญญา ให้ริบเสียให้สิ้น พวกข้าราชการจึงกราบทูลห้ามปรามว่าในเรือนั้นมีพวกพม่าโดยสารมามาก อย่าให้กักขังไว้เลย จะเสียทางพระราชไมตรี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ไม่ทรงเชื่อให้ริบของในสำเภา และจับพวกพม่าไว้ กิตติศัพท์นั้นทราบไปถึงพระเจ้ามังลองเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะจึงมีพระราชสาส์นมาขอ ว่าพวกสำเภานั้นเป็นพวกเมืองอังวะขอให้ปล่อยไปเถิด ถ้าไม่ปล่อยไปกรุงอังวะกับกรุงศรีอยุธยาจะผิดใจกัน พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้ประชุมข้าราชการทั้งปวงมาปรึกษาว่า บัดนี้จะเกิดความใหญ่โตแล้ว ท่านทั้งปวงจะคิดประการใด ข้าราชการทั้งปวงจึงกราบทูลว่า เมื่อได้เกินเลยแล้วจำเป็นต้องบากบั่นไม่ถอยหลัง ควรจะตระเตรียมผู้คน ช้าง ม้า เสบียงอาหารไว้ให้บริบูรณ์ ศึกพม่ามีมาเมื่อไรจะได้สู้กันโดยเต็มกำลัง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเห็นชอบด้วย จึงให้ปรนปรือผู้คน ช้าง ม้า เสบียงอาหารไว้ให้บริบูรณ์ ซ่อมแซมค่ายคูประตูหอรบไว้ให้มั่นคง แล้วเกณฑ์ให้กองทัพออกไปตั้งกักด่านทุกแห่งทุกตำบลในประเทศหนทางที่พม่าจะมานั้น

ฝ่ายพระเจ้าอังวะ เมื่อให้ราชทูตเข้ามาขอให้ปล่อยพวกสำเภาไม่ได้แล้ว จึงยกทัพใหญ่มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา พวกลาดตระเวนซึ่งออกไปตั้งอยู่ปลายแดน ครั้นสืบได้ความว่า พม่ายกทัพใหญ่มาดังนั้น ก็มีใบบอกเข้ามากราบทูลพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาว่า พม่ายกมาทางเมืองมะริดทางหนึ่ง เมืองตะนาวศรีทางหนึ่ง ท่ากระดานทางหนึ่ง เชียงใหม่ทางหนึ่ง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้เกณฑ์กองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกตามใบบอกทุกแห่ง แล้วรับสั่งกับข้าราชการทั้งปวงว่า บัดนี้มีทัพศึกเกิดขึ้นแล้ว ควรจะไปเชิญพระอุทุมพรราชาอนุชาของเราซึ่งทรงผนวชอยู่ ให้ลาผนวชออกมาช่วยกันคิดการสงคราม พวกข้าราชการก็เห็นด้วย จึงพากันไปเชิญพระอุทุมพรราชาให้ลาผนวช พระอุทุมพรราชาก็ทรงรับ

ในเวลานั้น มีที่ปรึกษาราชการแผ่นดินอยู่ ๓ คน คือ พระยาราชมนตรี (ปิ่น) ซึ่งเป็นน้องพระมเหสีคนหนึ่ง เจ้าพระยาพินธุ์คนหนึ่ง พระยาราชวังสันคนหนึ่ง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงระแวงเจ้าพระยาพินธุ์กับพระยาราชวังสัน จึงมีรับสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย แล้วยกเจ้าแมลงเม่าซึ่งเป็นพระกนิษฐาขึ้นเป็นพระอัครมเหสี เจ้าแมลงเม่ามีพระราชธิดาองค์หนึ่ง พระนามว่า เจ้าฟ้าศรีจันทาเทวี ราชประเพณีในกรุงศรีอยุธยาคราวนั้น ถ้าพระเจ้าแผ่นดินมีพระเจ้าลูกเธอเป็นเจ้าฟ้าชาย เวลาประสูติต้องประโคมดนตรี ๔ ครั้ง ถ้ามีเจ้าฟ้าหญิง ต้องประโคมดนตรี ๓ ครั้ง

เมื่อพระเจ้าอังวะยกกองทัพใหญ่มาครั้งนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้สงกรานต์หนึ่ง[๑] วิสูทธามาตย์หนึ่ง พระยามหาเสนาหนึ่ง พระยาพิไชยหนึ่ง พระพิพัฒน์หนึ่ง หมื่นปรุงหนึ่ง หมื่นวาสุเทพหนึ่ง คุมพลทหารคนละพัน ๆ ในกองหนึ่ง ๆ มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง มีปืนใหญ่ ๒ บอก มีทวน ๒ เล่ม มีทหารขี่คอหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และมีพวกทหารตามช้างอีกช้างละร้อย ๆ ให้เจ้าพระยาอภัยราชาถืออาชญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปรับทัพพม่าทางเมืองเชียงใหม่

ให้ราชามาตย์หนึ่ง ราชาบาลหนึ่ง พระทิพโยธาหนึ่ง พระประรมพรรดิหนึ่ง พระเพชรพงศาหนึ่ง หลวงจาโรหนึ่ง หลวงหรไทยหนึ่ง พระยาพิพัฒน์หนึ่ง พระพิพัฒน์โกษาหนึ่ง ขุนพิพัฒน์หนึ่ง คุมพลทหารคนละพัน ๆ มีช้างคลุมเกราะเหล็ก

---

[๑] ชื่อข้าราชการไทยที่เรียกในฉบับพม่าแปลไม่ออกหลายชื่อ จึงคงไว้ตามฉบับเดิม

กองละ ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง ๆ มีปืนใหญ่ ๒ บอก มีพลทหารขี่คอหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และมีพลทหารถือทวนตามช้างอีกช้างละร้อยคน ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปคอยรับทัพพม่าทางตำบลท่ากระดาน พระเจ้าอังวะหาได้ยกมาทางเชียงใหม่และท่ากระดานไม่ มาเสียทางเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงทราบว่า พม่ายกไพร่พลมามากกว่ามาก มาทางเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี จึงให้พระราชสงกรานต์หนึ่ง พลสูหนึ่ง สรทิพรรดิหนึ่ง พระยาราชมังสังเสนีหนึ่ง พระยาตานองหนึ่ง พระศรีพัฒน์หนึ่ง ธรรมรงหนึ่ง พระยาเดโชหนึ่ง พระท้ายน้ำหนึ่ง พระพิไชยนรินทรหนึ่ง พระพิไชยรณรงค์หนึ่ง อินทรเทพหนึ่ง หลวงภิรมย์อินทราหนึ่ง หลวงรถาสอนไพหนึ่ง คุมทหารคนละพัน ในกองหนึ่ง ๆ มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง ๆ มีปืนใหญ่ ๒ บอก มีทวน ๒ เล่ม มีควาญประจำคอหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และมีพลทหารถือทวนตามช้าง ๆ ละร้อยคน ให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งที่ตำบลกิ่งดุง (เห็นจะเป็นตำบลกุ่มดอง)

ให้พระยาราชสมบัติหนึ่ง พระยาจุหล่าหนึ่ง พระสวีสวาสาหนึ่ง พระสวีสวาภาหนึ่ง หลวงทองบุญหนึ่ง หลวงศรีวรรักษ์หนึ่ง หลวงศรีรุตหนึ่ง หลวงราชพิมลหนึ่ง หลวงแมนหนึ่ง พระยาจ่าแสนหนึ่ง มหาเทพหนึ่ง มหามนตรีหนึ่ง ราชรินทร์หนึ่ง อินทรเดชหนึ่ง คุมพลทหารคนละพัน ๆ ในกองหนึ่ง ๆ มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง ๆ มีปืนใหญ่ ๒ บอก มีทวน ๒ เล่ม มีควาญหัวหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และมีพลทหารถือทวนตามหลังช้างอีกช้างละร้อย ๆ ให้พระยานครศรีธรรมราชเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งที่เมืองราชบุรี

ภายในพระนครนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ให้จัดค่ายคูประตูหอรบให้มั่นคง เอาปืนใหญ่ขึ้นจุกตามช่องเสมา ให้ไพร่พลขึ้นรักษาโดยกวดขัน ฝ่ายกองทัพที่ยกไปทางเมืองมะริดนั้น ครั้นปะทะกับทัพพม่า ก็ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถถึง ๑๕ วัน ไพร่พลข้างกรุงศรีอยุธยาพานจะอ่อนแอ สู้ฝีมือพม่าไม่ได้ล้มตายมาก ก็พากันถอยหนีจากเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี มาบรรจบกับกองทัพเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลกิ่งดุง แล้วแยกย้ายกันเป็นกองหน้า กองหนุน กองละ ๕๐๐ บ้าง ๑,๐๐๐ บ้าง ทัพใหญ่ถอยมาตั้งที่เมืองราชบุรี

ฝ่ายกองทัพพม่าเห็นทัพไทยถอยไปดังนั้น ก็เพิ่มเติมตามตีต่อไป ทัพกรุงศรีอยุธยาจึงแบ่งพลทหารออกเป็น ๕ กอง ๆ ละ ๑,๐๐๐ แยกย้ายรบพุ่งเป็นสามารถ นายทัพนายกองและพลทหารที่มีฝีมือเข้มแข็ง ต้องศัสตราวุธล้มตายเป็นอันมาก นายทัพนายกองทั้งปวงจึงปรึกษากันว่า เราจะขืนตั้งสู้รบขับเคี่ยวอยู่ในที่นี้ เห็นจะเสียทีพม่า เพราะที่นี้เป็นที่เตียน ไม่มีที่กำบัง ผู้คนเราน้อยกว่า ควรจะถอยไปหาที่มั่นในที่อื่น ปรึกษากันแล้ว ก็ถอยทัพมาตั้งค่ายมั่นลงที่บ้านกง บ้านพาน พม่าก็ยกตามตีแตกถอยมากระทั่งกรุงศรีอยุธยา พม่าก็ให้เข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้โดยรอบ

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา จึงทรงปรึกษากับนายทัพนายกองทั้งปวงว่า ทัพพม่ายกมาครั้งนี้มากมายนัก ฝ่ายเราให้ยกทัพไปตั้งรับหลายตำบลก็เสียทีแก่พม่า ถ้าจะตั้งเคี่ยวขับกันอยู่อย่างนี้ ก็จะได้ความเดือดร้อนแก่สมณชีพราหมณ์ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาก ควรจะให้คนที่เฉลียวฉลาดออกไปเจรจาขอทำไมตรีกันเสีย ท่านทั้งปวงจะเห็นประการใด บรรดาข้าราชการทั้งปวงก็เห็นชอบตามพระราชดำริ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้พระยาราชเสนีอำมาตย์หนึ่ง พระมนะภัยหนึ่ง ขุนสุดวาสวรรค์หนึ่ง ออกไปเจรจาทัพ ครั้นข้าราชการทั้ง ๓ คนไปถึงค่ายพม่าจึงชี้แจงให้นายทัพนายกองพม่านำความกราบทูลพระเจ้าอังวะว่า พระนครอังวะกับพระนครศรีอยุธยา ๒ ประเทศนี้ เป็นราชธานีมีพระเจ้าแผ่นดินปกครองทั้ง ๒ ประเทศ ตามประเพณีพระมหากษัตริย์แล้ว ย่อมตั้งพระทัยที่จะบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข และแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวางโดยยุติธรรม ถึงคราวจำเป็นที่จะทำศึกสงคราม ปราบปรามบ้านเมือง หรือป้องกันข้าศึกศัตรู ก็ต้องผันผ่อนทำแต่ที่จำเป็นอย่าให้ถึงแก่ไพร่บ้านพลเมืองได้รับความเดือดร้อนมากเกินไป ซึ่งพระเจ้าอังวะยกทัพใหญ่มาคราวนี้ ก็มีพระราชประสงค์จะแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวาง ข้างกรุงศรีอยุธยาก็จำเป็นที่จะต้องป้องกันบ้านเมืองเพื่อรักษาอำนาจและเกียรติยศ เปรียบเหมือนหนึ่งช้างสารที่สู้กัน บรรดาพืชพันธุ์ไม้และใบหญ้าที่เกิดขึ้นตามพื้นแผ่นดิน ก็มีแต่จะแหลกละเอียดย่อยยับไป เหมือนราษฎรและไพร่พลที่ย่อยยับล้มตายลงด้วยการทัพศึก บัดนี้พม่ากับไทยก็ได้สู้รบกันมาหลายครั้ง พลทหารก็ล้มตายลงด้วยกันเป็นอันมาก แม้หากจะได้ชัยชนะกันข้างหนึ่ง ก็ไม่เพียงพอกับที่เสียหาย เพราะฉะนั้นให้ท่านทูลเจ้านายของท่านให้ยอมทำไมตรีเป็นทองแผ่นเดียวกันเสีย บ้านเมืองจะได้

ปราศจากเสี้ยนหนามทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งจะได้ปรากฏพระเกียรติยศเป็นที่ยกย่องสรรเสริญทั้ง ๒ ฝ่าย ว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ประเทศ มีพระทัยประกอบด้วยพระกรุณาไพร่ฟ้าประชาชนมิให้เดือดร้อน เมื่อพวกกรุงศรีอยุธยาออกไปเจรจากับนายทัพนายกองพม่าดังนี้ นายทัพนายกองพม่าก็นำความกราบทูลพระเจ้าอังวะ ๆ ก็ไม่ยอมตามข้าราชการทั้ง ๓ ก็กลับมากราบทูลพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ๆ ก็ให้คนรักษาหน้าที่เชิงเทินให้มั่นไว้ พระเจ้าอังวะก็ให้เข้าตีหักเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นสามารถ ให้เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงเข้ามาในเมืองเป็นห่าฝน แต่ระดมตีเมืองอยู่ ๒ - ๓ วัน ก็หักเอาไม่ได้ จึงให้เผาบ้านเรือนราษฎรในภายนอกพระนครเสียสิ้น แล้วพระเจ้าอังวะก็ยกทัพกลับพระนครทางตำบลวัสลูโพะแร

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเห็นพม่ายกไปหลายวันแล้ว จึงให้ซ่อมแซมบ้านเรือนราษฎรที่พม่ายื้อแย่งและเผาไฟให้เป็นปรกติ พระราชทานให้ราษฎรอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม ครั้นบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว พระอุทุมพรราชาก็กลับออกทรงผนวชตามเดิม

ครั้นศักราช ๑๑๒๔ พระยาเกียรติ์ พระยาพระราม ซึ่งพาครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ และพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเขาน้ำพุนั้นเป็นขบถ เที่ยวเอาไฟเผาบ้านเรือนราษฎรตามแถวเมืองนครนายก กิตติศัพท์ทราบไปถึงกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงให้พระยากาญจนบุรีคุมพลออกไปปราบปราม พระยากาญจนบุรีก็ยกพลออกไปจับตัวพระยาเกียรติ์พระยาพระรามกับพรรคพวกได้ ให้ประหารชีวิตเสียสิ้น

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๕ มะกะโลชาอุดองส่าเจ้าเมืองทวาย นำเครื่องบรรณาการเข้ามาถวาย ขอเป็นข้าขึ้นในกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ให้รับไว้

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๖ พระเจ้าอังวะมีราชสาส์นมาจะให้ส่งเจ้าเมืองทวาย ถ้าไม่ส่งจะยกทัพมารบ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ไม่ยอมส่งให้ แล้วก็ให้ตระเตรียมเครื่องศัสตราวุธไว้ป้องกันข้าศึกโดยแข็งแรง ให้เกณฑ์ทหารออกไปให้รักษาด่านโดยกวดขัน คือให้จัดกองทัพเรือ ๙ กอง ๆ ละ ๒๐ ลำ บรรจุทหารกองละ ๑,๔๐๐ คน พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง เรือรบลำหนึ่งมีปืนใหญ่ ขนาดใหญ่ ๑ บอก

ขนาดเล็ก ๒ บอก ให้พระยาราชสงกรานต์ คุมออกไปตั้งคอยรับทัพพม่าทางปากน้ำเจ้าพระยาทางหนึ่ง ให้หลวงหรไทยคุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางปากน้ำลำคลองทางหนึ่ง ให้พระยาจุหล่า (แขก) คุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางปากน้ำพระมะดัง (พระประแดง) ทางหนึ่ง ให้ศรีวรข่านคุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางปากน้ำประสบทางหนึ่ง ให้หลวงศรียุทธคุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางปากน้ำหิงลาทางหนึ่ง ให้หม่อมมหาดเล็กวังหน้าคุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางแม่น้ำเมืองสิงห์บุรีทางหนึ่ง ให้หม่อมเทไพคุมออกไปตั้งคอยรับกองทัพพม่าทางแม่น้ำเมืองอินทบุรีทางหนึ่ง ให้หม่อมทิพยุพันคุมออกไปตั้งรับทัพพม่าทางแม่น้ำเมืองพรหมบุรีทางหนึ่ง ให้ศรีภูเบศรคุมออกไปตั้งรับทัพพม่าทางเมืองชัยนาททางหนึ่ง

ให้พระยาพิพัฒน์โกษาเป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพ ๑๓ กอง ในกองหนึ่งมีพลทหารพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๑,๐๐๐ คน มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง มีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่ง กลางสาม ท้ายหนึ่ง มีพลทหารถือทวนตามหลังช้างอีก ช้างละ ๑๐๐ คน ให้ราชสงกรานต์คุมกองสาม พระยาตาก (สิน)[๑] เจ้าเมืองตากกองหนึ่ง พิไชยนเรศร์กองหนึ่ง พระยายมราชบดีกองหนึ่ง มนตรีกองหนึ่ง ราชภัฏกองหนึ่ง ศรีสรพัฒน์กองหนึ่ง พระพิพัฒน์กองหนึ่ง จันทราชากองหนึ่ง หลวงสิทธิกองหนึ่ง หลวงศักดิ์กองหนึ่ง หลวงฤทธิกองหนึ่ง หลวงเดชกองหนึ่ง ยกไปคอยรับทัพพม่าที่เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี

ให้พระยาเพชรบุรีเป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพ ๑๑ กอง ในกองหนึ่งมีพลทหารพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๑,๐๐๐ คน มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่งมีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่งกลางสาม ท้ายหนึ่งมีพลทหารถือทวนตามหลังช้างอีกช้างละ ๑๐๐ คน ให้พระหมื่นศรีคุมกองหนึ่ง พระหมื่นเสมอใจกองหนึ่ง พระหมื่นไวยกองหนึ่ง พระอินทภัยกองหนึ่ง จ่ายงกองหนึ่ง จ่ายวดกองหนึ่ง หลวงหรไทยกองหนึ่ง หลวงทองหมื่นกองหนึ่ง พระสิวพัตรกองหนึ่ง พระมหาเสนากองหนึ่ง พระพิไชยกองหนึ่ง ยกออกไปตั้งรับทางเมืองสวรรคโลก

---

[๑] ในต้นฉบับพม่า เรียกพระยาตากสินทุกแห่ง

ให้สิริธรรมราชาเป็นปลัดทัพ ให้พระยาพิพัฒน์โกษาเป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพ ๗ กอง กองหนึ่ง ๆ มีพลทหารพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๑,๐๐๐ คน มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง มีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่ง กลางสาม ท้ายหนึ่ง มีพลทหารตามหลังช้างอีกช้างละ ๑๐๐ คน ให้หลวงกลาโหม คุมกองหนึ่ง หลวงใจกองหนึ่ง พระพินจางวางช้างกองหนึ่ง ขุนนครกองหนึ่ง ขุนนรากองหนึ่ง หมื่นปลงกองหนึ่ง ราชสงกรานต์ (พลับ) กองหนึ่ง ยกไปรับพม่าทางตำบลท่ากระดาน

ให้เจ้าพระยากลาโหม คุมกองทัพ ๑๕ กอง กองหนึ่ง มีพลทหารพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๑,๐๐๐ คน มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง มีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่ง กลางสาม ท้ายหนึ่ง มีพลทหารตามช้างอีกช้างละ ๑๐๐ คน ให้ขุนพิพัฒน์คุมกองหนึ่ง ขุนณรงค์กองหนึ่ง พระมนตรีกองหนึ่ง ราชามาตย์กองหนึ่ง ราชาบาลกองหนึ่ง ทิพเสนากองหนึ่ง มหามนตรีกองหนึ่ง ราชรินทร์กองหนึ่ง อินทรเดชกองหนึ่ง พระยาธรรมากองหนึ่ง พระอินทมาตย์กองหนึ่ง พลทิพกองหนึ่ง อินทรเทพกองหนึ่ง ขุนพัดสัดกองหนึ่ง ราชมณีกองหนึ่ง ยกไปคอยรับทัพพม่าทางเมืองราชบุรี

ให้พระยาธิเบศร์เป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพ ๑๔ กอง ๆ หนึ่ง มีพลทหารพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ๑,๐๐๐ คน มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง มีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง มีพลทหารตามหลังช้างอีกช้างละ ๑๐๐ คน ให้หลวงโชฎึกคุมกองหนึ่ง หลวงท่องสื่อกองหนึ่ง หลวงนรโชกองหนึ่ง หลวงโยธากองหนึ่ง พระเพชรพงศากองหนึ่ง หลวงราชรักษากองหนึ่ง หลวงรักษาจงกองหนึ่ง หลวงเดโชกองหนึ่ง หมื่นจงกองหนึ่ง หมื่นไวยกองหนึ่ง ฤทธิ์สดึงกองหนึ่ง จงนารถกองหนึ่ง พระยามลพัฒน์กองหนึ่ง หลวงศรียุทธกองหนึ่ง ยกไปรับพม่าทางเมืองนครสวรรค์

เมื่อกองทัพทั้งปวงไปถึงตำบลตามสั่งแล้ว ส่วนทางพระนครก็ให้ซ่อมแซมค่ายคูประตูหอรบให้มั่นคง เอาปืนใหญ่ขึ้นประจำตามช่องเสมา ตั้งพิธีบวงสรวงเทพารักษ์ แล้วตั้งกองสอดแนมคอยตรวจตรามิได้ขาด

ครั้นจุลศักราช ๑๑๒๖ พระเจ้าอังวะให้มหานรธาเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกพลเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา แต่หาได้ยกมาทางตำบลท่ากระดานทางเมืองกาญจนบุรีไม่ ยกมาทางเมืองมะริด เมืองทวาย ได้ต่อสู้รบพุ่งกับกองทัพไทย ซึ่งออกไปตั้งอยู่ทางเมืองมะริด เมืองทวายเป็นสามารถ ผู้คนทั้งสองฝ่ายล้มตายลงเป็นอันมาก ต่างก็ขยาดฝีมือกัน เป็นแต่รบพุ่งกันบ้างเล็กน้อย ตั้งรอคอยทีกันอยู่ ๑๐ วัน แต่พวกทหารไทยน้อยกว่า เมื่อเห็นพวกกันล้มตายมากลง ก็ท้อถอย พวกพม่าเห็นไทยท้อถอยดังนั้น ก็ยกทัพระดมเข้าตีทัพไทย ทัพไทยก็แตกหนีถอยมาบรรจบกับกองทัพที่ตั้งอยู่เมืองราชบุรี ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองราชบุรีนั้น

ฝ่ายกองทัพที่ยกไปทางเมืองเชียงใหม่นั้น ครั้นเมื่อทัพพม่ายกมาถึง ก็ออกสู้รบเป็นสามารถถึง ๑๓ วัน ยังไม่แพ้ไม่ชนะกัน ผู้คนทั้งสองฝ่ายล้มตายลงเป็นอันมาก ขณะนั้น นายทหารไทยที่มีฝีมือเข้มแข็ง คือ หมื่นมหาดเล็ก หมื่นเด็กชาย หมื่นชิตภูบาล หมื่นชาญภูเบศร หลวงกลาโหม หลวงตราสู หลวงประเจียด หลวงใจขุนกิจพัฒน ขุนศรีพะองค์ พิไชยอินทรา หมื่นยุทธรัตนามาตย์ ขุนสัสดี ราชภูมินทร์ ขุนโค พระปลัด หมื่นรัตนาอมาตย์ รวม ๑๗ นาย รับอาสาขี่ม้ารำทวนรำดาบโล่หอกออกยั่วทัพพม่า ฝ่ายนายทหารพม่าก็ขี่ม้ารำทวนรำดาบโล่หอกออกสู้รบ แล้วพม่าให้พลทหารม้ายกออกตีกระหนาบทางซ้ายทางขวา นายทหารไทยทานกำลังพม่าไม่ได้ก็แตกหนีเข้าค่าย ที่หนีไม่ทัน พม่าไล่ฆ่าฟันตัดศีรษะไปได้ ๗ นาย เมื่อไทยเสียทีแก่พม่าดังนั้นก็เสียใจ จึงปรึกษากันว่าตำบลนี้มีชัยภูมิที่ไม่เหมาะ ควรจะถอยไปหาที่ชัยภูมิอื่น ปรึกษากันดังนี้แล้ว จึงพากันล่าถอยไปบรรจบกับกองทัพเมืองชัยนาท

ฝ่ายทัพพม่าเห็นทัพไทยถอยไปดังนั้น ก็ยกติดตามตีลงมาจนกระทั่งเมืองชัยนาท ให้ตั้งค่ายประชิดค่ายที่เมืองชัยนาท

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงทราบว่า ทัพไทยแตกถอยมา ดังนั้นก็ทรงพระพิโรธเป็นอันมาก มีรับสั่งว่า นายทัพนายกองเหล่านี้มันไม่เอาใจใส่ในราชการ จึงเสียทีแก่พม่า ไม่ควรเลี้ยงไว้ให้หนักแผ่นดิน ควรเอาตัวไปประหารชีวิตเสียให้สิ้น แต่มันผิดครั้งหนึ่งจะยกโทษให้ ให้นายทัพนายกองทั้งปวงทำการแก้ตัวเอาชัยชำนะแก่พม่าให้จงได้ รับสั่งแล้วจึงให้ส่งปืนใหญ่ไปยังกองทัพเหล่านั้นกองละ ๓ บอก และให้ประกาศราษฎรในกรุงมิให้พากันตื่นตกใจ

ฝ่ายกองทัพที่ตั้งอยู่ในเมืองราชบุรีนั้น ได้รบขับเคี่ยวกับพม่าเป็นหลายวัน ยังไม่แพ้ไม่ชนะกัน วันหนึ่งพวกทหารไทยให้ช้างคลุมเกราะเหล็กกินสุรามากเกินไป เวลาออกรบเอาไว้ไม่อยู่ ทำให้เสียขบวน พม่าเห็นได้ทีก็ยกเข้าตีเป็นสามารถ กองทัพไทยก็แตกกระจัดกระจายหนีเข้ามากรุงศรีอยุธยา มหานรธาก็ให้ยกทัพติดตามเข้ามาตั้งอยู่ที่ตำบลสีกุก ห่างจากกรุงศรีอยุธยา ๓๐๐ เส้นเศษ มะยินหวุ่นดิ่นปลัดทัพพม่ายกเข้ามาตั้งทางโพธิ์สามต้น ห่างจากกรุงศรีอยุธยา ๓๐ เส้นเศษ พม่าตั้งค่ายใหญ่ล้อมพระนครคราวนั้นถึง ๑๖ ค่าย ระยะไม่สู้ห่างกัน ชักปีกกาถึงกัน

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ให้ปิดประตูลงเขื่อนแน่นหนา ให้ทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินเป็นสามารถ แล้วให้หลวงหรไทยคุมพลกองหนึ่ง พระพิไชยกองหนึ่ง พระยาจุฬากองหนึ่ง หลวงศรีวรข่านกองหนึ่ง ให้พระยาเพชรบุรีเป็นแม่ทัพ ยกออกรบพม่าทางหนึ่ง ให้หลวงศรียศคุมพลกองหนึ่ง หลวงราชพิมลกองหนึ่ง พระเทียรอมาตย์กองหนึ่ง อินทรเดชกองหนึ่ง ให้พระยาตาก (สิน) เป็นแม่ทัพ ยกออกรบทางหนึ่ง ให้หมื่นปลงคุมพลกองหนึ่ง หมื่นวาสุเทพกองหนึ่ง ขุนพิพัฒน์กองหนึ่ง ขุนนรินทร์กองหนึ่ง พระยาราชนครเสมังกองหนึ่ง ขุนนเรศรกองหนึ่ง ให้พระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพยกออกรบทางหนึ่ง ให้พิไชยนเรศรคุมพลกองหนึ่ง พระกบินทร์กองหนึ่ง หลวงหฤไทยกองหนึ่ง ขุนพตากกองหนึ่ง ให้ศรีโลกเป็นแม่ทัพ ยกออกรบทางหนึ่ง ให้พระหมื่นศรีคุมพลกองหนึ่ง ขุนพตะกองหนึ่ง หลวงราจอกองหนึ่ง พระทิพโยธากองหนึ่ง ให้พระยาอภัยราชาเป็นแม่ทัพ ยกออกรบทางหนึ่ง ให้มหาเทพคุมพลกองหนึ่ง มหามลกองหนึ่ง พระมหาเสนาบดีกองหนึ่ง พระยาเดโชกองหนึ่ง ให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพ ยกออกรบทางหนึ่ง ในทัพเหล่านี้มีจำนวนทัพละ ๕,๐๐๐ กองหนึ่ง มีช้างคลุมเกราะเหล็ก ๑๐ ช้าง ช้างตัวหนึ่ง ๆ มีปืนใหญ่ชนิดเล็ก ๒ บอก มีควาญหัวหนึ่ง กลางหนึ่ง ท้ายหนึ่ง และด้านที่ทัพบกทัพหนึ่ง ๆ จะยกไปนั้น จัดให้มีทัพเรือด้านละ ๓๐ ลำ เรือลำหนึ่งมีปืนใหญ่ชนิดใหญ่ ๑ บอก ชนิดเล็ก ๒ บอก มีพลทหารปืนใหญ่ลำละ ๓๐ คน ๆ

ครั้นจัดเสร็จแล้ว ก็ให้ยกแยกออกไปตีทัพพม่า ซึ่งตั้งล้อมอยู่โดยรอบ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ พลทหารไทยเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก พระยาเพชรบุรีตายในที่รบ พระยาตาก (สิน) หนีเอาตัวรอดได้ ที่เหลือนั้นก็แตกกระจัดกระจายไป ที่หนีเข้าเมืองทันก็รอดชีวิต พม่าจับได้ผู้คน ช้าง ม้าเป็นอันมาก

พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเห็นนายทัพนายกองแตกพ่ายเข้ามาดังนั้น ก็ให้ปิดประตูให้ทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินมั่นไว้มิได้ออกรบ ครานั้นพระยาพลเทพข้าราชการในกรุงศรีอยุธยาเอาใจออกหาก ลอบส่งเครื่องศัสตราวุธเสบียงอาหารให้แก่พม่า สัญญาจะเปิดประตูคอยรับ พม่าเห็นได้ทีก็ระดมเข้าตีปล้นกรุงศรีอยุธยาทำลายเข้ามาทางประตูที่พระยาพลเทพนัดหมายไว้ ก็เข้าเมืองได้ทางประตูทิศตะวันออก ในเวลากลางคืนเมื่อ ณ วันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๒๘ ไล่ฆ่าฟันผู้คนล้มตายลงเป็นอันมาก เอาไฟเผาโรงร้านบ้านเรือนภายในพระนครศรีอยุธยาเสียเป็นอันมาก ขณะนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาและพระมเหสีพระราชโอรสธิดากับพระราชวงศานุวงศ์ก็หนีกระจัดกระจายกันไป พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเสด็จหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ประมาณสิบเอ็ดสิบสองวันก็เสด็จสวรรคต

พวกพม่าก็ตามจับได้พระมเหสีและพระโอรสธิดา พระราชวงศานุวงศ์แล้วให้กวาดต้อนผู้คน ช้าง ม้า เก็บริบแก้วแหวนเงินทองไปยังกรุงอังวะเป็นอันมาก

เมื่อใกล้จะเสียพระนครศรีอยุธยานั้น เกิดลางร้ายต่าง ๆ คือ พระพุทธปฏิมากรใหญ่ที่วัดพนัญเชิง มีน้ำพระเนตรไหล พระพุทธปฏิมากรติโลกนาถ ซึ่งแกะด้วยไม้พระศรีมหาโพธินั้น พระทรวงแยกออกเป็นสองภาค พระพุทธปฏิมากรทองคำเท่าตัวคน และพระพุทธสุรินทร์ ซึ่งหล่อด้วยนากอันประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังนั้นมีพระฉวีเศร้าหมอง พระเนตรทั้งสองหลุดหล่นลงอยู่บนพระหัตถ์ มีกาสองตัวตีกัน ตัวหนึ่งบินโผลงตรงยอดเหมฉัตรเจดีย์ที่วัดพระธาตุ อกสวมลงตรงยอดพระเจดีย์เหมือนดังคนจับเสียบไว้ เทวรูปพระนเรศวรนั้นมีน้ำพระเนตรไหล และเปล่งศัพท์สำเนียงเสียงอันดัง อสนีบาตตกลงหลายครั้งหลายหน พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการก็ไม่ตั้งอยู่ในสัจธรรม สำแดงเหตุที่จะเสียพระนครศรีอยุธยาหลายอย่างหลายประการ ดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้นนั้น

ภาคผนวก

ภาคผนวก

เทศนาจุลยุทธการวงศ์[๑]

คร้ังนั้นอำมาตย์ผู้หนึ่งมีนามชื่อพระเพทราชา[๒] ได้เสวยสมบัติ เหตุหลวงสรศักดิ์[๓] ซึ่งเป็นพระราชบุตรสมเด็จพระนารายน์เป็นเจ้านั้น เป็นบุตรเลี้ยงแห่งตน ช่วยอุปถัมภกยกขึ้นผ่านสมบัติ พระองค์ได้เศวตกิริณีทั้งคู่เป็นราชพาหนะ ขนานนามพระอินทรไอยราพต ๑ พระบรมรัตนากาศ ๑ และทรงสร้างพระมหาปราสาทองค์ ๑ ให้นามว่าบรรญงครัตนาศน์[๔] พระองค์อยู่ในราชสมบัติได้ ๑๖ พระวัสสา ก็ทิวงคตในศักราชได้ ๑๐๕๙ ปี[๕] จึ่งพระราชบุตรเลี้ยงซึ่งเป็นพระยาอุปราชก็ได้ราชสมบัติสืบมา มีพระราชบุตร ๒ พระองค์ ทรงพระนามเจ้าฟ้าเพชร[๖] ๑ เจ้าฟ้าพร[๗] ๑

---

[๑] คัดจาก **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑**, หน้า ๒๐๐ - ๒๐๓.

[๒] สมเด็จพระมหาบุรุษ หรือ สมเด็จพระเพทราชา แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวง เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๓๑ - ๒๒๔๖ (ที่มา: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

[๓] ต่อมาขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทรงพระนาม พระเจ้าเสือ (พ.ศ. ๒๒๔๖ - ๒๒๕๑) (ที่มา: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

[๔] บรรยงครัตนาสน์ หรือ บรรยงก์รัตนาสน์ ก็เขียน

[๕] ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๔๐ แต่คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้ตรวจสอบและให้ข้อวินิจฉัยถึงปีสวรรคต หรือสิ้นสุดรัชกาลว่าเป็น พ.ศ. ๒๒๔๖

[๖] ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๕๑ - ๒๒๗๕ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) (ที่มา: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

[๗] ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑

จึ่งตั้งพระโอรสผู้พี่เป็นอุปราช พระองค์กระทำแต่อกุศล เป็นต้นว่าปาณาติบาต ฆ่าเสียซึ่งมัจฉาชาติเป็นอันมาก ทรงสถิตในราชสมบัติได้ ๑๐ ปี ก็ทิวงคตในศักราช ๑๐๖๘ ปี[๑]

ในลำดับนั้น พระยามหาอุปราชเชษฐโอรส ก็ได้มุรธาภิเษกเสวยราชสมบัติ จึงตั้งพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จบรมกษัตริย์ทรงกระทำอกุศลกรรม ฆ่าเสียซึ่งนานามัจฉาชาติดุจพระราชบิดาพระองค์เสวยมไหศุริยสมบัติอยู่ได้ ๒๗ พระวัสสา ก็ทิวงคตในศักราช ๑๐๙๔ ปี[๒] และพระราชบุตร ๒ พระองค์ คือเจ้าฟ้าอไภย[๓] และเจ้าฟ้าปรเมศร์[๔] กระทำยุทธนาการชิงราชสมบัติกับพระมหาอุปราช[๕] ซึ่งเป็นพระเจ้าอา ก็ถึงปราชัยพ่ายแพ้ปลาสนาการหนีไป พระมหาอุปราชให้ราชบุรุษติดตามจับได้ก็ให้สำเร็จโทษโดยราชประเพณี แล้วพระองค์ก็ได้เสวยถวัลยราชาภิเษกสืบมา จึ่งตั้งเจ้าฟ้าธิเบศ[๖] เชษฐโอรส ซึ่งเป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราช พระองค์ได้เศวตกิริณี ๑ ให้นามพระวิเชียรหัษดินทร์[๗] กับทั้งคชาชาติสุปดิฐ ๑ ขนานนามพระบรมคชลักษณ และช้างงาสั้นนับในเนียมตรีอีก ๓ ช้าง ให้นามพระบรมนาเคนทร์[๘] ๑ พระบรมกุญชร ๑ พระบรมคเชนทร์[๙] ๑ และพืชทองบังเกิด ณ บางสะพาน แดนกุยบุรี ด้วยพระมหันตบารมีบุญญานุภาพ ครั้งนั้นพระเจ้าลังกาให้ทูตานุทูต จำทูลพระราชสาส์น มาขอพระภิกษุสงฆ์ออกไปตั้งพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป จึ่งพระราชทานพระไตรปิฎกธรรม กับพระภิกษุสงฆ์ ๒๕ รูป มีพระอุบาฬี[๑๐]

---

[๑] ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๔๙ แต่คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้ให้ข้อวินิจฉัยถึงปีสวรรคตหรือสิ้นสุดรัชกาลพระเจ้าเสือว่าเป็น พ.ศ. ๒๒๕๑

[๒] ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๗๕ แต่คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้ให้ข้อวินิจฉัยถึงปีสวรรคตหรือสิ้นสุดรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระว่าเป็น พ.ศ. ๒๒๗๕

[๓] หรือ เจ้าฟ้าอภัย

[๔] เจ้าฟ้าปรเมศร หรือ เจ้าฟ้าบรเมศ ก็เรียก

[๕] หมายถึง เจ้าฟ้าพร (หรือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ)

[๖] เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (เจ้าฟ้ากุ้ง)

[๗] ปัจจุบันนิยมเขียนว่า “พระวิเชียรหัสดินทร์”

[๘] หรือ พระบรมนาเคนทร

[๙] หรือ พระบรมคเชนทร

[๑๐] หรือ พระอุบาลี

เป็นอาทิสงฆ์ ออกไปลังกาทวีป แล้วให้กระทำราชอาชญาแก่พระมหาอุปราชอันกระทำประทุษร้ายภายในพระราชวังจนถึงทิวงคตแก่พระกนิษฐโอรสกรมขุนพรพินิจ[๑] สถิตในที่อุปราช พระองค์เสวยสมบัติอยู่ได้ ๒๖ พระวัสสา ก็ทิวงคตในศักราชได้ ๑๑๒๐[๒] ปี ครั้งนั้นพระมหาอุปราช ราชบุตร และกรมขุนอนุรักษมนตรี[๓] ผู้เป็นพระเชษฐาธิราช จึ่งให้จับพระราชกุมารพี่น้อง ๓ พระองค์ อันต่างพระมารดา คือกรมจิตรสุนทร[๔] และกรมสุนทรเทพ[๕] กรมเสพภักดี[๖] อันมีประทุษจิตคิดร้ายนั้นให้สำเร็จโทษโดยขัตติยประเพณีเสร็จแล้ว สมเด็จพระมหาอุปราชก็ได้มุรธาภิเษกเสวยสมบัติประมาณ ๑๐ วัน จึงมอบเวนราชสมบัติถวายพระเจ้าพี่ กรมขุนอนุรักษมนตรี เสร็จแล้วก็ถวายบังคมลาไปบรรพชา สถิตอยู่ ณ อัศนาวาศวิหาร[๗] คือวัดประดู่ ส่วนพระบรมเชษฐาธิราชก็ได้สวรรยาภิเษกสมบัติ สิริกษัตริย์ ในราชวงศ์สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เว้นแต่พระเพธราชา[๘] คณนาเป็นกษัตริย์ ๙ พระองค์ด้วยกัน กาลเมื่อศักราชได้ ๑๑๒๑[๙] ปี พระเจ้าอังวะนามชื่อมังลอง ยกกองพยุหทัพมาล้อมพระมหานครศรีอยุทธยา สมเด็จพระอนุชาธิราชลาผนวชออกช่วยว่าราชการป้องกันพระนคร หมู่พม่าปัจจามิตร ทั้งหลายกระทำยุทธสงคราม ไม่ได้พระนครก็เลิกโยธาทัพกลับ สมเด็จพระอนุชาธิราชก็ถวายบังคมลาออกทรงบรรพชาใหม่ ฝ่ายพูกาม

---

[๑] หรือ กรมขุนพรพินิต (เจ้าฟ้าดอกเดื่อ) เมื่อขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (ขุนหลวงหาวัด) แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวง พ.ศ. ๒๓๐๑ - ๒๓๐๑ ระยะเวลาครองราชย์ประมาณ ๒ เดือน (ที่มา: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

[๒] ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๐๑

[๓] หรือ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เมื่อขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยาทรงพระนามว่า พระที่นั่งสุริยามรินทร์ หรือสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ราชวงศ์บ้านพลูหลวง พ.ศ. ๒๓๐๑ - ๒๓๑๐ (ที่มา: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

[๔] พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นจิตรสุนทร

[๕] พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นสุนทรเทพ

[๖] พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเสพภักดี

[๗] หรือ อัศนาวาสวิหาร

[๘] หรือ พระเพทราชา

[๙] ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๐๒

ประเทศ[๑] มังระราชบุตรมังลองได้ครองสมบัติ จึ่งให้มหานรทา[๒] เป็นอัครโยธา คุมพลากรทัพยกมาตีพระมหานครศรีอยุทธยาอีกครั้งหลัง ในกาลเมื่อศักราชได้ ๑๑๒๖ ปี[๓] หมู่พม่าปัจจามิตรมาตั้งล้อมพระนครอยู่ ๒ ปี ก็เสียพระนครศรีอยุทธยาแก่ปรเสนาข้าศึก ในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๑๑๒๙[๔] ปี และบรมขัตติยาธิราช อันเป็นปัจฉิมกษัตริย์ เสวยสมบัติได้ ๙ พระวัสสา คณนาบรมกษัตริย์ได้เสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดี ศรีอยุทธยา สิริเป็นขัตติยาธิราชถึง ๓๔ พระองค์ สิ้นด้วยกันประมาณปีแต่แรกสร้างพระนคร จนเสียแก่ปัจจามิตรหมู่ข้าศึกนั้น นับได้ ๔๑๗ ปี เป็นกำหนดรับพระราชทานถวายพระสัทธรรมเทศนา ในจุลยุทธการวงษ สำแดงเรื่องลำดับโบราณกษัตริย์ อันได้เสวยสมบัติเป็นอิศราธิบดีในสยามประเทศนี้ อันบุพพาจารย์รจนาไว้ เพื่อจะให้บังเกิดประสาทเลื่อมใส และสังเวชในกุศลเหตุและอกุศลเหตุทั้งปวงต่าง ๆ ก็ยุติแต่เท่านี้

ตำนานวังหน้า ว่าด้วยวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา[๕]

๏ เรื่องราวอันเป็นมูลประวัติของวังหน้า พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหาอุปราชเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก เสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนียังกรุงศรีอยุธยาเนือง ๆ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๑๐๒) ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับที่วังใหม่ ที่เรียกว่าวังใหม่นี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นผู้ได้สังเกตขึ้นก่อนว่า คือ วังจันทรเกษมนั้นเองมิใช่ที่อื่น สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างขึ้นเป็นที่ประทับในกรุงศรีอยุธยา จึงเรียกว่าวังใหม่ ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ เมื่อสมเด็จพระ

---

[๑] ปัจจุบันมักใช้ว่า “พุกามประเทศ”

[๒] หรือ มหานรธา

[๓] ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๐๗

[๔] ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๐ (กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ ๒)

[๕] คัดจาก **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๔**, หน้า ๕๒ - ๕๘.

นเรศวรประกาศอิสรภาพของเมืองไทย ไม่ยอมขึ้นเมืองหงสาวดีต่อไป ต้องเตรียมต่อสู้ศึกหงสาวดีที่จะมาตีเมืองไทย สมเด็จพระนเรศวรทรงกวาดต้อนผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมารวบรวมกันในกรุงศรีอยุธยา ให้เป็นที่มั่นต่อสู้พม่าแต่แห่งเดียว จึงเสด็จลงมาประทับอยู่ที่วังจันทรเกษมแต่นั้นมา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเห็นจะเกิดเรียกวังจันทรเกษมว่า “วังฝ่ายหน้า” หรือ “วังหน้า” มาแต่สมัยนี้ เพราะพระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรนั้นประการ ๑ เพราะวังจันทรเกษมเผอิญอยู่ตรงด้านหน้าของพระราชวังหลวงด้วยอีกประการ ๑ แต่ความเข้าใจของคนทั้งหลายมายึดถือเอาความข้อหลังนี้เป็นเหตุที่เรียกว่าวังหน้า จึงเรียกวังหลังขึ้นอีกวังหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏว่ามีในประเทศอื่น เพราะวังหลังในกรุงศรีอยุธยาสร้างขึ้นที่สวนหลวงเดิมตรงบริเวณโรงทหารทุกวันนี้ อยู่ด้านหลังพระราชวังหลวง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเหมือนกันสร้างขึ้นให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถในเวลาทำสงครามต่อสู้พม่า วังหลวงรักษาพระนครด้านเหนือ วังหน้ารักษาพระนครด้านตะวันออก วังหลังรักษาพระนครด้านตะวันตก รักษาลงมาบรรจบกับวังหน้าข้างด้านใต้ เพราะข้างด้านใต้เป็นที่น้ำลึก ข้าศึกเข้ามายาก ใช้เรือกำปั่นรบป้องกันได้ถนัดจึงเกิดมีพระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลังแต่นั้นมา

ครั้นพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรเสด็จผ่านพิภพแล้ว เสด็จประทับอยู่วังหน้าอีก ๕ ปี จึงไปเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระราชวังหลวง เหตุที่เรียกวังหน้าในกรุงศรีอยุธยาว่า “วังจันทรเกษม” จะเกิดขึ้นเมื่อใดข้าพเจ้ายังไม่ทราบ แต่เห็นมีเค้าเงื่อนอยู่ที่พระราชวังที่เมืองพิษณุโลกนั้นเรียกว่าวังจันทร์ แม้คนทุกวันเดี๋ยวนี้ในเมืองนั้นก็ยังทราบกันอยู่ บางทีจะเอานามวังจันทร์เดิมมาเรียกวังหน้าในกรุงศรีอยุธยา ในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประทับเมื่อผ่านพิภพแล้วก็เป็นได้ เพราะจะเรียกว่าพระราชวังหลวง ๆ ของเดิมก็มีอยู่ จะเรียกว่าวังหน้าก็มิใช่ เป็นที่มหาอุปราชประทับ และบางทีจะเนื่องโดยเหตุอันเดียวกัน ในหนังสือพงศาวดารเก่าจึงเรียกสมเด็จพระเอกาทศรถว่า พระเจ้าฝ่ายหน้า เพราะเสด็จอยู่วังหลังในเวลานั้น ความสันนิษฐานตามเรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารดังแสดงมานี้เป็นอัตโนมัติของข้าพเจ้า บางทีอาจจะผิดได้ เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายอย่าเพิ่งถือเอาเป็นหลักฐานไปทีเดียว

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปอยู่พระราชวังหลวงแล้ว เข้าใจว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นจะเสด็จไปประทับอยู่ที่วังจันทรเกษมเพราะเป็นที่สำคัญในการรักษาพระนคร และสมเด็จพระนเรศวรนั้นหามีพระราชโอรสไม่ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ใหญ่ได้เป็นพระมหาอุปราชคงเสด็จอยู่วังจันทรเกษม เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ พระองค์น้อยเห็นจะประทับอยู่วังหลัง ต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม (ในจดหมายเหตุของฮอลันดาว่า) มีน้องยาเธอพระองค์ ๑ แต่ไม่ได้เป็นพระมหาอุปราช จะประทับอยู่ที่ไหนไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้ ส่วนพระเจ้าลูกเธอ เวลาเมื่อพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตล้วนยังทรงพระเยาว์ เข้าใจว่าประทับอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม วังหน้าจึงว่างตลอดทั้งรัชกาล ถึงแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง มีพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ ๑ ทรงตั้งให้เป็นพระศรีสุธรรมราชา ปรากฏว่า พระราชทานบ้านหลวงที่ตำบลข้างวัดสุทธาวาสให้เป็นวัง ส่วนพระเจ้าลูกเธอก็ล้วนยังทรงพระเยาว์เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวงทั้งนั้น วังหน้าจึงว่างมาอีกรัชกาลหนึ่ง เพราะไม่ได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชจนเมื่อจะสวรรคตจึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่ เจ้าฟ้าไชย (เชษฐา) พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ ๙ เดือน สมเด็จพระนารายณ์ราชอนุชาก็ลอบหนีออกจากพระราชวังหลวงไปคบคิดกับพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอา ชิงราชสมบัติได้จากเจ้าฟ้าไชย พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติ ทรงตั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชภาคินัยเป็นพระมหาอุปราช เสด็จไปประทับอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง ต่อมาไม่ช้าก็เกิดรบพุ่งกับพระศรีสุธรรมราชาธิราช เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ได้ราชสมบัติแล้ว เสด็จประทับอยู่ที่วังหน้าต่อมาอีกหลายปี บางทีจะเรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” ขึ้นในตอนนี้ โดยเหตุสมเด็จพระนารายณ์มีชัยได้ราชสมบัติเพราะอาศัยวังหน้าเป็นที่มั่นก็เป็นได้ ต่อมาเมื่อโปรดให้รื้อพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทในพระราชวังหลวงลงทำใหม่ เปลี่ยนนามเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทรแล้ว[๑] จึงเสด็จไป

---

[๑] พระที่นั่งเบญจรัตนฯ มีชื่อในหนังสือพระราชพงศาวดาร จนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้วเงียบหายไป สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริว่าจะเป็นชื่อเก่าของพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทรนั้นเอง พิเคราะห์ดูฝีมือที่ก่อก็เป็นของชั้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์และปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าตั้งพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์ที่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร จึงรู้ได้ว่ารื้อพระที่นั่งเบญจรัตนฯ สร้างใหม่ในแผ่นดินนั้น

เฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังหลวง พระราชทานวังหลังให้พระไตรภูวนาทิตยวงศ์น้องยาเธอประทับอยู่ เมื่อสำเร็จโทษพระไตรภูวนาทิตยวงศ์แล้ว พระราชทานให้เจ้าฟ้าอภัยทศน้องยาเธออีกพระองค์ ๑ เสด็จอยู่[๑] แต่วังหน้านั้น ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปประทับในพระราชวังหลวงแล้วก็ว่างมา ด้วยไม่ได้ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราชจนตลอดรัชกาล

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า มีแบบแผนในราชประเพณีตั้งขึ้นใหม่เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์อย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “ตั้งกรมเจ้านาย” แต่เดิมมาขัตติยยศซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้านายเป็นตำแหน่งเฉพาะพระองค์ เช่น เป็นพระราเมศวร พระบรมราชา พระอินทราชา พระอาทิตยวงศ์ ส่วนพระองค์หญิงก็มีพระนามปรากฏเป็น พระสุริโยทัย พระวิสุทธิกษัตรีย์ เป็นต้น ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าน้องยาเธอ จึงไม่ได้ทรงสถาปนาขัตติยยศพระองค์หนึ่งพระองค์ใด พระราชโอรสก็ไม่มี (มีจดหมายเหตุฝรั่งกล่าวว่า เมื่อพระอัครมเหสีทิวงคต สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์จะให้ข้าราชการในพระมเหสีคงอยู่แก่เจ้าฟ้าราชธิดา) จึงโปรดให้รวบรวมข้าราชการจัดตั้งขึ้นเป็นกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาเทพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสุดาวดีราชธิดา และให้จัดตั้งอีกกรมหนึ่งเจ้ากรมเป็นที่หลวงโยธาทิพ ให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าศรีสุพรรณอย่างเดียวกัน เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้นจึงปรากฏพระนามตามกรมว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เป็นปฐมเหตุที่จะมีเจ้านายต่างกรมสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคต ราชสมบัติได้แก่พระเพทราชา ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์ ราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชให้เสด็จอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง และตั้งนายจบคชประสิทธิผู้มีความชอบช่วยให้ได้ราชสมบัติขึ้นเป็นเจ้าอีกพระองค์ ๑ พระราชทานวังหลังให้เป็นที่ประทับ แล้วจึงให้บัญญัตินามเรียกสังกัดวังหน้าว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และให้เรียกสังกัดวังหลังว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตามแบบกรมหลวงโยธาทิพและกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อ

---

[๑] ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศ เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์ นั้นผิดไป สมเด็จพระนารายณ์มีแต่พระราชธิดา พระราชบุตรหามีไม่

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น เข้าใจว่าที่วังหลัง จะได้ชื่อว่า พระราชวังบวรสถานพิมุข มีมาแต่ครั้งนี้ แต่ที่คนเรียกพระองค์พระมหาอุปราชว่าวังหน้าก็ดี หรือกรมพระราชวังบวร ฯลฯ ก็ดี เป็นแต่เรียกกันตามสะดวกปากเหมือนอย่างเรียกเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ว่า วังบูรพา และกรมอื่น ๆ เช่น กรมพระพิพิธ เป็นต้น ในทุกวันนี้ ที่จริงในทางภาษาไม่เป็นชื่อเอกชน แต่ก่อนเขาจึงเติมคำ “พระเจ้า” หรือ “เจ้า” หรือ “เสด็จ” เข้าข้างหน้า ยังใช้ในราชการมาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อไทยทำหนังสือกับอังกฤษ ยังเขียนในบันทึกว่า “ทำต่อหน้าพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์” ดังนี้

ถึงแผ่นดินพระเจ้าเสือ ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังหน้าตามตำแหน่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพรพระองค์น้อย ทรงตั้งเป็นพระบัณฑูรน้อย ทำนองจะเป็นเพราะทรงรังเกียจตำแหน่งกรมพระราชวังหลัง ด้วยเมื่อตั้งนายจบคชประสิทธิ เป็นอยู่ได้ไม่ยืดยาวต้องสำเร็จโทษ หรือจะยกย่องพระยศให้สูงขึ้นเสมอกับพระมหาอุปราชอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ แต่พระบัณฑูรน้อยจะเสด็จประทับวังไหน และข้าราชการในสังกัดกรมพระบัณฑูรน้อยจะมีทำเนียบและนามขนานอย่างไรหาปรากฏไม่ พระเจ้าเสือสวรรคต พระมหาอุปราช คือพระเจ้าท้ายสระได้ครองราชสมบัติ (มีจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อพระเจ้าเสือจะสวรรคตนั้น เป็นเวลาทรงขัดเคืองพระมหาอุปราช จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานพระบัณฑูรน้อย ครั้นพระเจ้าเสือสวรรคตแล้ว พระบัณฑูรน้อยถวายราชสมบัติแก่พระเชษฐาพระมหาอุปราช) จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จประทับที่วังหน้าต่อมาตามตำแหน่ง พระเจ้าท้ายสระมีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนาม เจ้าฟ้านเรนทร เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ รองลงมาถึงเจ้าฟ้าอภัย แล้วเจ้าฟ้าปรเมศวร์ สันนิษฐานว่าพระเจ้าท้ายสระกับสมเด็จพระอนุชามหาอุปราชเห็นจะเกิดหมองหมางพระราชหฤทัยต่อกัน พระเจ้าท้ายสระจึงทรงพระราชดำริจะมอบเวนราชสมบัติให้แก่พระราชโอรส แต่เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ไม่เต็มพระทัยที่จะเป็นผู้รับรัชทายาท ด้วยเกรงพระมหาอุปราช (ฝรั่งว่าเพราะเห็นว่าราชสมบัติเป็นของพระเจ้าอาถวาย เมื่อสิ้นรัชกาลแล้วควรคืน

เป็นของพระเจ้าอา) ครั้นออกทรงผนวชก็เลยไม่สึก เมื่อพระเจ้าท้ายสระจะสวรรคต จึงมอบราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสที่ ๒ พระมหาอุปราชไม่ยอมเกิดรบพุ่งกันขึ้นเป็นศึกกลางเมือง พระมหาอุปราชมีชัยชนะจึงได้ราชสมบัติ

เมื่อพระมหาอุปราช คือพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐเสด็จผ่านพิภพนั้น ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกที่วังหน้า แล้วเสด็จประทับอยู่ที่วังหน้าต่อมาอีก ๑๔ ปี มิได้เสด็จไปประทับอยู่พระราชวังหลวง ถ้าเวลามีการพระราชพิธีก็เสด็จไปเฉพาะงาน สิ้นงานแล้วก็เสด็จกลับไปวังจันทรเกษม (ความที่กล่าวข้อนี้จะเห็นได้ในจดหมายเหตุงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์แล้วนั้น) และตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ทรงตั้ง ปล่อยให้ว่างอยู่ถึง ๑๐ ปี ชะรอยจะขัดข้องในพระราชหฤทัยที่จะเลือกในระหว่างเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ กับพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ซึ่งมีความชอบไม่แย่งชิงราชสมบัติ เมื่อเวลามีโอกาสนั้น จึงเป็นแต่โปรดให้ตั้งกรมเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ มาจนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๒๘๔ (เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์) จึงได้พระราชทานอุปราชาภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่เสด็จอยู่ในพระราชวังหลวง เพราะสมเด็จพระราชบิดาเสด็จประทับอยู่ที่วังหน้า ครั้นปีชวด พ.ศ. ๒๒๘๗ เกิดเพลิงในวังหน้าพระราชมนเทียรไฟไหม้เสียเป็นอันมาก พระเจ้าบรมโกษฐจึงเสด็จมาอยู่พระราชวังหลวง ประทับที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ เอาพระที่นั่งทรงปืนข้างท้ายวังเป็นที่เสด็จออก ครั้นปลูกสร้างพระราชมนเทียรใหม่ในวังหน้าแล้ว จึงโปรดให้พระมหาอุปราชเสด็จไปอยู่วังหน้าตามตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๑๔ ปี มีความผิดต้องรับพระราชอาญา เลยทิวงคตในระหว่างโทษ วังจันทรเกษมก็ว่างแต่นั้นมาจนตลอดสมัยครั้งกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา ถ้ากล่าวแต่เนื้อความโดยสังเขปก็คือวังหน้า แรกมีขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๑๑๕ เข้าใจว่าแรกเรียกว่า วังจันทรเกษมนั้น ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร

มหาราช แล้วมาเรียกว่าพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช วังหน้าได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ๓ ครั้ง คือ ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินพระนารายณ์มหาราชครั้ง ๑ แผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐครั้ง ๑ พระมหาอุปราชที่ได้เสด็จประทับที่วังจันทรเกษม มี ๘ พระองค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรพระองค์ ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าสุทัศน์พระองค์ ๑ สมเด็จพระนารายณ์พระองค์ ๑ พระเจ้าเสือ (เป็นแรกที่ปรากฏพระนามว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) พระองค์ ๑ พระเจ้าท้ายสระ พระองค์ ๑ พระเจ้าบรมโกษฐพระองค์ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เป็นที่สุด) พระองค์ ๑

พระราชมนเทียรสถานที่ต่าง ๆ ในวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นของเก่าสร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เห็นจะเป็นอันตรายสูญไปเสียเมื่อไฟไหม้ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐโดยมาก ที่สร้างใหม่ชั้นหลังสำหรับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ เข้าใจว่าเห็นจะทำแต่เป็นสถานประมาณพอเสด็จอยู่ได้ หมดของดีงามมาแต่ครั้งนั้นชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นเสียกรุงศรีอยุธยา วังจันทรเกษมเป็นที่ทิ้งร้างทรุดโทรมมาอีกกว่า ๘๐ ปี ทั้งรื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงพระนครรัตนโกสินทร์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ และรื้อเอามาสร้างพระอารามเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เสียเป็นอันมาก พึ่งมาสถาปนาเป็นพระราชวังขึ้นอีกเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้น แผนที่เดิมจะเป็นอย่างไรจึงทราบไม่ได้ทีเดียว สิ่งซึ่งสร้างในวังจันทรเกษมเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ที่ทราบว่าสร้างตามแนวรากของโบราณ มีแต่หมู่พระที่นั่ง พิมานรัตยา อันเป็นที่ว่าการมณฑลอยุธยาอยู่บัดนี้แห่ง ๑ พระที่นั่งพิไสยศัลลักษณ์ (หอสูง) อีกแห่ง ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ขุดพบแนวพระราชมนเทียรอยู่ตรงโรงเรียนข้างหลังวังจันทรเกษมอีก ๑ กับฐานระหัดน้ำยังอยู่ที่ริมเขื่อนตรงมุมวังข้างใต้ก็เป็นของครั้งกรุงศรีอยุธยาอีกอย่าง ๑ แต่เล่ากันมาว่า เขตวังหน้าเดิมกว้างกว่าแนวกำแพงวังเดี๋ยวนี้มาก วัดเสนาสนาราม (แต่ก่อนเรียกว่าวัดเสื่อ) วัดขมิ้น (อยู่ในบริเวณเรือนจำใหม่) ๒ วัดนี้ว่าอยู่ในเขตวัง ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นวัดไม่มีพระสงฆ์ เรื่องตำนานวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยา มีเนื้อความตามที่ได้ทราบดังกล่าวมานี้

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวงฉบับราชบัณฑิตยสถาน. ๒ เล่ม. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

กรมศิลปากร. **ความสัมพันธ์ไทย - จีน จากเอกสารสมัยราชวงศ์ หยวน หมิง ชิง**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๖๕.

_____. **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. นครหลวงฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

_____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

_____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

_____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานมงคลเพื่อฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

_____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๔**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

กรมศิลปากร.**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๖๔. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานมงคลเพื่อฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

_____. **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒.

ณัฏฐภัทร จันทวิช. **ผ้าและการแต่งกายในสมัยโบราณ จากจิตรกรรมฝาผนังบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)**. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

ปรมานุชิตชิโนรส, กรมสมเด็จพระ. **พระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป**. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๒ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๖ (ต่อ) ๓๗ และ ๓๘). พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๑.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) - ๔๐). พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๑.

วิยะดา ทองมิตร และคณะ. **จิตรกรรมแบบสากล สกุลช่างขรัวอินโข่ง**. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและค้นคว้าศิลปวัฒนธรรมไทย, ๒๕๒๒.

ศานติ ภักดีคำ, ตรวจชำระและบรรณาธิการ. **พระราชพงศาวดาร ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ตรวจสอบชำระจากเอกสารตัวเขียน**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๘. (มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระราชทานเพลิงศพพระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ติสฺสานุกโร ป.ธ. ๔) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม อดีตประธานกรรมการมูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๘).

กรมศิลปากร
กระทรวงวัฒนธรรม